

Т. С. Маликов, Н. Х. Ҳайдаров

**МОЛИЯ:
умумдавлат
МОЛИЯСИ**

“IQTISOD-MOLIYA”

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Узб. 2

336

М-35

Тошкент Молия институти

Т. С. Маликов, Н. Ҳ. Ҳайдаров

МОЛИЯ: умумдавлат МОЛИЯСИ

Ўқув қўлланма

О'ЗМУ
IQTISODIYOT
FAKULTETI
ARM

ТОШКЕНТ
"IQTISOD-MOLIYA"
2009

Маликов Т. С., Ҳайдаров Н. Ҳ. Молия: умумдавлат молияси. Ўқув қўлланма. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2009, 556 бет.

Иқтисод фанлари доктори, профессор А.В. Ваҳобовнинг умумий раҳбарлиги ва таҳрири остида

Ўқув қўлланма “Молия” фанининг ўқув дастури асосида ёзилган бўлиб, унда умумдавлат молиясига, яъни давлат бюджети, унинг даромадлари ва харажатлари, бюджет дефицити ва уни молиялаштириш, бюджет тизими, тузилмаси ва жараёни, давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари, ижтимоий таъминот, давлат кредити ва суғуртага оид масалалар ўз аксини топган. Уларнинг мазмун-моҳиятини тўғри тушуниш ҳамда тез ва осон ўзлаштириш мақсадида, анъанавий саволлар билан чекланиб қолмасдан, баҳс-мунозара ёки назорат шаклида қўплаб саволлар келтирилган. Қўлланмадаги ўзига хос чизмалар шаклида келтирилган материаллар ҳам худди шу мақсадлар учун хизмат қилади.

Қўлланма иқтисодий йўналишдаги олий ўқув юртларининг илм толиблари, магистрантлари, аспирантлари, профессор-ўқитувчилари, мамлакатнинг молия-бюджет-солиқ, ижтимоий таъминот ва суғурта тизимида фаолият кўрсатаётган амалиётчи мутахассислар ҳамда умумдавлат молияси муаммолари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Ўқув қўлланма Тошкент Молия институтининг илмий-услубий кенгаши қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган (2008 йил 26 июнь 5-сонли кенгаш қарори).

Тақризчилар:

О.О. Олимжонов – иқтисод фанлари доктори, профессор;
А.С. Жўраев – иқтисод фанлари доктори, профессор

ISBN 978-9943-13-102-6

© «IQTISOD-MOLIYA», 2009
© Маликов Т. С., Ҳайдаров Н. Ҳ. 2009

КИРИШ

Ҳозирги даврда умумдавлат молияси (жумладан, давлат бюджети, давлат кредити, бюджетдан ташқари жамғармалар, ижтимоий таъминот, суғурта ва бошқалар) жаҳондаги ҳар бир давлатнинг энг муҳим институтларидан бири ҳисобланади. Унинг самарали фаолияти иқтисодий ўсишнинг сифати ва ижтимоий фаровонлик даражасига бевосита таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда умумдавлат молияси муаммоларига катта эътибор қаратилмоқда.

Умумдавлат молияси ёрдамида аккумуляция қилинаётган (тўпланаётган) маблағлар давлат ҳокимият идоралари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари фаолиятининг молиявий асосини ташкил этиб, давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан тегишли функциялар ва вазифаларнинг бажарилишини таъминлайди. Демак, умумдавлат молиясининг мақсади ресурсларни тақсимлаб ва қайта тақсимлаб, ижтимоий фаровонликка йўналтирилган жамиятни барпо этишдир.

Умумдавлат молиясининг барқарорлиги мамлакат иқтисодиёти ва энг аввало, унинг ижтимоий соҳаси ҳолатини характерлайдиган энг муҳим кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки кунлариданоқ замонавий умумдавлат молиясини барпо этиш бошланган эди. Бу мамлакат иқтисодиёти олдида турган жуда кескин ўзгаришлар шароитида содир бўлиб, улар ўз навбатида, умумдавлат молиясининг асосий вазифаларини ҳам белгилаб берди. Бунда Ўзбекистон иқтисодиётини хўжалик юретишнинг бозор шароитларига мослаштириш, иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва миллий иқтисодиётда инвестицион фаолликни рағбатлантириш алоҳида ўрин эгаллайди.

Истиқлолга эришилгандан кейинги қисқа муддатда умумдавлат молияси масалаларида жуда катта ютуқларга эришилганига қарамадан, ҳамон унда муаммолар мавжуд. Умумдавлат молиясининг энг муҳим таркибий қисми ва марказий бўғини ҳисобланган Давлат бюджети даромадларининг жуда катта қийинчиликлар эвазига шакллантирилаётганлиги, ҳамма вақт ҳам бюджет маблағларидан оқилона фойдаланилмаётганлиги, бюджет дефицитини белгиланган меъёрлар даражасида ушлаб туриш зарурлиги ана шундай муаммолар қаторига қиради. Мамлакатнинг бюджет тизими ва бюджет тузилмаси ҳам такомиллаштиришга муҳтож. Бюджет жараёнининг шаффофлигини таъминлаш зарур. Шунингдек, Давлат кредити, бюджетдан ташқари

жамғармалар, ижтимоий таъминот, суғурта ва ҳ.к.ларга ҳам тегишли бўлган талайгина муаммолар борки, улар ўзининг ечимини кутмоқда.

Бу муаммоларни ҳал қилиш учун энг аввало умумдавлат молиясининг долзарб муаммоларидан бўлган Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти, Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари, бюджет дефицити ва уни молиялаштириш; бюджет тизими, тузилмаси ва жараёни масалалари, Давлат кредитини оқиллона ташкил этиш, бюджетдан ташқари жамғармалар, ижтимоий таъминот ва суғурта хусусида чуқур билимларга эга бўлмоқ лозим. “Умумдавлат молияси” деб номланган ушбу ўқув қўлланма ана шу мақсадларга хизмат қилади.

Ўқув қўлланманинг биринчи бобида Давлат бюджетининг маъно-мазмунни, моҳияти, функциялари ва аҳамияти, даромадлари ва харажатлари, бюджет дефицити ва уни молиялаштириш масалалари баён этилган.

Унинг иккинчи бобида бюджет даромадларининг мазмун-моҳияти ва уларни шакллантириш принциплари, даромадларнинг таркибий тузилиши ва уларнинг классификацияси, солиқлар ва солиқ тизими, умумдавлат солиқлари ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимлар қисқача ёритилган.

Учинчи бобда бюджетнинг таркибий қисми сифатида унинг харажатлари берилган. Унда бюджет харажатларининг мазмун-моҳияти, таркиби, тузилмаси ва классификацияси, бюджетдан молиялаштиришнинг таърифи, принциплари, усуллари, шакллари ва методлари, бюджет нормалари (меъёрлари), харажатлар сметаси ва бюджет кредити, бюджет харажатларига оид айрим камчиликлар ва вазифалар қамраб олинган.

Ўқув қўлланманинг тўртинчи бобида бюджет тизимининг маъно-мазмунни, моҳияти, принциплари, уни бошқариш соҳасидаги ваколатлар, бюджет тузилмаси ва классификацияси, қисқача тарзда ёритилган. Унинг бешинчи боби бюджет жараёнига бағишланган бўлиб, унинг таърифи, босқичлари, вазифалари, иштирокчилари ва принциплари, бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш), бюджетни муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш), бюджетни ижро этиш, бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва уни тасдиқлаш каби масалалар баён этилган.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ва уларга тегишли бўлган масалалар, хусусан, бу жамғармаларнинг моҳияти ва аҳамияти, Пенсия, Йўл, Бандликни қўллаб-қувватлаш ва Мактаб таъ-

лимини ривожлантириш Давлат жамғармалари кабиларни шакллантириш ва уларнинг маблағларидан фойдаланиш муаммолари ўқув қўлланманинг олтинчи бобида ўз аксини топган.

Ўқув қўлланманинг еттинчи бобида ижтимоий таъминот масалалари (унинг принциплари ва иқтисодий асослари, Давлат пенсияси ва жамғариб бориладиган пенсия, ижтимоий нафақалар) ёритилган. Унинг саккизинчи боби Давлат кредитига бағишланган. Унда давлат кредитининг моҳияти ва функциялари, классификацияси, давлат кредитини бошқариш, давлат қарзи, ички ва ташқи қарзлар, давлат – гарант (кафолатловчи) ва кредитор сифатида ҳамда давлат қарзларини бошқариш каби масалалар ифода этилган.

Ўқув қўлланманинг тўққизинчи бобида суғурта масалалари ўз аксини топган бўлиб, унда суғуртанинг иқтисодий моҳияти, унинг турлари ва туркумланиши, суғуртада тариф сиёсати, суғурта фаолиятининг молиявий йўналишлари, суғурта ташкилотларининг инвестицион фаолияти, қайта суғурталаш ва суғурта соҳасидаги нотижорат ташкилотлар хусусида маълумотлар берилган.

Ўқув қўлланманинг ҳар бир бобидан сўнг саволлар ва оригинал чизмалар келтирилган. Унинг охирида эса умумдавлат молиясига оид атама ва ибораларнинг изоҳли луғати берилган.

Қўлланманинг 9-боби иқтисод фанлари номзоди, доцент Х.М. Шеннаев томонидан ёзилган.

Ўқув қўлланманинг сифатини оширишга хизмат қиладиган ҳолисона фикрларнинг барчасини муаллифлар мамнуният билан қабул қиладилар.

I боб. ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ

1.1. Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти

Давлат бюджетининг моҳияти. Давлат бюджети кишилик жамияти тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлган. Унинг вужудга келиши, энг аввало, сиёсий ташкилот сифатида давлатнинг вужудга келиши билан бевосита боғлиқдир. Ҳар бир давр ижтимоий тузумига тегишли бўлган ишлаб чиқариш муносабатларининг асосий белгилари давлат фаолияти ва бюджетнинг тақсимлаш механизми сифатидаги мазмунини белгилаб беради.

Ҳозирги шароитда давлат бюджети ижтимоий (ишлаб чиқариш) муносабатларнинг бир қисмини ифода этиб, давлатнинг ихтиёрига мамлакатда яратилган ялпи ички маҳсулот – миллий даромаднинг нисбатан каттагина қисмини тўплаш ва уни жамият тараққиётининг турли соҳаларини (иқтисодиёт, маориф, соғлиқни сақлаш, фан, маданият, ижтимоий таъминот, бошқарув, муҳофаза ва бошқалар) ривожланишига йўналтириш имконини берадиган муҳим тақсимлаш инструменти (воситаси)дир.

Моҳиятига кўра давлат бюджети мамлакат молия тизимининг таркибий қисми бўлиб, шунга мос равишда молия тизимига доир барча белги (хусусият)ларга эга ва унга тегишли бўлган барча функцияларни бажаради. Бир вақтнинг ўзида, давлат бюджети фақат ўзига хос бўлган характерли хусусиятларга ҳам эгадирки, улар ўз навбатида, давлат бюджетини молия тизимининг бошқа бўлинмаларидан ажратиб туради ва унда марказий ўринни эгаллашга имкон беради. Унинг ана шундай хусусиятларидан бири бевосита давлатга тегишли эканлигидир. Ҳақиқатдан ҳам ҳар бир мамлакатда давлат барча молиявий муносабатларнинг ташкилотчиси бўлса-да, унинг бу хислати, яъни мамлакатнинг моддий ва молиявий ресурсларни асосий тақсимловчи сифатидаги роли фақат бюджетда катта куч билан намоён бўлади.

Ягоналик (бирлик) ва юқори даражада марказлашув давлат бюджетининг муҳим хусусиятларидандир. Турли маъмурий-ҳудудий бюджетлар кўплигига қарамадан, уларнинг барчаси қуйи бўғинларнинг юқори бўлинмаларга кетма-кет бўйсунушига риоя қилган ҳолда ягона давлат бюджетига бирлашади. Бир вақтнинг ўзида бюджет ресурсларини шакллантириш ва улардан фойдаланишда демократизм ҳам таъминланади. Чунки давлат ҳокимиятининг барча органлари ўзларининг бюджет маблағларига эга ва ўзларига тегишли бюджет ҳуқуқ-

ларидан фойдаланадилар. Давлат бюджетига хос ана шу характерли белгилар маблағлар билан манёвр қилиш ва нозик бюджет сиёсатини амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратиб беради.

Молия тизимининг бошқа бўлинмаларидан фарқли ҳолда, давлат бюджетига икки тушунчанинг терминологик қўшилиши мавжуд: 1) бюджет – иқтисодий (молиявий) категория сифатида; 2) бюджет – мамлакатнинг асосий молиявий режаси сифатида. Айрим ҳолларда давлат бюджетининг моҳияти фақат мамлакатнинг асосий молиявий режаси сифатида талкин этилади. Буни тўғри деб эътироф этиб бўлмайди. Чунки иқтисодиётга тегишли бўлган ҳар қандай режа у ёки бу иқтисодий категориянинг намоён бўлиш шаклларида бошқа нарса эмас. Шунга мувофиқ равишда, давлатнинг асосий молиявий режаси давлат бюджети (умумдавлат молияси) категориясининг намоён бўлиш шаклидир. Яъни бюджет давлатнинг асосий молиявий режаси сифатида иқтисодий категория ва бюджетга хос бўлган хусусиятлар мажмуининг намоён бўлишидир. Иқтисодий категория ва мамлакатнинг асосий молиявий режаси сифатида уларнинг “давлат бюджети” деб бир хил номланиши предметнинг моҳиятини ўзгартирмайди ва давлат бюджетини иқтисодий (молиявий) категориялар таркибидан чиқаришга асос бўла олмайди. Бундан келиб чиқадиган асосий хулоса шуки, давлат бюджети дейилганда, энг аввало, икки тушунчанинг қўшилишини тушунмоқ керак: 1) давлат миқёсида ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлаш натижасида вужудга келадиган иқтисодий (молиявий) муносабатлар (иқтисодий категория); 2) шу категориянинг намоён бўлиш шакли сифатида давлатнинг асосий молиявий режаси.

Ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлашнинг молиявий инструменти (воситаси) сифатида давлат бюджети бошқа хусусиятларга ҳам эга. Агар молия ёрдамида тақсимлаш қийматнинг шакллари ўзгарган шароитда ва кўплаб олди-сотдилар натижасида амалга оширилса, ялпи ички (миллий) маҳсулотнинг давлат бюджети орқали тақсимланиши маълум даражада, алмашувдан ажралган ҳолда содир бўлади. Қийматнинг давлат бюджети орқали ҳаракатланиши моддий маҳсулотнинг ҳаракатидан тўлиқ узилади ва соф қиймат характерини касб этади. Фақат давлат бюджетидан ташқарида, бюджет ресурслари сарфланаётганда тақсимлаш ва алмашув операцияларининг қайта қўшилиб кетиши содир бўлади.

Молия тизимининг бошқа барча бўлинмалари ва иқтисодий (молиявий) категориялар (баҳо, иш ҳақи, кредит ва бошқалар) билан чамбарчас боғлиқлиги ҳам давлат бюджетига хос хусусиятдир.

Давлат бюджетининг моҳиятини очиб беришда у орқали амалга ошириладиган тақсимлаш жараёнларининг мазмунини кўриб чиқиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ялпи ички (миллий) маҳсулотни давлат бюджети орқали тақсимлаш бир вақтнинг ўзида, ўзаро боғланган ва маълум даражада мустақил бўлган уч босқичга эгадир:

1) умумдавлат пул фондини шакллантириш (бюджет даромадлари);

2) ҳудудий ва маълум мақсадларга мўлжалланган кўп сонли бюджет фондларини яратиш;

3) бюджет фондидан фойдаланиш (бюджет харажатлари).

Давлат бюджети орқали ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлашнинг бу босқичлари бир вақтнинг ўзида ва узлуксиз содир бўлсада, бу уларнинг нисбатан алоҳидалигини ҳам инкор этмайди. Бу босқичларни бўлиш ва уларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш орқали бюджетли тақсимлашнинг характери, шакли ва методлари тўғрисида осонроқ ва аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Биринчи босқичда юридик ва жисмоний шахсларга тегишли пул маблағларининг бир қисми давлатнинг қўлида тўпланиши содир бўлади. Ана шу асосда маблағларни олувчи – давлат билан маблағларни тўловчилар ўртасида молиявий (бюджет) муносабатлар вужудга келади. Бу муносабатлар, асосан, мажбурийлик (императивлик) характерига эгадир. Бу босқичдаги тақсимлаш жараёнларининг характерли хусусияти шундаки, бюджетга тушувчи маблағлар ажратиб олинган бўлиб, улар катъий чегараланмаган. Уларнинг барчаси ҳозирча ягона мақсадга – умумдавлат эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган. Давлат пул фондининг алоҳидалигига аниқ мақсадларга мўлжалланган фондларни кристаллизация қилиш бошланганда барҳам берилади.

Бюджет фондини шакллантиришда икки хил тушунчадан фойдаланилади:

1) бюджетга тўловлар (солиқлар, ажратмалар, божлар ва бошқалар);

2) давлат бюджетининг даромадлари.

Бу тушунчалар бир хил маънони англатади. Чунки уларнинг иккаласи ҳам давлат ва маблағ тўловчилар ўртасида вужудга келадиган бир хилдаги тақсимлаш муносабатларини ифода этади. Бу ерда фа-

кат маъно жиҳатидан эмас, балки миқдорий жиҳатдан ҳам бир хилликка эришилган. Зеро, уларнинг ҳар иккаласи ҳам миллий даромаднинг ягона қисмига тегишлидир. Бироқ бу тушунчаларнинг иккиёқламалик характерга эгаллигини ҳам унутмаслик лозим.

Давлат бюджетига тўловлар (солиқлар, ажратмалар, божлар ва бошқалар), энг аввало, тўловчиларнинг харажатларидан иборат бўлиб, уларнинг даромадларидан чегирилса-да, бир вақтнинг ўзида улар давлат бюджетига давлатнинг даромадлари сифатида гавдаланади. Ана шундан тақсимлаш муносабатларига киришган иштирокчилар (томонлар) ўртасидаги манфаатларда баъзи бир фарқли жиҳатлар вужудга келади. Давлат бюджетнинг даромадларини оширишдан манфаатдор бўлса, бу нарса у ёки бу даражада тўловчиларнинг (юридик ва жисмоний шахсларнинг) манфаатдорлигини (қизиқувчанлигини) пасайтиради.

Шундай қилиб, “бюджетга тўловлар” ва “давлат бюджетининг даромадлари” тушунчалари юқорида кўрсатилган умумийликка эга бўлсалар-да, бир вақтнинг ўзида, улар ўртасида объектив фарқлар ҳам мавжуд. Бюджетга тўловлар хўжалик юритувчи субъектлар ёки тўловчилар молиясининг таркибий элементларидан ҳисобланади ва бошқа тақсимлаш муносабатлари билан ўзаро органик боғлиқликда кўрилади; давлат бюджетига улар даромадлар шаклини олади ва бюджетнинг субъектлар (хўжаликлар) билан бюджет муносабатлари кенг соҳаларининг бошқа элементлари билан ўзаро боғлиқликда таҳлил қилинади. Бу ҳолда, тақсимланаётган миллий даромаднинг ягона қисми икки хил иқтисодий мазмун касб этади ва молия тизимининг турли бўлинмаларида турлича кўринишга эга бўлади.

Давлат бюджетининг даромадлари ўзининг яхлитлиги (ягоналиги, бирлиги) билан фарқланади ва улар ягона мақсадга – ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади. Ундириш методлари, тўловчиларнинг таркиби, тўлаш муддатлари ва ҳоказоларда катта фарқланишлар бўлишига қарамасдан, уларнинг барчаси давлат пул фондини шакллантириш бўйича давлат ва тўловчилар ўртасида вужудга келган тақсимлаш муносабатларини ташувчилар (ифодаловчилар)дир. Бу ўз навбатида, маблағларни тўловчилар билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг барчаси орасидан молиявий (бюджет) категориянинг бир кўриниши сифатида алоҳида муносабатларни ажратиб олишга асос яратиб беради. Агар молия иқтисодий категория сифатида эътироф этилган бўлса, бюджет бу категориянинг таркибий қисми кўринишларидан биридир. Ўз навбатида, бюджет ўзига тегишли бўлган

(бюджетли) категорияларни вужудга келтиради. Улар давлат бюджети деб номланган категорияга нисбатан маълум даражада бўйсунувчанлик характериغا эга бўлиб, унинг таркибий қисмлари сифатида майдонга чиқади. Ана шундай бюджет категорияларидан бири **давлат бюджетининг даромадларидир.**

Давлат бюджети даромадларининг бюджет категорияларининг кўринишларидан бири сифатида ажратилиши уларнинг умумий иқтисодий асослари ва характерли белгиларини яхшироқ тушунишга имкон яратади. Бюджет даромадлари давлатнинг субъектлар (хўжаликлар ва аҳоли) билан ўзаро муносабатларининг аниқ чегараланган, аниқланган қисмини ифода этади. Бу муносабатлар хилма-хил бўлишига қарамасдан, улар умумий белгиларга эга ва умумлаштирилган, абстракт ҳолда ишлаб чиқариш (бюджет) муносабатларининг алоҳида элементи сифатида майдонга чиқади. Бюджет даромадлари ўз-ларининг иқтисодий табиатига кўра объектив бўлиб, улар давлатнинг субъектлар (хўжаликлар ва аҳоли) билан барқарор алоқаларини ифодалайди. Уларнинг объектив зарурлиги давлатнинг ўзига хос функцияларга эга бўлган мавжудлиги билан белгиланади.

Кенг маънода даромадлар молия фанининг эмас, балки иқтисод илмининг категорияси ҳисобланади. Улар тақсимлаш объекти (масалан, корхонанинг ялпи ёки соф даромади) ёки тақсимлаш натижаси (масалан, аҳолининг охирги даромадлари) бўлиши мумкин. Давлат бюджети даромадларининг фарқланувчи белгиси шундан иборатки, улар тақсимлаш натижаси (бюджетга тўловлар) ва янада тақсимлаш объекти (бюджет ичидаги фондларни шакллантириш ва молиялаштириш) сифатида майдонга чиқади. Демак, давлат бюджетининг даромадлари аниқ ифодаланган бюджет категорияси бўлиб, уларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш тақсимлашнинг бюджет механизми орқали амалга оширилади.

Давлат бюджети даромадларининг турли кўринишларини (қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад солиғи ва бошқалар) бюджет категорияларининг навбатдаги кўринишлари сифатида талкин қилиш учун асослар етарли эмас. Чунки мазмунига кўра иқтисодий категориялар объектив бўлиб, улар иқтисодий қонунларнинг ҳаракатини ифодаласа, уларнинг намоён бўлиш шакли эса, маълум даражада, субъектив бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам даромадларнинг ҳар бир кўринишига тегишли бўлган хусусиятлар объектив ҳаракатдаги (амалдаги) иқтисодий категориянинг – давлат бюджети даромадлари-

нинг намоён бўлиш, ифодаланиш шаклидир. Бу хулосанинг тўғрилигини кўп йиллик амалиёт ҳам тасдиқлайди.

Давлат бор экан, давлат бюджетига тўловлар ҳам мавжуд бўлади. Лекин бюджетга тўловларнинг шакли маълум бир босқичда жамиятнинг олдига қўйилган вазифаларга мувофиқ равишда ўзгариб боради. Тарихий тараққиётнинг маълум бир босқичида бюджетга тўловларнинг у ёки бу тури ҳал қилувчи рол ўйнаши, вақт ўтиши билан эса улар ўз аҳамиятини йўқотиб, бошқа тўловлар билан алмаштирилиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, **давлат бюджети даромадлари** категориясининг намоён бўлиш шакллариининг ўзгариб борганлигига қарамасдан, бу категориянинг сақланиб қолганлигини англатади. Демак, бюджетга тўловлар кўринишининг ўзгариши, бир тўловнинг бошқа бири билан алмаштирилиши иқтисодий категория мазмуниининг эмас, балки шакллариининг эволюциясидир. Бироқ бундан молиявий ва бюджет категориялари қатъиян объектив, уларнинг намоён бўлиш шакллари эса субъективдир, деган хулоса чиқармаслик керак. Иқтисодий қонунларнинг ҳаракати, иқтисодиётнинг тараққиёт даражаси, ишлаб чиқариш муносабатларининг етуқлиги ва бошқа омиллар, маълум даражада, давлат бюджети даромадларининг шакллариини ҳам белгилаб беради. Бозор иқтисодиёти (ёки унга ўтиш) шароитида энг асосий вазифа иқтисодий тараққиётга эришиш, унинг самарадорлигини таъминлаш, рақобатбардошлигига эришиш ҳисобланса, бу вазифаларнинг бажарилишига бюджетга тўловларнинг шакллари ҳам ўзининг сезиларли ҳиссасини қўшиши керак. Улар бюджет даромадларини миқдорий жиҳатдан таъминлабгина қолмасдан, балки ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва молиявий ресурсларнинг оқилона ва мақсадли тақсимланишини рағбатлантириши ҳам керак. Шундай қилиб, давлат томонидан ўрнатилган тартиб натижасида вужудга келган бюджетга тўловларнинг турли шакллари давлатнинг қонунларида, молиявий бошқарув органларининг норматив ҳужжатларида ўз ифодасини топган объектив омилларга маълум даражада боғлиқ бўлади.

Иккинчи босқичда, юқорида қайд этилганидек, ҳудудий ва маълум мақсадларга мўлжалланган кўп сонли фондларнинг шаклланиши юз беради, яъни умумдавлат пул фонддини бўлишнинг мураккаб тақсимланиш жараёни амалга оширилади. Ташқи томондан у барча ижтимоий бўлинмалардан ажралган ички бюджет жараёнидек кўринади. Ҳақиқатда эса бу тақсимлаш ижтимоий муносабатларнинг бирча соҳаларини камраб олади. Бу босқичда жамиятдаги барча

субъектларнинг манфаатлари ўзаро тўқнаш келади. Мамлакатдаги ҳар бир маъмурий-худудий бирлик ўз бюджетига эга бўлганлиги учун бу босқичда ана шу бюджетларнинг (яъни худудларга мўлжалланган фондларнинг) умумий ҳажмини тўғри аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади. У ёки бу бюджетнинг харажатлари жойларда олинган даромадларнинг ҳажми билан мос келмаслиги оқибатида уларни кўшимча маблағлар билан таъминлаш зарурияти вужудга келади, барча қуйи бюджетларни баланслаштириш зарурати пайдо бўлади. Шундай қилиб, мураккаб тақсимлаш жараёни содир бўладики, унда мамлакат маъмурий-худудий бўлинмаларининг барчаси иштирок этиб, уларнинг айримлари ўз маблағларини беришса, бошқалари эса бюджет механизми орқали бу маблағларни олади.

Сиртдан қаралганда, худудлараро бюджетли тақсимлаш бюджетларнинг юқори ва қуйи бўғинлари ўртасидаги муносабатлардек кўринади. Чунки бюджетли тартибга солиш юқори бюджетларнинг маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Бирок ўз даромадлари ҳисобидан қуйи бўғинларнинг бюджет муносабатларини тартибга солувчи ҳар бир бюджет бўлинмаси амалда бу муносабатларнинг таркибига юқорида кўрсатилган баланслаштириш содир бўлаётган кўп-лаб маъмурий-худудий бирликларни киритади. Улар эса, ўз навбатида, бюджетли тартибга солишда хўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолидан тушган маблағларни сарфлайди. Демак, бу жараёнда ҳам турли субъектлар ўртасида мураккаб ва кўп томонлама тақсимлаш муносабатлари вужудга келади.

Бир вақтнинг ўзида, бюджет ва унинг барча бўлинмаларида иқтисодиёт, ижтимоий соҳа, ижтимоий таъминот, марказлаштирилган инвестициялар, ҳокимият ва бошқарув органлари, муҳофаза ва бошқаларнинг эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган мақсадли фондлар шакллантирилади. Бунда, албатта, иқтисодиёт тармоқлари, ижтимоий соҳанинг бўлинмалари ва ҳоказолар ўртасида маблағларни қайта тақсимлаш содир бўлади.

Бюджет фондлари ўзининг миқдорига кўра кўп сонлидир. Улар давлат бюджетининг барча бўғинларида ва бўлинмаларида яратилади. Шу билан биргаликда, ташкил этилган ҳар бир йирик бюджет фондлари нисбатан тор доираларга мўлжалланган бошқа фондларга бўлинади. Масалан, “Иқтисодиёт харажатлари” фонди алоҳида тармоқлар фонди, улар эса, ўз навбатида, яна бир неча фондларга бўлиниши мумкин. Буларнинг ҳаммаси давлат бюджетининг асоси сифатида умумдавлат пул фонди турли мақсадларга мўлжалланган-

лиги, маъмурий худудларга тегишлилиги ва ўзгарувчанлиги билан характерланадиган кўп сонли фондлар конгломератидан иборатдир, деган хулоса чиқаришга асос бўла олади. Бу фонд кўп сонли тақсимлаш каналлари орқали бир томондан, харажат қилиниб, иккинчи томондан эса, тўлдирилиб борилади.

Учинчи босқичда бюджет фондлари худудлар ва мақсадга мўлжалланганлиги бўйича харажат қилинади, яъни кўпчилик ҳолларда, бир мулкчилик шакли доирасида бюджет маблағларини қайтарилмаслик тарзида бериш содир бўлади. Уларнинг ҳақиқатда сарфланиши эса бюджетли тақсимлаш жараёнининг охириги босқичида бюджет маблағларини олганлар томонидан амалга оширилади.

Давлат бюджетининг харажатлари, худди унинг даромадлари сингари, иккиёқлама характерга эга. Бир томондан, бу давлатнинг харажатлари, бошқа томондан эса – субъектларнинг ихтиёрига тушадиган қайтарилмайдиган маблағлар бўлиб, уларнинг даромадларига айланади ва улар томонидан турли мақсадларга мўлжалланган тегишли фондларни шакллантиришда фойдаланилади. Ана шу иккиёқлама характер давлат бюджети харажатларининг якуний эмас, балки тақсимлаш жараёнларининг оралиқ босқичи эканлигидан далolat беради. Бу ерда бюджет фондларининг эгаси – давлат ва пул маблағларини олувчилар – субъектлар ўртасида янги тақсимлаш муносабатлари пайдо бўлади. Бу босқичда (биринчисидан фарқли ўларок) давлат ва аҳоли ўртасида бевосита тақсимлаш муносабатлари пайдо бўлмайди. Чунки бу босқичда истеъмол мақсадлари учун ажратилган барча бюджет ресурслари тегишли субъектларнинг фондларини (масалан, ижтимоий соҳа ходимларининг иш ҳақи фонди, ижтимоий истеъмол фондлари ва бошқалар) шакллантиришга йўналтирилади.

Даромадлар сингари, давлат бюджетининг харажатлари ҳам объектив иқтисодий (бюджет) категория(си)дир. У категория сифатида бюджетли тақсимлаш муносабатларининг маълум бир якуний қисмини абстракт ҳолда умумлаштиради. Уларнинг моддийлашуви бюджетдан субъектларга пул маблағларининг тескари оқими билан характерланади. Бу муносабатларнинг асосида молия тизимининг барча бўлинмаларига хос бўлган тақсимлаш жараёни – пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш ётади. Лекин бу ерда жараён тескари тартибда содир бўлади: пул фондларини шакллантириш улардан фойдаланишидан олдин содир этилмасдан, бюджет маблағларидан фойдаланувчиларда фондларнинг шаклланишига олиб келади.

Бюджет маблағларини олиш билан субъектлар ўзларининг пул фонд-ларини ташкил қиладилар. Бу пул фондлари, ўз навбатида, маълум мақсадларга мўлжалланган кичик фондларга бўлинади. Шунинг учун ҳам давлат бюджетининг харажатлари транзит характерга эга бўлиб, уларни том маънодаги харажатлар деб бўлмайди. Бюджет бу харажатларнинг ўлчамини лимитлаштиради (бирок тўлиқ даражада эмас), харажатлар эса субъектларнинг ўзи томонидан амалга ошириладигани, бунда бюджетдан молиялаштириш тартибида пул маблағлари йўналтирилади ва шу ернинг ўзида тақсимлашнинг янги босқичи бошланади.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, харажатлар эмас, балки амалда (ҳақиқатда) бюджет ассигнованиялари тушуниладиган давлат бюджетининг харажатларини иқтисодиёт молияси билан тенглаштириш мақсадга мувофиқ эмас. Масалан, маорифга қилинадиган бюджет харажатларини маориф молияси деб аташ мумкин эмас. Худди шунингдек, муҳофаа харажатларини Куролли Кучлар молияси деб бўлмайди.

Бюджет категорияси сифатида давлат бюджетининг харажатлари ўзининг турли кўринишдаги шаклларига эга. Уларнинг шакллари қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

– сметали молиялаштириш (бунда корхона ёки ташкилот ўз даромадларига эга бўлмасдан давлат бюджетининг маблағлари ҳисобидан тўлиқ сакланади);

– давлатнинг корхона ва ташкилотларига маблағ бериш (бунда молиялаштириш объектлари сифатида фақат капитал қўйилмалар, айланма маблағлар ва операция харажатлар майдонга чиқади);

– дотациялар (бунда бюджет режали-зарарга ишлайдиган корхоналарнинг зарарларини қоплайди) ва бошқалар.

Бюджет харажатлари бюджет даромадларининг айрим шаклларига ўхшаш баҳоларни шакллантириш билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Бунда бюджет харажатлари товарларнинг баҳоси унинг ҳақиқий қийматидан паст даражада ўрнатилиб, сотилганда вужудга келган зарарларни қоплаш манбаи сифатида майдонга чиқади.

“Давлат бюджетининг харажатлари” ва “бюджетдан молиялаштириш” тушунчалари бир-бирига яқин, лекин айнан бир-бирига тенг бўлган тушунчалар эмас. Агар давлат бюджетининг харажатлари бюджет категориясини ифода этса, бюджетдан молиялаштириш эса бу категориянинг амалда субъектларга барча алоқадор тадбирлар билан маблағларни бериш шаклидаги ифодаланишидир. Пул фондла-

рини шакллантириш жараёни бюджетдан тегишли субъектларга маблағлар берилганидан сўнг ҳам давом этади. Лекин у эндиликда бюджетдан ташқарида давом этиб, субъектлар (иқтисодиёт, ижтимоий соҳа ва уларнинг тармоқлари, корхоналар ва бошқалар) молиясининг элементларини ташкил этади. Бирок бюджетдан субъектларга маблағ бериш, юқорида саналган усулларнинг исталган бирини мустақил бюджет категорияси сифатида талкин қилиш мумкин эмас. Чунки уларнинг ҳар бири бюджет категорияси ҳисобланган давлат бюджети харажатларининг намоён бўлиш шаклидир.

Шундай қилиб, давлат бюджетининг иқтисодий мазмуни деганда умумдавлат пул фондини шакллантириш, маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва субъектларни бюджетдан молиялаштириш натижасида вужудга келадиган, ўзаро боғланган тақсимлаш муносабатларининг бутун комплекси тушунилади.

Лекин ишлаб чиқариш муносабатлари ҳар доим буюмлашган тарзда вужудга келади. Бу муносабатларнинг буюмлашган қатлами ялпи ички (миллий) маҳсулот ҳисобланадигани, у тақсимлаш жараёнида қиймат шаклида иштирок этади. Бюджетли тақсимлаш муносабатларига, ички жиҳатдан, қатор иқтисодий қонунларнинг таъсири остида бўлган молиявий алоқаларнинг кенг доираси характерлидир. Давлат бюджети кўп сонли ва бўлинган тақсимлаш актларининг мажмуи орқали ялпи ички (миллий) маҳсулот ҳаракатининг асосий йўналишларида намоён бўлади. Айнан бюджет истеъмол ва жамғариш фондларининг шаклланишида, истеъмол фондининг қисмларга ажралишига, соф даромаднинг давлат ва субъектлар ўртасида бўлишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Давлат бюджетининг турли белгилари ва хусусиятларининг юқорида баён қилинган тавсифларига таянган ҳолда унинг моҳиятини аниқлаб берувчи қуйидаги таърифни бериш мумкин: мамлакатнинг асосий молиявий режаси кўринишида қонуний расмийлаштирилган, давлат пул фондларини яратиш (шакллантириш) ва улардан фойдаланиш борасидаги иқтисодий (молиявий) муносабатлар мажмуига давлат бюджети дейилади.

Давлат бюджетининг моҳиятини очиб беришда унинг бошқа тақсимлаш инструментлари ва молия тизимининг бўлинмалари билан ўзаро алоқалари муҳим роль ўйнайди. Шу боис таъкидлаш жоизки, давлат бюджети жамиятнинг бошқа тақсимлаш инструментлари (баҳо, кредит, иш ҳақи ва бошқалар) ва молия тизимининг бўлинмалари билан узвий боғлангандир. Бундай ўзаро боғлиқлик дав-

лат бюджетининг моҳиятидан, тақсимлаш муносабатлари тизимидаги роли ва ўрнидан келиб чиқади. Давлат бюджетдан марказий тақсимлаш механизми сифатида фойдаланади, у ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги пропорция (нисбат)ларни тартибга солишга ёрдам беради.

Давлат бюджетининг баҳо билан ўзаро боғлиқлиги икки ёқламалик характерга эга. Бир томондан, бюджет баҳо механизмидан молиявий ресурсларни жалб қилиш учун фойдаланади. Масалан, давлат бюджети даромадларнинг бир қисми қўшилган қиймат солиғи шаклида бўлиб, бу солиқ баҳонинг, аниқроғи, соф даромаднинг элементлари таркибига киради. Бу баҳо ҳолда давлат бюджети томонидан соф даромаднинг бир қисмини давлатнинг ихтиёрига олишда алоҳида механизм ролини ўйнамоқда. Бошқа томондан эса, давлат бюджетти мол етказиб берувчиларнинг йўқотганларини компенсация қилиш йўли билан баҳонинг қийматдан фарқланишида молиявий имкониятлар яратиб, баҳоларни шакллантиришда ҳам иштирок этади. Масалан, мамлакат аграр сектори учун қишлоқ хўжалиги техникалари ва минерал ўғитлар етказиб бериш бу соҳада фаолият кўрсатувчи субъектларга уларнинг ҳақиқий қийматидан паст баҳоларда амалга оширилиб, баҳолар ўртасидаги фарқ давлат бюджети ҳисобидан компенсация қилинади (қопланади). Бундай ҳолларда давлат бюджети баҳоларни шакллантириш механизмидан фойдаланган ҳолда аграр секторни билвосита қўшимча молиялаштиради. Аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этувчи хизматлар баҳосидаги фарқларни бюджетдан қопланиши ҳам худди шу механизмга асосланган.

Давлат бюджетининг узоқ ва қисқа муддатли кредитлар билан ўзаро боғлиқлиги ҳам унча осон эмас. Энг аввало, амалиётда бюджет ва кредит ресурсларининг ўзаро алмашувчанлиги таркиб топганлигини эътироф этиш керак. Маблағларнинг кредит ва бюджет манбалари бир-бирини тўлдириб туриши мумкин. Албатта, бундай ўзаро таъсирчанлик (боғлиқлик) объектив равишда ўзининг чегарасига эга бўлиб, ундан четга чиқиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас. Масалан, шундай фаолият соҳалари ва молиялаштириш объектлари мавжудки, унда фақат давлат бюджети ва аксинча, фаолиятнинг тижорий турларида, асосан, кредит ҳал қилувчи рол ўйнаши керак.

Давлат бюджети ва кредитнинг ўзаро таъсирчанлиги банкларнинг кредит ресурсларини шакллантириш жараёнида ҳам яққол намоён бўлиши мумкин. Давлат бюджети, аввало, зарур ҳолларда банкларнинг қатъий пассивларини шакллантиришнинг муҳим манбаи си-

фатида майдонга чиқади. Улар, ўз навбатида, узоқ муддатли кредитлаштириш (устав фонди, захира фонди, банкларнинг кредит ресурсларини тўлдириш учун махсус бюджет ассигнованиялари ва бошқалар) учун зарур. Бундан ташқари, бюджет ҳисобварақларида ва бюджет ташкилотларининг ҳисобварақларида бўлган давлат бюджетининг вақтинча бўш маблағлари қисқа муддатли кредитлаштириш йўли билан банкларнинг кредит ресурсларини тўлдириши мумкин. Шу билан биргаликда, банкларнинг кредит операциялари даромадларни шакллантириб, бу уларнинг даромадининг бир қисмини бюджетга олишда манба бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий категория сифатида иш ҳақи ҳам давлат бюджети билан узвий боғланган. Хусусан, ижтимоий соҳада фаолият кўрсатётган ходимларнинг иш ҳақи фондини шакллантиришда давлат бюджетининг маблағлари ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Давлат бюджети мамлакатнинг молия тизимида марказий ўрин эгаллаб, унинг барча бўлинмалари билан боғланган. Бундай боғланиш икки йўналиш – бюджетга тўловлар ва бюджетдан молиялаштириш орқали амалга оширилади.

Давлат бюджетининг функциялари. Давлат бюджети молиянинг таркибий қисми сифатида, унинг бошқа бўлинмалари сингарии икки хил функцияни бажаради:

- 1) тақсимлаш;
- 2) назорат.

Давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси орқали унинг моҳияти намоён бўлади. Бу давлат бюджети томонидан амалга ошириладиган тақсимлаш муносабатларининг мазмунида яққол кўринади. Давлат бюджети орқали амалга ошириладиган тақсимлаш бу жараённинг иккинчи (оралик) босқичидир. Шунинг учун ҳам давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси ўзига хос бўлган хусусиятга эга бўлиб, ундан тақсимланган ялпи ички (миллий) маҳсулотни қайта тақсимлашда фойдаланилади. Агар тақсимлашнинг биринчи босқичида бюджет маблағлари (бюджетга тўловлар) миллий даромадда давлатнинг улуши сифатида майдонга чиқса, унинг иккинчи босқичида эса ана шу улуш қисмларга бўлинади ва кўп сонли каналлар орқали турли тадбирларни молиялаштиришга ва фондларни шакллантиришга йўналтирилади.

Аҳолининг бюджетга тўловлари ҳам қайта тақсимлаш характерига эга. Уларнинг бюджетга турли солиқлар кўринишида келиб тушиши иккинчи тақсимлаш актидан иборатдир. Айниқса, ижтимо-

ий соҳада фаолият кўрсатаётган ходимлар томонидан турли кўри-нишдаги солиқларнинг бюджетга тўланиши ҳам бу маблағларнинг кўп сонли тақсимлаш босқичларидан ўтишини тақозо этади. Чунки жуда кўп ҳолларда бу маблағлар анча олдинроқ бюджет ёрдамида тақсимланиш босқичидан ўтиб, ижтимоий соҳага бюджет ассигнованиялари шаклида етиб борган бўлади.

Демак, мамлакатда яратилган ялпи ички (миллий) маҳсулот (миллий даромад)нинг алоҳида олинган бир қисми тақсимлашнинг бюджет механизми орқали бир неча марта тақсимланиши (қайта тақсимланиши) мумкин. Бу давлат бюджети тақсимлаш функциясининг биринчи характерли хусусиятидир.

Амалга ошириладиган операциялар қўламининг, пул оқимларининг кенглиги ва ташкил топадиган мақсадли фондларнинг хилма-хиллиги давлат бюджети тақсимлаш функциясининг иккинчи хусусияти бўлиб ҳисобланади. Бюджет ялпи ички (миллий) маҳсулот (миллий даромад)нинг каттагина қисмини тақсимлаб, турли мақсадларга мўлжалланган кўп сонли фондларни шакллантиради. Давлат бюджети билан иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг барча бўлинмалари бевосита ёки билвосита боғлангандир.

Давлат бюджетининг тақсимлаш функциясининг учинчи характерли хусусияти шундан иборатки, бунда тақсимлашнинг асосий объекти бўлиб жамиятнинг соф даромади (қўшилган қиймат солиғи, фойда ва бошқалар) майдонга чиқади. Лекин бу миллий даромад, ялпи ички (миллий) маҳсулот ва миллий бойликнинг бошқа элементларининг ҳам қисман тақсимланиши мумкинлигини инкор этмайди. Бюджет орқали солиқлар шаклида жисмоний шахсларнинг даромадлари ҳам қайта тақсимланади. Шунингдек, бюджет механизми орқали хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида ҳам маблағлар қайта тақсимланиши мумкин.

Бюджет каналлари бўйича қийматнинг жамғариш ва истеъмол фондлари томон ҳаракати содир бўлади. Иқтисодиётга харажатларнинг маълум бир қисми, марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш ва ижтимоий соҳани сақлаш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг асосий қисми бюджет маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Давлатнинг моддий резервлари ўсган қисмининг ҳаммаси ҳам бюджетдан тўлиқ молиялаштирилади. Давлат бюджети ижтимоий истеъмол фондларини шакллантиришнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади, ижтимоий соҳа ходимлари учун истеъмол фонднинг яратилишини таъминлайди.

Бюджет орқали тақсимлаш жараёни кўп босқичда амалга оширилади. Агар унинг биринчи босқичи иқтисодиёт соҳаларида (бирламчи тақсимлаш) амалга оширилса, бюджет орқали ялпи ички (миллий) маҳсулотнинг иккиламчи тақсимланиши (қайта тақсимланиши) содир бўлади. Унинг учинчи босқичи (бюджетдан молиялаштириш) иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларнинг бўлинмаларини қамраб олади. Бироқ тақсимланаётган ялпи ички (миллий) маҳсулотнинг айрим элементлари бюджет орқали кўп марта қайта тақсимланиши мумкин. Масалан, ижтимоий соҳа ташкилотларининг ижтимоий суғурта фондига тўловлари бюджетли тақсимлашнинг маҳсулидир. Чунки бу соҳа ташкилотларида иш ҳақи фонди бюджетдан молиялаштириш асосида вужудга келади. Лекин тақсимлашнинг иккинчи босқичидан ўтиб, улар яна ижтимоий суғуртага ажратмалар шаклида бюджетга келиб тушади.

Шундай қилиб, давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси тақсимлашнинг кўп марталиги билан характерланади. У ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларида намоён бўлади. Жамият иқтисодиёт, соғлиқни сақлаш, маориф, маданият, фан, санъат, муҳофаза ва аҳолининг турмуш тарзини яхшилашда ундан фойдаланади. Фақат давлат бюджетига ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлашнинг ана шундай хилма-хил шакллари ва методлари тақдим этилган.

Давлат бюджетининг назорат функцияси ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Бюджетнинг миллий иқтисодиёт билан узвий боғлиқлиги тақрор ишлаб чиқаришнинг барча бўлинмаларида аҳволнинг қандайлиги тўғрисида маълумотлар билан доимий таъминлаб туради.

Маблағларнинг бюджетга келиб тушиши, бюджет ассигнованияларининг йўналиши ва улардан фойдаланиш ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмашув ва истеъмолдаги муваффақият ва камчиликларни ифода этади. Улар миллий иқтисодиётда номутаносибликларнинг вужудга келаётганлиги, ривожланиш суръатларидаги бузилишлар, миллий иқтисодиётда содир бўлаётган тақсимлаш жараёнларининг тўғрилиги ва ўз вақтидалиги, ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ва ҳоказолар тўғрисида гўё сигнал бериб туради. Миллий иқтисодиётнинг исталган бир соҳаси ёки корхонанинг молиявий аҳоли, албатта, давлат бюджети билан бўладиган ўзаро муносабатларга — солиқларда, тўловларга, бюджетдан молиялаштириш ҳажмларида, бюджет ассигнованияларини ўзлаштиришда ва ҳоказоларга ўз таъсирини кўрсатади. Демак, бюджет орқали режадан оғиш туфайли тирмоқлараро молиявий алоқалар ва даврий қисман диспропорция-

лар, жамғармаларнинг ҳажми, маблағларни ўзлаштириш суръатлари ва бошқалардаги ўзгаришлар яққол кўриниб туради. Буларнинг барчаси давлат бюджетининг назорат функциясига умумийлик, универсаллик характерини беради (биринчи хусусият). Бу эса, ўз навбатида, миллий иқтисодиётни тезкор бошқаришда давлат бюджетининг назорат функциясидан кенг фойдаланиш учун шароит яратади.

Давлат бюджетининг назорат функциясига тегишли бўлган иккинчи характерли хусусият молиявий муносабатларнинг алоҳида соҳаси сифатида давлат бюджетининг юқори даражада марказлаштирилганлигидан келиб чиқади. Марказлаштирилганлик ҳар доим юқори органлар олдида қуйи органларнинг ҳисобот бериб туришини, маълум кетма-кетликда бўйсунушнинг тизимлилигини англатади. Бу эса, ўз навбатида, юқоридан қуйигача давлат молиявий назоратини ташкил этишга шарт-шароит яратиб беради.

Кучли мажбурийлик, императивлик давлат бюджетининг назорат функциясига тегишли бўлган учинчи хусусиятдир. Бюджет давлатники бўлганлиги учун унинг назорат функцияси миллий иқтисодиётни бошқариш воситаларидан бири ҳисобланади. Назорат функциясининг объектив равишда бюджетга хослиги, унинг иқтисодий категория сифатидаги хусусияти давлатнинг ҳуқуқий асосга эгаллигини тақозо этади. Шунинг учун ҳам бюджет назорати энг таъсирчан ва самарали саналади. Давлат бундай назоратни амалга ошира бориб, субъектларнинг молиявий фаолиятига тезкор равишда аралашуви, керакли ҳолларда эса, у ёки бу жазоларни қўллаши мумкин.

Объектив равишда бюджетга хос бўлган назорат функцияси фаолиятнинг барча соҳаларида давлат томонидан кенг қўлланилади. Бюджетни режалаштириш жараёнларида ва уни ижро этишда субъектлар фаолиятининг барча томонлари текширилиши ёки назорат қилиниши мумкин. Бундай назорат, одатда, қуйидаги мақсадларни кўзда тутаяди:

- 1) давлат бюджетининг даромадларини ошириш учун пул маблағларини жалб қилиш;
- 2) маблағларни сарфлашнинг қонунийлигини таъминлаш;
- 3) молиявий (бюджет) механизм орқали ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш.

Давлат бюджетининг функциялари унинг иқтисодий мазмун-моҳиятини ифода этиб, бюджетни режалаштириш жараёни ва уни ижро этишда ўзини намоён этади.

Бюджетнинг тақсимлаш ва назорат функциялари ўз ҳаракатлари давомида миқдорий ва сифат томонларга эгадир.

Тақсимлаш функциясининг миқдорий томони у ёки бу фонднинг ҳажмига тегишли ҳисобланади. Бунда турли фондларнинг нисбатлари, улар ўртасидаги пропорциялар, уларнинг миқдорий параметрларини тўғри аниқлаш назарда тутилаяпти. Бу ерда ҳар икки функциянинг ҳаракати бир хилда муҳимдир. Агар бюджетнинг тақсимлаш функцияси у ёки бу фондни ошириш ёки камайитириш йўли билан уни кўзланган даражага етказишга шароит яратар экан, унинг назорат функцияси эса ана шундай тақсимлашнинг натижасини, унинг ижобий ва салбий томонларини аниқлашга имкон беради.

Тақсимлашнинг сифат томони бюджетнинг субъектлар фаолиятига ҳар томонлама фаол таъсир кўрсатади ва ўзида чуқур алоқаларни ифодалайди. Бюджетдан молиялаштиришдан тўғри фойдаланган ҳолда фондларнинг шакллантирилиши бюджет маблағларини иқтисод қилиб, улардан самарали фойдаланишга, иқтисод режимига риоя қилинишига, субъектнинг барча бўлинмаларида самарадорликни оширишга ўз таъсирини кўрсатади. Бунга бюджетнинг тақсимлаш функцияси фақат миқдорий омилларга бўйсундирилганда эмас, балки у сифат кўрсаткичларига ҳам боғлангандагина эришилиши мумкин. Бунда бюджетнинг назорат функцияси ҳам ўз йўналишини бироз ўзгартиради: у фақат фондларнинг миқдорий жиҳатдан номувофиклиги тўғрисида эмас, балки ана шу номувофикликлар сифат кўрсаткичларига ҳам таъсир кўрсатганлиги тўғрисида сигнал беради.

Давлат бюджетининг иқтисодий функциясидан фойдаланиш натижасида бюджет механизми вужудга келади. Бюджет механизми дейилганда, одатда, фақат молиявий ресурсларни давлатнинг қўлида аккумуляция қилиш ва уларни бюджет каналлари бўйича тақсимлашнинг амалдаги тизими назарда тутилмасдан, балки такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига бу жараённинг фаол таъсири ҳам тушунилади. Бу механизмнинг деталлари жуда кўп: солиқлар ва бюджетга тўловлар, бюджетдан молиялаштиришнинг турли шакллари, маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва бошқалар ана шулар жумласидандир. Бюджет механизми ишлашининг самарадорлиги унга тегишли бўлган деталларнинг ўзаро таъсирчанлиги ва уларнинг бир-бирига боғлиқлиги билан белгиланади.

Давлат бюджетининг аҳамияти. Мамлакатнинг молия тизимида давлат бюджети марказий ўрин эгаллайди. Марказлаштирилган пул фондини шакллантириш орқали давлатнинг қўлида катта ҳажмдаги молиявий ресурслар тўпланади ва улар умумдавлат эҳтиёжларини қондиришга сарф этилади. Давлат бюджети умумдавлат ман-

фаатларини инобатга олган ҳолда устувор йўналишлар учун молиявий ресурсларни жамлашда асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Устувор йўналишлар учун давлат бюджети ёрдамида молиявий ресурсларни жамлаш бир неча усуллар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Айрим ҳолларда, иқтисодийнинг етакчи тармоқларини жадал суръатлар билан ривожланишини таъминлаш мақсадида бюджет ассигнованияларининг ҳажми оширилади. Бошқа ҳолларда эса, ўша секторлардан маблағларни давлат бюджетига олишда қулай шароит яратилади.

Давлат бюджети иқтисодийнинг алоҳида тармоқларининг ривожланишида асосий манба ролини ҳам ўйнаши мумкин. Масалан, илмий-техника тараққиёти асосида миллий иқтисодийда янги тармоқ вужудга келаётган бўлса, унинг пайдо бўлишини ҳозирги шароитда бюджетдан молиялаштиришсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Фаолият кўрсатаётган субъектларнинг молиявий барқарорлигини таъминлашда бюджет катта аҳамият касб этади. Турли объектив ва субъектив омилларнинг таъсири остида айрим субъектларнинг ўз молиявий ресурслари уларнинг соғлом фаолият кўрсатиши учун етарли бўлмай қолганда четдан маблағ жалб қилишга эҳтиёж туғилади. Бундай шароитда давлат бюджети тартибга солувчи манба сифатида майдонга чиқиши мумкин. Албатта, бундай ҳолларнинг барчасида давлат бюджетининг маблағлари субъектларнинг ўз манбалари, тармоқ ичидаги ресурслар, банк кредитларидан сўнг охириги тартибга солувчи манба сифатида фойдаланилади.

Субъектлар фаолиятини молиявий ресурслар билан таъминлашда давлат бюджетининг тартибга солувчи роли қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин:

– молиявий ресурсларга бўлган янги талабни келгуси бюджет йилида бюджетнинг харажатлари таркибига киритиш;

– молиявий ресурсларга бўлган қўшимча эҳтиёжни мавжуд бюджет ресурсларини манёвр қилиш, яъни бюджет кредитларини бир объектдан иккинчисига ўтказиш йўли билан қондириш. Бундай имкониятнинг мавжудлиги амалиётда айрим субъектларнинг ўзларига тақдим этилган молиявий ресурсларни тўлиқ ўзлаштиришнинг удасидан чиқа олмаслиги билан изоҳланади;

– қўшимча эҳтиёжни ҳукуматнинг захира фондлари ҳисобидан қоплаш ва бошқалар.

Давлат бюджети миллий иқтисодий корхоналарини техника воситалари билан қайта қуроллантиришда алоҳида аҳамиятга эга.

Бюджетдан иқтисодийга қилинаётган харажатлар ва марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш, энг аввало, ана шу мақсадларга хизмат қилади. Айниқса, ижтимоий соҳа (маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий таъминот) харажатларини молиялаштириш, оилаларга ижтимоий нафақа бериш, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳосидаги фарқларни бюджетдан қоплаш, давлат ҳокимияти органлари, бошқарув ва суд органларини сақлаш, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларини молиялаштириш, мамлакатнинг муҳофаза қилинишини мустаҳкамлаш каби вазифаларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлашда давлат бюджетининг аҳамияти беқиёсдир.

1.2. Давлат бюджетининг даромадлари

Давлат бюджетининг даромадлари¹ мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулотини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш умумий жараёнининг элементларидан бири бўлиб, улар оралик (транзит) характерга эга. Улар юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган даромадлар ва жамғармаларнинг бир қисмини бюджетга ўтказилиши натижасида вужудга келади. Бюджет даромадларининг моддий-буюмлашган мазмунини давлатнинг ихтиёрига бориб тушган пул маблағлари ташкил этади. Бу молиявий (бюджет) категориянинг намоён бўлиш шакли бюджетга бориб тушувчи турли солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва ажратмалардан иборат.

Микдорий жиҳатдан давлат бюджетининг даромадлари яратилган (ишлаб чиқарилган) ялпи ички (миллий) маҳсулотда (миллий даромадда) давлатнинг улушини кўрсатади. Уларнинг абсолют ҳажми ва салмоғи мамлакатнинг ялпи ички (миллий) маҳсулоти (миллий даромади)нинг умумий ҳажми, у ёки бу даврда давлатнинг олдидан турган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, муҳофаза ва бошқа вазифалар билан белгиланади. Ана шуларга мувофиқ давлат бюджетига маблағларни йиғиш микдори ва уларни ундиришнинг шакл ва методлари аниқланади.

Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг қуйидаги принципларга асосланиши мақсадга мувофиқдир:

– солиқларнинг бюджетга олиниши мамлакат миллий бойлиги манбаларининг тугашига олиб келмаслиги керак;

– солиқлар уларни тўловчилар ўртасида тенг тақсимланмоғи лозим;

¹ "Давлат бюджетининг даромадлари" ибораси бюджетга ундирилаётган солиқлар, тўловлар, божлар, ажратмалар ва бошқа барча даромадларни ўз ичига олади.

- солиқларни ишлаб чиқарувчиларнинг айланма фондлари ҳажмига таъсир кўрсатмаслиги;
- солиқларнинг соф даромадга нисбатан ҳисобланиши;
- давлат учун солиқларнинг ундирилиши иложи борича арзонроқ бўлиши лозим;
- солиқларнинг ундирилиш жараёни хусусий секторни сиқиб чиқармаслиги керак;
- субъектларнинг мустақил фаолият кўрсатишига шароит яратиш. Яъни, субъектларга тегишли бўлган маблағларнинг бир қисмини давлат бюджетига олинishi уларнинг мустақил ривожланишига салбий таъсир кўрсатмаслиги керак. Чегарадан ўтиб кетилганда субъектларнинг мустақиллигини йўқотишига, касодга учраш ҳолларининг вужудга келишига, ички резервларни қидириб топишга ва ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларини таъминлашга интилиш сусаяди, хуфёна иқтисодиётнинг ривожланиши бошланади;
- субъектларнинг хатти-ҳаракати ва интилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келган даромадларнинг тўлиқ ёки қисман бюджетга олинishi. Маълум бир харажатларни амалга оширмасдан олинган барча даромадлар давлатнинг ихтиёрига ўтиши керак. Бу принципнинг таъсири остига субъектлар маъмуриятининг нотўғри, ноқонуний ҳаракати (масалан, давлат стандартларини бузиш ва бошқалар) натижасида олинган даромадлар ҳам киритилмоғи лозим;
- ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бошқа мақсадлар учун корхонанинг режалаштирилган эҳтиёжидан ортган суммаларни бюджетга олиш. Бу принцип давлат бюджетни даромадларини давлат корхоналарининг маблағлари ҳисобидан ташкил этишда қўлланилиши мумкин. У давлат корхоналарининг молиявий ҳолатини тартибга солади ва бир вақтнинг ўзида ижтимоий эҳтиёжларни қондиришда давлатнинг манфаатларини таъминлайди;
- бюджет механизмининг рағбатлантирувчи таъсирини таъминлаш. Маблағларни субъектлар ихтиёрида бюджетга ўтказилиши уларнинг самарали фаолият кўрсатишга рағбатлантириши керак. Бунда мақсад фақат давлат бюджетни даромадларини миқдорий жиҳатдан таъминлаш эмас, балки шу йўл билан корхонада фаолият кўрсатаётган меҳнат жамоаларининг манфаатларига, улар фаолиятининг сифат кўрсаткичларига тўловларнинг таъсирчанлигини кучайтиришдир;
- бюджет даромадларини шакллантиришда улушли иштирок этиш. Бу принцип бюджет даромадларини аҳоли маблағлари ҳисо-

бидан шакллантиришда қўлланилиб, унинг натижасида аҳоли даромадлари даражасига боғлиқ равишда бир қисми бюджетга ўтказилади.

Давлат бюджетининг даромадлари ўзларининг манбалари, ижтимоий-иқтисодий характери, мулкчилик шакли, солиқ ва тўловларнинг тури, маблағларнинг тушиш шакли ва уларни бюджетга ундириш методларига мувофиқ классификация қилиниши мумкин.

Давлат бюджетининг даромадлари ўз манбаларига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- солиқли даромадлар;
- солиқсиз даромадлар;
- тикланмайдиган (қайтарилмайдиган) тарзда ўтказиладиган пул маблағлари.

Бюджетнинг солиқли даромадлари таркиби мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ умумдавлат солиқлари ва йиғимлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божхона бождари, бож йиғимлари ва бошқа бож тўловлари, давлат божи, пеня ва жарималардан иборат.

Солиқсиз даромадлар таркибига қуйидагилар киради:

- давлат мулкidan фойдаланиш туфайли олинган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
  - бюджет ташкилотлари томонидан кўрсатилган тўловли хизматлардан келган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
  - фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ва жиноий чораларни қўллаш натижасида олинган маблағлар, жумладан, жарималар, мусодаралар, товон тўлашлар ва давлат субъектларига етказилган зарарларни тиклаш бўйича олинган маблағлар ҳамда мажбурий ундирилган бошқа маблағлар;
  - молиявий ёрдам кўринишидаги даромадлар (бюджет ссудалари ва бюджет кредитларидан ташқари);
  - бошқа солиқсиз даромадлар.
- Тушумларнинг қуйидаги кўринишлари ҳам бюджет даромадларининг таркибида ҳисобга олинishi мумкин:
- давлат мулкни вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинадиган маблағлар;
  - кредит муассасаларидаги ҳисобварақларда бюджет маблағларининг қолдиги бўйича фонзлар кўринишида олинадиган маблағлар;
  - давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинадиган маблағлар;

- қайтариш ва ҳақ олиш асосида бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ;

- давлатга қисман тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг ҳиссасига ёки акциялар бўйича дивидендларга тўғри келадиган фойда кўринишидаги даромадлар;

- давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);

- давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинадиган қонунчиликда кўзда тутилган бошқа даромадлар.

Бюджетнинг даромадлар қисмини тўлдиришнинг манбаларидан бири бюджет тизимида бошқа даражада турган дотациялар, субвенциялар ва субсидиялар ёки маблағларни қайтарилмаслик ва тикла-масликнинг бошқа шаклларида олинадиган молиявий ёрдамдир. Бундай молиявий ёрдамлар маблағларни олувчи бюджетнинг даромад-ларида ўз ифодасини топиши керак. Жисмоний ва юридик шахслардан, халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар ҳукуматларидан қайтарилмайдиган ёки тикланмайдиган шаклда ўтказилаётган маблағлар ҳам бюджетнинг шундай даромадлари таркибига киради.

Ҳозирги амалиётда давлат бюджетининг даромадлари қуйидаги тартибда классификацияланади:

1. Тўғри (бевосита) солиқлар. Уларнинг таркибига юридик шахсларнинг фойдасидан олинадиган солиқ; савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар; ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар; жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган солиқлар ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган қатъий солиқлар киради.

2. Эгри (билвосита) солиқлар. Бу солиқларнинг таркиби қўшилган қиймат солиғи; акцизлар; божхона бождари; жисмоний шахслардан олинадиган ягона бож тўлови; транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинадиган солиқдан иборат.

3. Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи. Бу гуруҳга кирувчи солиқлар ва тўловлар мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни ўз ичига олади.

4. Устама фойдадан олинадиган солиқ.

5. Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ.

6. Бошқа даромадлар.

Ўзининг ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра давлат бюджетининг даромадлари икки гуруҳга бўлиниши мумкин:

- хўжалик юритувчи субъектлардан олинадиган даромадлар;

- аҳолидан тушумлар.

Мулкчилик шаклига кўра давлат бюджетининг даромадлари қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- нодавлат сектордан олинадиган даромадлар;

- давлат хўжаликларидан олинадиган даромадлар;

- аҳолидан олинадиган маблағлар.

Бюджет даромадларининг юқорида санаб ўтилган ҳар бир гуруҳлари даромадларнинг манбалари, тўловларнинг турлари ва ҳоказолар бўйича кичик гуруҳларга бўлиниши ҳам мумкин. Масалан, давлат хўжаликларидан олинадиган даромадларга давлат корхона ва ташкилотларининг тўловлари, давлат мулкани сотишдан олинадиган даромадлар, давлат ташкилотлари томонидан кўрсатиладиган хизматлардан олинадиган даромадлар киради. Аҳолидан бюджетга келиб тушадиган маблағлар эса солиқлар ва бошқа ихтиёрий тўловлардан иборат бўлиши мумкин. Ўз навбатида, ҳар бир кичик гуруҳларга бириктирилган давлат бюджетининг даромадлари тушумларнинг алоҳида туридан иборат. Масалан, давлат корхоналари томонидан бюджетга ўтказиладиган даромадларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад (фойда) солиғи ва бошқалар киради. Шунингдек, давлат мулкидан олинадиган даромадлар таркиби божхона даромадларидан, эгасиз ва мусодара қилинган мол-мулкни, талаб қилиб олинмаган юклар ва почта жўнатмаларини, мерос ҳуқуқи бўйича давлатга ўтган мол-мулкларни реализация қилишдан олинган тушумлардан иборат. Давлат ташкилотлари ва муассасалари томонидан кўрсатилган хизматлар учун олинган даромадларга давлат автомобил инспекциялари томонидан ундириладиган йиғимлар, товар белгиларини қайд этганлик учун йиғимлар, ўлчов асбобларини давлат текширувидан ўтказилганлиги учун ҳақ, суд ва арбитраж органлари ҳамда нотариал идоралари томонидан аҳолига кўрсатилган хизматлар учун олинадиган ҳақ ва бошқалар киради.

Давлат бюджетининг даромадлари мажбурий ёки ихтиёрий тарзда жалб қилиниши мумкин. Бунда даромадларни мажбурий шаклда

жалб қилиш ҳал қилувчи рол ўйнайди. Ихтиёрий шаклдаги тўловларга давлат облигацияларини ва пул-буюм лотереяларини реализация қилишдан олинган тушумлар киради. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришдаги мажбурийлик юридик ва жисмоний шахслар томонидан маълум бир маблағлар белгиланган муддатларда бюджетга ўтказилиши зарурлигини англатади. У ёки бу тўловни конун томонидан мажбурий деб эътироф этилиши тўланмаган суммаларнинг мажбурий ундирилишини кўзда тутаяди. Бу ҳолат бюджетнинг ижроси учун жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, маблағларни тўлиқ ва ўз вақтида бюджетга жалб этишга йўналтирилган.

Субъектларнинг даромадлари Давлат бюджети ихтиёрига икки хил методларни қўллаб, олиниши мумкин:

- 1) солиқли методлар;
- 2) носолиқли методлар.

Солиқли методлар учун маблағларнинг давлат бюджети фойдасига аниқ белгиланган миқдорларда ва олдиндан ўрнатилган муддатларда ундирилиши характерлидир. Солиқларнинг ундирилиши мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулоти ва миллий даромадининг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши билан боғлиқ. Улар ёрдамида хўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолига тегишли бўлган маблағларнинг бир қисми давлат ихтиёрига ўтказилади. Солиқларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад (фойда) солиғи, ер солиғи, мол-мулк солиғи ва бошқа солиқлар киради.

Носолиқли даромадлар давлатга тегишли бўлган корхона ва ташкилотлардан олинган тўловлардир.

Давлат мулкига айланган ва қайтаришни талаб этмайдиган маблағлар ҳам давлат бюджетининг даромадлари бўлиши мумкин. Бироқ айрим тўловлар давлатнинг ихтиёрига вақтинчалик фойданиш учун ўтказилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда давлат олинган маблағларни сарф этса-да, у бу маблағларни белгиланган муддатларда ва тўлиқ равишда қайтаришга мажбур. Ана шундай бюджет даромадларининг кўринишларидан бири давлат облигацияларини реализация қилишдан олинган тушумлар ҳисобланади. Давлат бюджетининг даромадларига улар шартли равишда, фақат шу йилнинг бюджети даромадлари нуқтаи назаридан киритилиши мумкин.

Давлат бюджети даромадларининг деярли барчаси сарфланиш нуқтаи назаридан олдиндан мўлжалланган мақсадларга эга эмас. Улар умумий фондга туширилади ва одатдаги молиялаштириш тартибда фойдаланилади. Бюджет даромадларининг фақат баъзи бир-

ларигина олдиндан белгиланган мақсадлар учун мўлжалланган. Уларнинг таркибига ижтимоий суғурта бадалларини киритиш мумкин.

Солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва мажбурий ажратмаларнинг алоҳида шакллари ва турларининг йиғиндиси давлат бюджети даромадларининг ягона тизимини шакллантиради. Турли субъектлардан келиб тушадиган Давлат бюджетининг даромадлари умумдавлат эҳтиёжларини таъминлаб, бир-бири билан ўзаро боғлангандир.

Давлат бюджети даромадларининг таркиби ва унинг тузилмаси доимий эмас. Улар мамлакат тараққиёти ва давлатнинг олдидаги вазифаларнинг ўзгаришига мувофиқ равишда ўзгариб боради.

Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган Давлат бюджети даромадлари тизимининг самарадорлиги маблағларнинг бюджетга тушумини ташкил этишга бевосита боғлиқ. Бу нарса ўз ичига қуйидагиларни олади:

- бюджетга тегишли бўлган даромадларни (солиқлар, тўловлар, божлар, ажратмалар ва бошқалар) ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш;
- маблағлар тушумининг ҳажми ва муддатларини аниқлаш тартиби;
- даромадларни (тўловларни) бюджетга ўтказиш тартиби;
- бюджетга даромад ўтказувчиларни ҳисобга олиш;
- бюджетга даромад ўтказувчиларнинг жавобгарлиги;
- бюджетга даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ ўтказилишини таъминлашга йўналтирилган чора-тадбирлар тизими;
- бюджетга даромадларни ундиришда солиқ органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

Юкоридагиларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда давлат ва бюджетга даромадларни тўловчилар ўртасидаги манфаатларнинг оқилоналигини таъминлашга катта эътибор бермоқ лозим².

1.3. Давлат бюджетининг харажатлари

Давлат бюджетининг харажатлари умумий молиявий категория бўлган бюджетнинг кўринишларидан бири бўлиб, унга тегишли бўлган умумий хусусиятларга эгадир. Яъни улар тақсимлаш характерига эга, ифодаланишнинг пул шакли хос, пул фондларининг амал қилиши билан боғланган ва давлат томонидан ташкил қилинади. Шу билан биргаликда Давлат бюджетининг харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли

² Бюджет даромадларига оид ушбу параграфда кўтарилган масалаларнинг аксарияти, маълум маънода бироз такрорланган бўлишига қарамастан, ўқув қўлланманинг 2-боби доирасида батафсилроқ кўриб чиқилади.

фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларга йўналтирилаётган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат.

Давлат бюджетининг харажатлари харажатларнинг конкрет турлари орқали намоён бўлади. Бюджет харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги эса, ўз навбатида, қуйидаги омилларнинг мавжудлиги билан белгиланади: давлатнинг иқтисодий табиати ва функциялари; мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси; бюджетнинг миллий иқтисодиёт билан боғланганлиги; иқтисодий муносабатларнинг ривожланганлик даражаси; бюджет маблағларининг намоён бўлиш шакллари ва ҳ.к.

Жамиятнинг иқтисодий ҳаётида бюджет харажатларининг роли ва аҳамиятини аниқлаш учун уларни маълум белгиларга кўра туркумлаштириш мақсадга мувофиқ. Улар ўзларининг иқтисодий мазмуни, ижтимоий тақрор ишлаб чиқаришдаги роли, ишлаб чиқариш тармоқлари ва фаолият турлари, ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича ва маълум мақсадларига кўра алоҳида гуруҳларга ажратилиши мумкин.

Иқтисодий мазмунига кўра Давлат бюджетининг харажатлари капитал ва жорий харажатларга бўлинади.

Бюджетнинг капитал харажатлари инновацион ва инвестицион фаолиятга йўналтирилган харажатлардир. Бу харажатларнинг таркибига:

а) тасдиқланган инвестицион дастурга мувофиқ ҳаракатдаги ёки янгидан ташкил этилаётган юридик шахсларга инвестициялар учун мўлжалланган харажатлар;

б) юридик шахсларга инвестицион мақсадлар учун бюджет кредитлари сифатида бериладиган маблағлар;

в) кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган капитал таъмирлашни амалга ошириш харажатлари ва шу билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар;

г) амалга оширилиши давлат мулкига тегишли бўлган мулкни ошириш ёки уни янгидан яратишга олиб келадиган харажатлар;

д) Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий туркумланишига мувофиқ бюджетнинг капитал харажатлари таркибига киритиладиган бошқа харажатлар.

Давлат бюджетининг капитал харажатлари таркибида Тараққиёт бюджети шакллантирилиши мумкин.

Давлат ҳокимият органлари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш идоралари, бюджет ташкилотларининг жорий фаолиятини таъминлашга

йўналтирилган бюджет харажатлари, бошқа бюджетлар ва иқтисодиётнинг алоҳида тармоқларига дотация, субсидия ва субвенция шаклида кўрсатиладиган, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва Давлат бюджети харажатларининг туркумланишига мувофиқ капитал харажатларнинг таркибига киритилмаган бошқа харажатлар бюджетнинг жорий харажатлари дейилади.

Тақрор ишлаб чиқаришдаги ролига кўра Давлат бюджетининг харажатлари миллий иқтисодиётга (хўжаликка) қилинадиган харажатлар ва ижтимоий соҳа ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатларига бўлинади. Бу харажатларга, дастлаб, давлат корхоналари ва давлат улуши бор бўлган корхоналарнинг устав капиталини шакллантириш, уларни янада кенгайтириш ва ривожлантириш, давлат моддий захираларини яратиш харажатлари киради. Бюджетнинг ижтимоий соҳа ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари ҳам ижтимоий жиҳатдан зарур бўлган харажатлардир. Бу харажатлар истеъмол фондларини шакллантириш билан боғлиқ. Уларнинг бир қисми жамият аъзоларининг шахсий, бошқа бир қисми эса бутун жамиятнинг эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган. Бунда Давлат бюджетининг харажатлари ижтимоий истеъмол фондларини (мамлакатнинг мудофаа фонди, илмий тадқиқотлар фонди ва бошқалар) шакллантиришни тўлиқ, шахсий истеъмол фондларини эса қисман (марказлаштирилмаган молиявий ресурслар билан биргаликда) таъминлайди. Шу билан биргаликда, бюджет маблағларининг катта қисмидан шахсий истеъмол фондларининг ижтимоий истеъмол фондларига (маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳоси ўртасидаги фарқларни қоплаш, кўп болали ва кам таъминланган оилаларга нафақалар фондлари ва бошқалар) тегишли бўлган қисмини шакллантиришда кенг фойдаланилади.

Давлат бюджети харажатларининг тармоқ белгиси бўйича гуруҳларга ажратишга асос қилиб миллий иқтисодиёт (хўжалик)нинг умумэтироф этилган тармоқларга бўлиниши қабул қилинган. Шунга мувофиқ равишда бюджет харажатлари саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, давлат бошқаруви, мудофаа ва ҳ.к. харажатларига бўлиниши мумкин. Бюджет харажатлари миллий иқтисодиёт (хўжалик) тармоқларининг пул фондларини шакллантиришда мустаҳкам молиявий асосни яратиш

билан биргаликда, харажатларнинг тармоқлараро бўлиниши молиявий ресурсларни тақсимлашдаги нисбатларини аниқлашга ҳам имкон беради, миллий хўжаликнинг тармоқ таркибий тузилишини керакли йўналишга ўзгартиради. Масалан, ҳозирги пайтда мамлакатимизда яратилган миллий даромаднинг ҳажми бюджет маблағларининг катта қисмини ижтимоий соҳа ва аҳолини бевосита ижтимоий қўллаб-қувватлашга йўналтириш имконини бераяпти. Бир вақтнинг ўзида иқтисодиётнинг устувор тармоқларини (машинасозлик, қишлоқ хўжалиги, электроэнергетика ва бошқалар) кенг қўламларда бюджетдан молиялаштирилиши ҳам таъминланмоқда.

Ижтимоий йўналиши бўйича Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий гуруҳларга ажратилиши давлатнинг тоифаси ва у томонидан бажарилаётган функцияларни ўзида акс эттиради. Ана шунга мувофиқ Давлат бюджетининг барча харажатларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий-қўллаб-қувватлаш харажатлари;
- миллий хўжаликка (иқтисодиётга) харажатлар;
- мудофаа харажатлари;
- бошқарув харажатлари.

Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари ўз таркибига маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий таъминот, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳоларидаги фарқларни бюджетдан қоплаш ва оилаларга ижтимоий нафақаларни олади. Давлатнинг ижтимоий функциясини ўзида акс эттириб, бу гуруҳдаги бюджетнинг харажатлари халқ таълими тизимини ривожлантириш ва такомиллаштиришга, фан ва маданиятни молиялаштиришга, аҳолининг тиббий хизматга бўлган талабини қондиришга, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминотни амалга оширишга кенг йўл очиб беради.

Миллий хўжаликка (иқтисодиётга) бюджетдан харажат қилиниши давлатнинг хўжалик юритувчи асосий субъектлардан бири эканлигидан дарак беради. Айнан бу харажатлар кенг миқёсларда янги sanoat корхоналарини қуриш, замонавий индустрия асосида қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, транспорт, алоқа ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларини техника воситалари билан қайта таъминлашга имкон яратади. Шунинг учун ҳам Давлат бюджетининг бу харажатлари орасида иқтисодиёт ва марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Давлат бюджетининг мудофаа харажатлари ҳам давлатнинг функцияларидан келиб чиқади. Улар ҳар бир давлатнинг ўз мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаши зарурлиги билан боғлиқдир. Қуролли Кучларнинг барча турлари бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади.

Бошқарув шаклидаги фаолият турининг давлат томонидан амалга оширилиши, унинг хўжалик-ташкilotчилик функцияси Давлат бюджетидан бошқарув харажатлари деб номланган алоҳида харажатлар ажратилишини тақозо этади. Бошқарув (давлат ҳокимияти органлари, суд ва прокуратура, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарув органлари) харажатлари давлат органлари фаолиятининг молиявий асосини ташкил этиб, жамият ҳаётининг барча соҳаларига раҳбарлик қилишга имкон яратади.

Давлат бюджетининг барча харажатлари юқоридаги тўртта гуруҳдан қайси бирига киришидан қатъий назар, улар ўзларининг аниқ мақсадларга мўлжалланганлиги бўйича ҳам бир неча қисмларга бўлинади. Бу қисмлар Давлат бюджети харажатларининг аниқ турларидан таркиб топади. Капитал қўйилмалар, дотациялар, субвенциялар, субсидиялар, бюджет ссудалари, иш ҳақи, овқатланиш харажатлари, капитал ва жорий ремонт, канцелярия ва хўжалик харажатларини Давлат бюджети харажатларининг аниқ турлари сифатида кўрсатиш мумкин. Бюджет харажатларининг маълум аниқ мақсадларга мўлжалланганлиги бўйича туркумланиши бюджет маблағларидан оқилона фойдаланишга шароит яратади, бюджет ассигнованияларидан фойдаланиш устидан самарали ва таъсирчан молиявий назоратни амалга оширишнинг зарурий асоси ҳисобланади.

Давлат бюджетини иқтисодий нуқтаи назардан туркумларга ажратиш билан бирга харажатларнинг ташкилий жиҳатдан ҳам гуруҳларга ажратиш мумкин. Бунинг асосида юқори ташкилотлар (вазирликлар, уюшмалар, ассоциациялар, бирлашмалар, концернлар, компаниялар ва ҳ.к.) Давлат бюджети харажатлари ва ҳудудий белгилар ётиши мумкин. Бюджет харажатларининг юқори ташкилотлар бўйича гуруҳланиши бюджет маблағларини аниқ олувчиларни кўрсатади ва улар тармоқ ичида пул фондларини шакллантиришда масъул бўлиб, ажратилган бюджет ассигнованияларидан ўз вақтида, самарали ва қонуний фойдаланиш устидан жавобгардирлар.

Давлат бюджети харажатларини ҳудудий белгига мос ҳолда бўлиниши уларнинг марказлашувининг турли даражаларини ўзида акс эттиради. Шу муносабат билан, давлат бошқаруви даражасига кў-

ра, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг харажатлари республика ва маҳаллий бюджетларнинг харажатларидан таркиб топади.

Республика бюджетидангина молиялаштирилаётган харажатларга қуйидагилар киради:

а) Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Сенати, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси, Марказий сайлов комиссияси, ижроия ҳокимиятнинг республика ва ҳудудий органлари фаолиятини таъминлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва умумдават бошқаруви характеридаги бошқа харажатлар;

б) республика суд, прокуратура, ҳуқуқ-тартибот органлари тизими;

в) умумдават манфаатлари учун халқаро фаолиятни амалга ошириш;

г) миллий мудофаа ва давлатнинг хавфсизлигини таъминлаш, саноатнинг мудофаа тармоқлари конверсиясини амалга ошириш;

д) фундаментал тадқиқотлар ва илмий-техника тараққиётини молиялаштириш;

е) темир йўл, ҳаво ва дарё транспортини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;

ё) иқтисодиётнинг базавий тармоқларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;

ж) республика ёки давлат ҳокимияти органлари тасарруфида бўлган муассасаларни сақлаш;

и) республика мулкни шакллантириш;

й) Ўзбекистон Республикасининг давлат қарзига хизмат қилиш ва уни қайтариш;

к) давлатнинг қимматбаҳо металлари ва моддий захираларини тўлдириш;

л) сайловлар ва референдумлар ўтказиш;

м) ҳукумат инвестицион дастурларини молиялаштириш;

н) республика ҳукуматининг қарорлари бажарилишини таъминлаш;

о) республика субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш;

п) бошқа харажатлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида Давлат бюджетининг харажатлари унинг даромадлари билан узвий боғлангандир. Бундай ўзаро боғлиқлик харажатларнинг миқдорий жиҳатдан даромадларга мувофиқ келиши ва уларнинг бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатиши орқали ифодаланади. Бир томондан, аксарият ҳолларда, бюджет харажатларининг ҳажми бюджет даромадларининг ҳажми билан чекланади. Ўз навбатида, бюджет даромадларининг ҳажми эса давлатнинг иқти-

содий имкониятлари билан аниқланади. Шунинг учун ҳам бу ерда бюджет харажатларининг шундай ҳажмини ва миллий хўжалиқда пул фондларини шакллантиришда бюджет маблағларидан фойдаланишнинг шундай муддатларини ўрнатиш керакки, улар минимал харажатлар қилиб максимал самарага эришиш орқали давлат олдидаги ижтимоий-иқтисодий вазифаларни муваффақиятли бажарилишини таъминласин. Бошқа томондан эса, ишлаб чиқаришнинг ўсишига ижобий таъсир қилиш, илмий-техника тараққиётини тезлаштириш ва миллий хўжалиқдаги пропорцияларни оптималлаштириш орқали Давлат бюджетининг харажатлари унинг даромадлари даражасининг ортишига ўз таъсирини кўрсатади.

Давлат бюджети харажатлари ҳажмининг йилдан-йилга ортиб бориши уларни миллий хўжалиқнинг самарадорлиги нуқтаи назаридан баҳолашни долзарб муаммога айлантириб қўяди. Бунда миллий хўжалиқнинг якуний натижасини баҳолаб, фақат унга тегишли бўлган даромадларнинг қўшимча равишда ўсганлигига эътибор бериш билан чекланиш мақсадга мувофиқ эмас. Бунда, бир вақтнинг ўзида, жамиятнинг ижтимоий тараққиёт даражаси, ижтимоий муаммоларнинг қай даражада ҳал этилганлиги ҳам назардан четда қолмаслиги керак. Албатта, миллий хўжалиқнинг якуний натижаси бюджет харажатларининг умумий ҳажмига, уларнинг таркибий тузилишига, бюджет маблағларидан тўғри, тежамли ва самарали фойдаланишга бевосита боғлиқ. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда бюджет харажатларининг илмий асосланган ҳолда режалаштирилишига, бюджет ассигнованияларидан фойдаланиш устидан молиявий назоратнинг бутун тизимига алоҳида эътибор бериш лозим.

Миллий хўжалиқни молиявий тартибга солишнинг муҳим воситаларидан бири ҳам Давлат бюджетининг харажатларидир. Молиявий тартибга солиш дейилганда, миллий хўжалиқдаги оқилона пропорцияларни таъминлаш мақсадида бюджет маблағларини тармоқлар ва ҳудудлар бўйича тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг шакллари ва методлари мажмуи тушунилади. Миллий хўжалиқни молиявий тартибга солишнинг объектив зарурлиги катта ўзгарувчанлик билан характерланган, унинг мураккаб организми турли қисмларида молиявий ресурсларни жамғариш суръатларининг турличалиги билан ифодаланади. Бюджет ресурсларини сарф қилиш орқали давлат пул маблағларини тақсимлашда вужудга келган пропорцияларни ўзгартириши ва бунинг оқибатида баъзи бир тармоқларнинг (ҳудудларнинг) ривожланишини тезлаштириши ва бошқаларининг ривожла-

нишини рағбатлантормасдан, миллий хўжаликнинг ривожланишини тартибга солиши мумкин. Бюджет маблағларининг катта қисмини муҳим ишлаб чиқариш-худудий комплексларни ривожлантиришга сарфлаш секин-асталик билан чуқур сифат ўзгаришларининг содир бўлишига – ижтимоий ишлаб чиқариш таркибий тузилмасининг ўзгаришига олиб келади.

Мамлакат миллий хўжалигини молиявий жиҳатдан тартибга солиш Давлат бюджети даромадларини режалаштириш ва бюджетдан молиялаштириш жараёнлари давомида амалга оширилади. Режалаштириш жараёнининг ўзидаёқ Давлат бюджети харажатларининг умумий ҳажми горизонталига (тармоқ, вазирлик ва мақсадли йўналишларга) ва вертикалига (бошқарувнинг турли даражаларига мувофиқ равишда) тақсимланиб, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларнинг содир бўлиши учун тегишли шароит яратилади. Бюджетдан молиялаштириш жараёнида эса давлат ўзининг ихтиёрига келиб тушаётган пул маблағларини режалаштирилган тадбирлар доирасида ва ундан ташқарида кенг харажат қилиш имконига эга бўлади. Маблағларни конкрет тақсимловчиларга бюджет кредитларини очиш, бюджет ассигнованияларини бериш ва улардан самарали фойдаланишни назорат қилиб, молия органлари иқтисодиётнинг ривожланиши устидан кузатув олиб борадилар ва зарур ҳолатларда тақсимланаётган бюджет маблағларининг пропорцияларини ўзгартирадилар.

Даромадларни давлат бюджетигаги харажатларнинг аниқ турлари ва йўналишлари бўйича бириктирилиши принципи бўлмаганлиги учун бу ерда бюджет ресурсларини кенг миқёсда ўтказиш ва шунга мувофиқ равишда давлатнинг ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағларидан ҳар қандай зарур йўналишларда фойдаланилиши мумкин.

Давлат бюджети харажатларининг таркиби ва унинг тузилмаси давлатнинг табиатига, у томонидан бажарилаётган функцияларга, миллий хўжаликнинг эҳтиёжларига боғлиқ ҳамда бюджет механизми орқали ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг баъзи бир омилларига давлатнинг таъсирчанлигини таъминлаш каби билан белгиланади.

Давлат бюджетининг харажатларидан фойдаланиш бюджетдан молиялаштириш орқали амалга оширилади. Шу муносабат билан, бюджетдан молиялаштириш дейилганда режада кўзда тутилган тадбирларни амалга ошириш учун субъектларга бюджетдан маблағларни тақдим этиш тизими тушунилади. У пул маблағларини тақдим этишнинг ўзига хос бўлган шакл ва методлари билан характерланади ҳамда маълум бир принципларга таянади. Бюджетдан молия-

лаштиришнинг принциплари, шакллари ва методлари бу тизимнинг таркибий элементлари бўлиб ҳисобланади ва унинг амал қилиш натижаларига ўз таъсирини кўрсатади. Муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифалар ҳал этилаётган пайтда бюджетдан оқилона ва самарали молиялаштириш тизимининг аҳамияти янада ортади.

Бюджетдан молиялаштиришнинг оқилона тизимини ташкил этишда, энг аввало, молиялаштириш принциплари муҳим рол ўйнайди. Ҳозирги амалиётда фойдаланилаётган бюджетдан молиялаштиришнинг принципларини умумий ва хусусий гуруҳларга бўлиш мумкин. Умумий принциплар бюджетдан маблағ оладиган барча субъектларнинг фаолиятига тегишлидир. Хусусий принциплар эса субъектлар фаолиятининг ташкил этилишига боғлиқ равишда бюджет маблағларининг тақдим этилиш тартибини белгилаб беради.

Бюджетдан молиялаштиришнинг умумий принциплари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- минимум харажатлардан максимум самара олиш;
- бюджет ассигнованияларидан фойдаланишнинг мақсадли характердалиги;

– кўзда тутилган режаларнинг бажарилиши ва олдин берилган ассигнованиялардан фойдаланилганлигини инobatга олган ҳолда бюджет маблағларини тақдим этиш.

Бюджетдан молиялаштириш амалиётида умумий принциплар билан биргаликда хусусий принциплардан ҳам фойдаланилади. Уларнинг таркибига қуйидагилар киради:

- бюджет ассигнованияларини фақат ишлаб чиқаришни кенгайтириш харажатларига ажратиш;
- бюджет ассигнованияларининг ўлчамини аниқлашда “қолдиқ” ёндашувидан фойдаланиш;
- бюджетдан молиялаштириш режалаштирилаётган харажатлардан кредит методини таъминлаш билан биргаликда фойдаланиш;
- корхоналарнинг молиявий ҳолатини бюджетли тартибга солиш принципи ва бошқалар.

Амалиётда бюджетдан молиялаштиришнинг турли шакллари билан фойдаланилади. Сметали молиялаштириш, дотация, субвенция, субсидия, бюджет ссудалари, баҳолардаги фарқни қоплаш ва бошқалар бюджетдан молиялаштиришнинг шакллари³.

³ Бюджет харажатларига оид ушбу параграфда кўтарилган масалаларнинг аксарияти, маълум маънода бироз такрорлашлар бўлишига қарамасдан, ўқув қўлланманинг 3-боби доирасида янада батафсилроқ кўриб чиқилади.

1.4. Бюджет дефицити⁴ ва уни молиялаштириш

Назарий жиҳатдан олиб қаралганда бюджетнинг соғлом (нормал) фаолият кўрсатиши унга тегишли бўлган даромадлар ва харажатларнинг тенглигини тақозо этади. Ҳақиқатдан ҳам у ёки бу миқдордаги харажатларни амалга ошириш учун бюджет шу миқдордаги даромадларга эга бўлиши керак. Акс ҳолда бу харажатларни амалга оширишнинг иложи бўлмайди. Бюджет даромадлари ва харажатларининг тенглиги бюджетнинг баланслаштирилганлигидан далолат беради.

Амалиётда бюджет даромадлари ва харажатларининг тенглигига ҳамма вақт ҳам эришилавермайди. Айрим ҳолларда бюджетнинг даромадлари унинг харажатларидан кўп бўлиши мумкин. Бундай бюджет профицитли бюджет дейилади. Аксинча, баъзи ҳолларда эса бюджетнинг харажатлари унинг даромадларидан кўпроқ бўлади. Шунга мувофиқ равишда бюджет харажатларининг бюджет даромадларидан кўп бўлишига бюджет дефицити дейилади.

Бошқа ҳоллар тенг бўлган шароитда, бюджет дефицити вужудга келишининг энг умумий сабаблари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- иқтисодиётни ривожлантириш учун йирик давлат капитал қуйилmalarини амалга оширишнинг зарурлиги;
- фавқулудда ҳодисаларнинг мавжудлиги;
- иқтисодиётдаги кризисли ҳолатлар, унинг емирилиши;
- молия-кредит алоқаларининг етарли даражада самарали эмаслиги;
- ҳукуматнинг мамлакатдаги молиявий ҳолатни етарли даражада назорат қилолмаслиги;
- ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги нисбатан пастлиги;
- ташқи иқтисодий алоқаларнинг натижаси нисбатан камлиги;
- бюджет харажатларининг таркибий тузилиши (структураси) оқилона эмаслиги;

⁴ Ўзбек тилида “бюджет дефицити” иборасининг урнида кўпчилик ҳолларда “бюджет камомали”, “бюджет тақчиллиги”, “бюджет етишмовчилиги” каби иборалар ишлатилмоқда. Бу ибораларнинг мавжудлиги она тилимизнинг низоҳатда бой эканлигини яна бир бор кўрсатса-да, бизнинг фикримизча, бу ишлатилаётган ибораларнинг ҳеч бири “бюджет дефицити” ибораси билан мазмун-маъно ва моҳият жиҳатидан тенг кучга эмас. Шунинг учун вазият, ҳолат, жараён ёки воқеликнинг асл ҳолда акс эттирилишини назарда тутиб, ўзбек тилида ҳам бу уринда “бюджет дефицити” иборасини ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Муаммони ҳал этишга айнан шу тарзда ёндашиш ўзбек тилининг софлигига зиён етказмайди. Аксинча, жаҳон ҳамжамиятида ва халқаро майдонда барча халқларнинг тилида деярли бир хил шаклда қўлланилиб, бир хил маънони англатиб келаётган яна бир халқаро ибора билан она тилимизни бойитган ва бир-биримизни бир хил тушунишда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган бўлур эди.

- мамлакат миқёсида мавжуд бўлмаган маблағлар ҳисобидан яшашга интилиш;
- йирик давлат инвестицияларини амалга ошириш амалиётининг мавжудлиги;
- ҳарбий харажатлар даражасининг нисбатан катталиги;
- реал ички имкониятни етарли даражада ҳисобга олманган ҳолда бошқа мамлакатларга ёрдам берилиши;
- давлатга иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани ривожлантиришга рағбатлантирувчи сифатида фойдаланиш имконини бермайдиган ва етарли даражада самарали бўлмаган бюджет механизмнинг мавжудлиги;
- бошқа сабаблар.

Бюджет дефицити вужудга келганда унга нисбатан стратегик ёндашув (стратегия) қуйидагиларга алоҳида эътибор берилишини тақозо этади:

- бюджет дефицитининг мавжудлигини математик йўл билан ҳал қилишга ҳаракат қилмаслик керак. Чунки, бу ҳолда иқтисодиёт “даволаниш” ўрнига “қасаллиги” кучаяди;
- бюджетнинг баланслиги, даромадларнинг харажатлардан кўплиги соғлом ва узлуксиз ривожланаётган иқтисодиётдан далолат бермайди. Бюджет дефицити бўлиши мумкин:
- бюджет дефицитининг миқдори (даражаси), одатда, мамлакат ялпи миллий маҳсулотининг 2-3%идан ошмаслиги лозим. Ана шу чегарадан ошилса, уни тезроқ қисқартириш (ёки шу даражага келтириш) чораларини кўриш керак;
- бюджет дефицитини қоплаш учун, энг аввало, давлат кредитининг турли шаклларида фойдаланмоқ лозим. Шунингдек, давлат қимматбаҳо қоғозларини молиявий бозорга жойлаштириш мақсадга мувофиқдир. Аксинча, миллий пул бирлиги белгиларини зарб этувчи усқунани (станокни) ишга солмаслик керак;
- бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш учун, биринчи навбатда, иқтисодиётнинг ўзини “даволамоқ” лозим. Акс ҳолда, ана шу мақсадга эришиш учун кўзда тутилган ҳар қандай тадбир, албатта, муваффақиятсизликка учрайди.

Бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш борасидаги амалга оширилиши лозим бўлган чора-тадбирларнинг энг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- бюджет харажатларининг (маблағларининг) инвестицион йўналишини ўзгартириш, уларни энг кўп самара берадиган йўналишларга йўналтириш;

- хўжалик юритишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи молиявий имтиёз ва жазолардан кенг фойдаланиш;

- давлатдан молиялаштириш ва давлат иқтисодиёти соҳасини қисқартириш, хорижий давлатларга ёрдам кўрсатишни кескин камайтириш;

- ҳарбий харажатларни қисқартириш;

- энг муҳим ижтимоий дастурларнигина молиялаштиришни сақлаб қолиш, йирик бюджет харажатларини талаб этувчи дастурларни қабул қилишни тўхтатиб туриш;

- Марказий банкнинг қарзларни давлат қимматбаҳо қоғозлари шаклида расмийлаштирамасдан туриб, ҳукумат органларига кредит беришини тақиқлаб қўйиш;

- хорижий сармояларни жалб этиш;

- ва бошқалар.

Бюджет дефицити вужудга келган пайтда уни молиялаштириш манбаларини аниқлаб олмақ зарур. Уни молиялаштиришнинг асосий манбаларидан бири давлатнинг қарз олишидир.

Давлатнинг қарз олиши жисмоний ва юридик шахслар, хорижий давлатлар, халқаро молиявий ташкилотлардан жалб қилинадиган заём ва кредитларни олишдан иборат бўлиб, ҳукумат олдида қарз олувчи ёки бошқа қарз олганларнинг қарзларни қайтариши бўйича кафолатчи сифатидаги мажбуриятлари вужудга келади.

Давлатнинг ички қарз олиши жисмоний ва юридик шахслар, хорижий давлатлар, халқаро молиявий ташкилотлардан жалб қилинадиган заём ва кредитларни олишдан иборат бўлиб, улар бўйича қарз олувчи ёки бошқа қарз олганларнинг қарзларни қайтариш бўйича ҳам кафолатчи сифатида ҳукуматнинг ўз миллий валютасида ифодаланган қарзий мажбуриятлари пайдо бўлади.

Давлатнинг ташқи қарз олиши жисмоний ва юридик шахслар, хорижий давлатлар, халқаро молиявий ташкилотлардан жалб қилинадиган заём ва кредитларни олишдан иборат бўлиб, улар бўйича қарз олувчи ёки бошқа қарз олганларнинг қарзларни қайтариш бўйича кафолатчи сифатида ҳукуматнинг хорижий валютада ифодаланган қарзий мажбуриятлари вужудга келади.

Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг барча манбалари жалб қилинган маблағларнинг асосий турлари бўйича навбатдаги молия-

вий йилга мўлжалланган бюджет тўғрисидаги қонунда қонунчилик ҳокимияти органлари томонидан, албатта тасдиқланиши керак.

Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг манбаи сифатида мамлакат Марказий банкининг кредитлари ва Марказий банк томонидан ҳукуматнинг сотиб олинган қарзий мажбуриятлари майдонга чиқиши мақсадга мувофиқ эмас.

Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг барча манбаларини икки гуруҳга бўлиш қабул қилинган:

- 1) ички манбалар;

- 2) ташқи манбалар.

Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг ички манбалари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- мамлакат ҳукумати томонидан шу мамлакатнинг миллий валюта-сида кредит ташкилотларидан олинган кредитлар;

- мамлакат ҳукумати номидан қимматбаҳо қоғозларни чиқариш орқали амалга оширилаётган давлат заёмлари;

- давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни сотишдан олинган тушумлар;

- давлат захиралари ва резервлар бўйича даромадларнинг харажатлардан ўсган қисми суммаси;

- бюджет маблағларини ҳисобга олувчи ҳисобварақларидаги маблағлар қолдигининг ўзгариши;

- ва бошқалар.

Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг ташқи манбалари қаторига қуйидагилар киради:

- мамлакат ҳукумати номидан қимматбаҳо қоғозларни чиқариш орқали хорижий валютада амалга оширилган давлат заёмлари;

- хорижий валютада тақдим этилган ва мамлакат ҳукумати томонидан жалб қилинган хорижий давлатлар, банклар ва фирмалар, халқаро молиявий ташкилотларнинг кредитлари.

Юридик ва жисмоний шахслар, хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари олдидаги (давлат кафолатлари бўйича мажбуриятларни қўшган ҳолда) мамлакат ҳукуматининг қарзий мажбуриятлари ҳукуматнинг давлат қарзини вужудга келтиради. Бу қарз давлат хазинасини ташкил этадиган давлат мулки билан тўлиқ ва ҳеч қандай шартсиз таъминланиши керак. Бунда давлат ҳокимияти органлари мамлакат ҳукуматининг қарзий мажбуриятлари ва давлат қарзига хизмат қилиш учун респуб-

лика бюджетининг даромадларини шакллантириш бўйича барча ваколатлардан фойдаланадилар.

Мамлакатнинг қарзий мажбуриятлари қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

- қарз олувчи сифатида мамлакат ҳукумати номидан кредит ташкилотлари, хорижий давлатлар ва халқаро молиявий ташкилотлар билан тузилган кредит битимлари ва шартномалари;

- мамлакат ҳукумати номидан қимматбаҳо қоғозларни чиқариш орқали амалга оширилган давлат заёмлари;

- мамлакат ҳукумати томонидан давлат кафолатини бериш тўғрисидаги шартномалар;

- ўтган йиллардаги мамлакатнинг қарзий мажбуриятларини реструктуризация қилиш ва муддатини ўзгартириш тўғрисидаги мамлакат ҳукумати номидан тузилган (шу жумладан, халқаро) битимлар ва шартномалар;

- ва бошқалар.

Мамлакатнинг қарзий мажбуриятлари ўзининг муддатига қараб қисқа муддатли (бир йилгача), ўрта муддатли (бир йилдан ортиқ ва беш йилгача) ва узоқ муддатли (беш йилдан юқори) бўлиши мумкин. Улар заёмнинг конкрет шартларига мувофиқ равишда (заём шартларини, жумладан, тўлов муддатлари, фоиз тўловларининг миқдори, муомала муддатларини ўзгартирмасдан) қайтарилиши керак.

Мамлакат ҳукуматининг давлат ички қарзлари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- ҳукуматнинг давлатни қимматбаҳо қоғозлари бўйича қарзининг асосий номинал суммаси;

- ҳукуматга тақдим этилган кредитлар бўйича асосий қарзнинг ҳажми;

- мамлакат ҳукумати томонидан берилган кафолатлар бўйича мажбуриятлар ҳажми;

- ва бошқалар.

Ўз навбатида, ҳукуматнинг давлат ташқи қарзлари:

- хорижий давлатлар ҳукуматлари, кредит ташкилотлари, фирмалар ва халқаро молиявий ташкилотларга мамлакат ҳукумати томонидан тақдим этилган давлат кафолатлари бўйича мажбуриятлар ҳажми;

- хорижий давлатлар ҳукуматлари, кредит ташкилотлари, фирмалар ва халқаро молиявий ташкилотлардан ҳукумат олган кредитлар бўйича асосий қарз ҳажмидан иборат бўлади.

1.5. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

I боб. ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ

1.1. Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти

- Давлат бюджети нималарга боғлиқ ҳолда вужудга келади ва ривожланади?

- Давлат бюджети ўзида қандай муносабатларни ифодалайди?

- Давлат бюджети учун қандай характерли хусусиятлар хос?

- “Давлат бюджети” тушунчасига терминологик жиҳатдан яна қандай тушунчалар қўшилади?

- Мамлакатнинг ялпи ички (миллий) маҳсулоти Давлат бюджети орқали тақсимланганда қандай босқичларни босиб ўтади?

- Бюджет фондиди шакллантиришда қандай икки тушунчалардан фойдаланилади?

- Қандай бюджет категорияларини биласиз?

- Давлат бюджетининг иқтисодий мазмуни нималардан иборат?

- Мамлакатнинг асосий молиявий режаси дейилганда нима назарда тутилади?

- Давлат бюджети деб нимага айтилади?

- Давлат бюджетининг моҳияти нималар орқали намоён бўлади?

- Давлат бюджети бошқа иқтисодий (молиявий) категориялар билан қандай боғланган?

- Давлат бюджети қандай функцияларни бажаради?

- Давлат бюджетининг тақсимлаш ва назорат функциялари қандай характерли хусусиятларга эга?

- Давлат бюджетининг тақсимлаш ва назорат функцияларининг миқдорий ва сифат томонлари нималардан иборат?

- Бюджет механизми дейилганда нималар тушунилади?

- Давлат бюджетининг аҳамияти нималарда намоён бўлади?

- Давлат бюджети мамлакатнинг молия тизимида қандай ўринни эгаллайди?

1.2. Давлат бюджетининг даромадлари

- Давлат бюджетининг даромадлари нима учун оралик характерга эга?
- Давлат бюджети даромадларининг моддий-буюмлашган шаклини нималар ташкил этади?
- Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг асосий принциплари нималардан иборат?
- Давлат бюджетининг даромадлари қандай мезонлар асосида классификация қилиниши мумкин?
- Давлат бюджетининг даромадлари ўз манбаларига кўра қандай гуруҳларга бўлинади?
- Бюджетнинг солиқли даромадлари таркиби нималардан иборат?
- Давлат бюджетининг солиқсиз даромадлари таркибига нималар киради?
- Тушумларнинг қандай турлари (кўринишлари) бюджет даромадларининг таркиби ҳисобига олиниши мумкин?
- Ҳозирги амалиётда Давлат бюджетининг даромадлари қандай тартибда классификация қилинапти?
- Тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) солиқларнинг таркиби нималардан иборат?
- Ўзининг ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра Давлат бюджетининг даромадлари қандай гуруҳларга бўлиниши мумкин?
- Мулкчилик шаклига кўра Давлат бюджетининг даромадлари қандай кўринишларга эга бўлиши мумкин?
- Субъектларнинг даромадлари қандай методларни қўллаш эвазига Давлат бюджети ихтиёрига олинапти?
- Ҳозирги шароитда Давлат бюджети даромадларининг таркиби нималардан иборат ва унинг тузилмаси қандай?
- Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган Давлат бюджети даромадлари тизимининг самарадорлиги бевосита нимага боғлиқ ва у ўз ичига нималарни олади?
- “Давлат бюджети даромадлари” ва “Давлат даромадлари” тушунчалари ўртасига баробарлик (тенглик) белгисини қўйиш мумкинми?

1.3. Давлат бюджетининг харажатлари мавзуси бўйича

- Давлат бюджетининг харажатлари қандай характерли белгиларга эга?
- Давлат бюджети харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги нималар билан изоҳланади?
- Давлат бюджетининг харажатлари қандай белгиларга кўра туркумлаштирилади?
- Иқтисодий мазмунига кўра Давлат бюджетининг харажатлари қандай харажатларга бўлинади?
- Давлат бюджетининг капитал харажатлари дейилганда нималар тушунилади ва уларнинг таркиби нималардан иборат?
- Давлат бюджетининг жорий харажатлари дейилганда нималар тушунилади ва уларнинг таркибига нималар киради?
- Такрор ишлаб чиқаришдаги ролига кўра Давлат бюджетининг харажатлари қандай гуруҳларга бўлинади?
- Давлат бюджети харажатларининг тармоқ белгиси бўйича гуруҳларга ажратишнинг асосида нималар ётади?
- Ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича Давлат бюджетининг харажатлари қандай гуруҳлардан ташкил топган?
- Давлат бюджети харажатларининг конкрет турлари нималардан таркиб топади?
- Давлат бюджетининг харажатлари ташкилий жиҳатдан қандай гуруҳларга ажратилади?
- Давлат бюджетининг харажатлари ҳудудий белгиларига мувофиқ қандай гуруҳлардан ташкил топади?
- Фақат Республика бюджетидан молиялаштириладиган харажатларга нималар киради?
- Бозор иқтисодиёти шароитида Давлат бюджетининг харажатлари унинг даромадлари билан узвий боғланганми?
- Ҳозирги шароитда Давлат бюджети харажатларининг конкрет таркиби нималардан иборат ва уларнинг тузилмаси қандай?
- Бюджетдан молиялаштириш дейилганда нималар тушунилади?
- Бюджетдан молиялаштиришнинг умумий принциплари нималардан иборат?
- Амалиётда бюджетдан молиялаштиришнинг қандай шаклларидан фойдаланилмоқда?

- “Давлат бюджетининг харажатлари” ва “Давлат харажатлари” иборалари бир хил маъно-мазмунни англатадими?

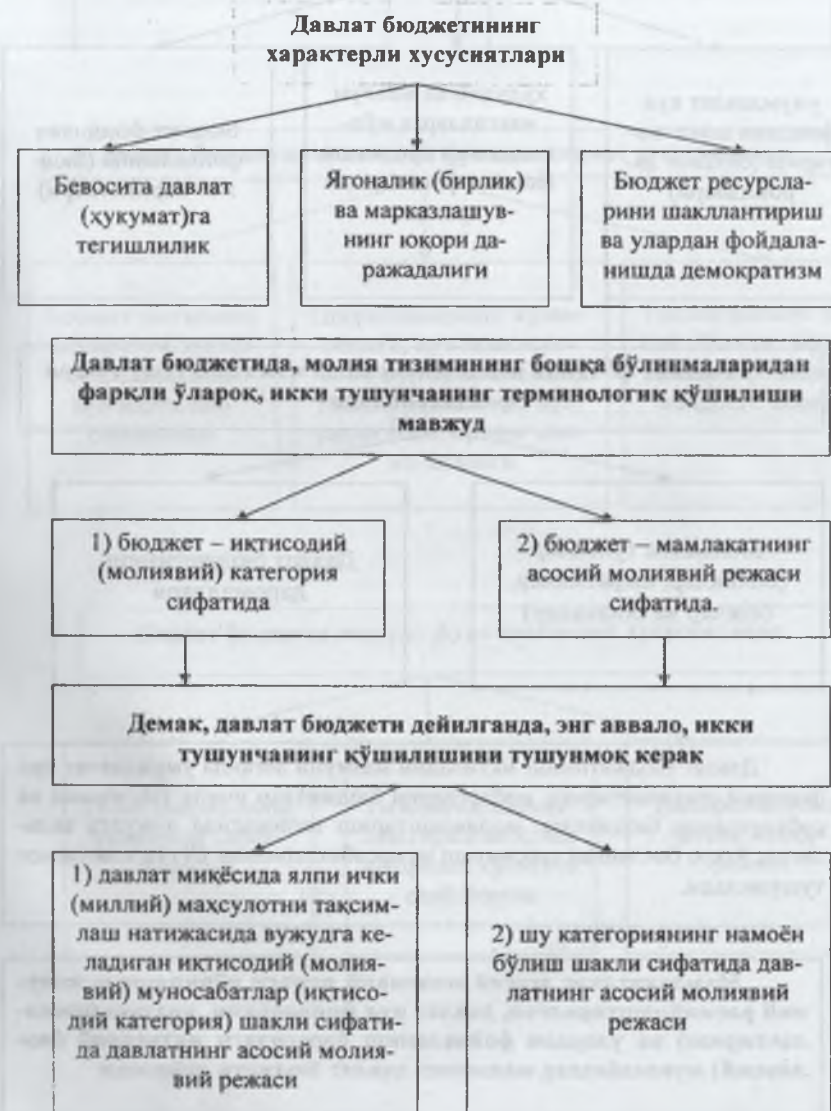
1.4. Бюджет дефицити ва уни молиялаштириш

- Бюджет дефицити деб нимага айтилади?
- Бюджет дефицитининг вужудга келишидаги энг умумий сабаблар нималардан иборат?
- Бюджет дефицити вужудга келганда унга нисбатан стратегик ёндашув (стратегия) нималарга алоҳида эътибор беришни тақозо этади?
- Бюджет дефицити даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш борасида амалга оширилиши лозим бўлган чора-тадбирларнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
- Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг асосий манбаларига нималар киради?
- Давлатнинг ички ва ташқи қарзлари дейилганда нималар тушунилади?
- Давлатнинг ички қарзларининг таркиби нималардан иборат бўлиши мумкин?
- Давлатнинг ташқи қарзлари таркибига нималар киради?
- Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг барча манбалари қандай гуруҳлардан ташкил топади?
- Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг ички манбаларига нималар киради?
- Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг ташқи манбалари нималардан иборат?
- Мамлакатнинг қарзий мажбуриятлари қандай шаклларда бўлиши мумкин?
- “Бюджет дефицити”, “бюджет камомади”, “бюджет тақчиллиги”, “бюджет етишмовчилиги” ибораларининг маъно-мазмуни бир хилми?

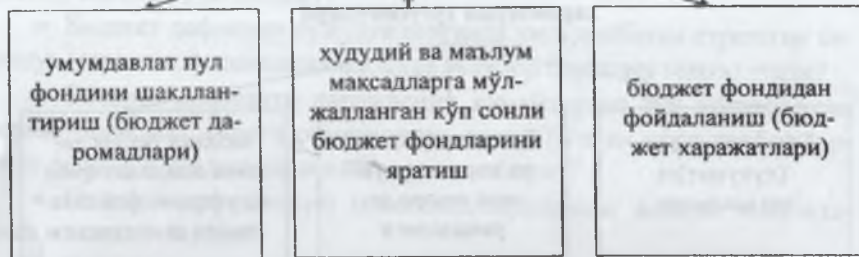
1.6. Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар

I боб. ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ

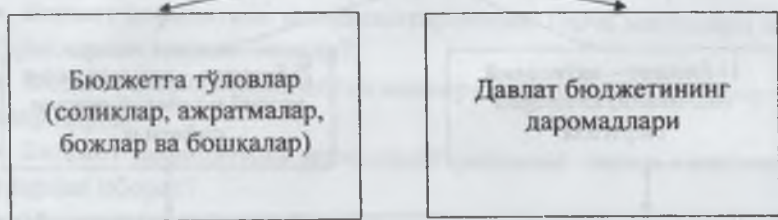
1.1. Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти

Ялпи ички (миллий) маҳсулотни давлат бюджети орқали тақсимлаш, бир вақтнинг ўзида, ўзаро боғланган ва маълум даражада нисбатан мустақил бўлган уч босқичга ҳам эгадир

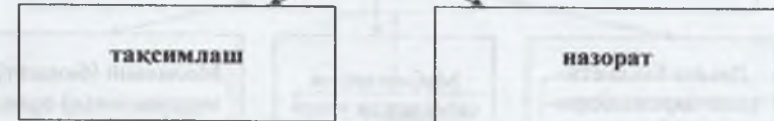
Бюджет фондини шакллантиришда икки хил тушунчадан фойдаланилади

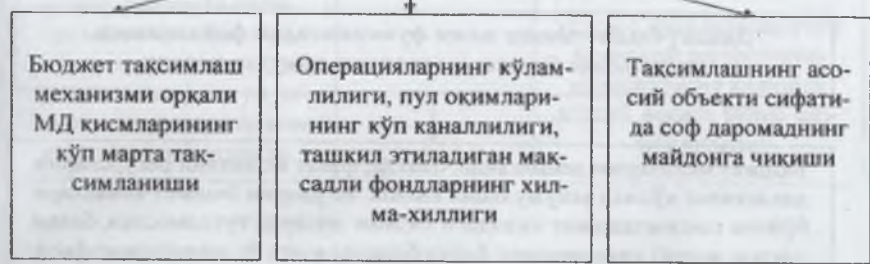
Давлат бюджетининг иқтисодий мазмуни деганда умумдавлат пул фондини шакллантириш, маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва субъектларни бюджетдан молиялаштириш натижасида вужудга келадиган, ўзаро боғланган тақсимлаш муносабатларининг бутун комплекси тушунилади.

Мамлакатнинг асосий молиявий режаси кўринишида қонуний расмийлаштирилган, давлат пул фондларини яратиш (шакллантириш) ва улардан фойдаланиш борасидаги иқтисодий (молиявий) муносабатлар мажмунига давлат бюджети дейилади

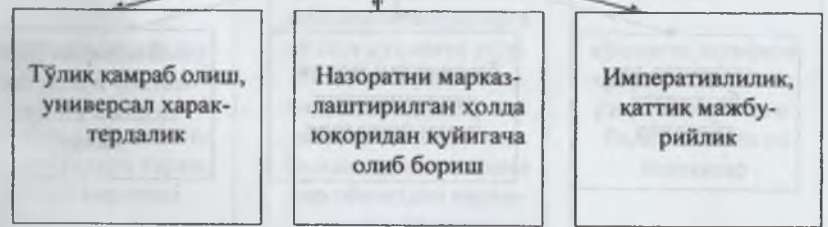
Давлат бюджети молиянинг таркибий қисми сифатида, унинг бошқа бўлимлари сингари, икки хил функцияни бажаради

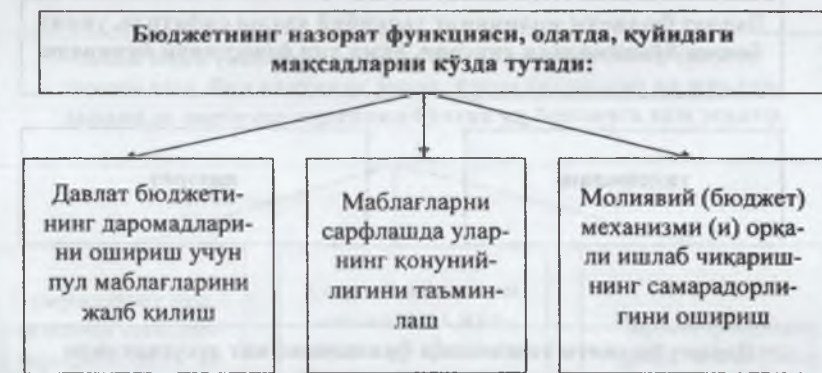

Давлат бюджети тақсимлаш функциясининг хусусиятлари

Давлат бюджети назорат функциясининг хусусиятлари

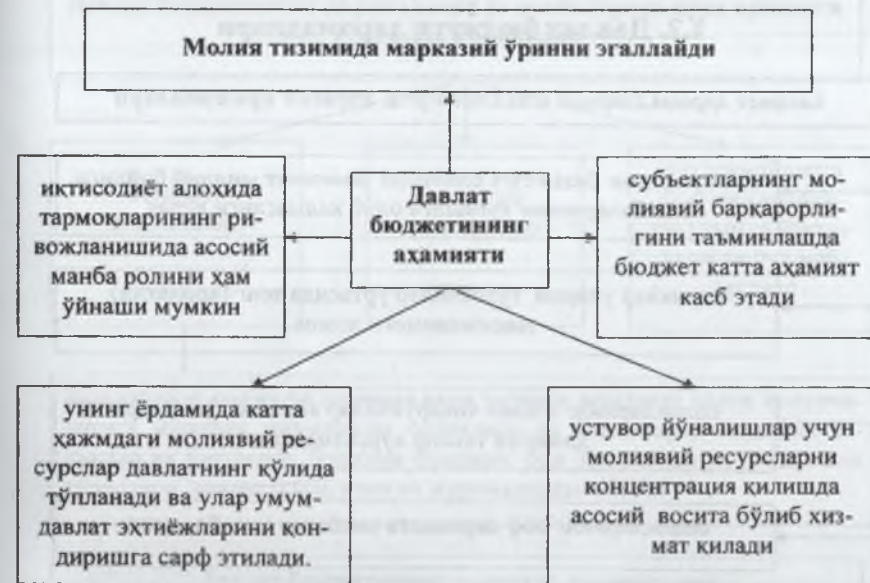
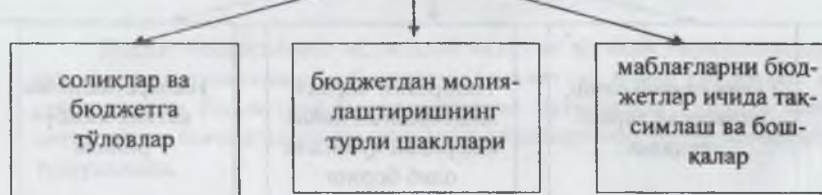

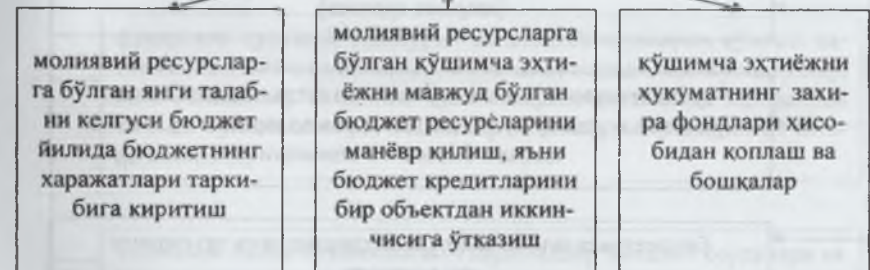
Давлат бюджетининг икки функциясида фойдаланиш натижасида бюджет механизми вужудга келади

Бюджет механизми дейилганда, одатда, фақат молиявий ресурсларни давлатнинг қўлида аккумуляция қилиш ва уларни бюджет каналлари бўйича тақсимлашнинг амалдаги тизими назарда тутилмасдан, балки такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига бу жараённинг фаол таъсири ҳам тушунилади

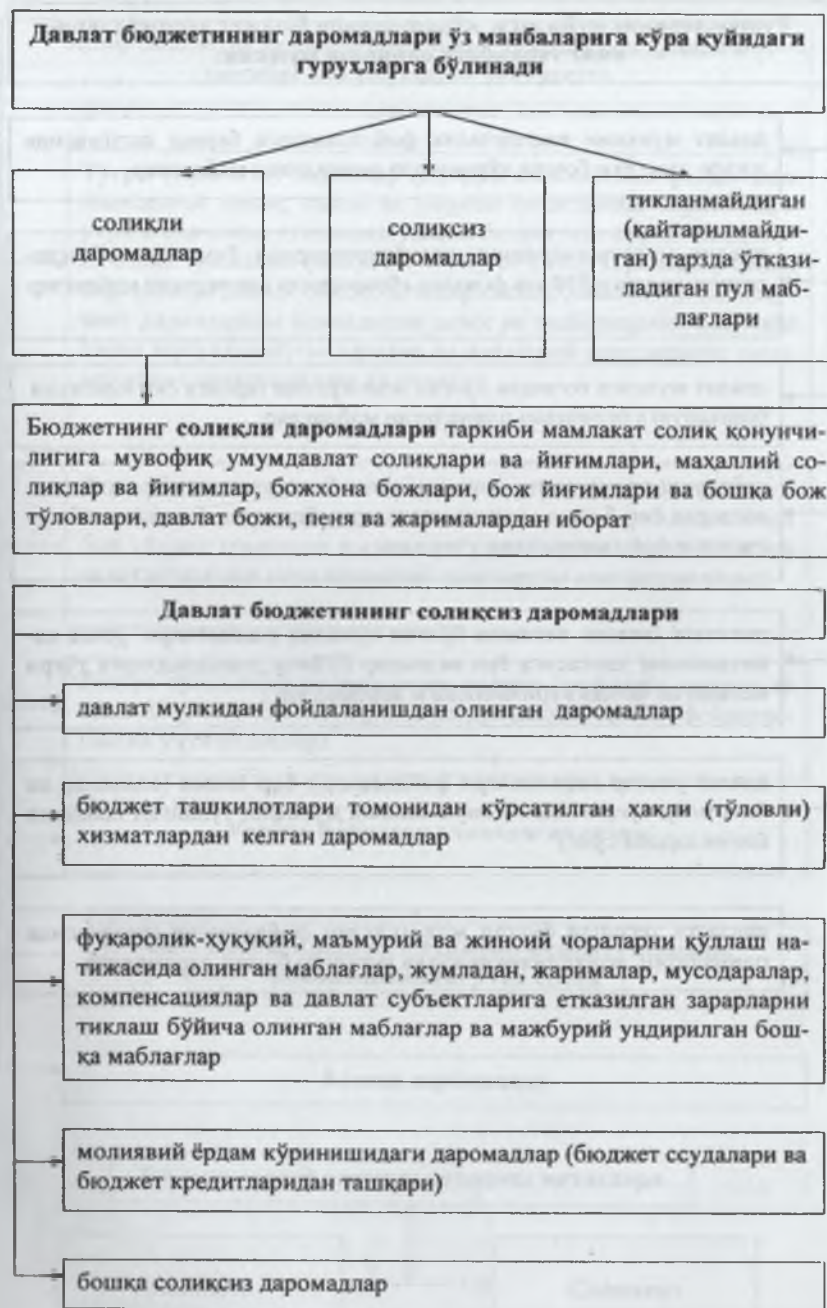
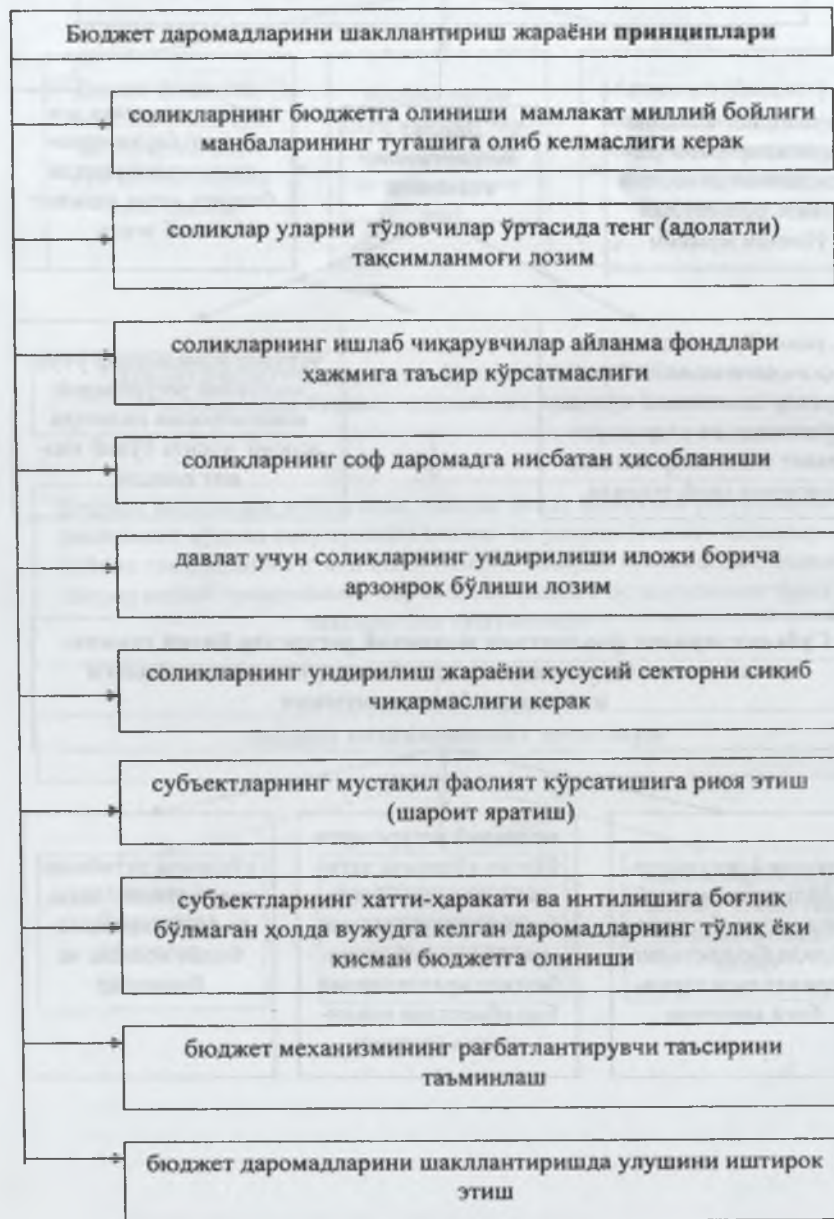
Бюджет механизмининг деталлари

Субъектларнинг фаолиятини молиявий ресурслар билан таъминлашда давлат бюджетининг тартибга солувчи роли қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин

1.2. Давлат бюджети даромадлари

Тушумларнинг куйидаги кўринишлари бюджет даромадларининг таркибига олиниши мумкин:

→ давлат мулкни вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинadиган маблағлар

→ кредит муассасаларининг ҳисобварақларида бюджет маблағларининг колдиғи бўйича фозлар кўринишида олинadиган маблағлар

→ давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинadиган маблағлар

→ қайтариш ва ҳақ олиш асосида бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ

→ давлатга қисман тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг хиссасига ёки акциялар бўйича дивидендларга тўғри келадиган фойда кўринишидаги даромадлар

→ давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг)

→ давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинadиган, қонунчиликда кўзда тутилган бошқа даромадлар

Ҳозир амалиётда давлат бюджетининг даромадлари куйидаги тартибда классификация қилинапти

→ **Тўғри (бевосита) солиқлар** (юридик шахсларнинг фойдасидан олинadиган солиқ; савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар; ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар; жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган солиқ ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган қатъий солиқ)

→ **Эгри (билвосита) солиқлар** (кўшилган қиймат солиғи; акцизлар; божхона божлари; жисмоний шахслардан олинadиган ягона бож тўлови; транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмоли учун жисмоний шахслардан олинadиган солиқ)

→ **Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи** (мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойликларидан ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқлар)

→ **Устама фойдадан олинadиган солиқ**

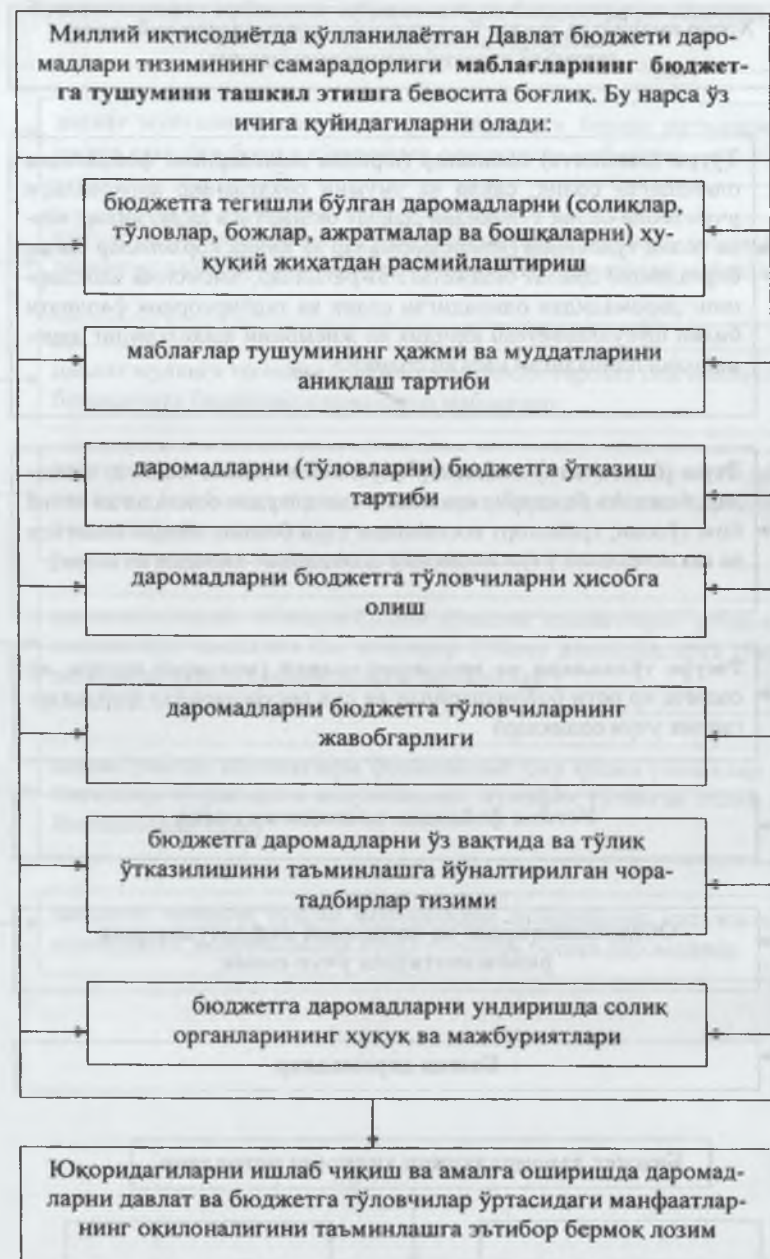
→ **Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ**

→ **Бошқа даромадлар**

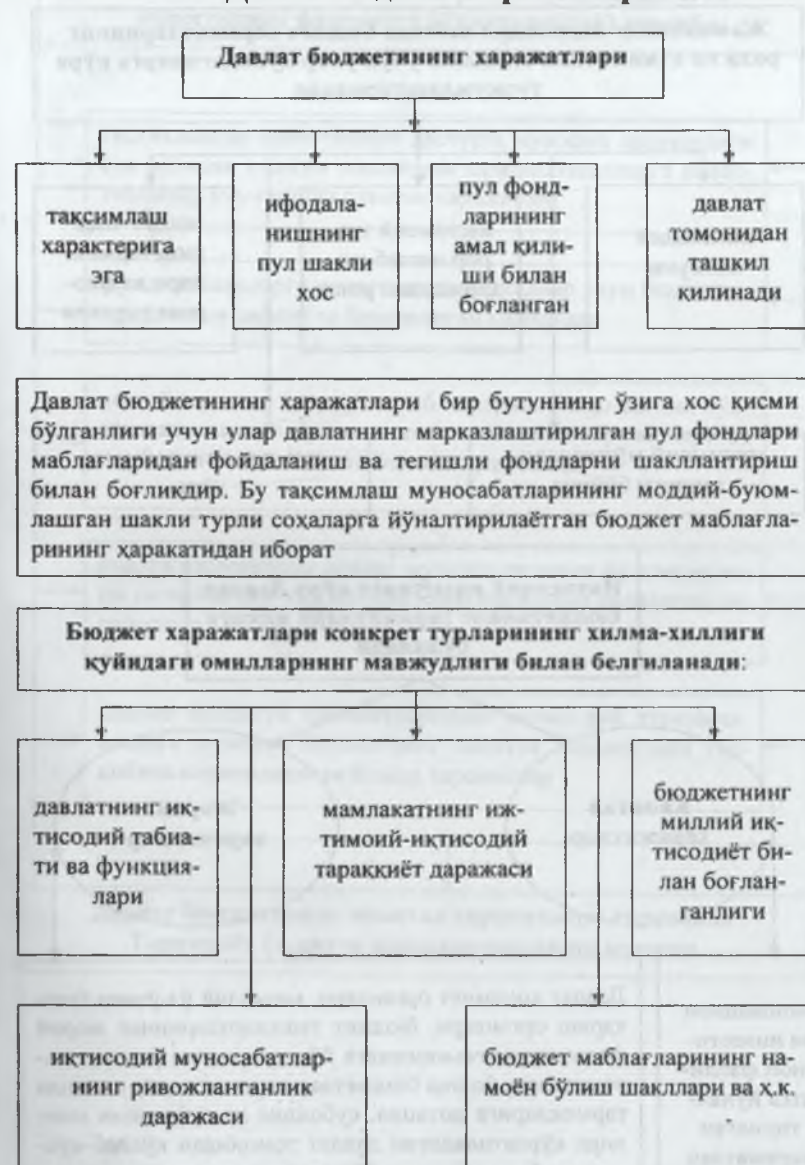
Бюджет даромадларини ундириш методлари

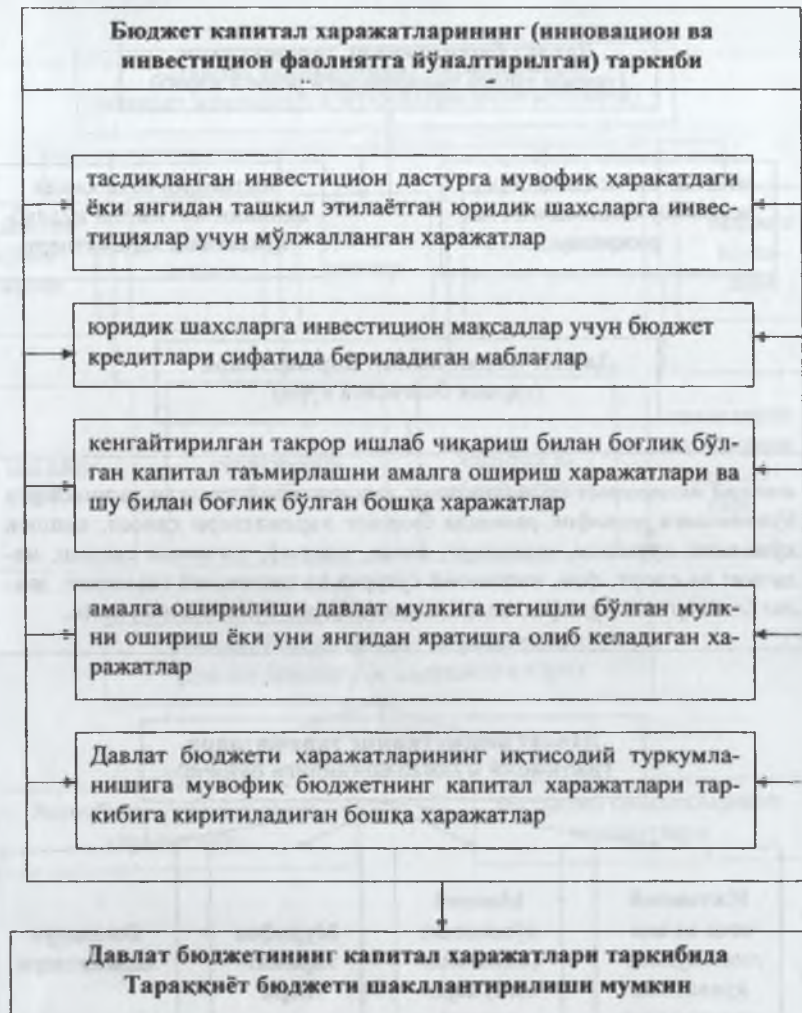
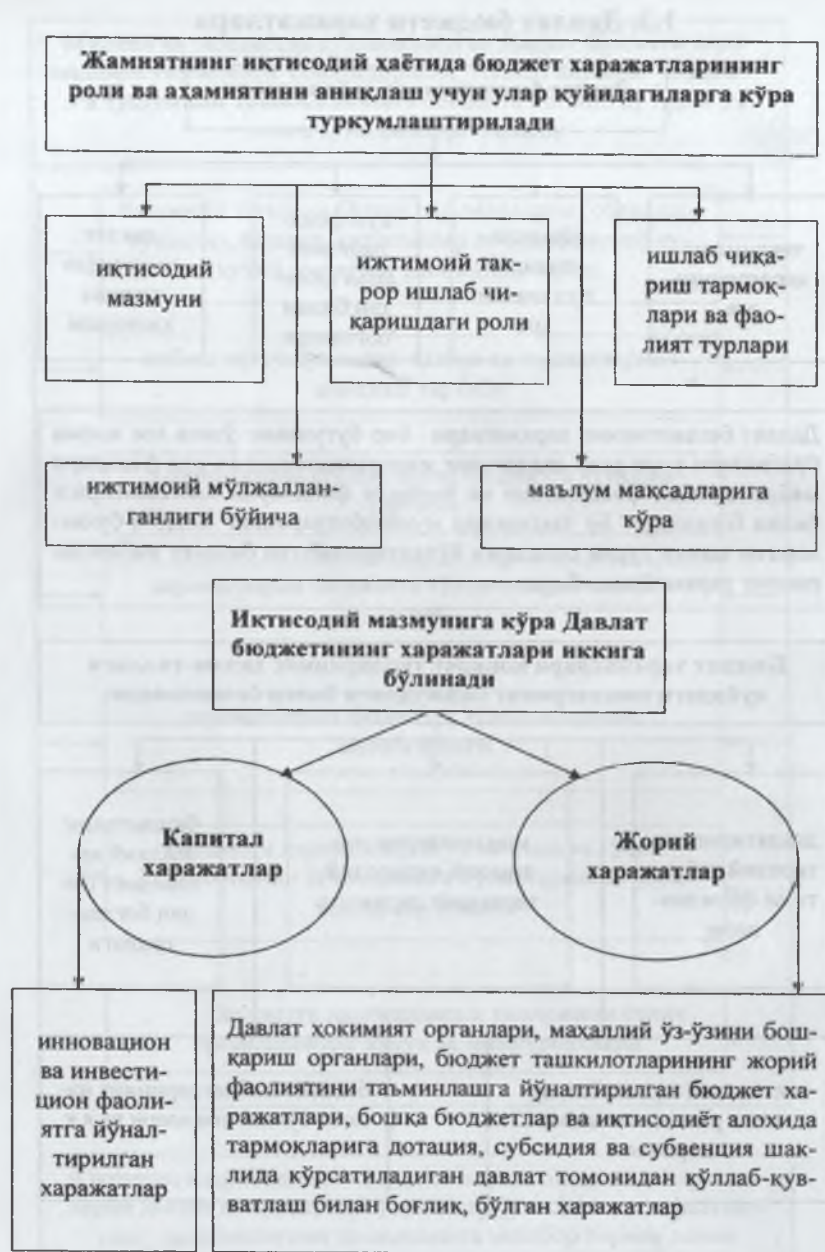
← **Солиқли**

→ **Солиқсиз**

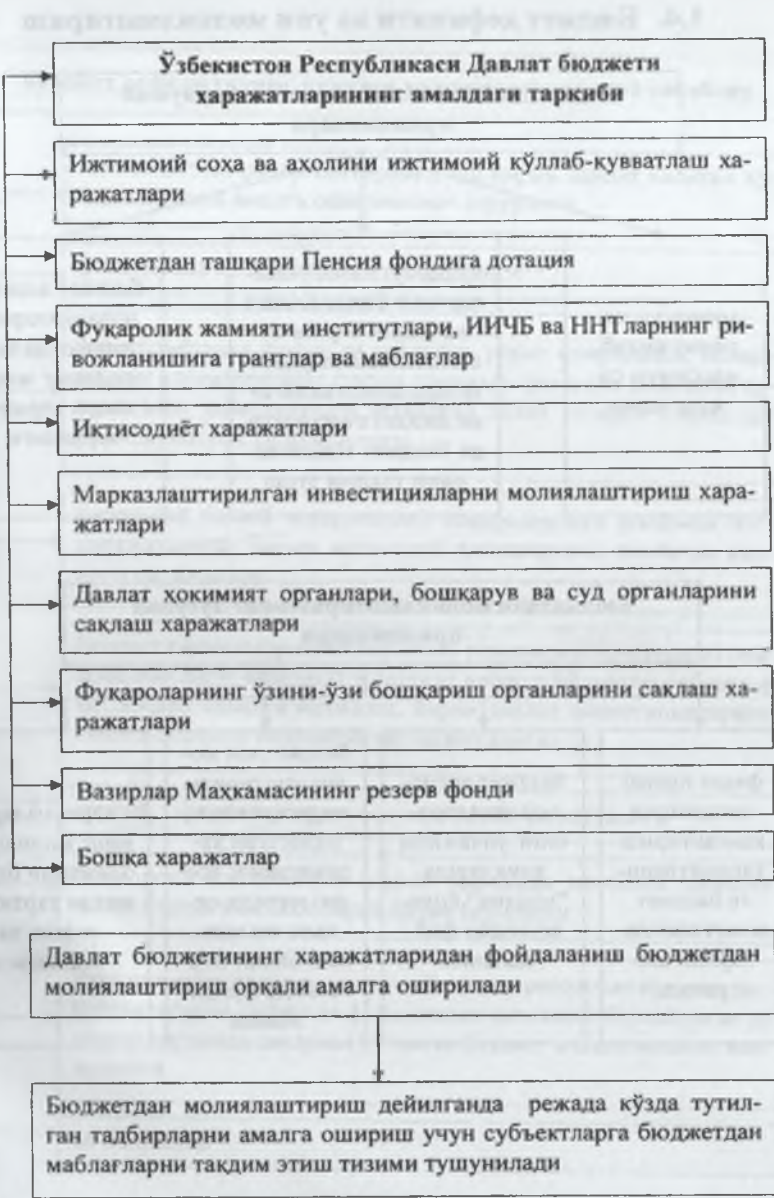
1.3. Давлат бюджети харажатлари

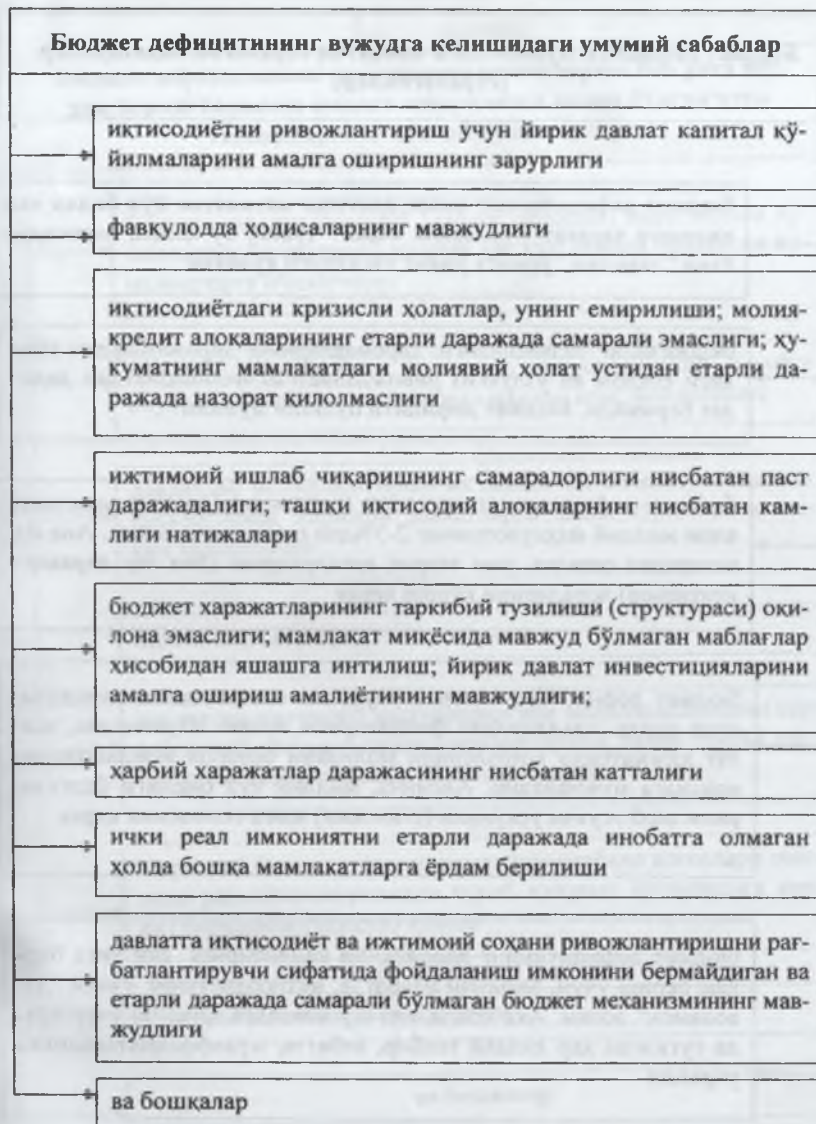
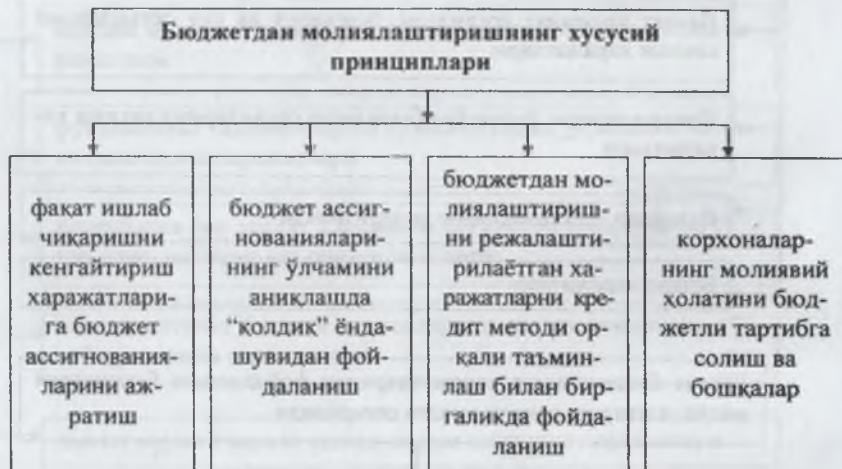
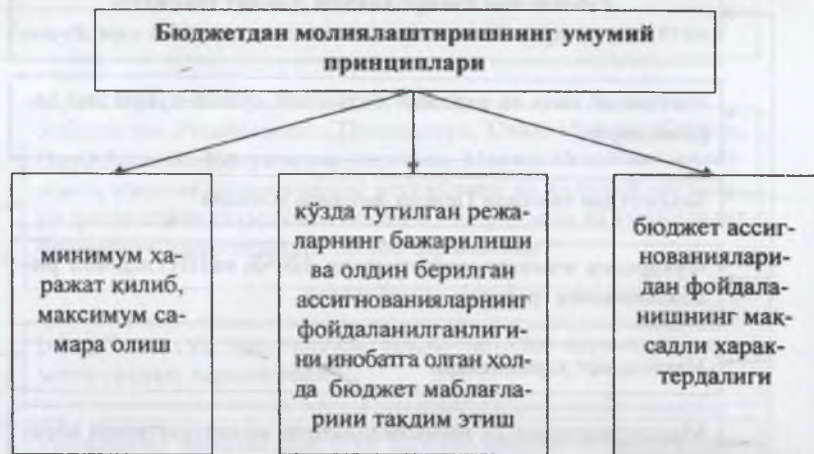
Республика бюджетдан молиялаштириладиган харажатлар

- Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Сенати, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси, Марказий сайлов комиссияси, ижроия ҳокимиятнинг республика ва ҳудудий органлари фаолиятини таъминлаш билан боғлиқ бўлган ва умумдавлат бошқаруви характеридаги бошқа харажатлар
- республика суд, прокуратура, ҳуқуқ-тартибот органлари тизimini сақлаш харажатлари
- умумдавлат манфаатлари учун халқаро фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган харажатлар
- миллий муҳофаза ва давлатнинг хавфсизлигини таъминлаш харажатлари
- фундаментал тадқиқотлар ва илмий-техника тараққиётини молиялаштириш харажатлари
- республика ёки давлат ҳокимияти органлари тасарруфида бўлган муассасаларни сақлаш харажатлари
- иқтисодиётнинг базавий тармоқларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш харажатлари
- давлат қарзига хизмат қилиш ва уни қайтариш харажатлари
- ҳукумат инвестицион дастурларини молиялаштириш харажатлари
- Республика аҳолиятига эга бўлган бошқа харажатлар

1.4. Бюджет дефицити ва уни молиялаштириш

Бюджет дефицити муаммосига нисбатан стратегик ёндашувлар (стратегиялар)

бюджет дефицитининг мавжудлигини математик йўл билан ҳал қилишга ҳаракат қилмаслик керак. Чунки, бу ҳолда, иқтисодиётни “даволаш” ўрнига унинг касаллиги кучаяди

бюджетнинг баланслилиги, даромадларнинг харажатлардан кўплиги соғлом ва узлуксиз ривожланаётган иқтисодиётдан далолат бермайди. Бюджет дефицити бўлиши мумкин

бюджет дефицитининг миқдори (даражаси), одатда, мамлакат ялпи миллий маҳсулотининг 2-3%дан ошмаслиги лозим. Ана шу чегарадан ошилса, уни тезроқ қисқартириш (ёки шу даражага келтириш) чораларини кўриш керак

бюджет дефицитини қоплаш учун, энг аввало, давлат кредитининг турли шаклларида фойдаланмоқ лозим. Шунингдек, давлат қимматбаҳо қоғозларини молиявий бозорда жойлаштириш мақсадга мувофиқдир. Аксинча, миллий пул бирлиги белгиларини зарб этувчи усқунани (станокни) ишга солмаслик керак

бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш учун, биринчи навбатда, иқтисодиётнинг ўзини “даволамоқ” лозим. Ақс ҳолда, ана шу мақсадга эришиш учун кўзда тутилган ҳар қандай тадбир, албатта, муваффақиятсизликка учрайди

Бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш борасида амалга оширилиши лозим бўлган чоратадбирларнинг асосий йўналишлари

бюджет харажатларининг (маблагларининг) инвестицион йўналишини ўзгартириш, уларни энг кўп самара берадиган йўналишларга йўналтириш

хўжалик юритишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи молиявий имтиёз ва жазолардан кенг фойдаланиш

давлатдан молиялаштириш ва давлат иқтисодиёти соҳасини қисқартириш, хорижий давлатларга ёрдам кўрсатишни кескин камайтириш

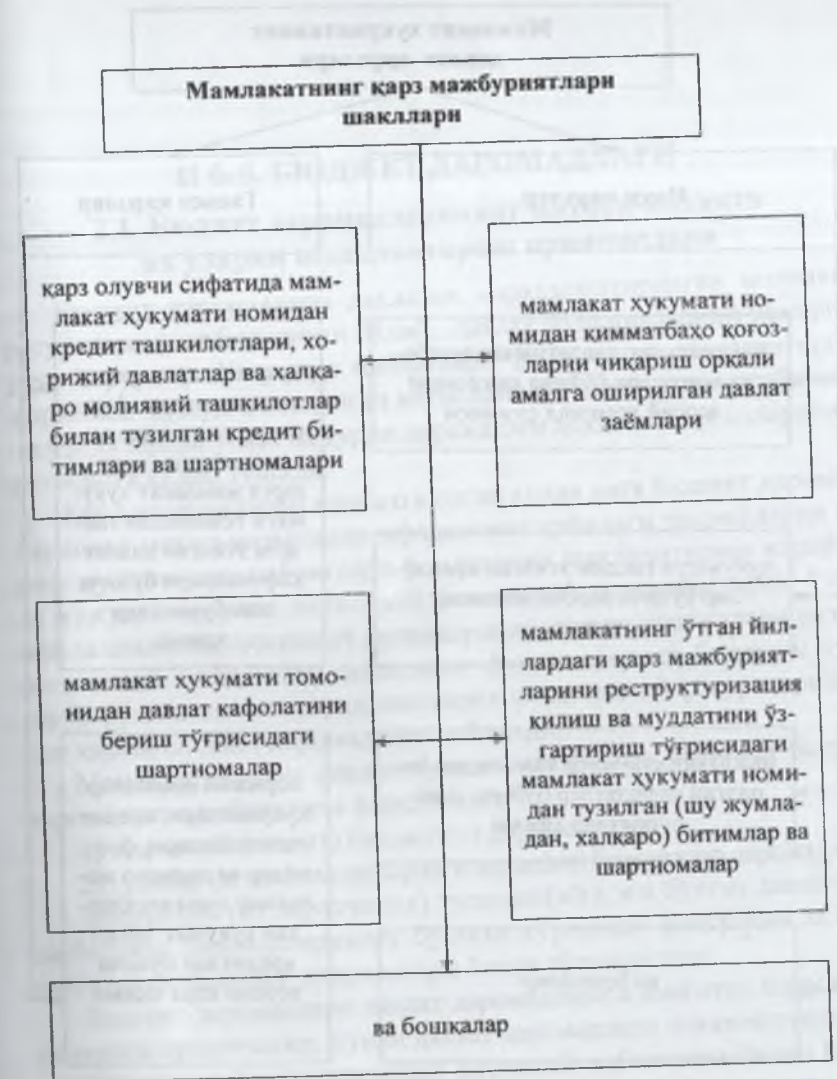
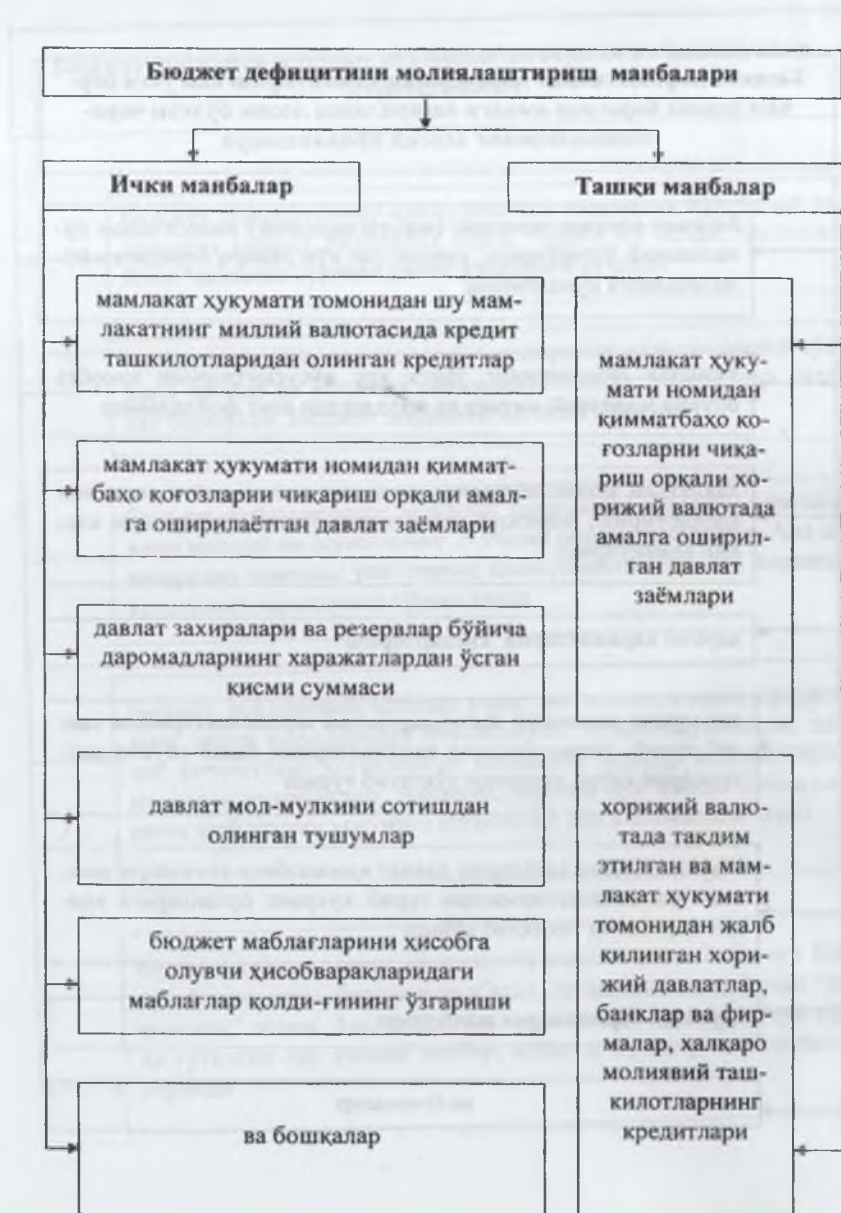
ҳарбий харажатларни қисқартириш

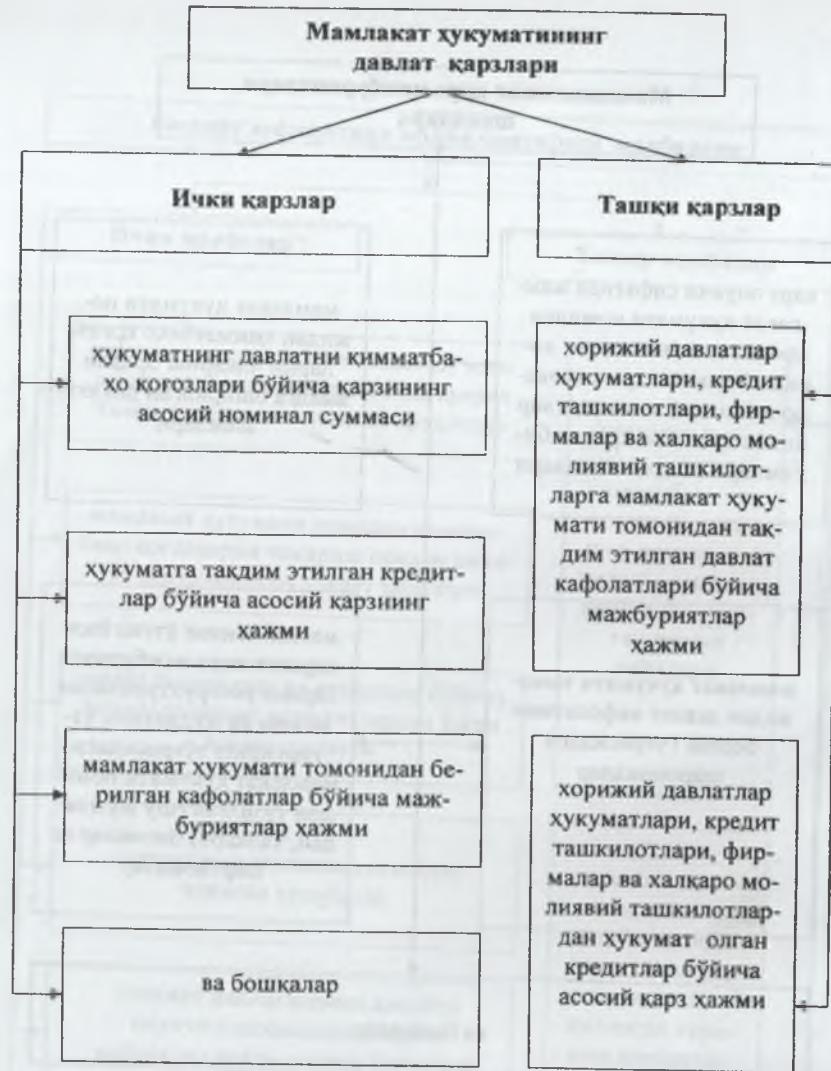
энг муҳим ижтимоий дастурларнигина молиялаштиришни сақлаб қолиб, йирик бюджет харажатларини талаб этувчи дастурларни қабул қилишни тўхтатиб туриш

Марказий банк қарзларни давлат қимматбаҳо қоғозлари шаклида расмийлаштирмасдан туриб ҳукумат органларига кредит беришини тақиқлаб қўйиш

хорижий сармояларни жалб этиш

ва бошқалар

II боб. БЮДЖЕТ ДАРОМАДЛАРИ

2.1. Бюджет даромадларининг мазмун-моҳияти ва уларни шакллантириш принциплари

Бюджет даромадлари давлатни марказлаштирилган молиявий ресурсларининг бир қисми бўлиб, давлат функцияларини бажариш учун зарурдир. Улар пул маблағлари фондларини шакллантириш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий (молиявий) муносабатларни ўзида ифода этади ва турли даражадаги ҳокимият органларининг ихтиёрига келиб тушади.

Қайд этилганларни инобатга олган ҳолда унга бюджет даромадларининг маъно-мазмунини ифодаловчи қуйидаги таърифларни бериш мумкин: пул маблағлари фондларини шакллантириш жараёнида вужудга келувчи иқтисодий (молиявий) муносабатларни ўзида ифода этадиган, ҳокимият органларининг турли даражалари ихтиёрига келиб тушадиган, давлатнинг функцияларини бажариш учун зарур бўлган давлат марказлаштирилган молиявий ресурсларининг бир қисми бюджет даромадлари дейилади.

Мамлакатларнинг давлат тузилишига боғлиқ равишда бюджет даромадлари қуйидагича фарқланади:

- 1) марказий (давлат) бюджет(и) даромадлари;
  - 2) унитар (ягона) давлатлардаги маҳаллий бюджетлар даромадлари.
- Федератив (иттифоқчилик) тузилиш(и)га эга бўлган давлатларда бюджет даромадларининг бу икки кўриниши федерация аъзолари бюджетларининг даромадлари билан тўлдирилади.

Бюджет даромадлари давлат даромадларига нисбатан торроқ даражадаги тушунчадир. Чунки давлат даромадлари ҳокимиятнинг барча даражадаги бюджетларининг молиявий маблағлари билан биргаликда яна ўзининг таркибига давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ва давлат секторига тегишли бўлган бошқа ресурсларни ҳам қамраб олади.

Бюджет даромадларининг асосий моддий манбаи миллий даромаддир. Агар давлатнинг молиявий эҳтиёжларини қондириш учун миллий даромад етарли бўлмаса, давлат бундай эҳтиёжни қондиришга миллий бойликни жалб этиши мумкин. Бу ерда миллий бойлик дейилганда маълум бир даврда жамиятнинг ихтиёрида бўлган, ҳозирги ва ўтган авлоднинг меҳнатлари эвазига яратилган моддий неъматлар ҳамда кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилинган табиий ресурслар мажмуи назарда тутиляпти.

Миллий даромадни давлат ихтиёрига ўтказиш турли методлар ёрдамида амалга оширилади. Солиқлар, давлат кредити ва пул эмиссияси давлат ҳокимияти органлари томонидан миллий даромадни қайта тақсимлаш ва бюджет даромадларини шакллантириш учун фойдаланилаётган методларнинг асосийлари бўлиб ҳисобланади. Бу методлар ўртасидаги нисбат мамлакатлар ва даврлар бўйича турлича бўлиб, мамлакатдаги иқтисодий вазият, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа қарама-қаршиликларнинг кучлилиги даражаси, давлатнинг молиявий сиёсати ва молиявий аҳволи билан белгиланади.

Миллий даромадни қайта тақсимлашнинг асосий методи солиқлар ҳисобланади. Улар ёрдамида бюджет даромадларининг асосий салмоғи таъминланади. Турли мамлакатлар марказий бюджетларининг даромадларида солиқ тушумлари қарийб 90%ни ташкил этади. Федерация аъзолари ва маҳаллий бюджетлар даромадларида солиқларнинг салмоғи нисбатан пастроқдир. Бу бюджетлар бириктирилган (тегишли бюджетларнинг ўз даромадлари) ва тартибга келтирувчи (бюджет тизимининг юқори бўғинидан куйи бўғинига бериладиган даромадлар) даромадлар ҳисобидан шакллантирилади.

Ўзининг молиявий аҳамиятига кўра давлат кредитлари ҳам бюджет даромадлари ҳисобланади. Келгуси йил учун бюджет тузилаётган пайтда бюджет дефицити мавжуд бўлса (вужудга келса), давлат ана шу методдан фойдаланади. Давлат мамлакатда молиявий аҳволнинг мураккаблашиши ва бюджет дефицити ҳажмининг ошишига мувофиқ равишда давлат кредитига мурожаат қилади. Бундай кредитларни олишнинг икки йўли мавжуд:

- 1) давлат номидан қимматли қоғозлар чиқариш йўли билан жисмоний ва юридик шахслардан давлат қарзларини олиш;
- 2) Марказий банк ва бошқа кредит ташкилотларидан олинган кредитлар.

Давлат кредит операциялари ҳажмининг ошиши давлат қарзининг ошишига олиб келади. Ўз навбатида, давлат қарзлари солиқлар билан чамбарчас боғлиқ. Уни узиш (қайтариш) ва фоизларини тўлаш, асосан, солиқ тўловлари ёки давлатнинг янги кредит операциялари ҳисобидан амалга оширилади.

Фавқулодда ҳолатларда, солиқ тўловлари ва давлат кредитларини олиш мураккаблашганда давлат қоғоз пуллар эмиссиясига мурожаат қилади. Бу бюджет даромадларини тўлдиришнинг энг ноқулай методидир. Чунки бу методнинг қўлланилиши тегишли тартибда товар билан таъминланмаган пул массасининг ўсишига ва

инфляцион жараёнларнинг кучайишига, пировардида эса, оғир ижтимоий-иқтисодий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Бюджет даромадлари мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулотини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш умумий жараёнининг элементларидан бири бўлиб, оралик (транзит) характерга эга. Улар юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган даромадлар ва жамғармаларнинг бир қисмини бюджетга ўтказилиши натижасида вужудга келади. Бюджет даромадларининг моддий-буюмлашган мазмунини давлатнинг ихтиёрига бориб тушган пул маблағлари ташкил этади. Бу молиявий (бюджет) категориянинг намоён бўлиш шакли бюджетга бориб тушувчи турли солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва ажратмалардан иборат.

Микдорий жиҳатдан бюджетнинг даромадлари яратилган (ишлаб чиқарилган) ялпи ички (миллий) маҳсулотда (миллий даромадда) давлатнинг улушини кўрсатади. Уларнинг абсолют ҳажми ва салмоғи мамлакатнинг ялпи ички (миллий) маҳсулоти (миллий даромади)нинг умумий ҳажми, у ёки бу даврда давлатнинг олдида турган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, муҳофаа ва бошқа вазифалар билан белгиланади. Ана шуларга мувофиқ равишда бюджетга маблағларни тўплаш микдори ва уларни ундиришнинг шакл ва методлари аниқланади.

Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг куйидаги принципларга асосланиши мақсадга мувофиқдир:

– субъектларнинг мустақил фаолият кўрсатишига риоя этиш (шароит яратиш). Бунинг маъноси шундаки, субъектларга тегишли бўлган маблағларнинг бир қисмини бюджетга олиниши уларнинг мустақил ривожланишига салбий таъсир кўрсатмаслиги керак. Бу чегарадан ошиб кетиш субъектларнинг мустақиллигини йўқотишига, касодга учраш ҳолларининг вужудга келишига, ички резервларни қидириб топишга ва ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларини таъминлашга интилишнинг сусайишига, хуфёна иқтисодиётнинг ривожланишига олиб келади;

– субъектларнинг хатти-ҳаракати ва интилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келган даромадларнинг тўлиқ ёки қисман бюджетга олиниши. Маълум бир харажатларни амалга оширмасдан туриб олинган барча даромадлар субъектларнинг ихтиёрига қолдирилмасдан давлатнинг ихтиёрига ўтиши керак. Бу принципнинг таъсири остига субъектлар маъмуриятининг нотўғри, ноқонуний ҳара-

кати (масалан, давлат стандартларини бузиш ва бошқалар) натижа-сида олинган даромадлар ҳам киритилмоғи лозим;

– ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бошқа мақсадлар учун корхонанинг режалаштирилган эҳтиёжидан ортган суммаларни бюджетга олиш. Бу принцип бюджет даромадларини давлат корхоналарининг маблағлари ҳисобидан ташкил этишда қўлланилиши мумкин. У давлат корхоналарининг молиявий ҳолатини тартибга солади ва бир вақтнинг ўзида ижтимоий эҳтиёжларни қондиришда давлатнинг манфаатларини таъминлайди;

– бюджет механизмининг рағбатлантирувчи таъсирини таъминлаш. Субъектлар ихтиёридан маблағларнинг бюджетга олиниши уларнинг самарали фаолият кўрсатишини рағбатлантириши керак. Бу ерда қўйилган вазифа фақатгина бюджет даромадларини миқдорий жиҳатдан таъминлаш эмас, балки шу орқали корхонада фаолият кўрсатаётган меҳнат жамоаларининг манфаатларига, улар фаолиятининг сифат кўрсаткичларига тўловларнинг таъсирчанлигини кучайтиришдир;

– бюджет даромадларини шакллантиришда улушли иштирок этиш. Бу принцип аҳоли маблағлари ҳисобидан бюджет даромадларини шакллантиришда қўлланилиб, унинг натижасида аҳоли даромадларининг бир қисми улар олган даромадларининг даражасига боғлиқ равишда бюджетга ўтказилади.

Бюджет даромадларининг асосий қисми солиқлар ёрдамида ундирилиши туфайли бу жараёнда қуйидаги принциплардан фойдаланилади:

– солиқларнинг бюджетга олиниши мамлакат миллий бойлиги манбаларининг тугашига олиб келмаслиги керак;

– солиқлар уларни тўловчилар ўртасида тенг (адолатли) тақсимланмоғи лозим;

– солиқларнинг ишлаб чиқарувчилар айланма фондлари ҳажмига таъсир кўрсатмаслиги;

– солиқларнинг соф даромадга нисбатан ҳисобланиши;

– давлат учун солиқларнинг ундирилиши иложи борича арзонроқ бўлиши лозим;

– солиқларнинг ундирилиш жараёни хусусий секторни сиқиб чиқармаслиги керак.

2.2. Бюджет даромадларининг таркибий тузилиши ва уларнинг классификацияси

Бюджет даромадлари ўзларининг манбалари, ижтимоий-иқтисодий характери, мулкчилик шакли, солиқ ва тўловларнинг тури, маблағларнинг тушиш шакли, уларни бюджетга ундириш методлари ва ҳоказоларга мувофиқ классификация қилиниши мумкин.

Бюджет даромадлари ўз манбаларига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- солиқли даромадлар;
- солиқсиз даромадлар;
- тикланмайдиган (қайтарилмайдиган) тарзда ўтказиладиган пул маблағлари.

Бюджетнинг солиқли даромадлари таркиби мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ умумдавлат солиқлари ва йиғимлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божхона бождари, бож йиғимлари ва бошқа бож тўловлари, давлат божи, пеня ва жарималардан иборат.

Солиқсиз даромадлар таркибига қуйидагилар киради:

• давлат мулкидан фойдаланишдан олинган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);

• бюджет ташкилотлари томонидан кўрсатилган тўловли хизматлардан келган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);

• фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ва жиноий чораларни қўллаш натижасида олинган маблағлар, жумладан, жарималар, мусодаралар, компенсациялар ва давлат субъектларига етказилган зарарларни тиклаш бўйича олинган маблағлар ва мажбурий ундирилган бошқа маблағлар;

• молиявий ёрдам кўринишидаги даромадлар (бюджет ссудалари ва бюджет кредитларидан ташқари);

• бошқа солиқсиз даромадлар.

Бюджет даромадларининг таркибига тушумларнинг қуйидаги кўринишлари ҳисобга олиниши мумкин:

• давлат мулкни вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинмайдиган маблағлар;

• кредит муассасаларидаги ҳисобварақларда бюджет маблағларининг қолдиги бўйича фоизлар кўринишида олинмайдиган маблағлар;

- давлатга тегишли мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинadиган маблағлар;

- қайтариш ва ҳақ олиш асосида бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ;

- давлатга қисман тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг ҳиссасига ёки акциялар бўйича дивидендларга тўғри келадиган фойда кўринишидаги даромадлар;

- давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);

- давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинadиган қонунчиликда кўзда тутилган бошқа даромадлар.

Бюджетнинг даромадлар қисмини тўлдиришнинг манбаларидан бири бюджет тизимида бошқа даражада турган бюджетдан дотациялар, субвенциялар ва субсидиялар ёки маблағларни қайтарилмаслик ва тикламасликнинг бошқа шаклларида олинadиган молиявий ёрдамдир. Бундай молиявий ёрдамлар маблағларни олувчи бюджетнинг даромадларида ўз ифодасини топиши керак. Жисмоний ва юридик шахслардан, халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар ҳукуматларидан қайтарилмайдиган ёки тикланмайдиган шаклда ўтказилаётган маблағлар ҳам бюджетнинг шундай даромадлари таркибига киради.

Амалиётда давлат бюджетининг даромадлари қуйидаги тартибда классификацияланади:

1. Тўғри (бевосита) солиқлар. Уларнинг таркибига юридик шахсларнинг фойдасидан олинadиган солиқ; савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар; ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар; жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган солиқ ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган қатъий солиқ киради.

2. Эгри (билвосита) солиқлар. Бу солиқларнинг таркиби қўшилган қиймат солиғи; акцизлар; божхона божлари; жисмоний шахслардан олинadиган ягона бож тўлови; транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинadиган солиқдан иборат.

3. Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи. Бу гуруҳга кирувчи солиқлар ва тўловлар мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойликла-

ридан ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқларни ўз ичига олади.

4. Устама фойдадан олинadиган солиқ.

5. Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ.

6. Бошқа даромадлар.

Шунингдек, юридик нуктаи назардан, бюджет даромадлари уч гуруҳга ажратилиши мумкин:

- давлат бюджети даромадлари;

- республика бюджети даромадлари;

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар даромадлари.

Давлат бюджети даромадларига Ўзбекистон Республикаси “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонунининг 11-моддасига мувофиқ, қуйидагилар киритилади:

- қонун ҳужжатларида белгиланган солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар;

- давлатнинг молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳада этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари;

- юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари;

- резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига тушадиган тўловлар;

- қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар.

Ўзбекистон Республикасининг республика бюджети таркибига қуйидаги даромадлар киради (юқоридаги қонуннинг 15-моддаси):

- қонун ҳужжатларида белгиланган тартибдаги ва нормативлар асосидаги умумдавлат солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар;

- қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳада этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари;

- юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари;

- резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига берилган тўловлар;

- қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджет ва маҳаллий бюджетлар даромадлари қуйидагилар ҳисобидан шакллантирилиши мумкин (“Бюджет тизими тўғрисида” ги қонуннинг 18-моддаси):

- қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга йўналтириладиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар;

- қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга ўтказиладиган умумдавлат солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар;

- қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар;

- қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ давлат мулки объектларини жойлаштириш, фойдаланишга беришдан олинган даромадлар;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари;

- юқори бюджетлардан бериладиган бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари;

- юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари;

- қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар.

Ўзининг ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра бюджет даромадлари икки гуруҳга бўлиниши мумкин:

- хўжалик юритувчи субъектлардан олинладиган даромадлар;

- аҳолидан тушумлар.

Мулкчилик шаклига кўра бюджет даромадлари қуйидаги кўри-нишларни олиши мумкин:

- нодавлат сектордан олинладиган даромадлар;

- давлат хўжаликларидан олинладиган даромадлар;

- аҳолидан олинладиган маблағлар.

Бюджет даромадларининг юқорида санаб ўтилган ҳар бир гуруҳлари даромадларнинг манбалари, тўловларнинг турлари ва ҳоказо-

лар бўйича кичик гуруҳларга бўлиниши ҳам мумкин. Масалан, давлат хўжаликларидан олинладиган даромадларга давлат корхона ва ташкилотларининг тўловлари, давлат мулкини сотишдан олинладиган даромадлар, давлат ташкилотлари томонидан кўрсатиладиган хизматлардан олинладиган даромадлар киради. Аҳолидан бюджетга келиб тушадиган маблағлар эса солиқлар ва бошқа ихтиёрий тўловлардан иборат бўлиши мумкин. Ўз навбатида, ҳар бир кичик гуруҳларга бириктирилган бюджет даромадлари тушумларнинг алоҳида туридан иборат. Масалан, давлат корхоналари томонидан бюджетга ўтказиладиган даромадларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад (фойда) солиғи ва бошқалар киради. Шунингдек, давлат мулкидан олинладиган даромадлар таркиби божхона даромадларидан, эгасиз ва мусодара қилинган мол-мулкни, талаб қилиб олинмаган юклар ва почта жўнатмаларини, мерос ҳуқуқи бўйича давлатга ўтган мол-мулкларни реализация қилишдан олинган тушумлардан иборат. Давлат ташкилотлари ва муассасалари томонидан кўрсатилган хизматлар учун олинган даромадларга йўл ҳаракати хавфсизлиги хизмати томонидан ундириладиган йиғимлар, товар белгиларини қайд этганлик учун йиғимлар, ўлчов асбобларини давлат текширувидан ўтказилганлиги учун ҳақ, суд ва арбитраж органлари ҳамда нотариал идоралари томонидан аҳолига кўрсатилган хизматлар учун олинладиган ҳақ ва бошқалар киради.

Бюджет даромадлари мажбурий ёки ихтиёрий тарзда жалб қилиниши мумкин. Даромадларни мажбурий шаклда жалб қилиш ҳал қилувчи рол ўйнайди. Ихтиёрий шаклдаги тўловларга давлат облигацияларини ва пул-буюм лотереяларини реализация қилишдан олинган тушумлар киради. Бюджет даромадларини шакллантиришдаги мажбурийлик юридик ва жисмоний шахслар томонидан маълум бир маблағлар белгиланган муддатларда бюджетга ўтказилиши зарурлигини англатади. У ёки бу тўловни қонун томонидан мажбурий деб эътироф этилиши тўланмаган суммаларнинг мажбурий ундирилишини кўзда тутаяди. Бу ҳолат бюджетнинг ижроси учун жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, маблағларни тўлик ва ўз вақтида бюджетга жалб этишга йўналтирилган.

Субъектларнинг даромадлари бюджет ихтиёрига икки хил методларни қўллаш эвазига олиниши мумкин:

- 1) солиқли методлар;
- 2) солиқсиз методлар.

Солиқли методлар учун маблағларнинг бюджет фойдасига аниқ белгиланган миқдорларда ва олдиндан ўрнатилган муддатларда ундирилиши характерлидир. Солиқларнинг ундирилиши мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулоти ва миллий даромадининг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши билан боғлиқ. Улар ёрдамида хўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолига тегишли бўлган маблағларнинг бир қисми давлат ихтиёрига ўтказилади. Солиқларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад (фойда) солиғи, ер солиғи, мол-мулк солиғи ва бошқалар киради.

Солиқсиз даромадлар давлатга тегишли бўлган корхона ва ташкилотлардан олинadиган тўловлардир.

Давлат мулкига айланadиган ва қайтарилиши талаб этилмайdиган маблағлар ҳам бюджетнинг даромадлари бўлиши мумкин. Бироқ айрим тўловлар давлатнинг ихтиёрига вақтинчалик фойданиш учун ўтказилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда давлат олинган маблағларни сарф этса-да, бу маблағларни белгиланган муддатларда ва тўлиқ равишда қайтаришга мажбур. Ана шундай бюджет даромадларининг кўринишларидан бири давлат облигацияларини реализация қилишдан олинган тушумлар ҳисобланади. Бюджет даромадларига улар шартли равишда, фақат шу йилнинг бюджети даромадлари нуқтаи назаридан киритилиши мумкин.

Бюджетларнинг барча даромадлари у ёки бу бюджетларга бириктирилишига қараб иккига бўлиниши мумкин:

- 1) бюджетнинг ўз даромадлари;
- 2) бюджетнинг тартибга келтирувчи даромадлари.

Мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ доимий асосда тегишли бюджетга тўлиқ ёки қисман бириктирилган даромадлар бюджетнинг ўз даромадлари дейилади. Уларга тегишли бюджетларга бириктирилган солиқли ва солиқсиз даромадлар киради.

Навбатдаги молиявий йил (ёки узоқ муддатли давр асосида, одатда 3 йилдан кам бўлмаган ҳолда) учун бошқа даражадаги бюджетларга ажратмалар нормативи ўрнатилadиган солиқлар ва бошқа тўловлар бюджетнинг тартибга келтирувчи даромадлари дейилади.

Бюджет даромадларининг деярли барчаси сарфланиш нуқтаи назаридан олдиндан мўлжалланган мақсадларга эга эмас. Улар умумий фондга туширилади ва улардан одатдаги молиялаштириш тартибида фойдаланилади. Бюджет даромадларининг фақат баъзи бирлагина олдиндан белгиланган мақсадлар учун мўлжалланган. Уларнинг таркибига ижтимоий суғурта бадалларини киритиш мумкин.

Солиқлар, тўловлар, йигимлар, божлар ва мажбурий ажратмаларнинг алоҳида шакллари ва турларининг йиғиндиси бюджет даромадларининг ягона тизимини шакллантиради. Турли субъектлардан келиб тушадиган бюджет даромадлари умумдавлат эҳтиёжларини таъминлаб, бир-бири билан ўзаро боғлангандир.

Бюджет даромадларининг таркиби ва унинг тузилмаси доимий бўлмасдан, мамлакат тараққиёти ва давлатнинг олдидаги вазифаларнинг ўзгаришига мувофиқ равишда ўзгариб боради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг даромадларига 2009 йилда қуйидаги таркиб ва тузилма хосдир (1-жадвалга қаранг).

1-жадвалда келтирилган рақамлардан кўришиб турибдики, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадлари 2009 йилда тўғри (бевосита) солиқлар, эгри (билвосита) ва ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи, устама фойдадан олинadиган солиқ, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ ва бошқа даромадлардан таркиб топган. Давлатимиз бюджетининг даромадларини таркибий тузилмасида эгри (билвосита) солиқлар, яъни қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, божхона бождари, жисмоний шахслардан олинadиган ягона бож тўлови ва транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинadиган солиқлар ҳал қилувчи рол ўйнамоқда. Айнан шу гуруҳга кирувчи солиқлар ҳисобидан Давлат бюджети даромадларининг ярми (49,53%) шаклланаёпти. Бу солиқлар орасида қўшилган қиймат солиғи (29,69%) ва акцизлар (14,43%) Давлат бюджети даромадларини шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эгадир. Биргина қўшилган қиймат солиғи ёрдамида Давлат бюджети даромадларининг ¼ қисмидан кўпроғи шаклланаётганлиги бу солиқнинг бюджет даромадлари тузилмасидаги ўрнининг қандай эканлигини яққол кўрсатаёпти.

Шунингдек, Давлат бюджети даромадларининг таркибий тузилмасида тўғри (бевосита) солиқлар ҳам ўз ўрнига эга. Улар ёрдамида бюджет даромадларининг ¼ қисмидан кўпроғи ташкил топаёпти.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети
даромадларининг таркиби ва тузилмаси⁵

Даромадлар	2009 йил (режа)	
	млн. сўмда	% да
1. Тўғри (бевосита) солиқлар	2 769 172,4	26,57
1.1. Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи	542 342,9	5,20
1.2. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар	222 415,1	2,13
1.3. Ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар	256 002,2	2,46
1.4. Жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган солиқ	1 281 600,0	12,30
1.5. Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган қатъий солиқ	108 600,0	1,04
1.6. Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ	358 212,2	3,44
2. Эгри (билвосита) солиқлар	5 162 093,6	49,53
2.1. Қўшилган қиймат солиғи	3 093 980,9	29,69
2.2. Акцизлар	1 503 827,0	14,43
2.3. Божхона божлари	361 100,0	3,46
2.4. Транспорт воситалари учун бензин, дизель ёкилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинадиган солиқ	203 185,7	1,95
3. Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи	1 662 498,0	15,95
3.1. Мол-мулк солиғи	319 045,7	3,06
3.2. Ер солиғи	275 098,8	2,64
3.3. Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ	1 024 844,0	9,83
3.4. Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	43509,5	0,42
4. Устама фойдадан олинадиган солиқ	238 498,2	2,29
5. Бошқа даромадлар	518 120,3	4,97
Давлат бюджетининг жами даромадлари⁶	10 421 382,5	100,0

Унинг асосий қисми (жами тўғри (бевосита) солиқларнинг 46,3%) эса жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг ҳиссасига тўғри келаяпти. Бу ерда юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи ҳам шу гуруҳга кирувчи бошқа солиқларга нисбатан бюджет даромадларини шакллантиришда алоҳида рол (5,2%) ўйнамоқда.

⁵ Жадал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009-йил 29-декабрдаги ПП-1024 – соили “2009-йилда Ўзбекистон Республикаси асосий макроектисодий курсаткичларининг прогнози ва Давлат бюджетининг параметрлари тўғрисида”ги Қарори материаллари асосида тузилган.

⁶ Давлат мақсадли фондларининг маблағларисиз.

Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи ёрдамида Давлат бюджети даромадларининг 15,95% ташкил топапти. Унинг асосий қисми (шу гуруҳга кирувчи солиқларнинг 61,6%) ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиққа тўғри келаяпти.

2.3. Солиқлар ва солиқ тизими

Бюджет даромадларини шакллантиришда солиқлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган маблағларнинг бир қисмини давлат ихтиёрига мажбурий ва қайтарилмайдиган тарзда ўтказувчи тўловларга солиқлар дейилади. Улар мамлакат миллий даромадининг бир қисми бўлиб, бюджет тизимининг барча бўғинлари бўйлаб жалб қилинади, қонунга мувофиқ олдиндан белгиланган миқдорда ва муддатларда давлатнинг ихтиёрига бориб тушувчи юридик ва жисмоний шахсларнинг мажбурий тўловларидан иборатдир. Солиқлар ҳисобидан давлатнинг функциялари ва вазифаларини бажариш учун молиявий асос яратилади. Солиқларсиз давлат фаолият кўрсатолмайди. Чунки улар бозор муносабатлари ва хусусий мулкчилик ҳукмронлиги шароитида даромадларни бюджетга жалб қилишнинг асосий методи бўлиб ҳисобланади.

Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида аҳоли кенг қатламлари даромадларининг 40% гачаси солиқлар орқали давлатнинг ихтиёрига ўтмоқда. Мамлакатлар ялпи ички (миллий) маҳсулоти ва миллий даромадида солиқлар салмоғи ортиб, унинг даражаси ўртача 18% дан 30-50% гача етиб борди.

Солиқлар ялпи ички маҳсулот ва унинг таркибий қисми бўлган миллий даромадни қайта тақсимлашда иштирок этиб, ягона такрор ишлаб чиқариш жараёнининг бир қисми, ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзига хос шакли ҳисобланади. Булар солиқларнинг ижтимоий мазмунини шакллантиради. Солиқлар жамиятдаги тақсимлаш муносабатларининг таркибий қисми сифатида ишлаб чиқариш қонуниятларини ўзида ифода этади.

Ижтимоий мазмундан ташқари солиқлар моддий асосга (мазмунга) ҳам эгадир, яъни улар жамиятнинг давлат томонидан жалб қилинадиган пул маблағларининг аниқ суммасини ҳам ифодалайди. Миллий даромадни қайта тақсимлашда солиқлар давлат ҳокимият органларини пул шаклидаги янги қийматнинг бир қисми билан таъминлайди. Мажбурий равишда ва солиқлар шаклида мамлакатнинг бутун аҳолисидан ўзлаштирилган миллий даромаднинг бу қисми давлатнинг марказлаштирилган молиявий ресурслари фондига айланади.

Ўзига хос тарзда мажбурий четлаштиришдан иборат бўлган бу жараён эквивалент алмашувсиз қийматнинг бир томонлама (солиқ тўловчидан давлатга) ҳаракатини ифодалайди.

Давлатнинг солиқли даромадлари ишлаб чиқариш жараёнида (меҳнат, капитал ва табиий ресурслар иштирокида) яратилган янги қиймат ҳисобидан шакллантирилади. Улар давлатнинг мулкига айланади ҳамда ҳарбий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тадбирларда фойдаланилади.

Ишлаб чиқариш муносабатларининг алоҳида соҳаси (таркибий қисми) сифатида солиқлар қатъий ички хусусиятлари, ривожланиш қонуниятлари ва намоён бўлишнинг фарқланувчи шаклларига эга бўлган ўзига хос тарздаги иқтисодий категориядир. Солиқлар миллий даромад қийматининг бир қисмини умумдавлат эҳтиёжлари фойдасига олиниши жараёнида намоён бўладиган ва аниқ мавжуд пул муносабатларини ифодалайди. Солиқ муносабатлари молиявий муносабатларнинг таркибий қисми сифатида доимий равишда ўзгаришда бўлади.

Солиқлар фақат иқтисодий категория бўлиб қолмасдан, бир вақтнинг ўзида молиявий категория ҳамдир. Улар молиявий муносабатларга хос бўлган умумий хусусиятларни ифода этади, ўзининг фарқланувчи белгилари ва хусусиятларига, ўз ҳаракат шаклига, яъни молиявий муносабатларнинг барча тўпламидан ажратиб турадиган функцияларига эга.

Солиқларнинг функциялари уларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва ички мазмунини очиқ беради. Ҳозирги шароитда солиқлар икки функцияни бажаради:

- 1). Фискаль функция;
- 2). Тартибга солиш (рағбатлантириш) функцияси.

Бу функцияларнинг ҳар бири солиқларнинг молиявий категория сифатида алоҳида томонларини намоён этади.

Солиқларнинг фискаль функцияси уларнинг асосий функцияси бўлиб, бу барча давлатлар учун характерлидир. Бу функция ёрдамида давлат пул фондлари, яъни давлатнинг фаолият кўрсатиши учун моддий асос яратилади. Худди шу функциянинг ўзи миллий даромад қийматининг бир қисмини жамиятнинг энг кам таъминланган ижтимоий қатламлари фойдасига қайта тақсимлаш учун реал имкониятни вужудга келтиради.

Жамият ривожланиши иқтисодий даражасининг ошиб боришига мувофиқ равишда солиқларни фискаль функциясининг аҳамияти

ҳам ўсиб боради. Инсоният тараққиётининг XX асри ва XXI асрининг бошлари солиқларни ундириш ҳисобидан давлат даромадларининг жуда катта ўсиши билан характерланадики, бу нарса, ўз навбатида, давлат функцияларининг кенгайиши ва ҳокимият тепасида бўлган айрим ижтимоий гуруҳлар томонидан маълум бир сиёсатнинг ҳаётга татбиқ этилиши билан боғлиқдир. Кейинги йилларда давлат иқтисодий ва ижтимоий тадбирларга, мудофаа қобилятини мустаҳкамлаш ва бошқарув аппаратини сақлашга катта миқдордаги молиявий маблағларни сарфламоқда. Айниқса, иккинчи жаҳон урушидан сўнг дунёнинг ривожланган мамлакатларига солиқли даромадлар ўсишининг юқори суръатлари хос бўлиб, бу нарса фақатгина иқтисодиётнинг тикланиши билан эмас, балки ўтган асрнинг 60-70-йилларида Ғарбнинг жуда кўп мамлакатларида такрор ишлаб чиқариш шароитларининг ёмонлашуви билан ҳам изоҳланади. XX асрнинг 80-йиллари ўрталарида солиқ тушумлари секинлашди ва уларнинг миллий даромаддаги салмоғи барқарорлашди. Аммо, шундай бўлишига қарамасдан, миллий даромадни қайта тақсимлашда давлат салмоғининг юқорилиги ҳамон сақланиб қолмоқда.

Солиқларнинг фискаль функцияси иқтисодий муносабатларга давлатнинг аралашуви учун объектив шарт-шароит яратади, яъни у тартибга солиш функциясини тақозо этади.

Тартибга солиш (рағбатлантириш) функцияси қайта тақсимлаш жараёнларининг фаол иштирокчиси сифатида солиқларнинг такрор ишлаб чиқаришга унинг суръатларини рағбатлантириб ёки тўсқинлик қилиб, капиталнинг жамғарилишини кучайтириб ёки сусайтириб, аҳолининг тўловга қобилятли талабини кенгайтириб ёки қисқартириб, кескин таъсир кўрсатиши мумкинлигини англатади. Миллий даромадни жалб қилишнинг солиқ методини давлат томонидан кенгайтирилиши орқали солиқларнинг ишлаб чиқариш жараёни иштирокчилари билан доимий равишда тўқнаш келишига сабаб бўлиб, бу нарса унга мамлакат иқтисодиётига ва такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига таъсир кўрсатиши учун реал имконият яратади.

Илмий-техника тараққиёти шароитида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши давлатни ишлаб чиқариш жараёнига аралашуви учун эҳтиёжни вужудга келтиради. Бу нарса солиқни тартибга солишни (рағбатлантиришни) янги поғонага кўтарди. Даромадларни солиққа тортишнинг кенгайиши билан корхоналарнинг фойдаси ва аҳолининг даромадлари асосий солиқ объектларига, жисмоний ва юридик шахслар эса, асосий солиқ субъектларига айланади.

Солиқлар жами талаб даражаси ва унинг тузилмасига таъсир кўрсатади. Улар, бир вақтнинг ўзида, талабнинг бозор механизми орқали ишлаб чиқаришнинг ривожланишига таъсир кўрсатиши ёки унинг ривожланишига тўсқинлик қилиши мумкин. Солиқларнинг миқдори (ҳажми) меҳнатга ҳақ тўлаш даражасини аниқлашга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Чунки улар солиқ тўловларининг таркибига киритилади. Тадбиркорлар учун ишлаб чиқариш қувватларини реализация қилиш ёки улардан фойдаланиш жараёнида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган маҳсулотлар ва хизматлар баҳоси билан ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги нисбат ҳам солиқларга боғлиқ.

Солиқлар ва уларнинг функциялари базис муносабатларини ўзида акс эттиради. Улардан давлат солиқ механизмини ташкил этадиган турли хилдаги воситалар (солиқ ставкалари, солиққа тортиш усуллари, солиқ имтиёзлари ва шунга ўхшашлар) орқали солиқ сиёсатини юргизишда фойдаланилади.

Солиқларнинг асосий элементлари қуйидагилардан иборат:

- солиқ субъекти – қонун бўйича солиқни тўловчи шахс (юридик ёки жисмоний);
- солиқ объекти – мавжудлиги эгасини солиққа тортишга асос бўладиган предмет (мол-мулк, ер ва бошқалар);
- солиқ манбаи – ҳисобидан солиқ тўланадиган даромад (иш ҳақи, фойда, фоиз ва бошқалар);
- солиққа тортиш бирлиги – солиқ объектини ўлчаш бирлиги (масалан, ер солиғи бўйича ернинг бир гектари);
- солиқ ставкаси – солиққа тортиш бирлигига нисбатан ўрнатилган солиқнинг миқдори (ўлчам). Улар регрессив, пропорционал ва прогрессив ставкаларга бўлинганлиги учун солиқлар ҳам регрессив, пропорционал ва прогрессив бўлади. Регрессив солиқларда даромаднинг ўсиб бориши билан уни солиққа тортиш фоизи камаяди. Товарларнинг баҳосидан ундириладиган эгри (билвосита) солиқлар доимо регрессивдир. Пропорционал солиқларда даромаднинг миқдорига (ўлчамига) боғлиқ бўлмаган ҳолда улар бир хил ставкада ундирилади. Прогрессив солиқларда эса даромадларнинг ортиб боришига қараб солиқнинг ставкаси ҳам ортиб боради. Прогрессиялар оддий ва мураккаб бўлиши мумкин. Оддий прогрессияда солиқнинг ставкаси даромаднинг барча қисми учун ортади (ошади). Мураккаб прогрессияда эса солиқ тўловчининг даромади қисмларга бўлинади ва унинг ҳар бир қисмига нисбатан тегишли солиқ ставкаси қўлланилади;

• солиқ тизими – мамлакат территориясида амал қиладиган солиқлар, уларнинг тузилиш методлари ва принциплари мажмуи.

• солиқ имтиёзлари – амалдаги қонунчиликка мувофиқ солиқ тўловчини солиқ тўлашдан тўлиқ ёки қисман озод қилиш;

• солиққа тортиладиган база (асос, негиз) – унга нисбатан солиқ ставкаси қўлланиладиган даромад. Солиқ тўловчининг ялпи даромадидан амалдаги қонунчилик бўйича тақдим этилган солиқ имтиёзларини чегириш орқали аниқланади;

• солиқ оклади – унинг субъекти томонидан тўланадиган солиқ суммаси;

Солиққа тортишни бошқаришнинг ташкилий-ҳуқуқий нормалари ва методлари мажмуига солиқ механизми дейилади. Давлат солиқ механизмига солиқ қонунчилиги орқали юридик шакл беради ва у орқали иқтисодий жараёнларга таъсир кўрсатиб, уни тартибга солиб туради.

Солиқ механизмдан фойдаланишнинг самарадорлиги давлат томонидан солиқларнинг ички моҳияти, уларнинг ҳаракатланиш қонунлари ва қарама-қаршиликлари қандай ҳисобга олинганлигига боғлиқ. Бир томондан, солиқлар ва уларнинг функциялари, иккинчи томондан, солиқ сиёсати ва солиқ механизмнинг чегараланганлиги солиқларнинг объективлигини ва давлат фаолиятининг субъективлигини тушунишга имкон беради.

Солиқ сиёсати ва солиқ механизми жамиятда солиқларнинг ўрнини аниқлаб беради ва у давлатнинг фаолияти билан узвий боғлангандир. Уларнинг ҳар иккаласи доимий ҳаракатда бўлиб, давлатнинг иқтисодий сиёсатига бевосита боғлиқ бўлади. Янги иқтисодий концепцияларга мувофиқ равишда солиқ сиёсати ва солиқ механизми қайта кўриб чиқилади.

Умумдавлат солиқлари ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, уларни ўрнатиш, ўзгартириш ва бекор қилишнинг принцип, шакл ва методлари, тўлаш ва уларнинг тўланишини таъминлаш бўйича чораларни қўллаш, солиқ назоратини амалга ошириш, жавобгарликка тортиш ва солиқ қонунчилигини бузганлик учун жавобгарлик чоралари мажмуига солиқ тизими дейилади. Замонавий солиқ тизими ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг талабларига асосланади.

Замонавий солиқ тизими мамлакат ҳудудида амал қиладиган солиқлар тўпламидан иборат бўлиб, солиқларнинг кўплиги билан характерланади. Солиқ тўловчилар даромад солиғидан ташқари яна

кўплаб эгри (билвосита) солиқларни, ижтимоий суғуртага ажратмалар, маҳаллий солиқлар ва йиғимларни тўлайди.

Солиқ тизимининг таркибий тузилмаси давлат тузилишига боғлиқ. Унитар давлатларда солиқ тизими таркиби қуйидагича:

- давлат солиқлари;
- маҳаллий солиқлар ва йиғимлар.

Федератив давлатларда эса солиқ тизими уч бўғиндан таркиб топади:

- давлат (федерал) солиқлари;
- федерация аъзоларининг бюджетларига бириктирилган солиқлар;
- маҳаллий солиқлар ва йиғимлар.

Бюджетга тушумларнинг катта қисмини таъминлайдиган асосий солиқлар Давлат бюджетига бириктирилади. Одатда, бундай асосий солиқлар таркибига қуйидагилар киритилиши мумкин:

- қўшилган қиймат солиғи;
- акцизлар;
- аҳолидан олинадиган даромад солиғи;
- корпорацияларнинг (корхоналарнинг) даромадидан (фойдасидан) олинадиган солиқ;
- божхона божлари.

Ғарбнинг ривожланган мамлакатларида бюджет даромадларини шакллантиришда аҳолидан олинадиган даромад солиғи муҳим рол ўйнаб, унинг ёрдамида бюджет даромадларининг 25-45% таркиб топмоқда. Бу солиқ мураккаб прогрессия принципи бўйича прогрессив ставкаларда ундирилади. Даромад солиғи ёрдамида аҳоли даромадлари солиққа тортилаётган пайтда солиққа тортилмайдиган минимум (солиқ тўловчи даромадининг солиққа тортилмайдиган қисми) қўлланилади.

Ривожланган мамлакатлардаги солиққа тортишга хос бўлган муҳим тенденциялардан бири корпорациялар (корхоналар) даромади (фойдаси)дан олинадиган солиқ бўйича тушумлар салмоғининг пасайишидир. Бу нарса доимий ва узлуксиз равишда солиқ имтиёзларини кенгайтириш ва солиқ ставкаларини пасайтириш эвазига қўлга киритилаёпти.

Солиқ тизимида қўшилган қиймат солиғи ва акцизлар ўзига хос ўринга эга. Қўшилган қиймат солиғи Европа Иттифоқининг барча

мамлакатларида амал қилади. Етакчи хорижий мамлакатлардан фақат АҚШ ва Японияда бу солиқ қўлланилмайди.

Бюджет даромадларини шакллантиришда божхона божлари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар товарлар экспорти ва импортида олинадиган солиқлардир. Кейинги йилларда дунё хўжалик ҳаётининг байналминаллашуви ва халқаро меҳнат тақсимотининг янада ривожланиши натижасида божхона божларининг бюджет даромадларини шакллантириш манбаи сифатидаги роли ҳам бирмунча пасайиб бормоқда. Ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатлар бюджетлари даромадларининг ўртача 1-4% шу солиқ ҳисобидан таркиб топаёпти.

Давлат фискал монополиялари ёки фискал монопол солиқларда давлат оммавий истеъмолга эга бўлган қандайдир бир маҳсулотни (ароқ, сигарет ва шунга ўхшашлар) ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш устидан монополия ўрнатади ва ўрнатилган монопол баҳодан тадбиркорлик даромади билан бир қаторда йирик солиқлар ҳам ундиради. Давлат бюджетига келиб тушадиган фискал монопол солиқлар Франция, Италия, ГФР ва Япония каби мамлакатларда қўлланилади.

Маҳаллий бюджетларга фискал нуқтаи назаридан етарли даражада самарали бўлмаган ва иккинчи даражали аҳамият касб этувчи солиқлар бириктирилади. Маҳаллий бюджетларнинг ихтиёрига келиб тушадиган солиқларнинг асосийси мол-мулк солигидир.

Федератив тузилишга эга бўлган давлатларда федерация аъзолари бюджетларининг даромадларига тегишли бўлган масала турлича ҳал қилинган. Масалан, АҚШда штатларнинг бюджетлари эгри (билвосита) солиқларга таянган бўлиб, уларнинг орасида сотувдан олинадиган солиқ асосий ўрин тутаяди. ГФРда эса аҳолидан олинадиган даромад солиғи ва корпорациялар фойдасидан олинадиган солиқ бўйича тушумлар маълум фоизларда федерал ва ер бюджетлари ўртасида бўлинади. Жуда кўп мамлакатларда маҳаллий бюджетларга йўналтириладиган солиқларга нисбатан устамалар (қўшилмалар) қўллаш амалиёти жорий этилган.

Шундай бўлишига қарамасдан маҳаллий ҳокимият органларининг ўз функцияларини тўлиқ амалга оширишлари учун солиқлар, аксарият ҳолларда, етарли эмас. Шу сабабли маҳаллий бюджетларга юқори бюджетдан дотация, субвенция, кредит ва бошқа шаклларда маблағлар йўналтирилади.

Ўзбекистон ҳудудида қирқдан ортиқ солиқ ва йиғимлар ундирилади. Улар сонининг кўплиги хилма-хил вазифаларни ечиш ва тур-

ли-туман функцияларни бажариш (амалга ошириш) имконини берса-да, бир вақтнинг ўзида бу нарса, уларни ундириш бўйича харажатларнинг ортишига олиб келади ва солиқларни тўлашдан бўйин товлашга шароит яратади.

Замонавий солиқ тизими қуйидагиларга қаратилган бўлиши керак:

1) бюджет даромадларини тўлиқ ва ўз вақтида жалб қилиниши таъминлаш. Чунки бусиз давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатини амалга ошириш мумкин эмас;

2) ёппасига ва хўжалик юритишнинг алоҳида соҳалари бўйича ишлаб чиқариш ва истеъмолни тартибга солиш учун шароит яратиш. Бунда аҳолининг турли гуруҳлари даромадларини шакллантириш ва қайта тақсимлашнинг ўзига хос хусусиятлари инобатга олиниши керак.

Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизими қуйидаги белгилар билан характерланади:

- ҳуқуқий асосга эгалиги ва нисбатан бўлса-да, барқарорлиги (солиқлар ва солиққа тортишнинг барча масалаларига нисбатан эмас); даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан боғлиқ барча иқтисодий муносабатларга кириб боради. Барча солиқлар ва йиғимларни жорий этиш ва уларни бекор қилиш фақат давлат ҳокимияти органлари томонидан амалга оширилади;

- солиқларни ҳисоблаш ва ундиришнинг ягона принциплари ва механизми. Барча солиқлар ва йиғимлар устидан ягона назорат Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва унинг қуйи органлари томонидан амалга оширилади;

- янги солиқларнинг жорий қилинганлиги (қўшилган қиймат солиғи ва бошқалар) ҳамда солиқ имтиёзлари ва олдин амал қилган солиқлар базасини ҳисоблаш тартибида кескин ўзгаришларнинг содир этилганлиги;

- солиқ календарига мувофиқ қонунчилик йўли билан солиқларни тўлашда аниқ кетма-кетлик ўрнатилганлиги. Масалан, юридик шахслар биринчи навбатда умумдавлат солиқларини, ундан кейин эса маҳаллий солиқлар ва йиғимларни тўлашга мажбурдирлар;

- барча солиқ тўловчиларга нисбатан тенг талабларнинг қўлланилиши ва солиқлар рўйхатини аниқлаш, ставкаларни унификация қилиш, имтиёзлар ва уларни тақдим этиш механизмини тартибга солиш ҳамда маблағлардан фойдаланиш ҳуқуқига аралашмаслик йўли билан ишлаб, топилган маблағлардан фойдаланиш учун тенг шароитларнинг яратилганлиги;

- солиқларнинг иккита асосий тури биргаликда қўлланилаётганлиги: тўғри (даромадларга ва мол-мулкка) ва эгри (товарлар ва хизматларга). Аввал эгри (билвосита) солиққа тортиш Ватанимиз иқтисодий амалиётида тўлиқ инкор қилинган эди;

- аввало, жисмоний эмас, юридик шахсларнинг солиққа тортилиши. Бу Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимининг ривожланган хорижий мамлакатлар солиқ тизимларидан фарқини кўрсатади. Барча юридик шахслар ва яқка тартибдаги тадбиркорлар солиқ органларида рўйхатдан ўтишга мажбур. Солиқ органларида рўйхатдан ўтганлиги тўғрисидаги маълумотномани олмасдан туриб банклар уларга ҳисобварақларини очиш ҳуқуқига эга эмаслар.

- солиқ қонунчилигини бузганлиги учун жуда қаттиқ санкцияларнинг, шу жумладан, молиявий, маъмурий ва жиной жавобгарлик чораларининг қўлланилаётганлиги;

- солиқ тўловчилар учун уларнинг илтимосига кўра жорий йил доирасида солиқлар ва йиғимларни бюджетга тўлаш, шунингдек, молиявий санкциялар суммалари (агар уларни тўлаш корхонани касодга учрашга олиб келса – 6 ой муддатгача), бўйича тўлов муддатларини кечиктириш ёки узайтириш имкониятининг мавжудлиги.

Солиққа тортиш жараёнлари солиқ тизимининг асосий принциплари ёрдамида тартибга солинади. Бундай принциплар таркибига қуйидагилар кириши мумкин:

- солиқлар жамият ва давлатнинг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини молиявий таъминлаш мақсадида ўрнатилади;

- ўрнатилган тартибга кўра солиқ тўловчи бўлган ҳар бир шахс (юридик ёки жисмоний) солиқ қонунчилигига биноан белгиланган солиқларни тўлашга мажбурдир;

- солиқлар сиёсий, мафкуравий, этник, конфессионал ва шунга ўхшаш бошқа мезонлар асосида қўлланилмаслиги лозим;

- мамлакатнинг солиқ тизими ва ягона иқтисодий маконини бузишга хизмат қиладиган солиқлар ўрнатилмаслиги керак;

- солиқ тўловчининг мулкчилик шакли, ташкилотнинг ташкилий-ҳуқуқий мақоми, жисмоний шахснинг фуқаролиги, шунингдек, устав капитали ёки мулкнинг келиб чиқиш давлати, минтақаси ёки географик жойлашувига боғлиқ бўлган ҳолда қўшимча солиқларни жорий этиш, солиқ ставкалари ва имтиёзларини ошириш ёки уларни табақалаштиришга йўл қўйилмайди.

Етарли даражада тажриба, нобарқарор иқтисодиёт шароитида аниқ ишлаб чиқилган солиқ сиёсатининг йўқлиги ва солиқ аппара-

тининг етарли даражада тайёр эмаслиги натижасида яратилган солиқ тизими баъзи бир нуқсонларга эга бўладики, бу нарса солиқ тўловчиларни ҳам, солиқ органларини ҳам қониқтира олмайди. Уларнинг айримлари қуйидагилардан иборат:

- солиққа тортишда фискаль ёндашувнинг устуворлиги. Солиқлар тўғрисидаги муаммони ҳал этишда бюджетнинг даромадлиги биринчи ўринга қўйилади ва солиқларнинг тартибга солувчи ролига етарли даражада эътибор қаратилмайди;

- юридик шахсларни солиққа тортишнинг юқори даражадалиги. Жами солиқ тўловлари, турли баҳолашларга кўра, юридик шахслар даромадининг (фойда ва меҳнат ҳақининг) 40% дан 80% гачасини ташкил этапти. Эгри (билвосита) солиқларнинг (ҚҚС ва акцизлар) юки ҳам оғир бўлиб, айнан улар инфляцион жараёнларнинг генератори бўлиб майдонга чиқмоқда. Баъзи бир мутахассисларнинг баҳоларига кўра ялпи ички маҳсулотга нисбатан солиқ босими 30% атрофида бўлиб, бу нарса жаҳон амалиётидагига нисбатан анча юқоридир;

- солиққа тортишни мураккаблаштирадиган солиқлар, йиғимлар, ажратмалар, бадаллар (умумдавлат, минтақавий, маҳаллий, мақсадли ва х.к.) сонининг кўплиги;

- солиқ қонунларининг нобарқарорлиги, солиқларни ҳисоблаш тартибининг тез-тез ўзгартириб турилиши, солиқ қонунларининг айрим моддалари пухта ишланмаганлиги ва уларнинг ўзаро зиддиятлилиги. Солиқ қонунларининг қайтарилишчан (орқа муддатга) кучга эга бўлиш ҳолларининг мавжудлиги. Солиқ амалиётининг кучсиз инфор­мацион базага эга эканлиги;

- солиқ ваколатларининг марказ ва жойларда аниқ чегараланмаганлиги натижасида улар ўртасида турли низоларнинг келиб чиқаётганлиги;

- қонунда белгиланган даврда бир объектнинг бир неча марта солиққа тортилаётганлиги кабилар;

- ва бошқалар

Солиқ тизимидаги бундай камчиликлар уни ислоҳ қилинишини тақозо этади. Солиқ ислохотларини амалга ошириш бўйича давлат сиёсатининг асосий йўналишлари қуйидагича бўлиши мумкин:

- молиявий йил давомида солиқлар ва солиқсиз тўловларнинг ягоналиги, зиддиятсизлиги ва ўзгармаслигини таъминловчи барқарор солиқ тизимини вужудга келтириш;

- етарли даражада тушум бермайдиган мақсадли солиқларни бекор қилиш ва уларни йириклаштириш билан солиқлар сонини камайтириш;

- пул маблағларидан мақсадли фойдаланиш йўналиши ва бюджетнинг даромадли қисмини шакллантиришнинг норматив тартибини сақлаб қолган ҳолда давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини давлат бюджетига консолидация қилиш;

- маҳсулот ишлаб чиқарувчилар, иш бажарувчилар ва хизмат кўрсатувчиларга нисбатан солиқ юкининг оғирлигини енгиллаштириш ва бир вақтнинг ўзида солиқларнинг ундирилиш даражасини оширувчи механизмни жорий этишни аниқ белгилаш асосида икки марта солиққа тортилишга йўл қўймаслик;

- бюджетларнинг турли даражаларига ҳар бир солиқдан тушумнинг минимал ҳиссаларини ўрнатиш орқали солиқ федерализминини ривожлантириш;

- солиқ имтиёзларини камайтириш ва уларни солиққа тортишнинг умумий тартибидан (режимидан) чиқариш;

- акцизларнинг ўзига хос ставкаларини ўрнатиш амалиётини кенгайтириш;

- минерал хом ашёнинг алоҳида турларидаги акцизларни ресурс тўловлари билан алмаштириш;

- экологик солиқлар ва жарималарнинг салмоғини ошириш;

- ва бошқалар.

Бунда асосий вазифа, солиқларнинг ундирилиш (йиғилиш) даражасини ошириш ҳисобига ялпи ички (миллий) маҳсулотда солиқ тушумлари ҳиссасининг ўсишини таъминлашга эришишдир.

Мамлакатнинг солиқ тизими бир неча белгилар ва омилларга мувофиқ қуйидагича классификация қилиниши мумкин:

1. Солиққа тортишнинг объекти ҳамда солиқ тўловчи ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларга боғлиқ равишда солиқлар тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) солиқларга бўлинади.

Тўғри (бевосита) солиқлар субъектга тегишли бўлган бевосита даромадлар ва мол-мулкдан олинади. Уларнинг таркибига корхоналарнинг даромади (фойдаси)дан олинadиган солиқ, жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи, корхонанинг мол-мулкдан олинadиган солиқ ва бошқаларни киритиш мумкин.

Эгри (билвосита) солиқлар товарлар ва хизматларга нисбатан ўрнатилади ва товар тўланадиган баҳо ёки хизматнинг тарифи таркибида бўлади. Товар ёки хизматнинг эгаси уларни реализация қил-

ганда солиқ суммаларини олади ва уларни давлат хазинасига ўтказди. Товар ёки хизматни сотиб олувчи бундай солиқларнинг ҳақиқий тўловчилари бўлиб ҳисобланади. ҚҚС, акцизлар ва божхона божлари эгри (билвосита) солиқларнинг таркибига киради.

2. Фойдаланилиши бўйича солиқлар умумий ва махсус (мақсадли) солиқлардан иборат бўлиши мумкин.

Турли-туман тадбирларни молиялаштириш учун бюджетга тушадиган солиқлар умумий солиқлар дейилади. Махсус (мақсадли) солиқлар эса олдиндан белгиланган маълум бир мақсадларга мўлжалланган бўлади. Масалан, транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинadиган солиқ йўлларни куриш, реконструкция қилиш ва жорий ремонт қилишга мўлжалланган.

3. Олиниши ва қайси органга тегишлилигига қараб, умумдавлат солиқлари ва маҳаллий солиқлар фаркланади.

Ҳозирги даврда бюджет даромадларини белгилашда тўртта солиқ ҳал қилувчи рол ўйнамоқда. Булар қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, корхоналарнинг даромади (фойдаси) дан олинadиган солиқ ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган солиқдир. Улар ҳисобидан бюджет даромадларининг $\frac{3}{4}$ қисми шаклланмоқда.

2.4. Умумдавлат солиқлари

Солиқ конунчилигига мувофиқ равишда ўрнатилadиган ва мамлакатнинг барча ҳудудларида ундирилadиган солиқларга умумдавлат солиқлари дейилади. Уларнинг таркибига қуйидагилар кириши мумкин:

- қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС);
- акцизлар;
- корхоналарнинг даромади (фойдаси)дан олинadиган солиқ;
- жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи;
- божхона божлари;
- ва бошқалар.

Қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) ҳозирги давр солиқ тизимида энг муҳим солиқлардан бири ҳисобланади. Кейинги йилларда унинг ҳисобидан бюджет даромадларининг 25-30% ташкил топмоқда. ҚҚС фискаль нуқтаи назардан энг самарали солиқ ҳисобланади. Уни жорий этувчи мамлакат бирданига жуда катта миқдордаги даромадни бюджетга олиш имконияга эга бўлади. Бу солиқ мамлака-

тимизда 1992 йилнинг 1 январидан жорий этилган бўлиб, у хорижда ўтган асрнинг 50-йиллариданоқ мавжуд эди.

Ижтимоий-иқтисодий моҳиятига кўра ҚҚС ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматнинг барча босқичларида яратилган қиймат ўсганининг бир қисмини маҳсулот (иш, хизмат)нинг реализация қилинишига мувофиқ равишда бюджетга олиниш шакли бўлиб ҳисобланади. У реализация қилинган маҳсулотлар (бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар) қиймати билан ишлаб чиқариш ва муомала харажатларининг таркибига киритилган моддий харажатларнинг қиймати ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади. Бу солиқ ёрдамида маҳсулотнинг барча айланмаси эмас, балки қийматнинг ортган қисми солиққа тортилади. Қўшилган қиймат дейилганда корхона ишчи-ҳодимларига тўланадиган меҳнат ҳақи (ажратма тариқасида ҳисобланган суммалар билан биргаликда) ва ялпи фойданинг йиғиндиси тушунилади.

ҚҚС баҳоларни шакллантирувчи омил ҳисобланади. Унинг миқдorigа мос равишда маҳсулотларнинг баҳоси автоматик равишда ортади.

Собиқ СССРда 1930-1932 йилларда ўтказилган солиқ ислохотларига мувофиқ равишда жорий этилган оборот солиғи ва баҳолар устидан қаттиқ давлат назорати бўлган бир пайтдагидан фарқли ўларок 1991 йилнинг 1 январидан киритилган сотувдан олинadиган солиқдан фарқли ўларок ҚҚС бир неча муҳим афзалликларга эга. Афзалликларнинг баъзи бирлари қуйидагилардан иборат:

- ҚҚС оборот солиғига нисбатан самаралироқ ҳисобланади. Чунки у товар айланмасининг барча босқичларини қамраб олади. Шунга мувофиқ равишда солиққа тортиладиган база кенгайиб, бюджетга тушумлар ортиши мумкин;
- алоҳида олинган ишлаб чиқарувчи учун бу солиқ нисбатан камроқ оғирликни ўзида мужассам этади. Чунки бунда солиққа тортишга бутун товар айланмаси эмас, балки қиймат ўсувининг бир қисми жалб қилинади ва унинг оғирлиги ишлаб чиқариш ва муомаланинг бутун занжири бўйлаб тақсимланади. Бунинг натижасида бозор муносабатларининг барча иштирокчилари учун тенг ҳолатнинг яратилишига эришилади;

• ҚҚС солиққа тортишнинг нисбатан оддийроқ шаклидир. Чунки барча бу солиқ тўловчилар учун мамлакатнинг бутун ҳудуди бўйича ягона солиқ ундириш механизми жорий этилган бўлади;

• давлат учун ҳам устуворлик касб этади. Чунки уни тўлашдан бош тортиш ёки бўйин товлаш анча мураккаб бўлиб, молиявий интизом бузилиш ҳолатлари камаяди;

• ҚҚС тадбиркор даромадининг ўсишидан манфаатдорликни юқори даражага кўтарadi. Чунки у автоматик равишда корхонанинг ишлаб чиқариш харажатларини солиққа тортилишдан озод қилади.

Расмий равишда ҚҚС ишлаб чиқарувчилар ва савдо қилувчилардан ундирилади. Бирок унинг ҳақиқий тўловчилари маҳсулотларни сотиб олувчилар, яъни аҳолининг кенг қатлами ҳисобланади. Улар товарни сотиб олиш билан бирга товар баҳосининг таркибида ҚҚС ни ҳам тўлайдилар.

Қуйидагилар ҚҚСни тўловчилар ҳисобланади:

• мулкчилик шаклидан қатъий назар, ишлаб чиқариш ва бошқа тижорий фаолиятни амалга оширувчи барча юридик шахслар (хорижий инвестицияли корхоналар билан биргаликда);

• мамлакат ҳудудида жойлашган ва мустақил равишда маҳсулот (иш, хизмат)ларни реализация қилаётган якка (оилавий) тартибдаги барча хусусий корхоналар, уларнинг филиаллари, бўлинмалари ва корхонанинг бошқа шакллари.

ҚҚСнинг объекти товарлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар айланмасидир. Товарларни реализация қилишда ўзида ишлаб чиқарилган ва четдан сотиб олинган товарлар ҳисобга олинади. Ишлар бажарилганда эса қурилиш-монтаж, илмий-тадқиқот, тажрибаконструкторлик, технологик каби ишлар инobatга олинади. Шунингдек, хизматлар реализация қилинганда алоқа, транспорт, уй-жой-маиший хўжалик, реклама, инновацион ва бошқа шунга ўхшаш корхоналарнинг хизматларни кўрсатишдан олинган тушумлар назарда тутилади. Солиққа тортиладиган айланманинг таркибига корхона томонидан олинган барча пул маблағлари (агар уларнинг олиниши товар (иш, хизмат)ларни тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар билан боғлиқ бўлса), шу жумладан, бошқа корхоналардан олинган молиявий ёрдамлар, махсус мақсадларга мўлжалланган фондларни тўлдириш, аванс тўловлари, маҳсулотларни етказиб бериш бўйича шартномаларнинг бузилганлиги учун олинган жарималар, пенялар ва шунга ўхшашлар киради.

ҚҚС орқали солиққа тортишда солиқ имтиёзлари кўзда тутилади. Масалан, қуйидагилар ҚҚС бўйича солиққа тортишдан озод қилиниши мумкин:

• корхонанинг устав фондига ўтказилган маблағлар;

• экспорт қилинадиган товарлар ва хизматлар;
• пул, валюта, банкнота ва қимматли қоғозлар муомаласи билан боғлиқ бўлган операциялар;

• маданият ва санъат муассасаларининг хизматлари;

• квартира ҳақи

• ва бошқалар.

ҚҚСнинг ставкалари 10 ва 20% даражасида ўрнатилган. 10% ли ставка истеъмол товарлари (акцизоти товарларидан ташқари) ва мамлакат ҳукумати томонидан тасдиқланган рўйхат бўйича болалар учун товарларга, 20% ли ставка эса қолган бошқа товарлар, ишлар ва хизматларга (акцизоти истеъмол товарлари билан биргаликда) нисбатан амал қилади.

Товар (иш, хизмат)ларнинг солиққа тортиладиган айланмаси аниқланиб, солиқ имтиёзлари ва солиқ ставкаси ўрнатилганидан сўнгра солиққа тортиладиган айланмани солиқ ставкасига кўпайтириш йўли билан ҚҚСнинг суммаси ҳисоблаб, топилади. Амалиётда ҚҚСни тўловчи бюджетга реализация қилинган товар (иш, хизмат)лар учун сотиб олувчидан олинган солиқ суммаси ва моддий бойликлар учун мол етказиб берувчига тўланган солиқ суммаси ўртасидаги фарқни тўлайди, яъни ҳисобга олиш механизми амал қилади. Бу ерда ҳисобга олиш механизми корхонага мол етказиб берувчига сотиб олинган товар (иш, хизмат)лар учун тўланган ҚҚС суммасини сотиб олувчига товар – (иш, хизмат)лар реализация қилинганда олинган ҚҚС суммасидан чегириб ташлаш имконини беришни англатади. Тадбиркорлар қуйидаги шартлар бажарилганда ҳисобга олиш (бюджетдан қоплаш) ҳукукига эгадирлар:

• сотиб олинган товар (иш, хизмат)лар мол етказиб берувчига тўланган бўлиши, яъни бошланғич ва ҳисоб-китоб ҳужжатларида ҚҚСнинг суммаси алоҳида қаторда белгиланмоғи лозим;

• сотиб олинган товар (иш, хизмат)лар кирим қилинган, яъни балансда акс эттирилган бўлиши керак;

• сотиб олинган моддий бойликлардан ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланилган бўлмоғи лозим;

• мол етказиб берувчидан счёт-фактуралар олинганда.

ҚҚСни тўлаш муддатлари солиқ суммасининг ҳажмига боғлиқ: солиқ суммаси қанчалик катта бўлса, уни тўлаш муддати шунчалик тез бўлмоғи лозим. Айрим ҳолларда ҚҚСни тўлашнинг қуйидаги уч муддатлари белгиланиши мумкин:

• йирик корхона ва ташкилотлар солиқни уч муддатда (15, 25 ва кейинги ойнинг 5-кунларида) тўлаши мумкин;

• ўрта корхоналар – ҳар ойда бир марта (кейинги ойнинг 20-кунидан кечикмаган ҳолда);

• унча катта бўлмаган ва кичик корхоналар – ҳар чорақда (ҳисобот чорагидан кейинги ойнинг 20-кунидан кечикмаган ҳолда).

ҚҚСни тўловчилар ҳисобот даврида тўланган солиқ суммалари тўғрисида ўзлари жойлашган жойдаги солиқ органига белгиланган муддатларда ва тартибда ҳисоб-китобларни тақдим этишлари керак.

Акцизлар. Умумдават солиқларининг турларидан яна бири акцизлардир. Улар маҳсулотлар ва хизматларнинг баҳосидан ундирилади. Акцизлар тегишли маҳсулотнинг баҳоси, хизматнинг ҳақи ёки тарифнинг таркибига киритилади. Одатда, юқори рентабелли маҳсулотларни ишлаб чиқарувчиларнинг юқори фойдасини бюджетга олиш учун сотилаётган маҳсулотларнинг сотиш баҳосига давлат томонидан ўрнатилади. Мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган ва импорт қилинган акциз тўланадиган маҳсулотларга акциз солиғи солинади. Бу солиқ бўйича солиққа тортиш объекти акцизоти маҳсулотларнинг (ичимлик спирти, вино-арок, тамаки, мўйна, икра, заргарлик буюмлари, енгил автомобиллар, маиший-кимё буюмлари, нефть ва нефть маҳсулотлари ва бошқалар) қийматидир (кўшилган қиймат солиғи ҳисобга олинмаган ҳолда).

Акциз тўланадиган маҳсулотлар ишлаб чиқараётган ёки бундай маҳсулотларни импорт қилаётган юридик ва жисмоний шахслар бюджетга акциз солиғини тўловчилар бўлиб ҳисобланади. Акциз тўланадиган маҳсулотлар рўйхати ва акциз солигининг ставкалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. Уларнинг ставкалари, одатда, 5% дан (енгил автомашиналар учун) 90% гача (ичимлик спирти) тебраниши мумкин. Акциз солигининг асосий қисми нефть ва газга нисбатан ўрнатилган акцизлар ҳисобидан шаклланади.

Акциз солиғи бюджетга ойнинг акциз тўланадиган маҳсулот реализация қилинган 10 кунлиги тугаганидан кейин (агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса) уч кундан кечиктирмай ўтказилиши лозим.

Корхона ва ташкилотларнинг даромади (фойдаси)дан олиннадиган солиқ. Бозор муносабатлари шароитида даромад (фойда)нинг роли кескин ошиши муносабати билан ундан олиннадиган солиқ нафақат фискаль функцияни бажариши, балки ишлаб чиқа-

риш самарадорлигини оширишга ҳам таъсир кўрсатиши керак. Бу солиқ бюджетнинг муҳим даромадларидан бири ҳисобланади. Қуйидагилар уни тўловчилардир:

• юридик шахслар (шу жумладан, бюджет ташкилотлари ҳам), шунингдек, мамлакат ҳудудида хорижий капитал иштирокида тўзилган юридик шахслар ҳам;

• корхоналарнинг алоҳида тугалланган баланси ва ҳисоб варағи бўлган филиаллари ва шунга ўхшаш бошқа бўлинмалари;

• солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизимига ўтмаган кичик корхоналар.

Бу солиқ учун корхоналарнинг ялпи даромади (фойдаси) солиққа тортиш объекти бўлиб хизмат қилади. Унинг таркиби қуйидаги элементлардан ташкил топади:

• маҳсулотни сотиш, ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатишдан олинган даромад (фойда);

• асосий фондлар ва бошқа мол-мулкни сотишдан олинган даромад (фойда);

• реализациядан ташқари операциялардан олинган даромад (фойда) лар (бу операциялар бўйича харажатлар чегирилган).

Маҳсулот (иш, хизмат)ни сотишдан олинган даромад (фойда) маҳсулот (иш, хизмат)ни сотишдан олинган тушум билан (ҚҚС ва акцизларсиз) маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатлари ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади. Маҳсулот (иш, хизмат) таннархига киритиладиган харажатлар таркиби мамлакат ҳукумати томонидан тасдиқланган “Харажатлар таркиби тўғрисида”ги низомга мувофиқ белгиланади. Солиққа тортиш мақсадларида аниқланадиган асосий фондлар ва бошқа мол-мулкни сотишдан олинган даромад (фойда) шу фондлар ва мол-мулкларнинг сотиш баҳоси ва уларнинг бошланғич (ёки қолдик) қиймати ўртасидаги фарқ (инфляция индексига оширилган қайта баҳолашни ҳисобга олган ҳолда) кўринишида ҳисобланади. Реализациядан ташқари операциялардан олинган даромад (фойда)ларнинг таркибига бошқа корхоналарнинг фаолиятига ҳиссали иштирок этишдан, мол-мулкни ижарага беришдан олинган даромад (фойда)лар ҳамда маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан олинган бошқа даромад (фойда)лар кириди.

Корхоналарга тегишли бўлган даромад (фойда)ни солиққа тортишда солиқ имтиёзлари муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб

этади. Шу муносабат билан солиқни ҳисоблашда солиққа тортиладиган база қуйидаги суммаларга камайтирилади:

- ишлаб чиқариш мақсадларига мўлжалланган капитал қуйилмаларни молиялаштиришга, худди шу мақсадлар учун олинган ва фойдаланилган банк кредитларини қайтаришга (фоизларини ҳам қўшган ҳолда) йўналтирилган даромад (фойда)нинг суммасига;

- иқтисодиётнинг барча тармоқлари корхоналари учун уй-жой курилишини молиялаштиришга йўналтирилган даромад (фойда)нинг суммасига;

- маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан тасдиқланган нормативларга мувофиқ равишда ижтимоий-маданий соҳа объектлари ва уй-жой фондиди сақлашга йўналтирилган корхоналарнинг ҳақиқий харажатлари суммасига;

- хайрия фондларига бадаллар суммаси ва бошқаларга.

Корхоналарнинг даромади (фойдаси)дан олинadиган солиқнинг ставкаси “Бюджет тўғрисида”ги қонунга мувофиқ ўрнатилади. Бу солиқ жорий этилган дастлабки йилда унинг ставкаси 38% даражасида белгиланган бўлса, унинг даражаси 2009 йилда 10% га тенг бўлган.

Солиқнинг суммаси солиқ тўловчилар томонидан бухгалтерия ҳисоботи маълумотлари асосида (йил бошига нисбатан ўсиб бориш тартибида), мустақил равишда аниқланади. У бюджетга солиқ тўловчи томонидан чораклик ҳисоб-китоблар бўйича чораклик бухгалтерия ҳисоботини тақдим этиш муддати учун белгиланган кундан беш кунлик муддатда, йиллик ҳисоб-китоблар бўйича эса йиллик бухгалтерия ҳисоботи ва балансини тақдим этиш муддати учун белгиланган кундан ўн кунлик муддатда ўтказилади. Чорак давомида бу солиқни тўловчилар ҳар ойнинг 15-кунидан кечиктирмасдан чораклик солиқ суммасининг 1/3 қисми миқдоридан аванс тўловларини амалга оширишлари керак.

Жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи. Бу солиқ жисмоний шахслардан ундириладиган солиқларнинг асосийсидир. Одатда, жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи мураккаб прогрессия принципи бўйича ўрнатилган прогрессив ставкаларда ундирилади. Бу солиқ ёрдамида солиққа тортишнинг икки тизими мавжуд:

1) шедуляр ёки инглизча тизим. Бундай тизим узок давр мобайнида Буюк Британия ва дунёнинг бошқа мамлакатларида қўлланилиб келинаёпти. У солиқ тўловчи даромадининг жами бўйича эмас, балки унинг қисмлари бўйича даромад манбаида амалга оширилади;

2) глобаль тизим. Бунда даромад солиғи орқали солиққа тортиш солиқ тўловчининг жами даромади бўйича амалга оширилади ва у Ғарб мамлакатларида асосий тизим ҳисобланади.

Баъзи ҳолларда даромад солиғи орқали жисмоний шахсларнинг даромадлари солиққа тортилаётганда солиққа тортилмаслик минимуми қўлланилади ва унинг миқдори қонунчиликка мувофиқ равишда ўрнатилади.

Молия йилида солиқ солинадиган даромадга эга бўлган жисмоний шахслар бу солиқнинг тўловчилари ҳисобланади. У қуйидаги шаклларда тўланиши мумкин:

- даромад манбаидан, яъни асосий иш жойидан ва бошқа иш берувчилардан;

- агар даромад бир неча манба ҳисобидан олинса ва қонуний тарзда белгиланган даромаднинг йиллик суммасидан ошса, даромадлар тўғрисидаги декларация кўринишида;

- тадбиркорлик фаолиятидан олинadиган даромадни солиққа тортиш шаклида.

Жами йиллик даромад билан қонунда белгиланган чегирмалар ўртасидаги фарқ сифатида ҳисобланган солиқ солинадиган даромад солиққа тортиш объектидир. Жисмоний шахсларнинг жами йиллик даромадига солиқ тўловчи олиши лозим бўлган (олган) ёки текинга олган пул ёки бошқа маблағлар, шу жумладан, меҳнатга ҳақ тўлаш шаклида олинadиган даромадлар, жисмоний шахсларнинг мулкий даромади ва тадбиркорлик фаолиятидан келадиган ялпи даромади қиради.

2.5. Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар фискаль нуқтаи назардан етарли даражада самарали бўлмаган ва иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган солиқлар ва йиғимлардир. Мамлакатнинг солиқ қонунчилигига, давлат ҳокимияти органларининг қарорларига ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг меъёрий-ҳуқуқий актларига мувофиқ ўрнатиладиган ҳамда тегишли маҳаллий ҳудудда тўланиши шарт бўлган солиқ ва йиғимларга маҳаллий солиқлар ва йиғимлар дейилади.

Давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ваколатига, ўзларининг фискаль аҳамиятига ва амал қилиш даврига қараб маҳаллий солиқ ва йиғимлар иккига бўлинади:

1) ҳокимиятнинг қонунчилик органи томонидан жорий этиладиган ва мамлакатнинг барча ҳудудларида амал қиладиган маҳаллий солиқлар ва йиғимлар;

2) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг қарорига мувофиқ жорий этиладиган маҳаллий солиқлар ва йиғимлар.

Биринчи гуруҳга кирувчи маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг таркиби қуйидагилардан иборат:

- жисмоний шахсларнинг мол-мулкидан олинадиган солиқ;
- ер солиғи;
- реклама солиғи;
- савдо қилиш ҳуқуқи учун йиғим;
- ва бошқалар.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар бўйича ушбу конкрет ставкалар давлат ҳокимият органларининг қарорига мувофиқ белгиланади. Уларни ундириш ва тўлаш тартиби тегишли орган (масалан, Давлат солиқ қўмитаси) томонидан ишлаб чиқилган йўриқномага мувофиқ амалга оширилади.

Ўз навбатида, иккинчи гуруҳга кирувчи маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг таркиби қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- компьютерлар, ҳисоблаш техникалари ва автомобилларни олиб-сотганлик учун солиқ;
- автотранспортлар тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим;
- ҳудудларни ободонлаштириш учун йиғим;
- маориф ташкилотларининг эҳтиёжлари учун йиғим;
- фуқароларнинг бошқа мақсадли йиғимлари;
- ва бошқалар.

Иккинчи гуруҳга кирувчи маҳаллий солиқлар ва йиғимларга нисбатан ягона йўриқноманинг бўлиши мумкин эмаслиги сабабли тегишли ваколатли органлар (Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва бошқалар) алоҳида олинган маҳаллий солиқлар ва йиғимлар бўйича намунавий низом (йўриқнома) ишлаб чиқишлари ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан тегишли қарорлар қабул қилишда ундан фойдаланиш тавсия этилмоғи лозим.

2.6. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

II боб. БЮДЖЕТ ДАРОМАДЛАРИ

2.1. Бюджет даромадларининг мазмун-моҳияти ва уларни шакллантириш принциплари

- Бюджет даромадлари деб нимага айтилади?
- Нима учун бюджет даромадлари оралик характериға эға?

- Бюджет даромадлари нима учун зарур?
- Бюджет даромадлари қандай жараёнда вужудға келадиган иқтисодий муносабатларни ўзида ифода этади?
- Бюджет даромадлари қандай органларнинг ихтиёриға келиб тушади?
- Мамлакатларнинг давлат тузилишиға боғлиқ равишда бюджет даромадлари қандай фарқланади?
- Қайси тушунча бир-биридан катта: давлат даромадларими ёки бюджет даромадлари? Нима учун?
- Бюджет даромадларининг моддий-буюмлашган шаклини нималар ташкил этади?
- Бюджет даромадларининг асосий моддий манбаини нима ташкил этади?
- Давлатнинг эҳтиёжларини қондиришға миллий бойлик ҳам жалб этилиши мумкинми? Қандай ҳолларда?
- Миллий даромадни давлат томонидан давлатлаштириш (давлат ихтиёриға ўтказиш) қандай методлар ёрдамида амалға оширилади?
- Давлат кредитиға нималар инобатға олинган ҳолда мурожаат қилинади?
- Давлат кредитини олишнинг қандай икки йўли мавжуд?
- Қандай вазиятларда давлат қоғоз пуллар эмиссиясига мурожаат қилади?
- Бюджет даромадлари категориясининг намоён бўлиш шакллари нималардан иборат?
- Миқдорий жиҳатдан бюджетнинг даромадлари ўзида нимани ифодалайди?
- Бюджет даромадларининг абсолют ҳажми ва салмоғи қандай омилларға боғлиқ?
- Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг асосий принциплари нималардан иборат?
- Бюджет даромадларининг асосий қисми солиқлар ёрдамида бюджетға ундирилиши туфайли уларға нисбатан бу жараёнда қандай принциплардан фойдаланилади?

2.2. Бюджет даромадларининг таркибий тузилиши ва уларнинг классификацияси

- Бюджет даромадлари қандай мезонлар асосида классификация қилиниши мумкин?

- Бюджет даромадлари ўзларининг манбаларига кўра қандай гуруҳларга бўлинади?
- Бюджетнинг солиқли даромадлари таркиби нималардан иборат?
- Бюджетнинг солиқсиз даромадлари таркибига нималар киради?
- Тушумларнинг қандай турлари (кўринишлари) бюджет даромадларининг таркибига олиниши мумкин?
- Амалиётда Давлат бюджетининг даромадлари қандай тартибда классификация қилинапти?
- Тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) солиқларнинг таркиби нималардан иборат?
- Ўзининг ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра бюджет даромадлари қандай гуруҳларга бўлиниши мумкин?
- Мулкчилик шаклига кўра бюджет даромадлари қандай кўринишларга эга бўлиши мумкин?
- Юридик нуқтаи назардан, бюджет даромадлари қандай гуруҳлардан ташкил топади?
- Давлат бюджети даромадларига “Бюджет тизими тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 11-моддасига мувофиқ қандай даромадлар киритилган?
- Ўзбекистон Республикасининг республика бюджети қандай даромадларни ўз таркибига олади?
- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар даромадлари қандай даромадлар ҳисобидан шакллантирилиши мумкин?
- Бюджетларнинг барча даромадлари у ёки бу бюджетларга бириктирилишига қараб, қандай гуруҳларга бўлиниши мумкин?
- Бюджет даромадлари қай тарзда (шаклда) жалб қилиниши мумкин?
- Қандай методларни қўллаш эвазига субъектларнинг даромадлари бюджет ихтиёрига олинапти?
- Ҳозир Давлат бюджети даромадларининг таркиби нималардан иборат ва унинг тузилмаси қандай?
- Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган бюджет даромадлари тизимининг самарадорлиги бевосита нимага боғлиқ ва у ўз ичига нималарни олади?
- “Бюджет даромадлари” ва “Давлат даромадлари” тушунчалари ўртасига тенглик белгисини қўйиш мумкинми?

2.3. Солиқлар ва солиқ тизими

- Солиқ (лар) деб нима(лар)га айтилади?
- Солиқларнинг ижтимоий мазмуни нимадан иборат?
- Солиқларнинг моддий асосини нималар ташкил этади?
- Солиқлар қандай характерли белгиларга эга?
- Солиқлар қандай функцияларни бажаради?
- Солиқларнинг фискаль функциясининг мазмуни нималардан иборат?
- Солиқларнинг тартибга солиш (рағбатлантириш) функциясига характеристика беринг.
- Солиқларнинг асосий элементлари таркибига нималар киради?
- Солиқ субъекти нима?
- Солиқ объекти нималардан иборат бўлиши мумкин?
- Солиқ манбаи таркибига нималар киради?
- Солиққа тортиш бирлиги деб нимага айтилади?
- Солиқ ставкаси нима ва унинг қандай кўринишлари бўлиши мумкин?
- Солиқ имтиёзлари дейилганда нималар тушунилади?
- Солиққа тортиладиган база (асос, негиз) нима?
- Солиқ оклади дейилганда нима назарда тутилади?
- Солиқ тизими деб нимага айтилади?
- Солиқ механизмнинг таърифини айтиб беринг.
- Унитар давлатларда солиқ тизими ўз ичига қандай солиқларни олади?
- Федератив давлатларда солиқ тизими неча бўғиндан таркиб топади?
- Бюджетга тушумларнинг катта қисмини таъминлайдиган қандай асосий солиқлар Давлат бюджетига бириктирилади?
- Замонавий солиқ тизими нималарга қаратилган бўлиши керак?
- Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизими қандай белгилар билан характерланади?
- Солиққа тортиш жараёнлари билан тартибга солинадиган солиқ тизимининг асосий принциплари нималардан иборат?
- Сизнингча, ҳозирги шароитда солиқ тизимида қандай нуқсонлар бўлиши мумкин?

- Солиқ ислоҳотларини амалга ошириш бўйича давлат сиёсатининг асосий йўналишлари умумий кўринишда нималардан иборат бўлиши мумкин?

- Мамлакатнинг солиқ тизими қандай белгилар ва омилларга мувофиқ классификация қилинади?

- Солиққа тортишнинг объекти ҳамда солиқ тўловчи ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларга боғлиқ равишда солиқлар қандай гуруҳларга бўлинади?

- Нега солиқларнинг бир гуруҳи тўғри (бевосита) ва иккинчи гуруҳи эса эгри (билвосита) солиқлар деб юритилади?

- Қандай солиқлар тўғри (бевосита) солиқларнинг таркибига киради?

- Эгри (билвосита) солиқларнинг таркиби нималардан иборат?

- Фойдаланилиши бўйича солиқлар қандай солиқлардан иборат бўлиши мумкин?

- Олиниши ва тегишлилиги қайси органга боғлиқлигига қараб, солиқлар қандай солиқларга фарқланади?

2.4. Умумдавлат солиқлари

- Умумдавлат солиқлари деб нимага айтилади ва уларнинг таркибига қандай солиқлар киради?

- Қўшилган қиймат солиғи деганда нима тушунилади?

- Бошқа солиқларга нисбатан қўшилган қиймат солиғи қандай афзалликларга эга?

- Кимлар қўшилган қиймат солиғини тўловчилар ҳисобланади?

- Қўшилган қиймат орқали солиққа тортишда қандай солиқ имтиёзлари кўзда тутилади?

- Одатда, қўшилган қиймат солиғини тўлашнинг қандай муддатлари белгиланиши мумкин?

- Акциз солиғи нима ва қандай маҳсулотларга акциз солиғи солинади?

- Корхона ва ташкилотларнинг даромади (фойдаси)дан олинadиган солиқнинг аҳамияти нимадан иборат ва кимлар унинг тўловчилари ҳисобланади?

- Корхона ва ташкилотларнинг даромади (фойдаси)дан олинadиган солиқ учун солиққа тортиш объекти бўлиб нима хизмат қилади ва унинг таркиби қандай элементлардан ташкил топган?

- Корхоналарга тегишли бўлган даромад (фойда)ни солиққа тортишда қандай солиқ имтиёзлари берилади ва солиқни ҳисоблашда солиққа тортиладиган база қандай суммаларга камайтирилади?

- Жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи қандай ўрнатилган прогрессив ставкаларда ундирилади ва бу солиқ ёрдамида солиққа тортишнинг қандай икки тизими мавжуд?

- Кимлар бу солиқнинг тўловчилари ҳисобланади ва у қандай шаклларда тўланиши мумкин?

2.5. Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар

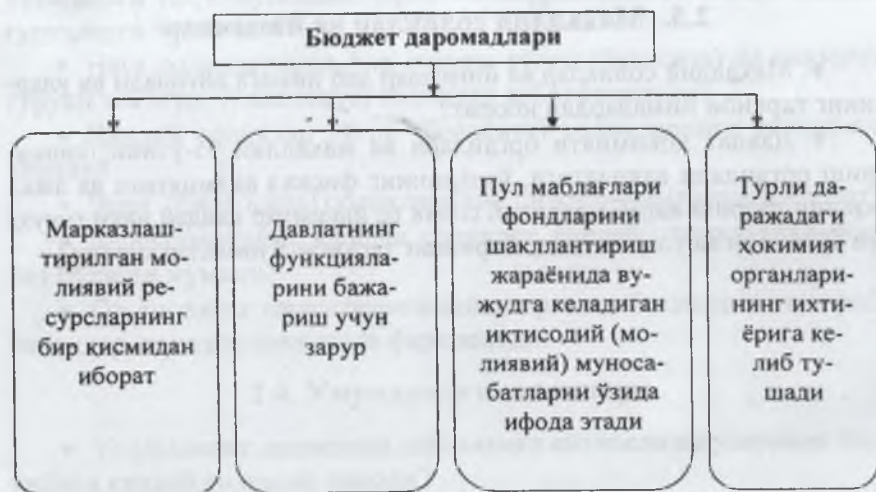
- Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар деб нимага айтилади ва уларнинг таркиби нималардан иборат?

- Давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ваколатига, ўзларининг фискал аҳамиятига ва амал қилиш даврига қараб маҳаллий солиқ ва йиғимлар қандай икки гуруҳга бўлинади ва уларнинг ҳар бирининг таркибига нималар киради?

2.7. Муस्ताқил ўзлаштириш учун чизмали материаллар

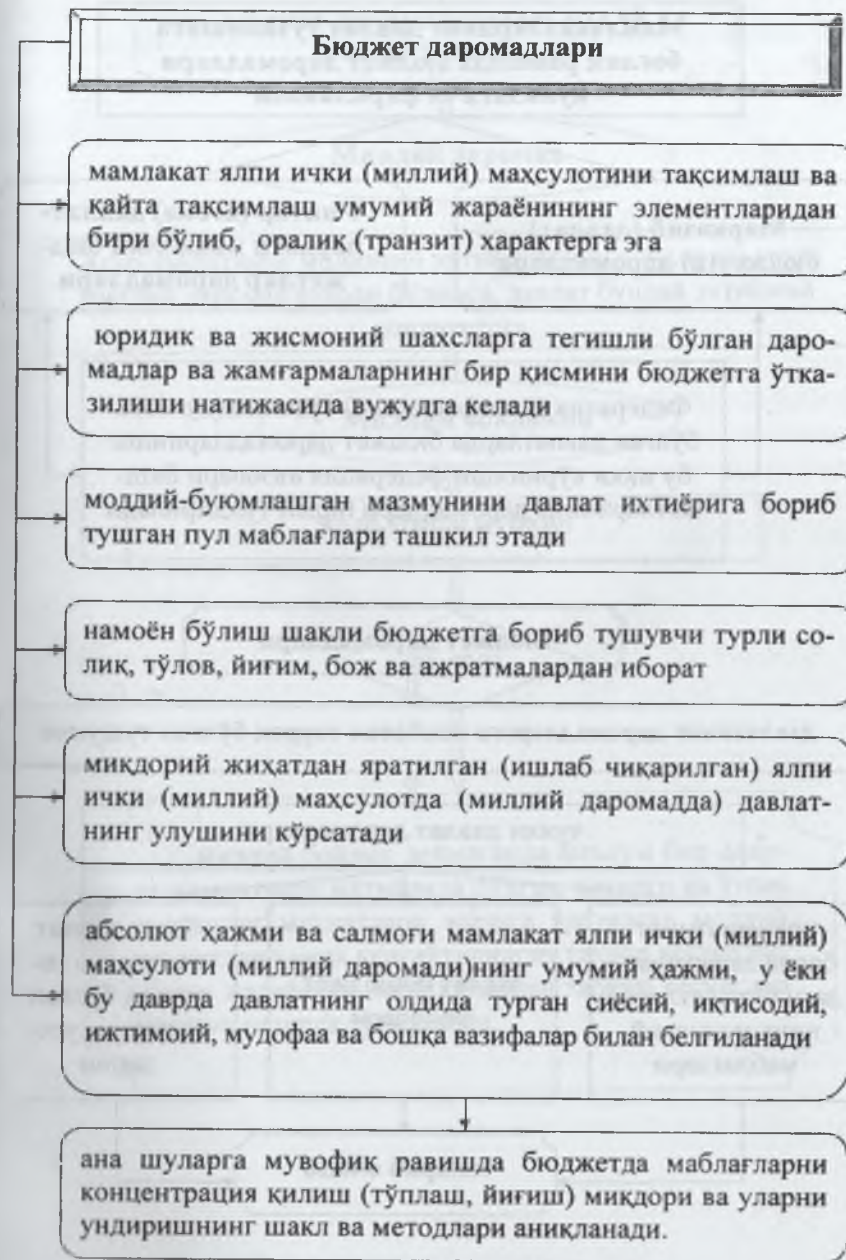
II боб. БЮДЖЕТ ДАРОМАДЛАРИ

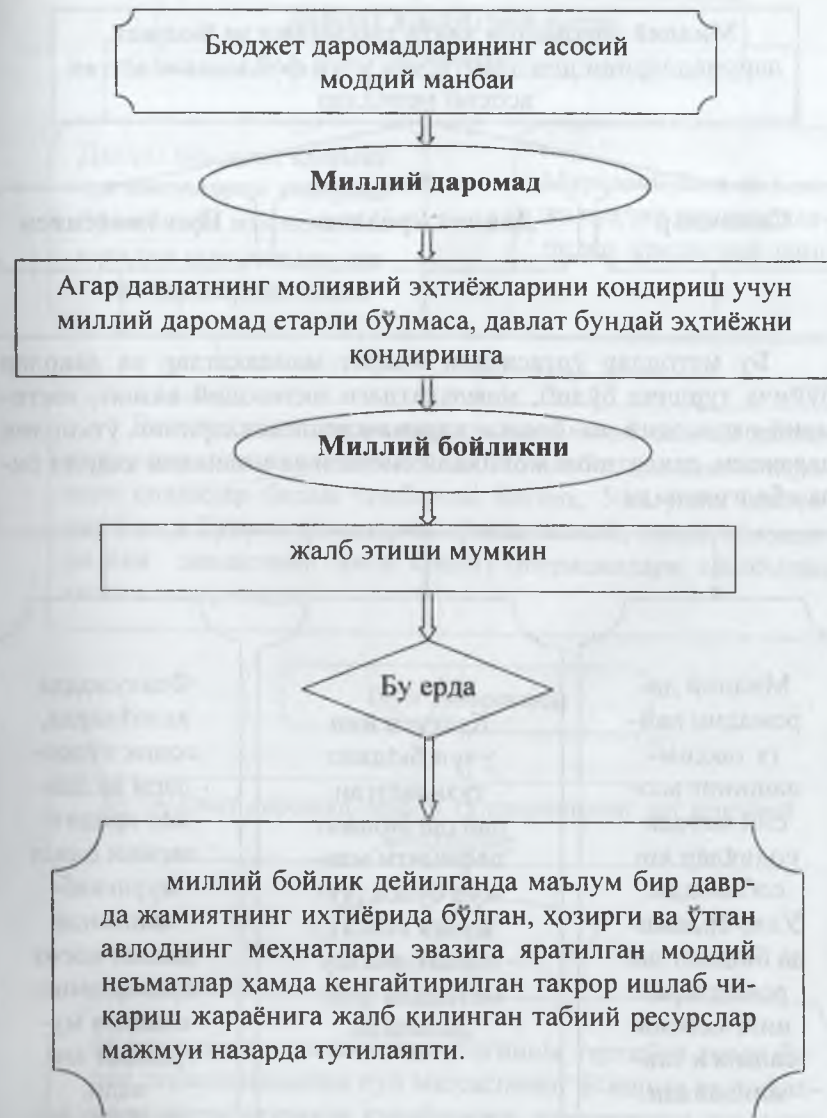
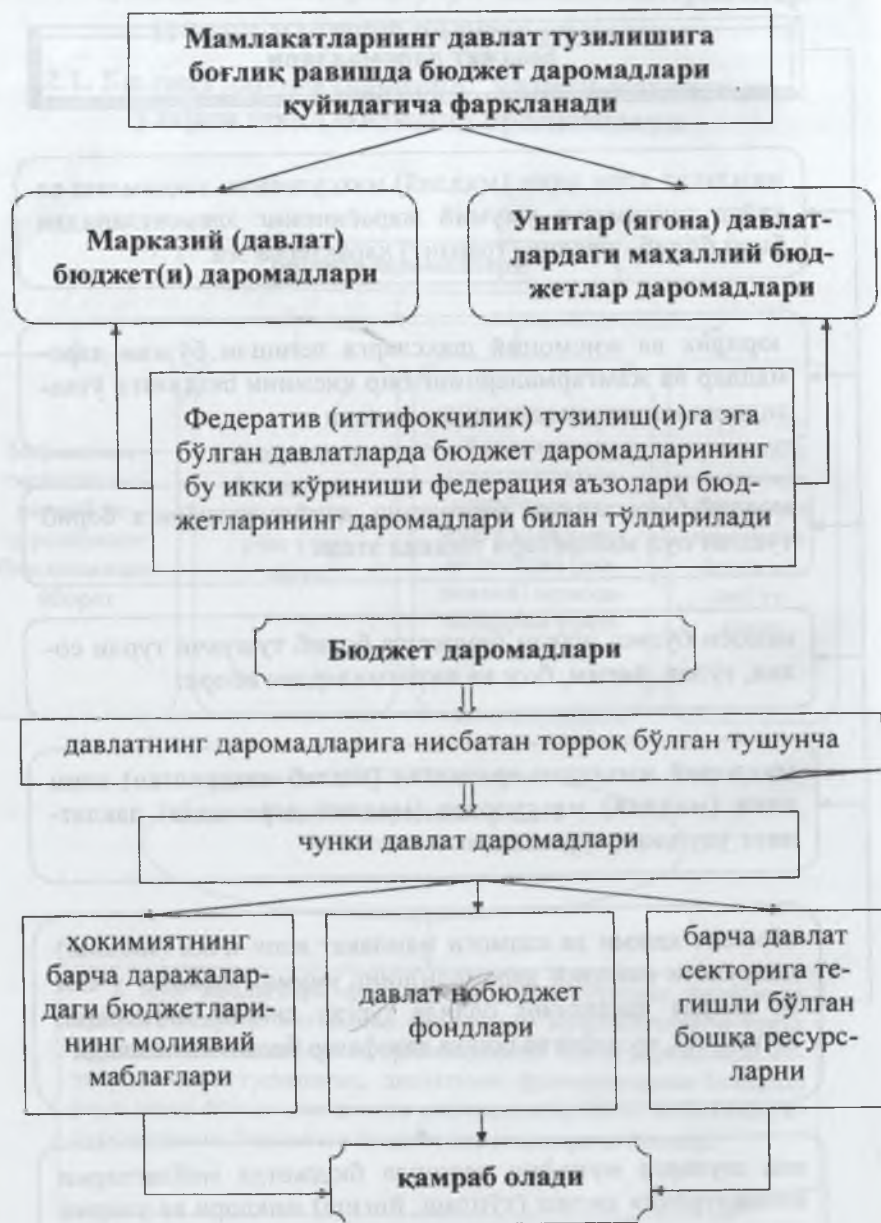
2.1. Бюджет даромадларининг мазмун-моҳияти ва уларни шакллантириш принциплари

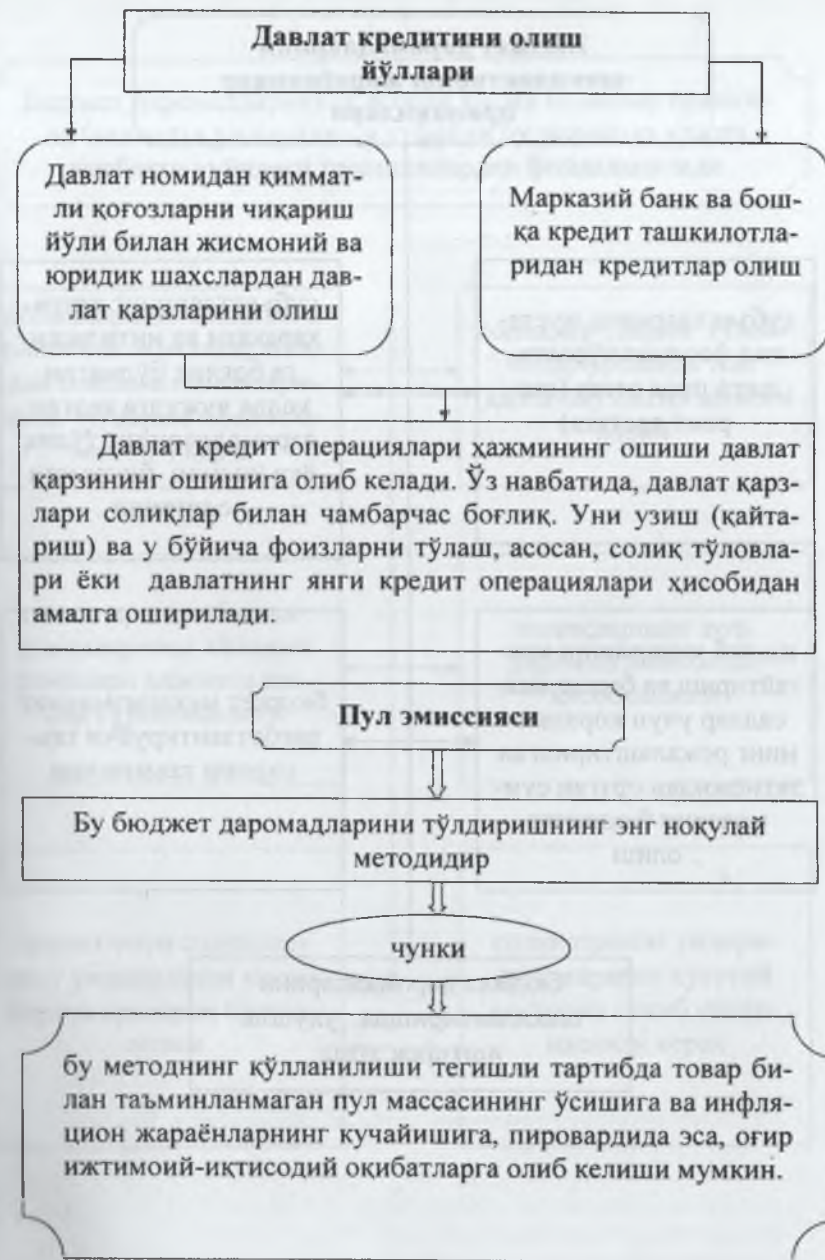
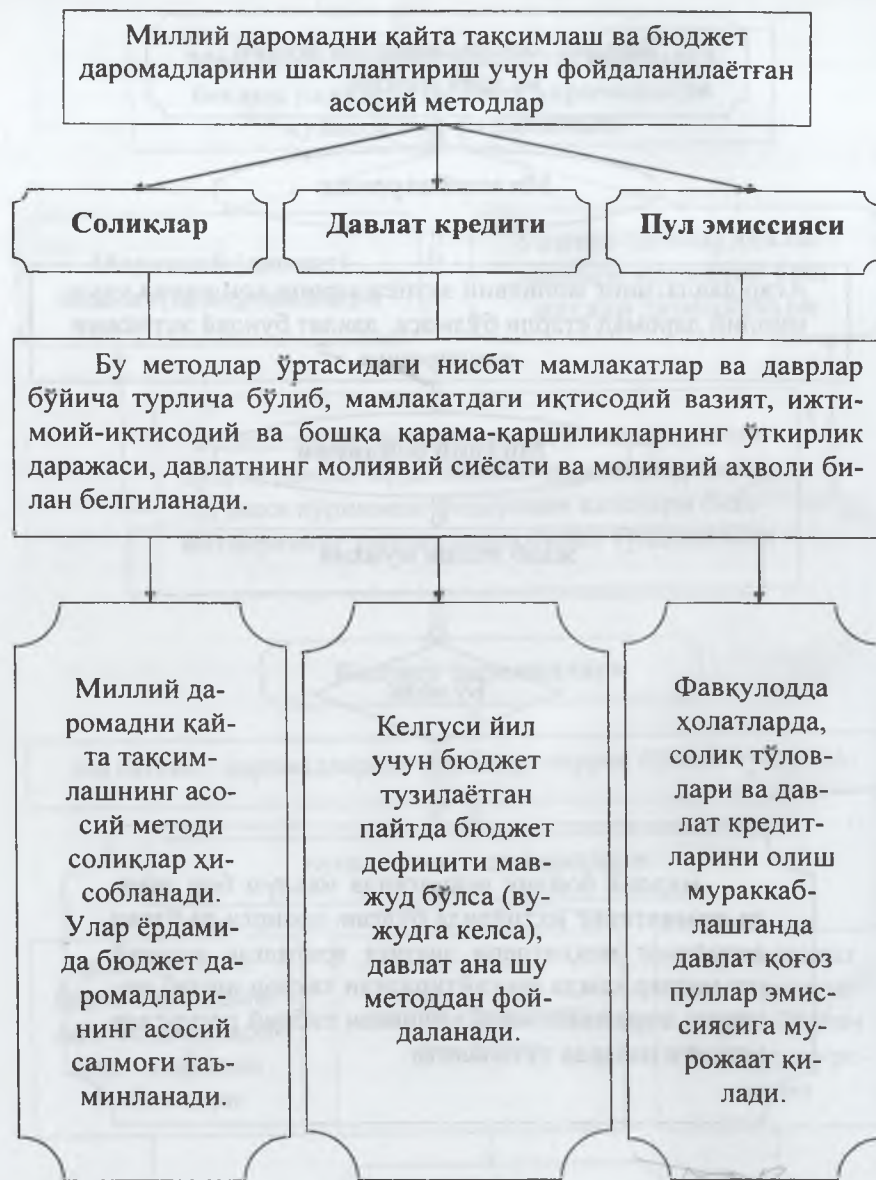
Бюджет даромадлари деб нимага айтилади?

Пул маблағлари фондларини шакллантириш жараёнида вужудга келувчи иктисодий (молиявий) муносабатларни ўзида ифода этадиган, ҳокимият органларининг турли даражалари ихтиёрига келиб тушадиган, давлатнинг функцияларини бажариш учун зарур бўлган давлатнинг марказлаштирилган молиявий ресурсларининг бир қисми бюджет даромадлари дейилади.

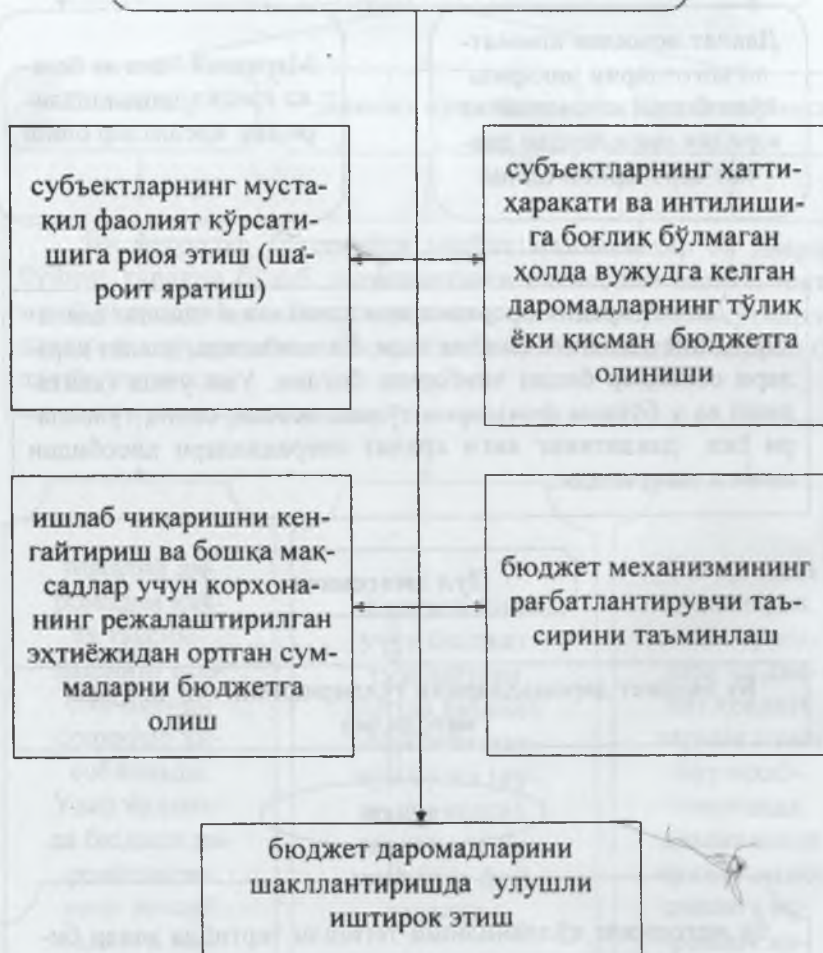

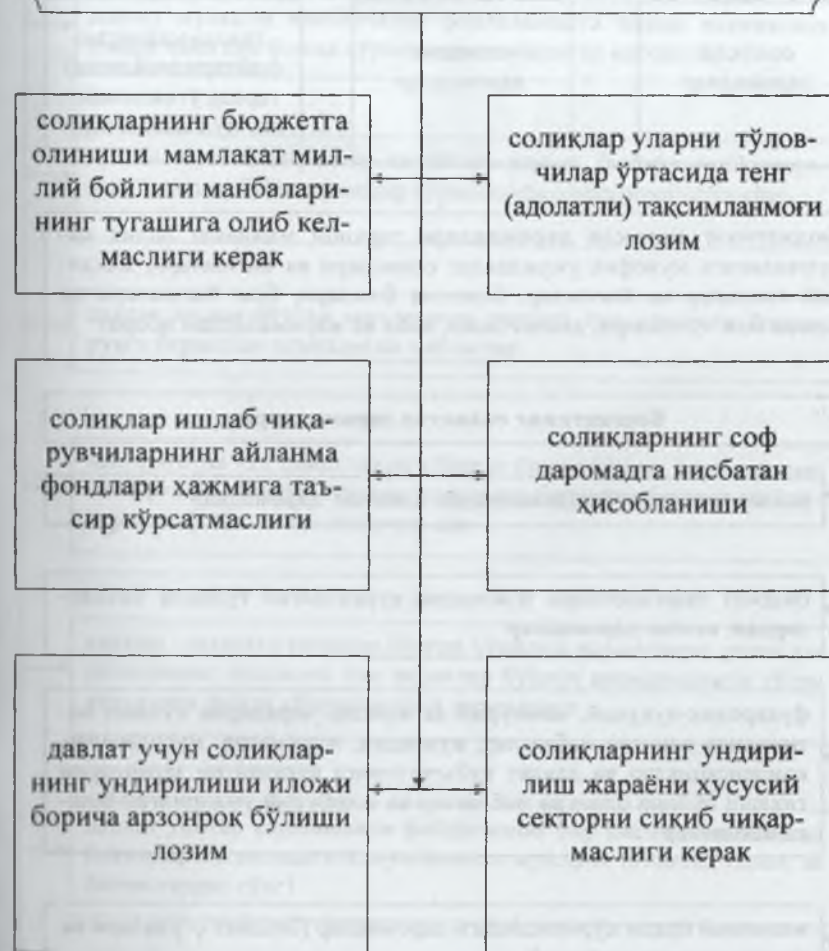

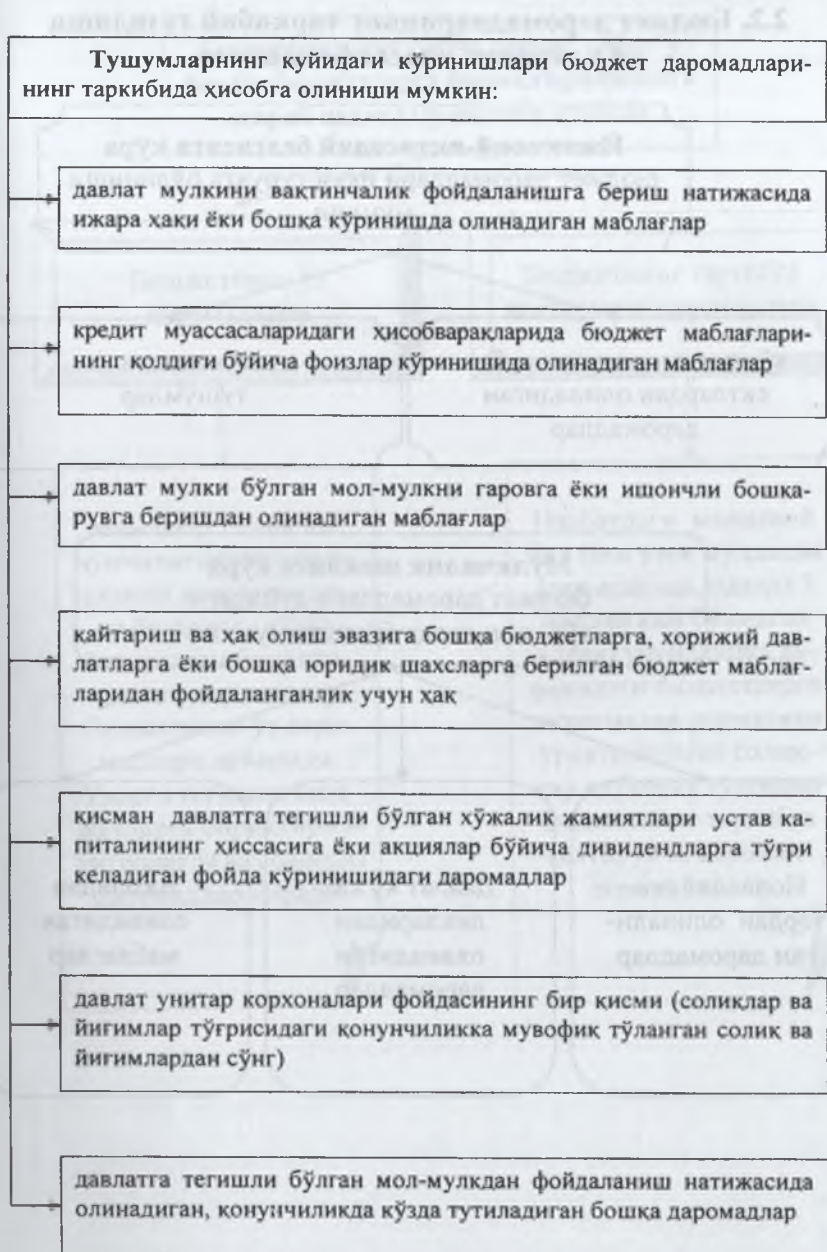
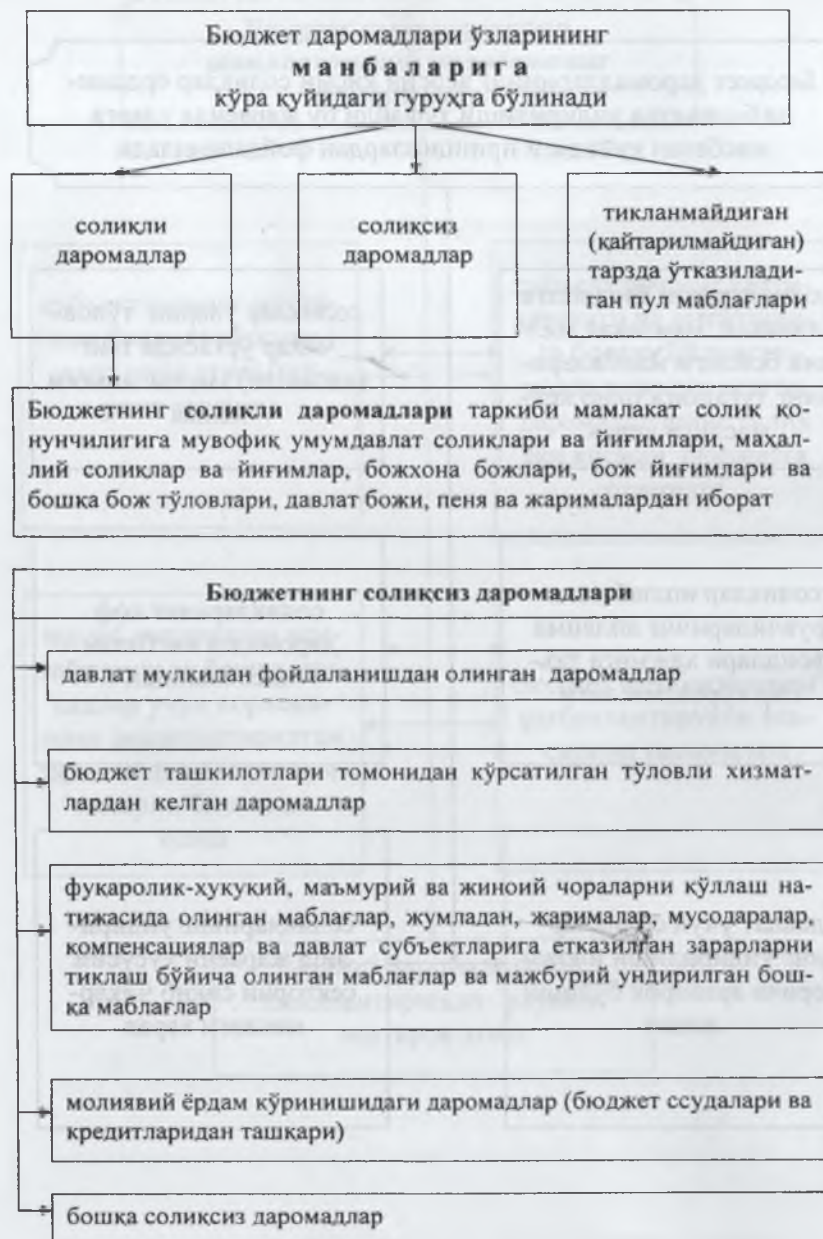

Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг принциплари

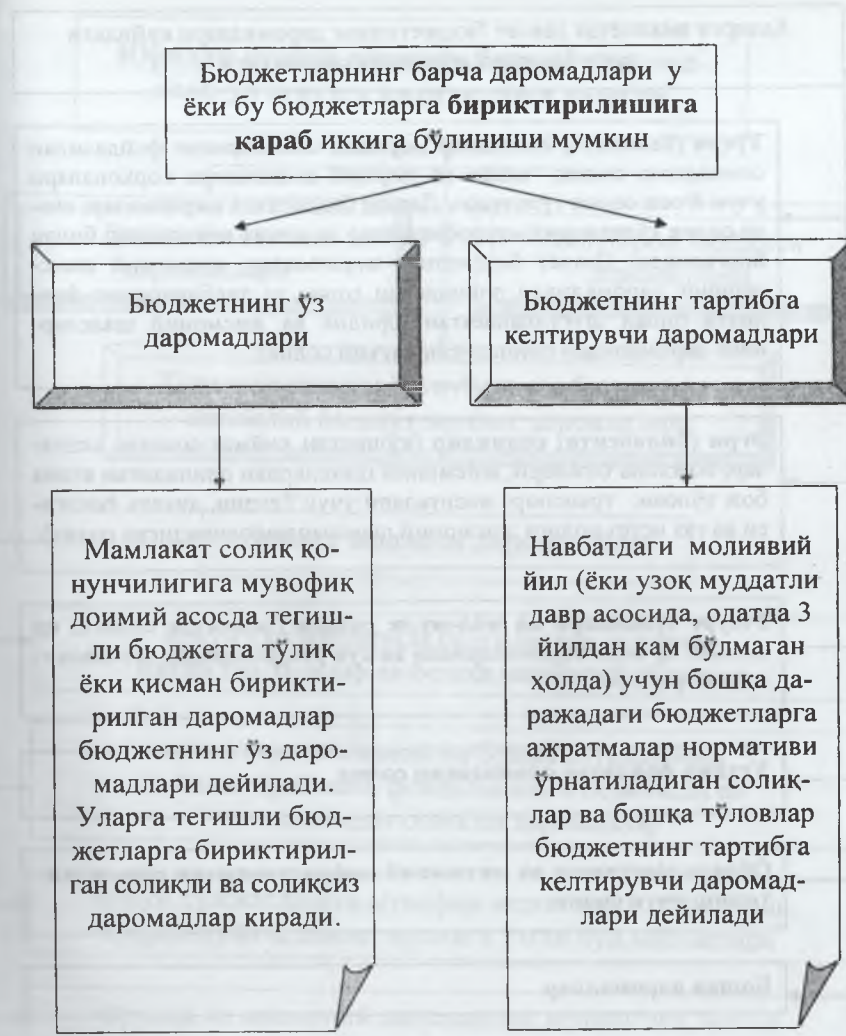
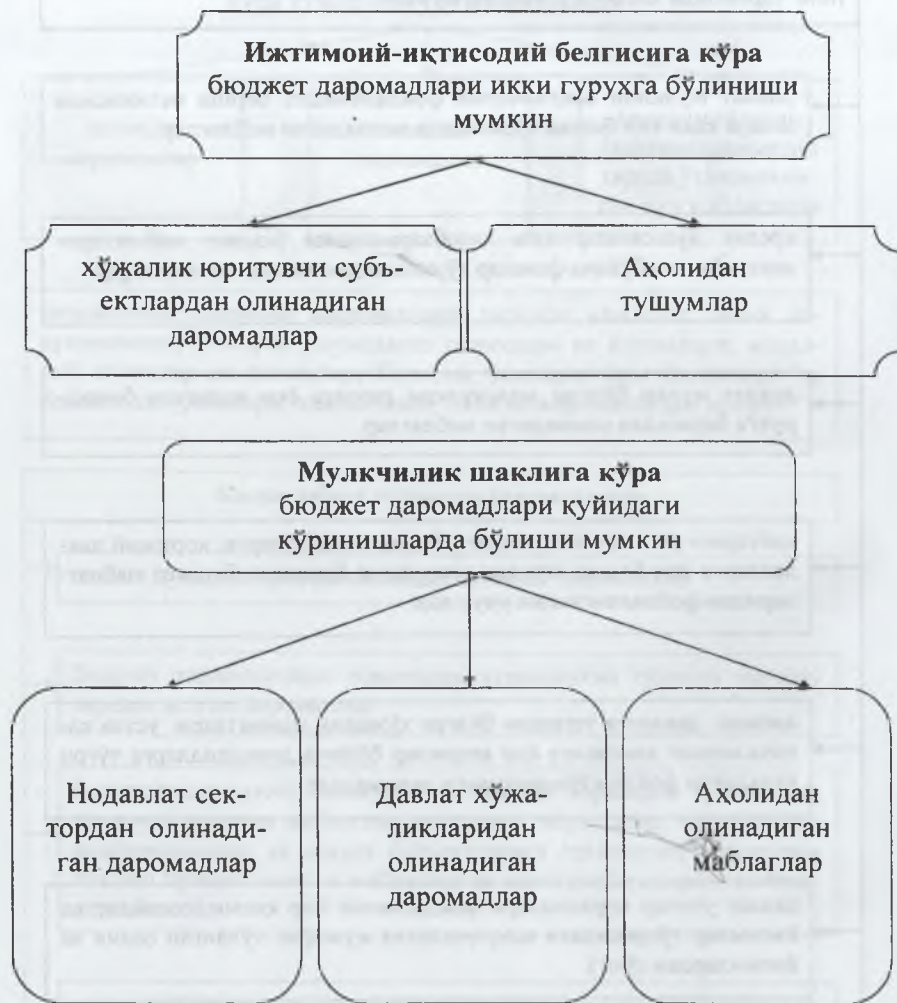

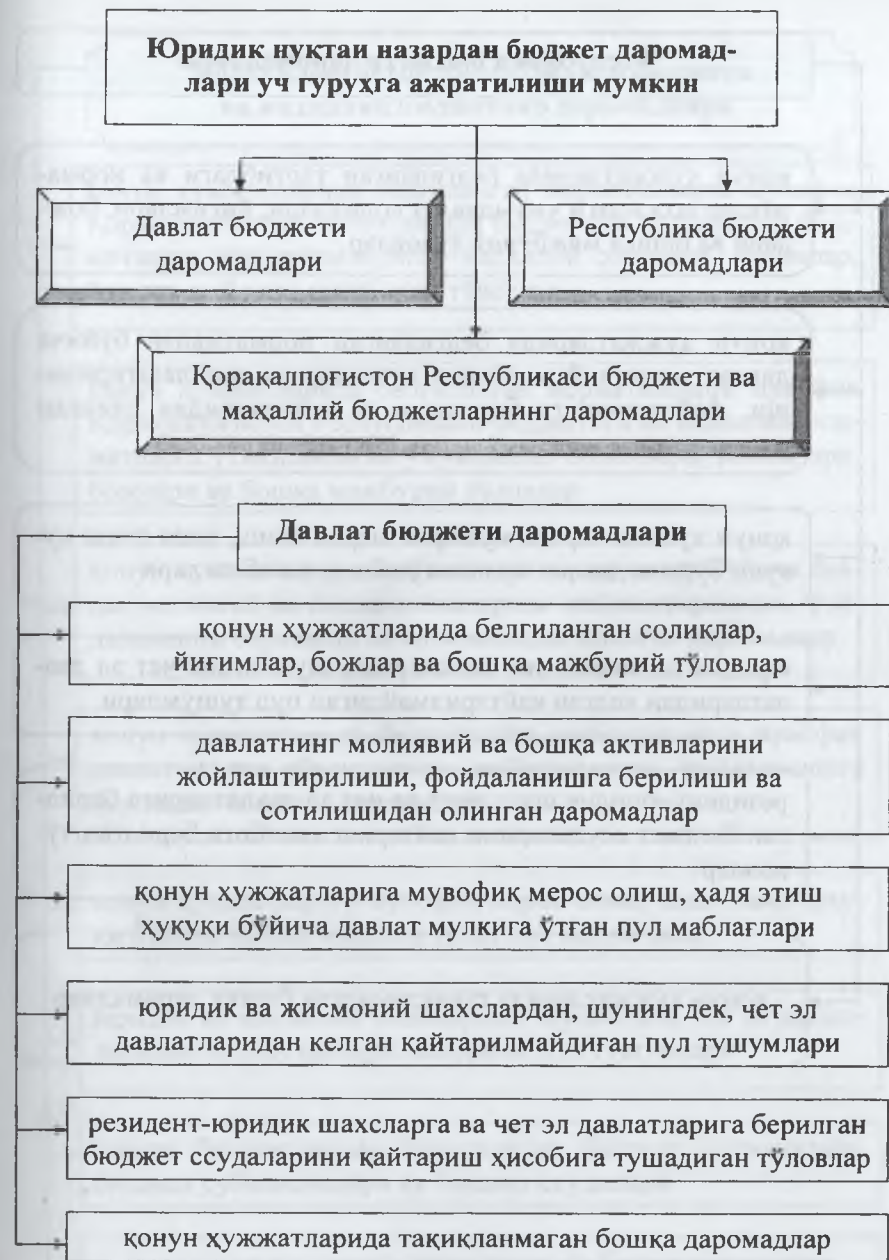
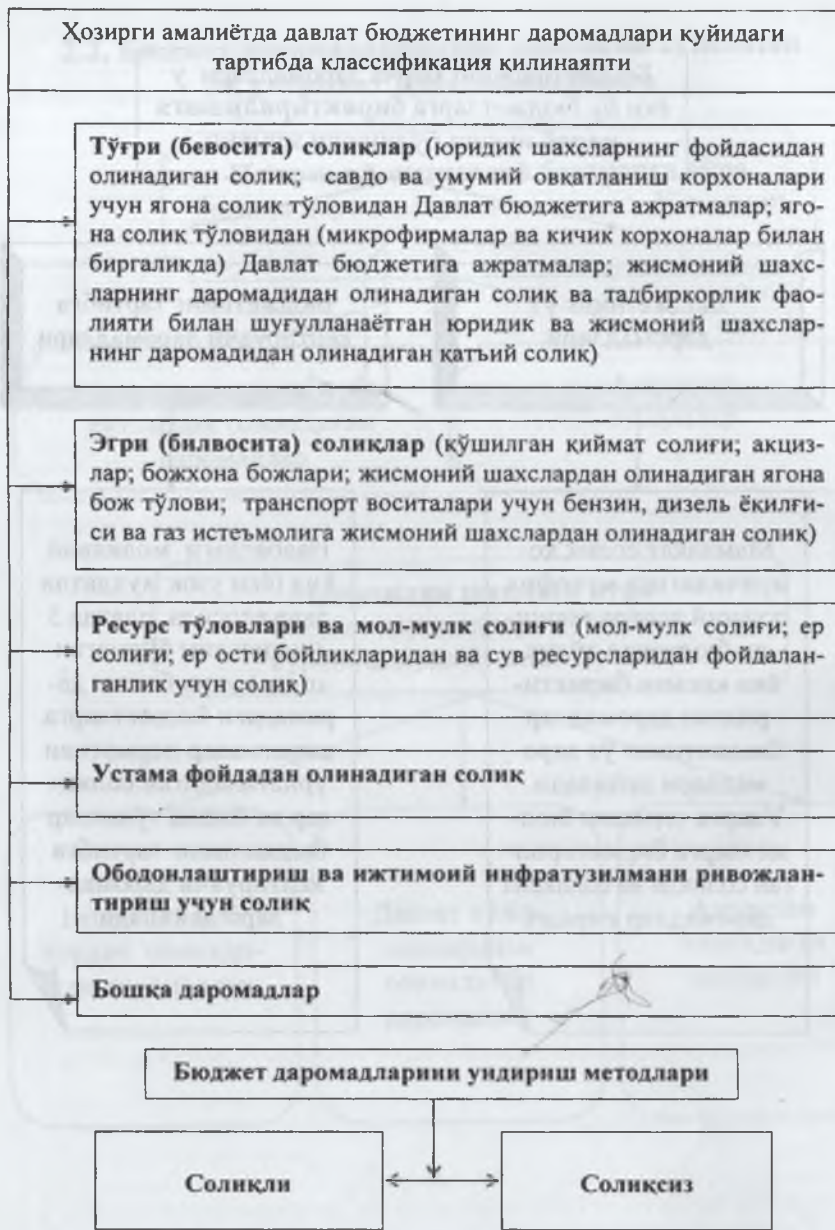
Бюджет даромадларининг асосий қисми солиқлар ёрдамида бюджетга ундирилиши туфайли бу жараёнда уларга нисбатан қуйидаги принциплардан фойдаланилади

2.2. Бюджет даромадларининг таркибий тузилиши ва уларнинг классификацияси

Республика бюджети даромадлари

қонун ҳужжатларида белгиланган тартибдаги ва нормативлар асосидаги умумдавлат солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар

қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳада этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари

юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари

резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига берилган тўловлар

қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар даромадлари

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга йўналтириладиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга ўтказиладиган умумдавлат солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар

қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ давлат мулки объектларини жойлаштириш, фойдаланишга беришдан олинган даромадлар

қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳада этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари

юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари

юқори бюджетлардан берилладиган бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари

қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар

Миллий иктисодиётда қўлланилаётган бюджет даромадлари тизимининг самарадорлиги маблағларнинг бюджетга тушумини ташкил этишга бевосита боғлиқ. Бу ўз ичига қуйидагиларни олади

бюджетга тегишли бўлган даромадларни (солиқлар, тўловлар, божлар, ажратмалар ва бошкаларни) ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш

маблағлар тушумининг ҳажми ва муддатларини аниқлаш тартиби

даромадларни (тўловларни) бюджетга ўтказиш тартиби

бюджетга даромад тўловчиларни ҳисобга олиш

бюджетга даромад тўловчиларнинг жавобгарлиги

бюджетга даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ ўтказилишини таъминлашга йўналтирилган чора-тадбирлар тизими

бюджетга даромадларни ундиришда солиқ органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Юқоридагиларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда давлат ва бюджетга даромад тўловчилар ўртасидаги манфаатларнинг оқилоналигини таъминлашга катта эътибор бермоқ лозим

2.3. Солиқлар ва солиқ тизими

Юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган маблағларнинг бир қисмини давлат ихтиёрига мажбурий ва қайтарилмайдиган тарзда ўтказувчи тўловларга солиқлар дейилади

Солиқларнинг ижтимоий мазмуни

Солиқлар ялпи ички маҳсулот ва унинг таркибий қисми бўлган миллий даромадни қайта тақсимлашда иштирок этиб, ягона такрор ишлаб чиқариш жараёнининг бир қисми, ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзига хос шакли ҳисобланади

Солиқларнинг моддий мазмуни

Солиқлар жамиятнинг давлат томонидан жалб қилинадиган пул маблағларининг аниқ миқдорини ифодалайди

Давлатнинг солиқли даромадлари ишлаб чиқариш жараёнида (меҳнат, капитал ва табиий ресурслар иштирокида) яратилган янги қиймат ҳисобидан шакллантирилади

Солиқлар

давлат ҳокимият органларини пул шаклидаги янги қийматнинг бир қисми билан таъминлайди

миллий даромаднинг бир қисмини давлатнинг марказлаштирилган молиявий ресурслари фондига айлантиради

эквивалент алмашувсиз қийматнинг бир томонлама (солиқ тўловчидан давлатга) ҳаракатини ифодалайди

ишлаб чиқариш муносабатларининг алоҳида соҳаси сифатида қатъий ички хусусиятлари, ривожланиш қонуниятлари ва намоён бўлишнинг фарқланувчи шаклларига эга бўлган ўзига хос тарздаги иқтисодий (молиявий) категориядир

миллий даромад қийматининг бир қисмини умумдавлат эҳтиёжлари фойдасига олиниши жараёнида намоён бўладиган ва реал мавжуд бўлган пул муносабатларини ифодалайди

молиявий муносабатларга хос бўлган умумий хусусиятларни ифода этади, ўзининг фарқланувчи белгилари ва хусусиятларига, ўз ҳаракат шаклига, яъни функцияларига эга

Солиқларнинг функциялари уларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва ички мазмунини очиб беради

Ҳозирги шароитда солиқлар икки функцияни бажаради

Фискал

Тартибга солиш

Бу функцияларнинг ҳар бири солиқларнинг молиявий категория сифатида алоҳида томонларини намоён қилади

давлатнинг фаолият кўрсатиши учун моддий асос яратади

мамлакат иқтисодиётига ва такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига таъсир кўрсатиш учун реал имконият яратади

миллий даромад қийматининг бир қисмини жамиятнинг энг кам таъминланган ижтимоий қатламлари фойдасига қайта тақсимлаш учун реал имкониятни вужудга келтиради

солиқларнинг такрор ишлаб чиқаришга унинг суръатларини рағбатлантириб ёки тўсқинлик қилиб, капиталнинг жамғарилишини кучайтириб ёки сусайтириб, аҳолининг тўловга қобилиятли талабини кенгайтириб ёки қисқартириб кескин таъсир кўрсатиши мумкинлигини англатади

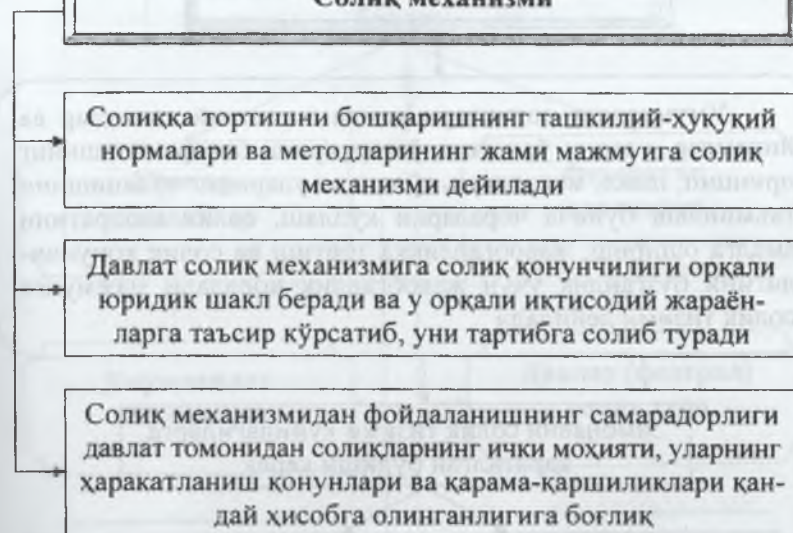
давлатнинг иқтисодий муносабатларга аралашуви учун объектив шарт-шароит яратади

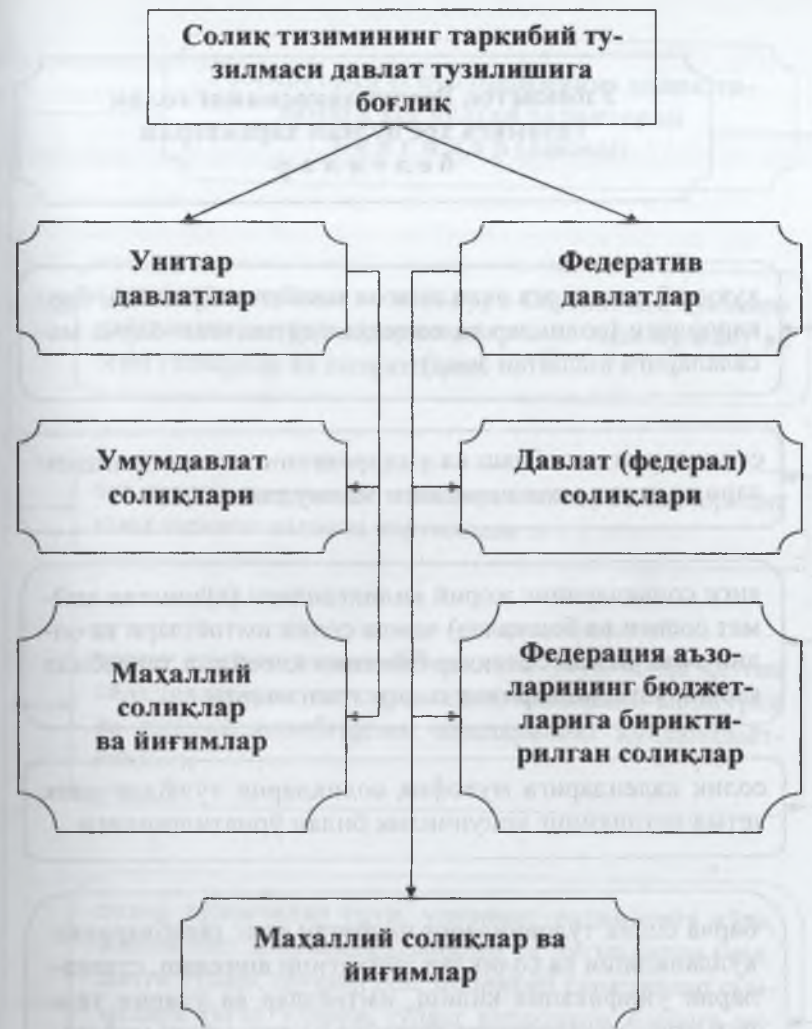
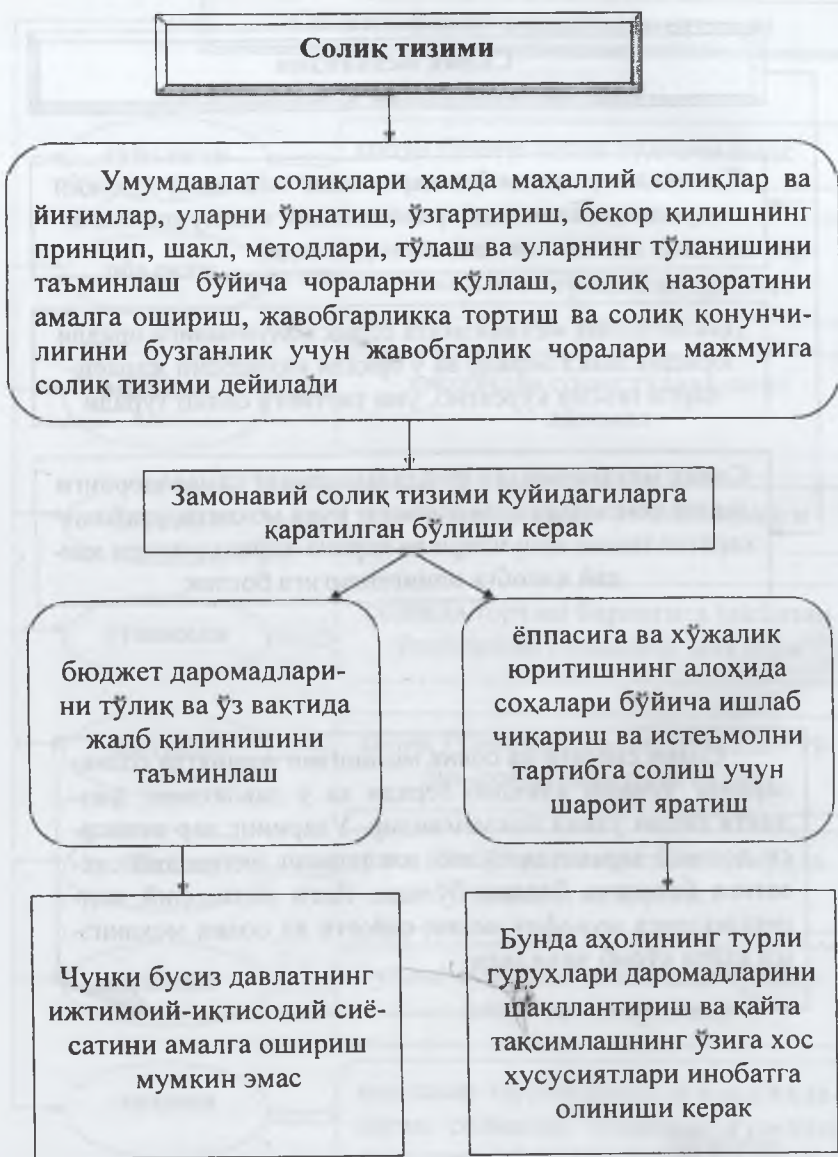
Солиқларнинг асосий элементлари

Солиқ механизми

Солиқ сиёсати ва солиқ механизми жамиятда солиқларнинг ўрнини аниқлаб беради ва у давлатнинг фаолияти билан узвий боғлангандир. Уларнинг ҳар иккаласи доимий ҳаракатда бўлиб, давлатнинг иқтисодий сиёсатига бевосита боғлиқ бўлади. Янги иқтисодий концепцияларга мувофиқ солиқ сиёсати ва солиқ механизми қайта кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизимиغا хос бўлган характерли белгилар

ҳуқуқий асосга эга эканлиги ва нисбатан бўлса-да, барқарорлиги (солиқлар ва солиққа тортишнинг барча масалаларига нисбатан эмас)

солиқларни ҳисоблаш ва ундиришнинг ягона принциплари ва ягона механизмнинг мавжудлиги

янги солиқларнинг жорий қилинганлиги (қўшилган қиймат солиғи ва бошқалар) ҳамда солиқ имтиёзлари ва олдин амал қилган солиқлар базасини ҳисоблаш тартибида кескин ўзгаришларнинг содир этилганлиги

солиқ календарига мувофиқ солиқларни тўлашда аниқ кетма-кетликнинг қонунчилик билан ўрнатилганлиги

барча солиқ тўловчиларга нисбатан тенг талабларнинг қўлланилиши ва солиқлар рўйхатини аниқлаш, ставкаларни унификация қилиш, имтиёзлар ва уларни тақдим этиш механизмни тартибга солиш ҳамда маблағлардан фойдаланиш ҳуқуқига аралашмаслик йўли билан ишлаб топилган маблағлардан фойдаланиш учун тенг шароитларнинг яратилганлиги

Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизимиغا хос бўлган характерли белгилар (давоми)

солиқларнинг икки асосий тури биргаликда қўлланилаётганлиги: тўғри (даромадларга ва мол-мулкка) ва эгри (товарлар ва хизматларга)

энг аввало, жисмоний шахсларни эмас, балки юридик шахсларнинг солиққа тортилиши

солиқ қонунчилигини бузганлиги учун жуда қаттиқ санкцияларнинг, шу жумладан, молиявий, маъмурий ва жиноий жавобгарлик чораларининг қўлланилаётганлиги

солиқ тўловчилар учун, уларнинг илтимосига кўра, жорий йил доирасида солиқлар ва йиғимларни бюджетга тўлаш, шунингдек, молиявий санкциялар суммалари (агар уларни тўлаш корхонани касодга учрашга олиб келса – 6 ой муддатгача), бўйича тўлов муддатларини кечиктириш ёки узайтириш имкониятининг мавжудлиги

Солиққа тортиш жараёнлари тартибга солинадиган солиқ тизимининг асосий принциплари

ўрнатилган солиққа нисбатан солиқ тўловчи бўлган ҳар бир шахс (юридик ёки жисмоний) солиқ қонунчилигига биноан белгиланган солиқларни тўлашга мажбурдир

солиқлар жамият ва давлатнинг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини молиявий таъминлаш мақсадида ўрнатилади

солиқлар сиёсий, мафкуравий, этник, конфессионал ва шунга ўхшаш бошқа мезонлар асосида қўлланилмаслиги лозим

мамлакат солиқ тизими ва ягона иқтисодий маконини бузишга хизмат қиладиган солиқлар ўрнатилмаслиги керак

солиқ тўловчининг мулкчилик шакли, ташкилотнинг ташкилий-ҳуқуқий мақоми, жисмоний шахснинг фуқаролиги, шунингдек, устав капитали ёки мулкнинг келиб чиқиши давлати, минтақаси ёки географик жойлашувига боғлиқ бўлган ҳолда қўшимча солиқларни жорий этиш, солиқ ставкалари ва имтиёзларини ошириш ёки уларни табақалаштиришга йўл қўйилмайди

Тажриба етарли эмаслиги, нобарқарор иқтисодиёт шароитида аниқ ишлаб чиқилган солиқ сиёсатининг ва солиқ аппаратининг етарли даражада тайёр эмаслиги натижасида яратилган солиқ тизимида баъзи нуқсонлар бўладики, бу солиқ тўловчилар ва солиқ органларини қониқтира олмайди

Уларнинг айримлари қуйидагилардан иборат

солиққа тортишда фискаль ёндашувнинг устуворлиги

юридик шахсларни солиққа тортишнинг юқори даражадалиги

солиққа тортишни мураккаблаштирадиган солиқлар, йиғимлар, ажратмалар, бадаллар (умумдавлат, маҳаллий, мақсадли ва х.к.) сонининг кўплиги

солиқ қонунларининг нобарқарорлиги, солиқларни ҳисоблаш тартибининг тез-тез ўзгартирилиши, солиқ қонунларининг айрим моддалари пухта ишланмаганлиги ва уларнинг ўзаро зиддиятлилиги. Солиқ қонунларидан қайтарилувчан (орқа муддатга) қучларнинг мавжудлиги. Солиқ амалиётининг кучсиз информацион базага эгаллиги

солиқ ваколатларининг марказ ва жойларда аниқ чегараланмаганлиги натижасида улар ўртасида турли низоларнинг келиб чиқаётганлиги

қонунда белгиланган даврда бир объектнинг бир неча марта солиққа тортилаётганлиги ва бошқалар

Солиқ тизимида камчиликлар бўлиши уни ислох қилишни тақозо этади. **Солиқ ислохотларини амалга ошириш бўйича давлат сиёсатининг асосий йўналишлари**, умумий кўринишда, қуйидагилар бўлиши мумкин

солиқлар ва солиқсиз тўловлар тизимининг молиявий йил давомида ягоналиги, зиддиятсизлиги ва ўзгармаслигини таъминловчи барқарор солиқ тизимини вужудга келтириш

етарли даражада тушум бермайдиган мақсадли солиқларни бекор қилиш ва уларни йириклаштириш йўли билан солиқлар сонини камайтириш

пул маблағларидан мақсадли фойдаланиш йўналиши ва бюджет даромад қисмини шакллантиришнинг норматив тартибини сақлаб қолган ҳолда давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини давлат бюджетига консолидация қилиш

маҳсулот ишлаб чиқарувчилар, иш бажарувчилар ва хизмат кўрсатувчиларга нисбатан солиқ юкени енгиллаштириш ва бир вақтнинг ўзида солиқларнинг ундирилиш (йиғилиш) даражасини оширувчи механизмни жорий этишнинг аниқ белгилаш асосида икки марта солиққа тортилишга йўл қўймаслик

Солиқ тизимида камчиликлар бўлиши уни ислох қилишни тақозо этади. **Солиқ ислохотларини амалга ошириш бўйича давлат сиёсатининг асосий йўналишлари**, умумий кўринишда, қуйидагилар бўлиши мумкин (давоми)

ҳар бир солиқдан бюджетларнинг турли даражаларига тушишнинг минимал ҳиссаларини ўрнатиш орқали солиқ федерализмини ривожлантириш

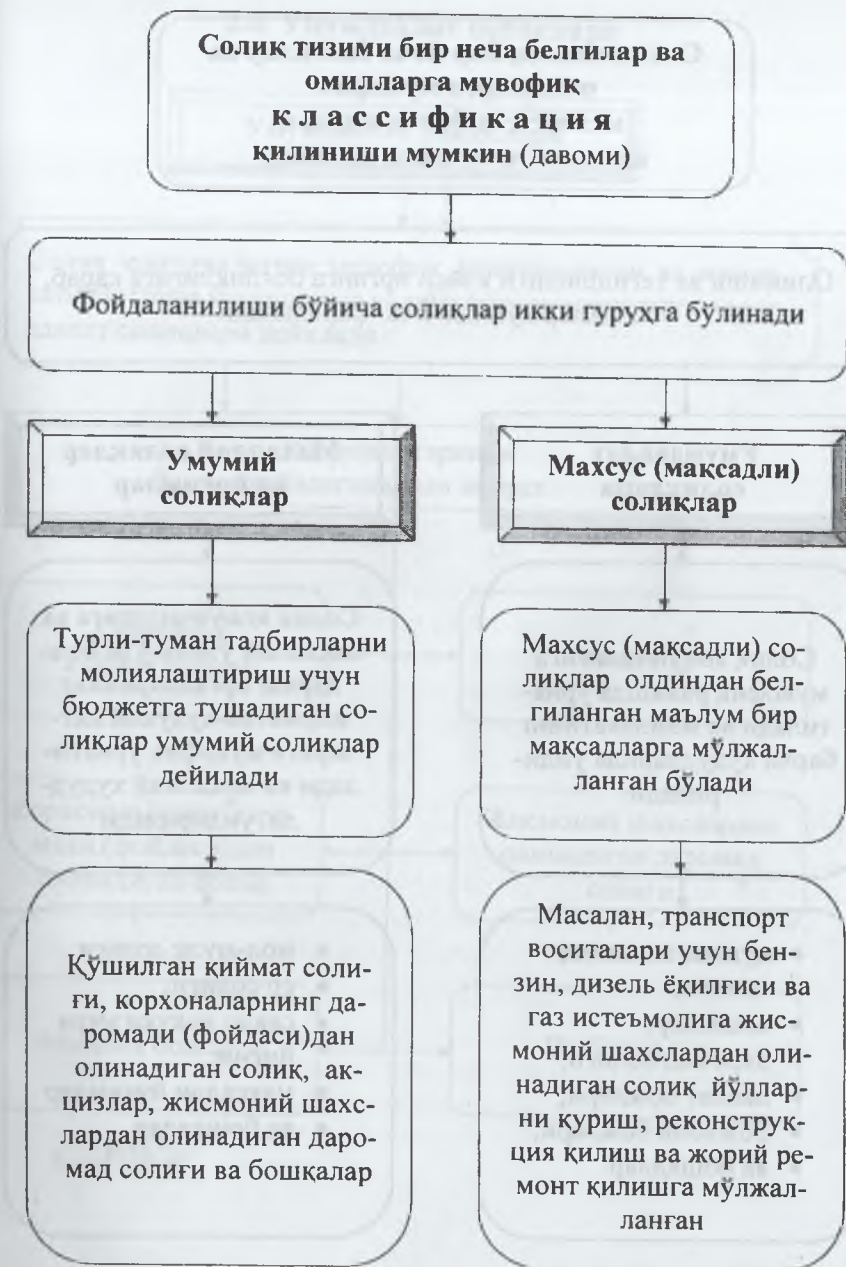
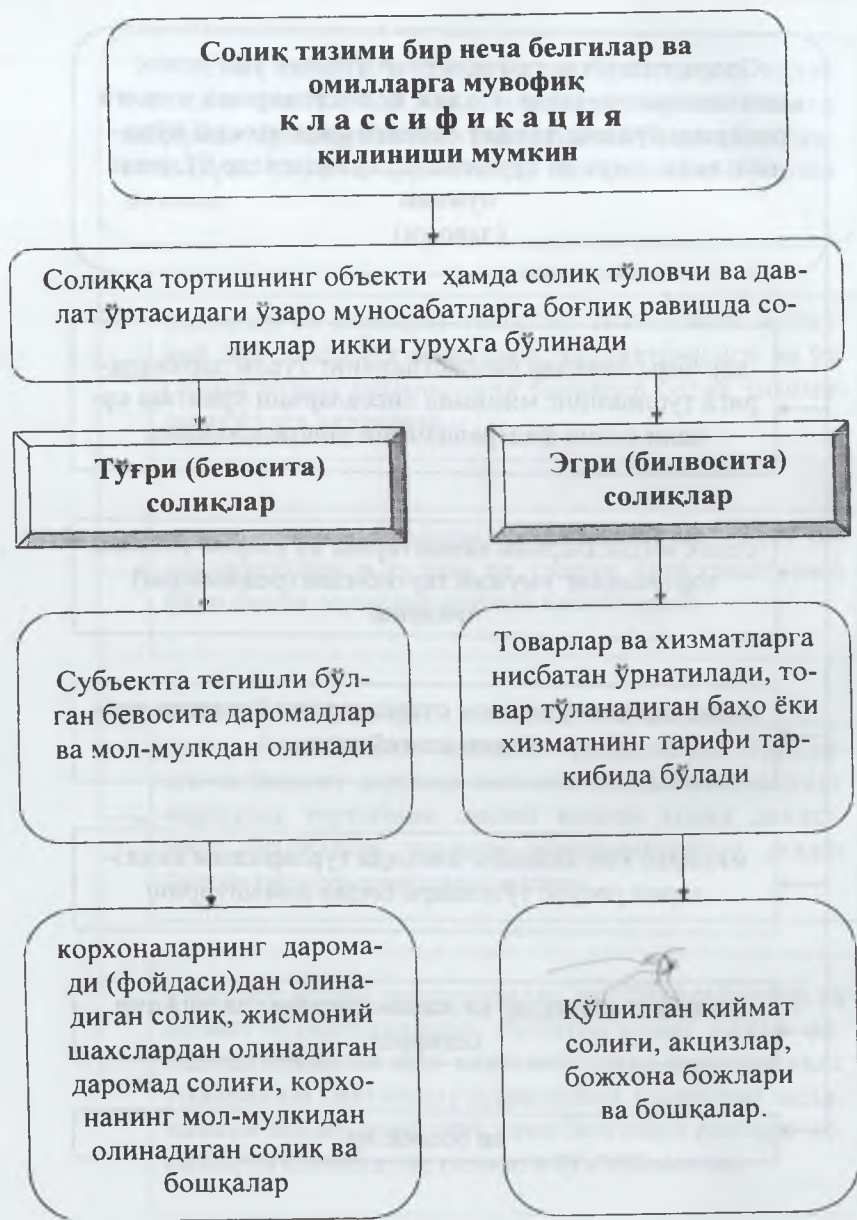
солиқ имтиёзларини камайтириш ва уларни солиққа тортишнинг умумий тартибидан (режимидан) чиқариш

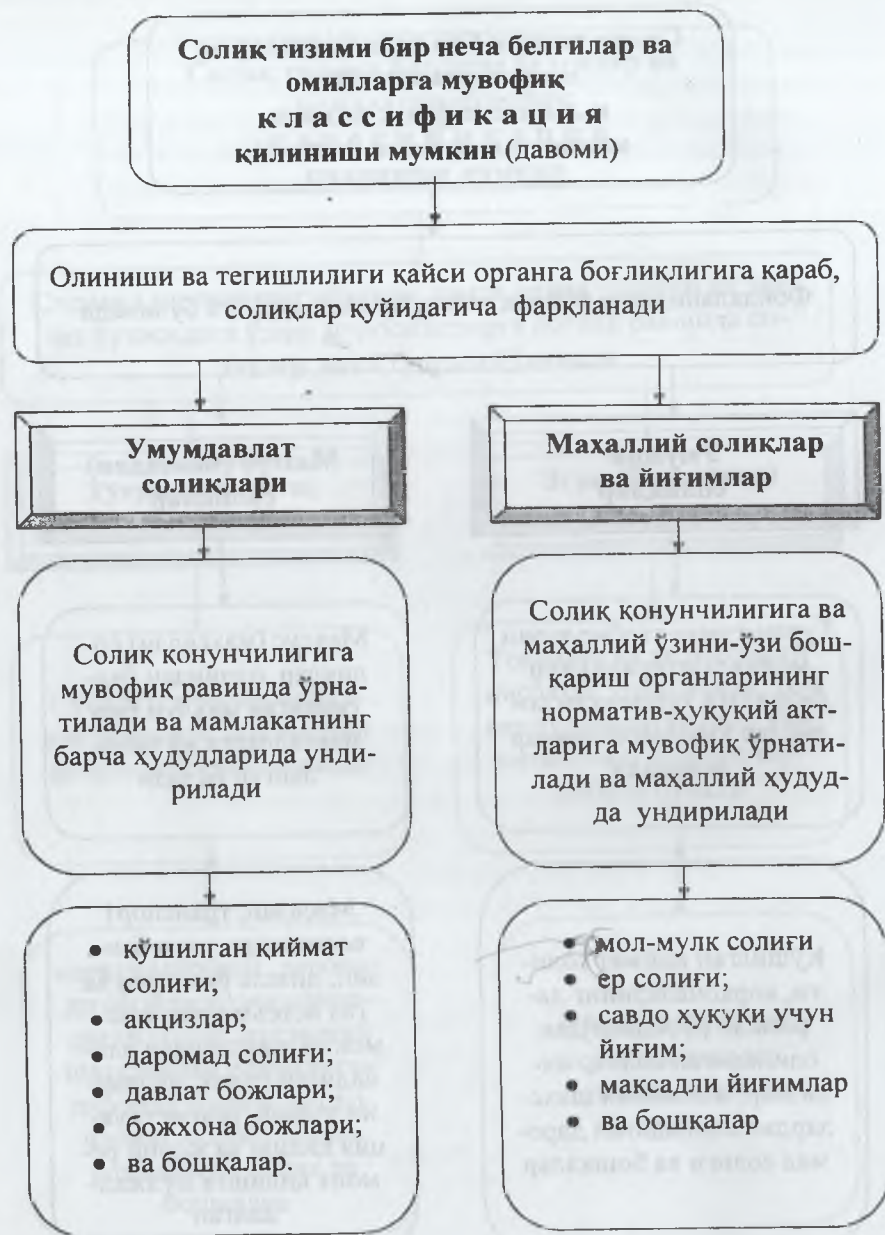
акцизларнинг ўзига хос ставкаларини ўрнатиш амалиётини кенгайтириш

минерал хом ашёнинг алоҳида турларидаги акцизларни ресурс тўловлари билан алмаштириш

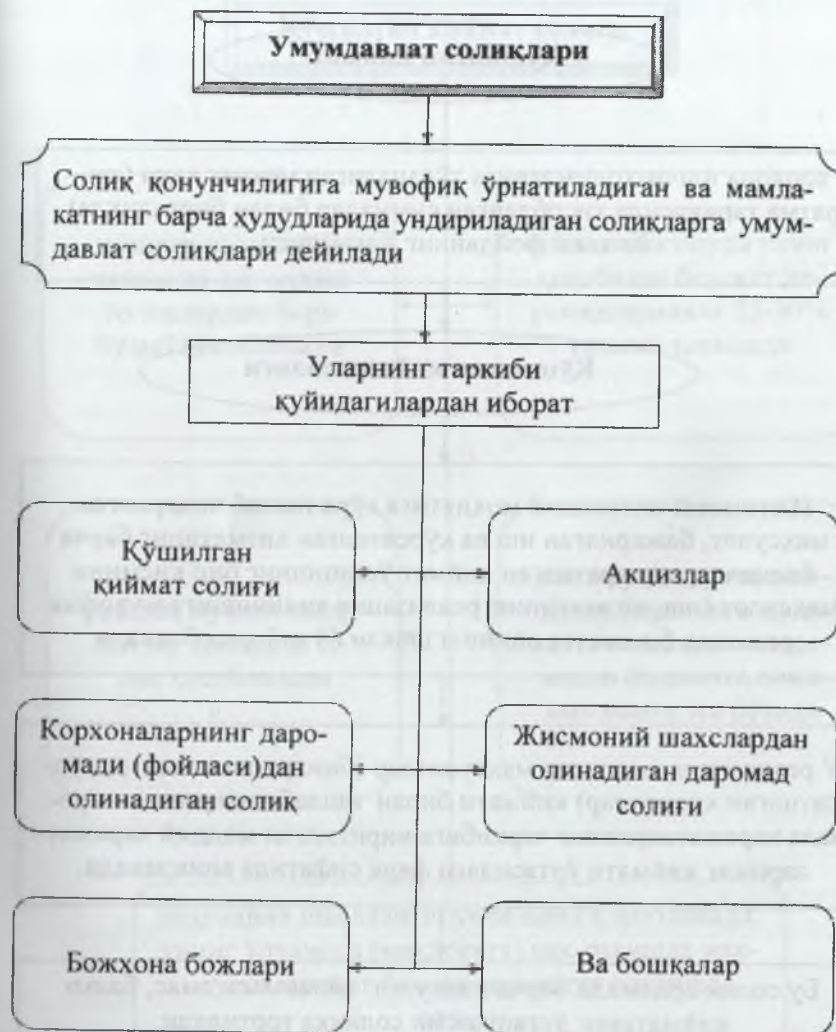
экологик солиқлар ва жарималарнинг салмоғини ошириш

ва бошқалар

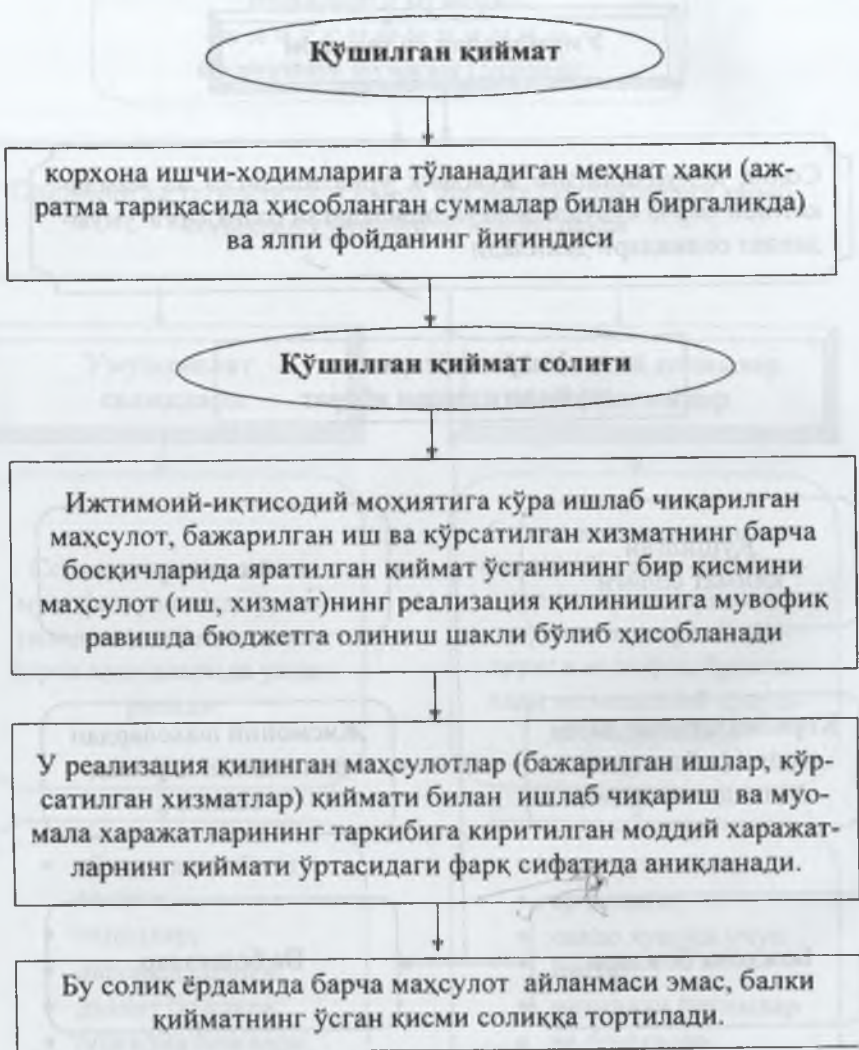

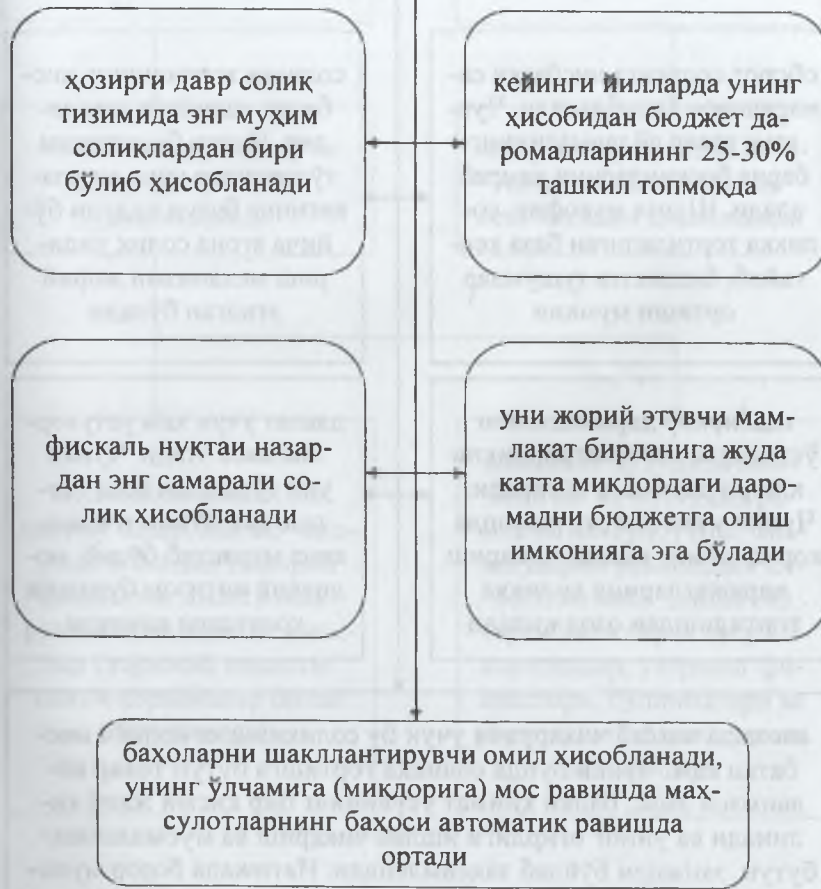
2.4. Умумдавлат солиқлари

а) қўшилган қиймат солиғи

Қўшилган қиймат солиғи

Қўшилган қиймат солиғининг бошқа солиқларга нисбатан афзалликлари

оборот солиғига нисбатан самаралироқ ҳисобланади. Чунки у товар айланмасининг барча босқичларини қамраб олади. Шунга мувофиқ солиққа тортиладиган база кенгайиб, бюджетга тушумлар ортиши мумкин

солиққа тортишнинг нисбатан оддийроқ шаклидир. Чунки бу солиқни тўловчилар учун мамлакатнинг бутун ҳудуди бўйича ягона солиқ ундириш механизми жорий этилган бўлади

тадбиркор даромадининг ўсишидан манфаатдорликни юқори даражага кўтаради. Чунки у автоматик равишда корхонанинг ишлаб чиқариш харажатларини солиққа тортилишдан озод қилади

давлат учун ҳам устуворлик касб этади. Чунки уни тўлашдан бош тортиш ёки бўйин товлаш анча мураккаб бўлиб, молиявий интизом бузилиш ҳолатлари камаяди

алоҳида ишлаб чиқарувчи учун бу солиқнинг оғирлиги нисбатан кам. Чунки бунда солиққа тортишга бутун товар айланмаси эмас, балки қиймат ўсувининг бир қисми жалб қилинади ва унинг оғирлиги ишлаб чиқариш ва муомаланинг бутун занжири бўйлаб тақсимланади. Натижада бозор муносабатларининг барча иштирокчилари учун тенг ҳолат яратилишига эришилади

Қўшилган қиймат солиғини тўловчилар

Расмий равишда тўловчилар

Ҳақиқий тўловчилар

ишлаб чиқарувчилар ва савдо қилувчилар ҳисобланади

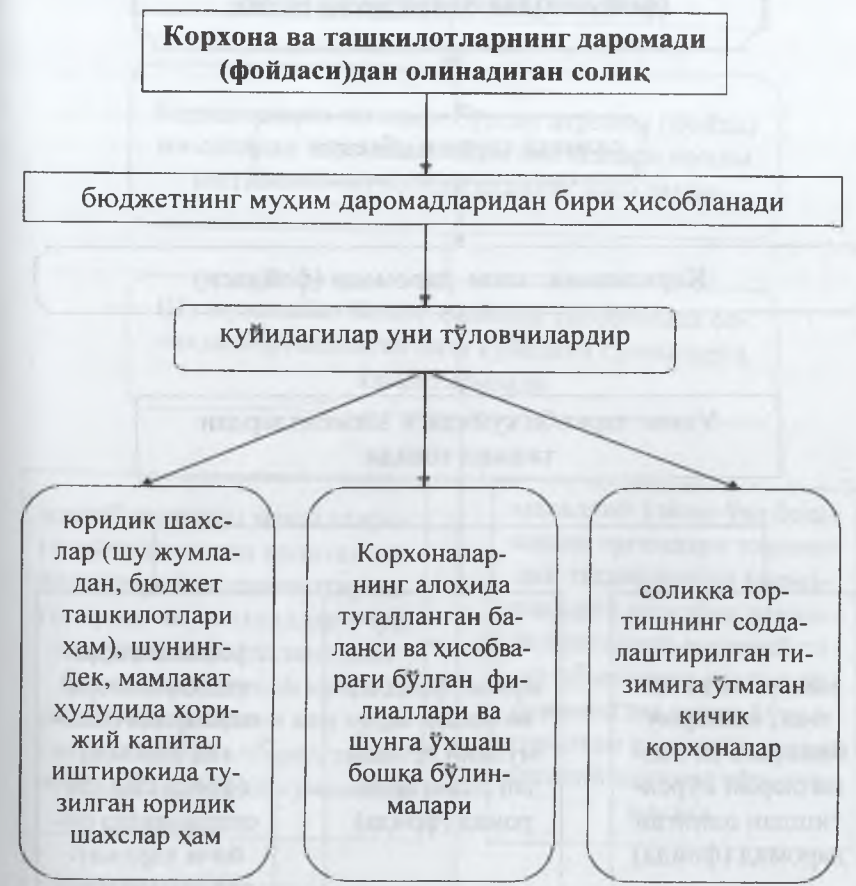
маҳсулотларни сотиб олувчилар, яъни аҳолининг кенг қатлами ҳисобланади

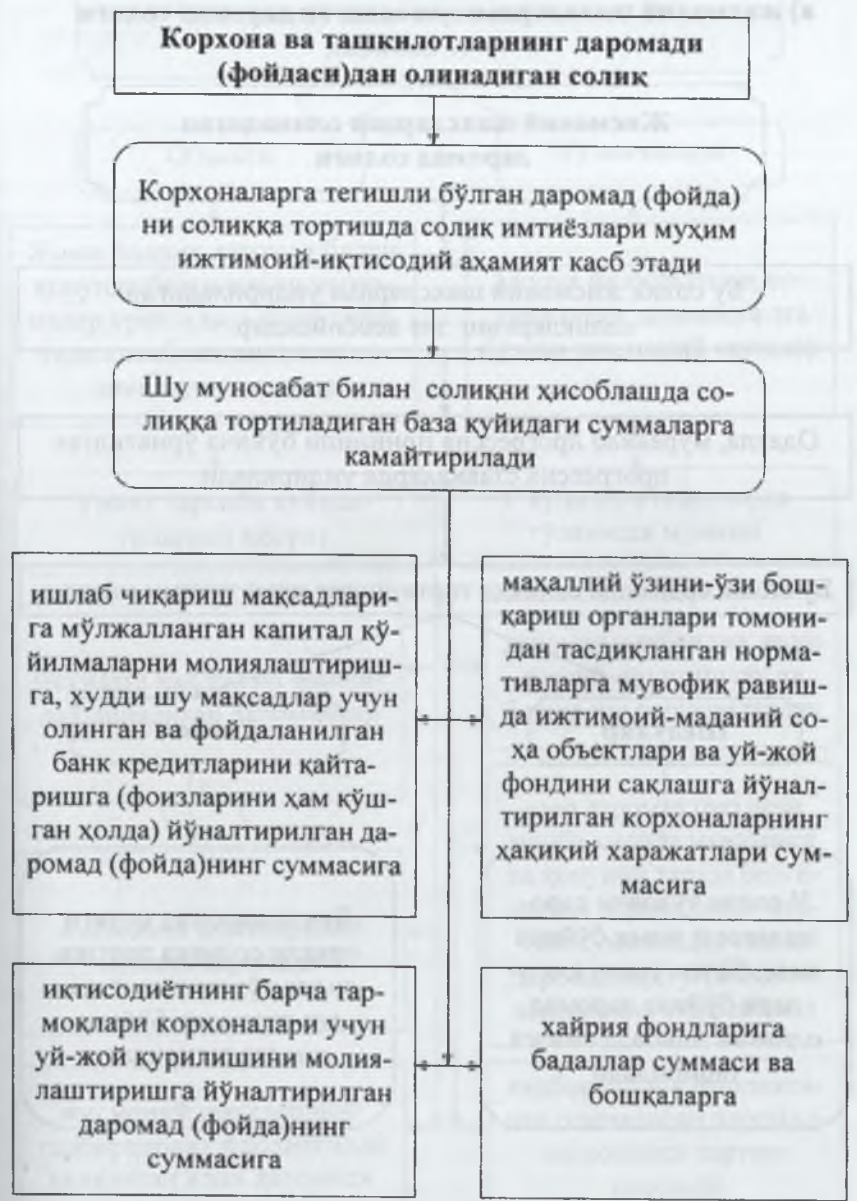
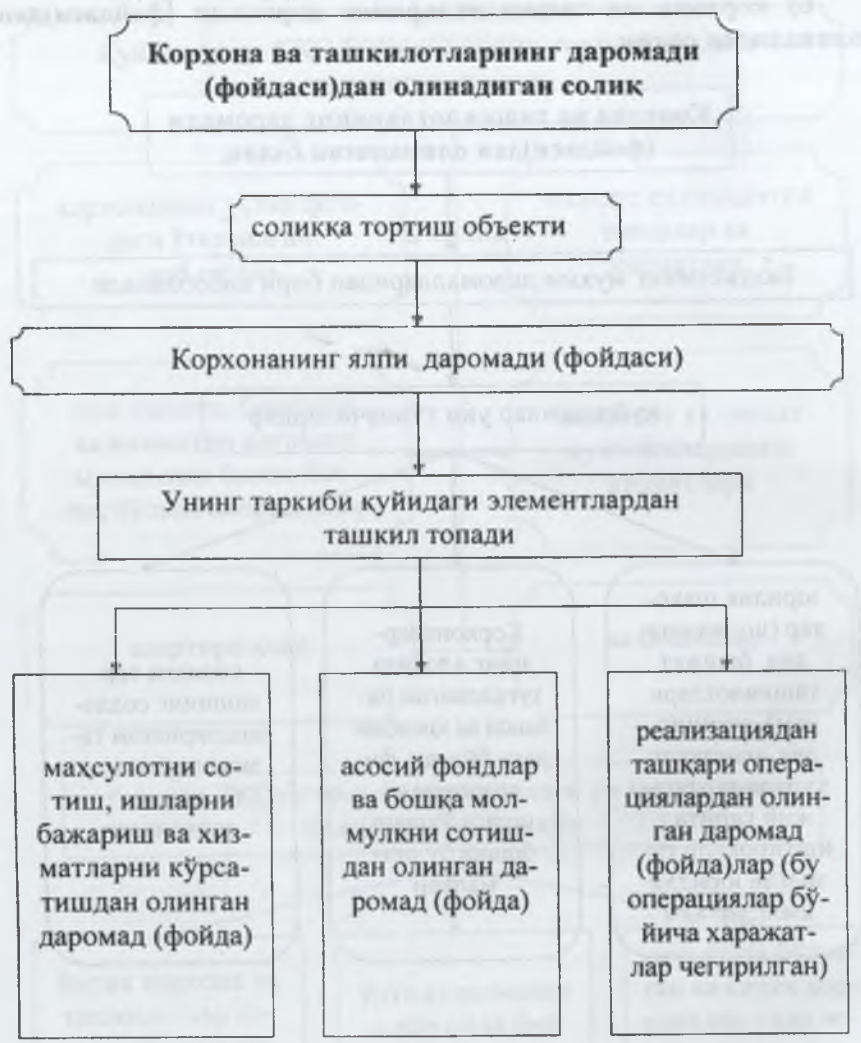
мулкчилик шаклидан қатъий назар, ишлаб чиқариш ва бошқа тижорий фаолиятни амалга оширувчи барча юридик шахслар (хорижий инвестицияли корхоналар билан биргалликда)

мамлакат ҳудудида жойлашган ва мустақил равишда маҳсулот (иш, хизмат)ларни реализация қилаётган якка (оилавий) тартибдаги барча хусусий корхоналар, уларнинг филиаллари, бўлинмалари ва корхонанинг бошқа алоҳида шакллари

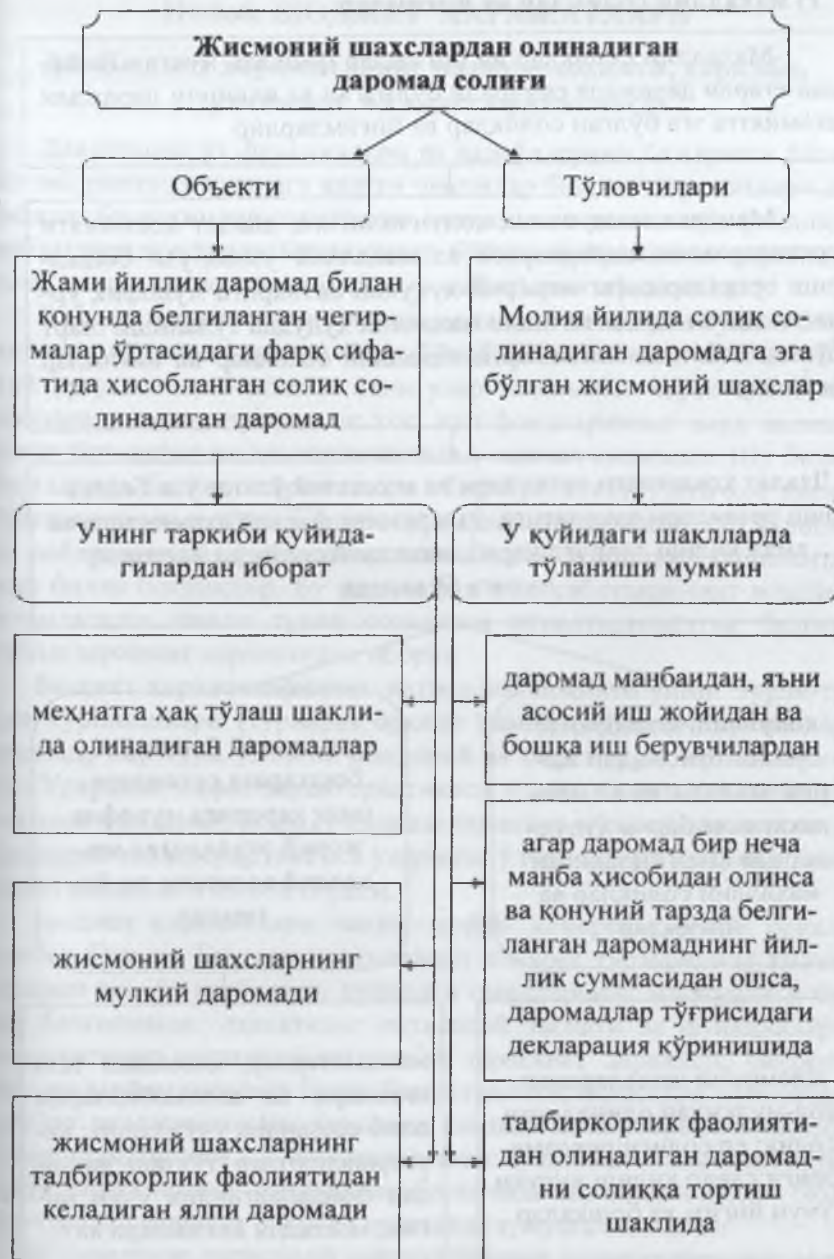
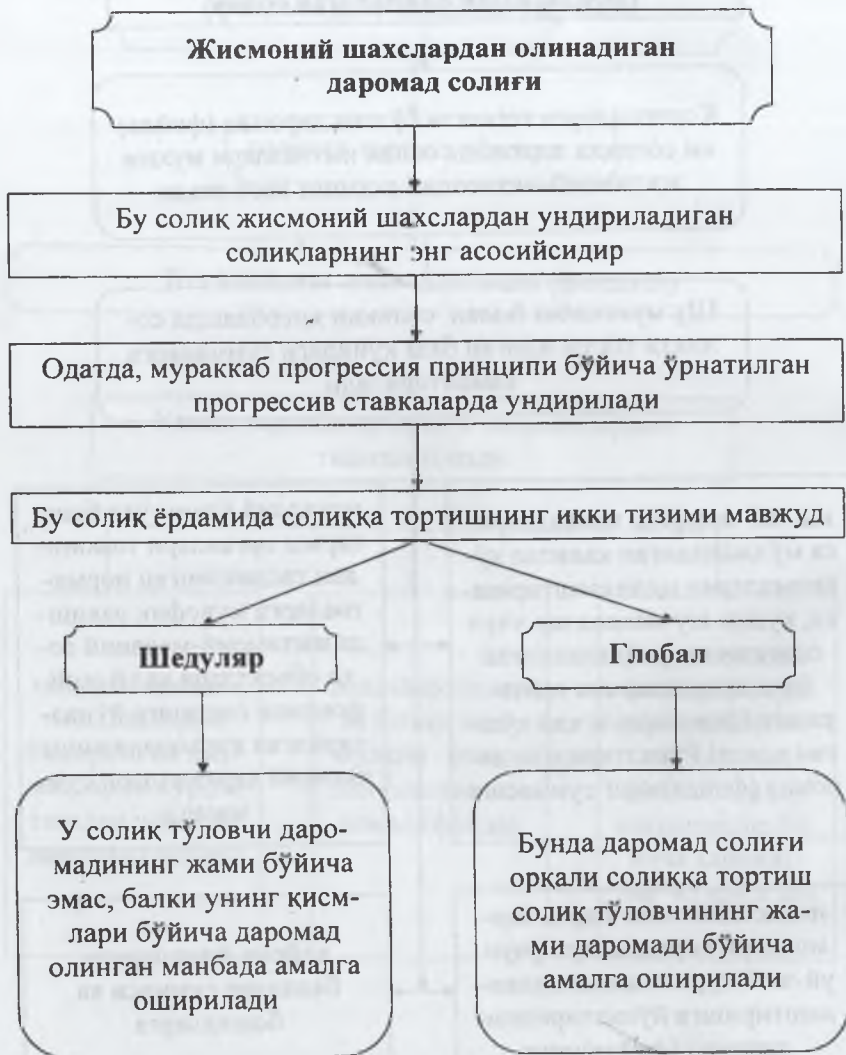

б) корхона ва ташкилотларнинг даромади (фойдаси)дан олинадиган солиқ

в) жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи

г) маҳаллий солиқлар ва йиғимлар

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар фискаль нуқтаи назардан етарли даражада самарали бўлмаган ва иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган солиқлар ва йиғимлардир

Мамлакатнинг солиқ қонунчилигига, давлат ҳокимияти органларининг қарорларига ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг меъёрий-ҳуқуқий актларига мувофиқ ўрнатиладиган ҳамда тегишли маҳаллий ҳудудда тўланиши шарт бўлган солиқ ва йиғимларга маҳаллий солиқлар ва йиғимлар дейилади

Давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ваколатига, ўзларининг фискаль аҳамиятига ва амал қилиш даврига қараб, маҳаллий солиқ ва йиғимлар иккига бўлинади

қонунчилик ҳокимият органи томонидан жорий этиладиган ва мамлакатнинг барча ҳудудларида амал қиладиган маҳаллий солиқлар ва йиғимлар

жисмоний шахсларнинг мол-мулкidan олинadиган солиқ; ер солиғи; реклама солиғи; савдо қилиш ҳуқуқи учун йиғим ва бошқалар

маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг қарорига мувофиқ жорий этиладиган маҳаллий солиқлар ва йиғимлар

компьютерлар, ҳисоблаш техникалари ва автомобилларни олиб-сотганлик учун солиқ; автотранспортлар тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим; мақсадли йиғимлари ва б.

III боб. БЮДЖЕТ ХАРАЖАТЛАРИ

3.1. Бюджет харажатлари: мазмуни-моҳияти, таркиби, тузилмаси ва классификацияси

Давлатнинг ўз функциялари ва вазифаларини бажариши билан боғлиқ равишда вужудга келган чиқимлар бюджет харажатлари дейилади. Бу чиқимлар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан турли йўналишлар бўйича фойдаланиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатларни ифодалайди.

Бюджет харажатлари умумий молиявий категория бўлган бюджетнинг кўринишларидан бири бўлиб, унга тегишли бўлган умумий хусусиятларга эгадир, яъни улар тақсимлаш характериға эга, ифодаланишининг пул шакли хос, пул фондларининг амал қилиши билан боғланган ва давлат томонидан ташкил қилинади. Шу билан биргаликда бюджет харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларга йўналтириладиган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат.

Бюджет харажатларининг иқтисодий моҳияти унинг турли-туман кўринишлари (турлари) орқали намоён бўлади. Харажатларнинг ҳар бир тури ўзининг миқдорий ва сифат характеристикасига эга. Уларнинг сифат характеристикаси воқеликнинг иқтисодий табиатини ифодалаб, бюджет харажатларининг мўлжалланганлигини, миқдорий характеристика эса уларнинг ўлчамини (миқдорини, ҳажмини) аниқлашга имкон беради.

Бюджет харажатлари чиқимларнинг конкрет турлари орқали намоён бўлади. Бюджет харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги эса, ўз навбатида, куйидаги омилларнинг мавжудлиги билан белгиланади: давлатнинг иқтисодий табиати ва функциялари; мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси; бюджетнинг миллий иқтисодиёт билан боғланганлиги; иқтисодий муносабатларнинг ривожланганлик даражаси; бюджет маблағларининг намоён бўлиш шакллари ва ҳ.к. Бу омилларнинг қўшилиши ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг маълум бир босқичида ҳар қандай давлат бюджет харажатларининг у ёки бу тизимини вужудга келтиради.

Жамиятнинг иқтисодий ҳаётида бюджет харажатларининг роли ва аҳамиятини аниқлаш учун уларни маълум белгиларга кўра тур-

кумлаштириш мақсадга мувофиқ. Назария ва амалиётда бюджет харажатларини классификация қилишнинг бир неча белгилари мавжуд. Улар ўзларининг иқтисодий мазмуни, функционалиги, ижтимоий тақрор ишлаб чиқаришдаги роли, ишлаб чиқариш тармоқлари ва фаолият турлари ёки идоровий бўлиниши, ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича, ҳудудий туркумланиши, маълум мақсадлари ва юридик нуқтаи назардан ёки давлат бошқаруви даражасига кўра алоҳида гуруҳларга ажратилиши мумкин.

Иқтисодий мазмунига кўра бюджет харажатлари капитал ва жорий харажатларга бўлинади. Бу харажатлар кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш жараёнига уларнинг қандай таъсир кўрсатиши мумкинлигини ифодалайди.

Бюджетнинг капитал харажатлари инновацион ва инвестицион фаолиятга йўналтирилган харажатлардир. Бу харажатларнинг таркибига:

а) тасдиқланган инвестицион дастурга мувофиқ ҳаракатдаги ёки янгидан ташкил этилаётган юридик шахсларга инвестициялар учун мўлжалланган харажатлар;

б) юридик шахсларга инвестицион мақсадлар учун бюджет кредитлари сифатида бериладиган маблағлар;

в) кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган капитал таъмирлашни амалга ошириш харажатлари ва шу билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар;

г) амалга оширилиши давлат мулкига тегишли бўлган мулкни ошириш ёки уни янгидан яратишга олиб келадиган харажатлар;

д) бюджет харажатларининг иқтисодий туркумланишига мувофиқ бюджетнинг капитал харажатлари таркибига киритиладиган бошқа харажатлар киради.

Бюджетининг капитал харажатлари таркибида Тараққиёт бюджетини шакллантирилиши мумкин.

Давлат ҳокимият органлари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, бюджет ташкилотларининг жорий фаолиятини таъминлашга йўналтирилган бюджет харажатлари, бошқа бюджетлар ва иқтисодиёт алоҳида тармоқларига дотация, субсидия ва субвенция шаклида кўрсатиладиган, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва бюджет харажатларининг туркумланишига мувофиқ, капитал харажатларнинг таркибига киритилмаган бошқа харажатлар бюджетнинг жорий харажатлари дейилади.

Аниқроқ равишда бюджетнинг жорий харажатлари таркиби куйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- давлат истеъмоли харажатлари (иқтисодий ва ижтимоий инфратузилмани, миллий хўжаликнинг давлат тармоқларини сақлаш, фуқаролик ва ҳарбий характердаги товарлар ва хизматларни сотиб олиш, давлат муассасаларининг жорий харажатлари);

- ҳокимиятнинг қуйи органлари, давлат корхоналари ва хусусий корхоналарга жорий субсидиялар;

- трансферт тўловлари;

- давлат қарзлари бўйича фоизларни тўлаш;

- бошқа харажатлар.

Бу харажатлар оддий бюджетда ёки жорий харажатлар ва даромадлар бюджетида акс этган чиқимларга мос келади.

Тақрор ишлаб чиқаришдаги ролига кўра бюджет харажатлари миллий иқтисодиётга (хўжаликка) қилинадиган харажатлар ва ижтимоий соҳа ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатларига бўлинади. Бу харажатларга, энг аввало, давлат корхоналари ва давлат улуши бор бўлган корхоналарнинг устав капиталини шакллантириш, уларни янада кенгайтириш ва ривожлантириш, давлат моддий захираларини яратиш харажатлари киради. Бюджетнинг ижтимоий соҳа ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари ҳам ижтимоий жиҳатдан зарур бўлган харажатлардир. Бу харажатлар истеъмол фондларини шакллантириш билан боғлиқ. Уларнинг бир қисми жамият аъзоларининг индивидуал эҳтиёжларини, бошқа бир қисми эса бутун жамиятнинг эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган. Бу ерда бюджет харажатлари ижтимоий истеъмол фондларини (мамлакатнинг мудофаа фонди, илмий тадқиқотлар фонди ва бошқалар) шакллантиришни тўлиқ, шахсий истеъмол фондларини эса қисман (номарказлаштирилган молиявий ресурслар билан биргаликда) таъминлайди. Шу билан биргаликда, бюджет маблағларининг катта қисми шахсий истеъмол фондларининг ижтимоий истеъмол фондларига (маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий сўғурта ва ижтимоий таъминот, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳоси ўртасидаги фарқларни қоплаш, кўп болали ва кам таъминланган оилаларга нафақалар фонди ва бошқалар) тегишли бўлган қисмини шакллантиришда кенг фойдаланилади.

Функционал нуқтаи назардан бюджет харажатларининг классификация қилиниши пул маблағларини ижтимоий фаолият соҳаларига йўналтирилганлигини акс эттиради. Бунда бюджет харажатлари куйидаги йирик гуруҳларга бўлиниши мумкин:

- давлат бошқаруви ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш;
- суд ҳокимияти;
- халқаро фаолият;
- миллий мудофаа;
- ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва давлат хавфсизлигини таъминлаш;
- фундаментал тадқиқотлар ва илмий-техника тараққиётини таъминлаш;
- саноат, энергетика ва қурилиш;
- қишлоқ хўжалиги ва балиқчилик;
- атроф-муҳитни ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, гидрометеорология, хариташунослик ва геодезия;
- транспорт, йўл хўжалиги, алоқа ва информатика;
- уй-жой коммунал хўжалиги;
- маориф;
- соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия;
- маданият, санъат ва кинематография;
- оммавий ахборот воситалари;
- давлат қарзига хизмат қилиш;
- бошқа даражадаги бюджетларга молиявий ёрдам;
- мақсадли бюджет фондлари;
- давлат захиралари ва резервларини тўлдириш;
- ижтимоий сиёсат;
- бошқа харажатлар.

Бюджет харажатларининг юқоридаги тартибда классификация қилиниши давлатнинг ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларидаги ролини кўрсатади.

Бюджет харажатларининг тармоқ белгиси бўйича гуруҳларга ажратишнинг асос қилиб миллий иқтисодиёт (хўжалик)нинг умум-этироф этилган тармоқларга бўлиниши қабул қилинган. Шунга мувофиқ, бюджет харажатлари саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, давлат бошқаруви, мудофаа ва ҳ.к. харажатларига бўлиниши мумкин. Бюджет харажатлари миллий иқтисодиёт (хўжалик) тармоқларининг пул фондларини шакллантиришда мустаҳкам молиявий асос яратиш билан биргаликда харажатларнинг тармоқлараро бўлиниши молиявий ресурсларни тақсимлашдаги нисбатларни аниқлашга ҳам имкон беради, миллий хўжаликнинг тармоқ таркибий тузилишини керакли йўна-

лишда ўзгартиради. Масалан, ҳозирги пайтда мамлакатимизда яратилган миллий даромаднинг ҳажми бюджет маблағларининг катта қисмини ижтимоий соҳа ва аҳолини бевосита ижтимоий қўллаб-қувватлашга йўналтириш имконини берапти. Бир вақтнинг ўзида иқтисодиётнинг устувор тармоқларининг (машинасозлик, қишлоқ хўжалиги, электроэнергетика ва бошқалар) катта қўламларда бюджетдан молиялаштирилиши ҳам таъминланаяпти.

Идоравий белгига кўра бюджет харажатларининг классификация қилиниши бюджет ассигнованияларини олувчи вазирлик, бошқа давлат муассасаси ёки юридик шахснинг ажратиб олиншига имкон беради. Бюджет харажатларининг ана шундай классификация қилиниши натижасида бошқарув тизимининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган харажатлар тузилмасидаги ўзгаришлар ўз вақтида кўрсатилади.

Ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича бюджет харажатларининг иқтисодий гуруҳларга ажратилиши давлатнинг тоифаси ва у томонидан бажарилаётган функцияларни ўзида акс эттиради. Ана шунга мувофиқ равишда бюджетнинг барча харажатларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари;
- миллий хўжаликка (иқтисодиётга) харажатлар;
- ҳарбий (мудофаа) харажатлар(и);
- бошқарув харажатлари;
- ривожланаётган мамлакатларга субсидиялар ва кредитлар тақдим этиш харажатлари.

Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари ўз таркибига маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий таъминот, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳоларидаги фарқларни бюджетдан қоплаш ва оилаларга ижтимоий нафақаларни олади. Давлатнинг ижтимоий функциясини ўзида акс эттириб, бу гуруҳдаги бюджетнинг харажатлари халқ таълими тизимини ривожлантириш ва такомиллаштиришга, фан ва маданиятни молиялаштиришга, аҳолининг тиббий хизматга бўлган талабини (эҳтиёжини) қондиришга, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминотни амалга оширишга кенг йўл очиб беради.

Таълим ва соғлиқни сақлашнинг текинлиги ҳамон устуворлигича қоляпти. Умумий таълимни текин ва касбий таълимни танлов асосида олиш кафолатланганлигича қолмоқда. Аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоя қилишга катта эътибор

берилмоқда. Иш ҳақининг энг кам даражасини ошириш, ишсизлик бўйича берилиши лозим бўлган нафақаларнинг миқдорини кўпайтириш, мактаб ёшигача бўлган болалар, мактаб ўқувчилари, студентларнинг овқатланиш харажатларини компенсация қилиш, бюджет ташкилотлари ходимларининг иш ҳақини тартибга солиш бўйича чоралар кўрилмоқда.

Миллий хўжаликка (иқтисодиётга) бюджетдан харажатларнинг қилиниши давлатнинг ҳамон хўжалик юритувчи асосий субъектлардан бири эканлигидан дарак беради. Айнан бу харажатлар катта кўламларда янги саноат корхоналарини қуриш, замонавий индустриал асосда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантириш, транспорт, алоқа ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларини техникавий қайта қуролланишини таъминлашга имкон яратади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда бюджетнинг бу харажатлари орасида иқтисодиётга харажатлар ва марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Ҳозирги шароитда такрор ишлаб чиқариш жараёнларига ва ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга бюджетнинг маълум мақсадларга йўналтирилган таъсирчанлиги кучаймоқда. Бюджет харажатлари иқтисодиёт ривожига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам жаҳоннинг кўпгина мамлакатларидаги (масалан, Германия, Япония, Жанубий Корея, Тайван ва бошқа мамлакатларда) “иқтисодий мўъжиза” айнан давлатнинг молиявий қўллаб-қувватлаши натижасида содир бўлди.

Бюджетнинг миллий хўжаликка (иқтисодиётга) йўналтирилган харажатлари таркиби илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари, иқтисодий ва ижтимоий инфратузилма, қишлоқ хўжалигини ва иқтисодиётнинг давлат тармоқларини қўллаб-қувватлаш, миллий хўжаликнинг айрим тармоқлари ва мамлакат минтақаларида бандликни таъминлаш, экспортни рағбатлантириш харажатларидан иборат.

Кейинги йилларда давлат капитал қуйилмаларининг ҳажми кескин ошмоқда. Хусусий фирмаларга, айниқса, дарақийёт минтақаларига берилаётган субсидиялар миқдори кўпаймоқда. Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш мақсадида унинг айрим тармоқларида давлат кафолати остида давлат субсидиялари ёки имтиёзли банк кредитлари кўринишида танланма ёрдам кўрсатилаёпти.

Иқтисодиётнинг қишлоқ хўжалиги тармоғига бюджетдан катта миқдордаги маблағлар тақдим этилаёпти. Бу тармоқ устувор равиш-

да қўллаб-қувватланиши лозим бўлган тармоқ ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигига бериладиган субсидиялар икки кўринишда тақдим этилмоқда:

1) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига кафолатланган баҳоларни қўллаб-қувватлаш;

2) ишлаб чиқариш мақсадлари – қишлоқ хўжалиги машиналари, минерал ўғитлар сотиб олиш ва омборхоналар қуриш учун.

Миллий маҳсулотларни экспорт қилувчи фирмалар фаолиятига бюджетдан ёрдам кўрсатилиши жаҳон бозорларидаги шиддатли рақобат шароитида уларнинг аҳволини анча энгиллаштиради.

Давлатнинг бюджет харажатлари орқали иқтисодиётга аралашуви иқтисодий ўсишнинг нисбатан юқори суръатларда бўлишини рағбатлантирибгина қолмасдан, балки унинг даврий тебранишини ҳам юмшатади (секинлаштиради).

Бюджетнинг ҳарбий (мудофаа) харажатлар(и) ҳам давлатнинг функцияларидан келиб чиқади. Улар ҳар бир давлатнинг ўз мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаши билан боғлиқдир. Бюджет маблағлари ҳисобидан Қуролли Кучларнинг барча турлари молиялаштирилади.

Ҳарбий (мудофаа) харажатлар(и) тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) харажатларга бўлинади. Тўғри (бевосита) ҳарбий харажатлар стратегик қуролларни ишлаб чиқариш ёки сотиб олиш, Қуролли Кучларнинг шахсий таркибини тайёрлаш ва сақлаш, ҳарбий характердаги илмий-тадқиқот ишларини амалга ошириш харажатларидан иборат бўлиши мумкин. Бу турдаги ҳарбий (мудофаа) харажатлар (и) уруш ҳаракатлари содир этилаётган пайтда ва мамлакат иқтисодиётининг милитаризациялашуви шароитида кескин ошади.

Эгри (билвосита) ҳарбий (мудофаа) харажатлар(и)га уруш ногиронлари ва вафот этганлар оилаларига бериладиган пенсия ва нафақалар, фуқаролик идораларининг моддалари бўйича ўтадиган харажатларнинг (масалан, йўл ва стратегик объектларни қуриш харажатлари) бир қисми киради.

Давлат томонидан бошқарув шаклидаги фаолият турининг амалга оширилиши, унинг хўжалик-ташкилотчилик функцияси бюджетдан бошқарув харажатлари деб номланган алоҳида харажатлар қилинишини тақозо этади. Бошқарув (давлат ҳокимияти органлари, суд ва прокуратура органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарув органлари) харажатлари давлат органлари фаолиятининг молиявий асосини ташкил этиб, жамият ҳаётининг барча соҳаларига раҳбарлик қилишга имкон яратади.

Ривожланаётган мамлакатларга субсидиялар ва кредитлар бериш ривожланган мамлакатларнинг бюджетлари ҳисобидан амалга оширилади. Бундай ёрдам фақат иқтисодий омиллар билан эмас, балки сиёсий жиҳатлари билан характерланади. Имтиёзли шартларда кредитлаштириш ва қайтарилмайдиган тарзда ёрдам кўрсатиш унинг кўринишларидандир.

Бюджетнинг барча харажатлари юқоридаги бешта гуруҳдан қайси бирига киришдан қатъий назар, улар ўзларининг маълум аниқ мақсадларга мўлжалланганлиги бўйича ҳам бир неча қисмларга бўлинади. Бу қисмлар бюджет харажатларининг аниқ турларидан таркиб топади. Капитал қўйилмалар, дотациялар, субвенциялар, субсидиялар, бюджет ссудалари, иш ҳақи, овқатланиш харажатлари, капитал ва жорий ремонт, канцелярия ва хўжалик харажатларини бюджет харажатларининг аниқ турлари сифатида кўрсатиш мумкин. Бюджет харажатларининг маълум аниқ мақсадларга мўлжалланганлиги бўйича туркумланиши бюджет маблағларидан оқилона фойдаланишга шароит яратади, бюджет ассигнованияларидан фойдаланиш устидан самарали ва таъсирчан молиявий назоратни амалга оширишнинг зарурий асоси ҳисобланади.

Бюджет харажатларини иқтисодий нуқтаи назардан туркумларга ажратилиши билан бир қаторда ташкилий жиҳатдан ҳам гуруҳларга ажратиш мумкин. Бунинг асосида бюджет харажатларини юқори ташкилотлар (вазирликлар, уюшмалар, ассоциациялар, бирлашмалар, концернлар, компаниялар ва ҳ.к.) ва ҳудудий белгилари ётиши мумкин. Бюджет харажатларининг юқори ташкилотлар бўйича гуруҳланиши бюджет маблағларини аниқ олувчиларни кўрсатади ва улар тармоқ ичида пул фондларини шакллантиришда масъул бўлиб, ажратилган бюджет ассигнованияларидан ўз вақтида, самарали ва қонуний фойдаланиш устидан жавобгардирлар.

Бюджет харажатларининг ҳудудий белгига мувофиқ бўлиниши уларнинг марказлашувини турли даражаларини ўзида акс эттиради. Шу муносабат билан, давлат бошқаруви даражаси ва юридик нуқтаи назардан, бюджет харажатлари уч гуруҳга кирувчи харажатлардан таркиб топади:

- Давлат бюджети харажатлари;
- Республика бюджети харажатлари;
- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг харажатлари.

“Бюджет тизими тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 12-моддасига мувофиқ Давлат бюджети харажатлари қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- бюджетдан маблағ олувчиларнинг жорий харажатлари;
  - жорий бюджет трансфертлари;
  - капитал харажатлар (асосий фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради)ни давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқариш, чет элда давлат эҳтиёжлари учун ер ва бошқа мол-мулк олиш, давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олиш, давлат захираларини вужудга келтириш харажатлари);
  - капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга бериладиган трансфертлар;
  - резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига бериладиган бюджет ссудалари;
  - давлат мақсадли жамғармаларига бериладиган бюджет дотациялари ва бюджет ссудалари;
  - қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа харажатлар.
- Ўз навбатида, Республика бюджети харажатларининг таркиби қуйидагилардан иборат (юқоридаги қонуннинг 16-моддаси):
- республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағи олувчиларнинг жорий харажатлари;
  - жорий бюджет трансфертлари;
  - капитал харажатлар (асосий фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқариш, чет элда давлат эҳтиёжлари учун ер ва бошқа мол-мулк олиш, давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олиш, давлат захираларини вужудга келтириш харажатлари);
  - капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга бериладиган бюджет трансфертлари;
  - Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларга бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари;
  - резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига бериладиган бюджет ссудалари;
  - давлат мақсадли жамғармаларига бериладиган бюджет дотациялари ва бюджет ссудалари;

- қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа харажатлар.

Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар харажатлари қуйидаги шаклларда амалга оширилади (тегишли қонуннинг 19-моддаси):

- Қорақалпоғистон Республикаси ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштирилладиган бюджет ташкилотларининг жорий харажатлари;
- жорий бюджет трансфертлари;
- капитал харажатлар (асосий фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқариш, давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олиш);
- қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа харажатлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида бюджетнинг харажатлари унинг даромадлари билан узвий боғлангандир. Бундай ўзаро боғлиқлик харажатларнинг миқдорий жиҳатдан даромадларга мувофиқ келиши ва уларнинг бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатиши орқали ифодланади. Бир томондан, аксарият ҳолларда, бюджет харажатларининг ҳажми бюджет даромадларининг ҳажми билан чекланади. Ўз навбатида, бюджет даромадларининг ҳажми эса давлатнинг иқтисодий имкониятлари билан аниқланади. Шунинг учун ҳам бу ерда бюджет харажатларининг шундай ҳажмини ва миллий хўжалиқда пул фондларини шакллантиришда бюджет маблағларидан фойдаланишнинг шундай муддатларини ўрнатиш керакки, улар минимал харажатлар қилиб, максимал самарага эришиш орқали давлат олдидаги ижтимоий-иқтисодий вазифаларни муваффақиятли бажарилишини таъминласин. Бошқа томондан эса, ишлаб чиқаришнинг ўсишига ижобий таъсир қилиш, илмий-техника тараққиётини тезлаштириш ва миллий хўжалиқдаги пропорцияларни оптималлаштириш орқали бюджетнинг харажатлари унинг даромадлари даражасининг ортисига ўз таъсирини кўрсатади.

Бюджет харажатлари ҳажмининг йилдан-йилга ортиб бориши уларни миллий хўжалиқнинг самарадорлиги нуқтаи назаридан баҳолашни жуда долзарб муаммога айлантириб қўяди. Бунда миллий хўжалиқнинг якуний натижасини баҳолаб, фақат унга тегишли бўлган даромадларнинг қўшимча равишда ўсганлигига эътибор бериш билан чекланиш мақсадга мувофиқ эмас. Бу ерда, бир вақтнинг ўзида, жамиятнинг ижтимоий тараққиёт даражаси, ижтимоий муаммоларнинг қай даражада ҳал этилганлиги ҳам назардан четда қолмаслиги керак. Албатта, миллий хўжалиқнинг якуний натижаси бюд-

жет харажатларининг умумий ҳажмига, уларнинг таркибий тузилишига, бюджет маблағларидан тўғри, иқтисод қилиб ва самарали фойдаланишга бевосита боғлиқ. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда бюджет харажатларининг илмий асосланган ҳолда режалаштирилишига, бюджет ассигнованияларидан фойдаланиш устидан молиявий назоратнинг бутун тизимига алоҳида эътибор бериш лозим.

Миллий хўжалиқни молиявий тартибга солишнинг муҳим воситаларидан бири ҳам бюджетнинг харажатларидир. Бу ерда, одатда, молиявий тартибга солиш дейилганда, миллий хўжалиқдаги оқилона пропорцияларни таъминлаш мақсадида бюджет маблағларини тармоқлар ва ҳудудлар бўйича тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг шакллари ва методлари мажмуи тушунилади. Миллий хўжалиқни молиявий тартибга солишнинг объектив зарурлиги катта ўзгарувчанлик билан характерланадиган унинг мураккаб организми бўлган турли қисмларида молиявий ресурсларни жамғариш суръатларининг турличалиги билан изоҳланади. Бюджет ресурсларини сарф қилиш орқали давлат пул маблағларини тақсимлашда вужудга келган пропорцияларни ўзгартириши ва бунинг оқибатида баъзи бир тармоқларнинг (ҳудудларнинг) ривожланишини тезлаштириши ва бошқаларининг ривожланишини рағбатлантирмасдан, миллий хўжалиқнинг ривожланишини тартибга солиши мумкин. Бюджет маблағларининг катта қисмини муҳим ишлаб чиқариш-ҳудудий комплексларни ривожлантиришга сарфлаш секин-асталик билан чуқур сифат ўзгаришларининг содир бўлишига – ижтимоий ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилмасининг ўзгаришига олиб келади.

Мамлакатнинг миллий хўжалигини молиявий жиҳатдан тартибга солиш бюджет даромадларини режалаштириш ва бюджетдан молиялаштириш жараёнлари давомида амалга оширилади. Режалаштириш жараёнининг ўзидаёқ бюджет харажатларининг умумий ҳажми горизонталига (тармоқ, вазирлик ва мақсадли кесимларда) ва вертикалига (бошқарувнинг турли даражаларига мувофиқ равишда) тақсимланиб, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларнинг содир бўлиши учун тегишли шароит яратилади. Бюджетдан молиялаштириш жараёнида эса давлат ўзининг ихтиёрига келиб тушаётган пул маблағларини режалаштирилган тадбирлар доирасида ва ундан ташқарида кенг манёвр қилиш имконига эга бўлади. Маблағларни аниқ тақсимловчиларга бюджет кредитларини очиш, бюджет ассигнованияларини бериш ва улардан самарали фойдаланиш устидан назорат қилиб, иқтисодиётнинг ривожланиши устидан мо-

лия органлари диққат билан кузатувни амалга оширадилар ва зарур ҳолларда тақсимланаётган бюджет маблағларининг пропорцияларини ўзгартирадилар.

Бюджетда даромадларни харажатларнинг конкрет турлари ва йўналишлари бўйича бириктирилиши принципи бўлмаганлиги учун бу ерда бюджет ресурслари билан кенг манёвр қилиш ва шунга мувофиқ равишда давлатнинг ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағларидан ҳар қандай зарур йўналишда фойдаланилиши мумкин.

Бюджет харажатларининг таркиби ва унинг тузилмаси давлатнинг табиатига, у томонидан бажарилаётган функцияларга, миллий хўжаликнинг эҳтиёжларига боғлиқ ҳамда бюджет механизми орқали ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг баъзи бир омилларига давлатнинг таъсирчанлигини таъминлаш кабилар билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети харажатларининг 2009 йилга тегишли бўлган таркиби ва унинг тузилмаси 2-жадвалда келтирилган.

Демак, 2-жадвал маълумотларининг кўрсатишича, 2009 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети харажатларининг ярмидан кўпроғини (56,55%) ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари ташкил этмоқда. Бу харажатларнинг таркибида асосий ўринни маориф (32,65%), соғлиқни сақлаш (11,82%) ва оилаларга ижтимоий нафақалар (9,56%) эгалламоқда. Умумий ҳолда эса ана шу уч гуруҳдаги харажатлар Давлат бюджетидан ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга мўлжалланган маблағларнинг 95,02%га тенг бўлмоқда.

Умуман олганда, Давлат бюджетининг бу гуруҳга кирувчи харажатлари ёш авлодни тарбиялаш ва уларга замонавий билимларни бериш, миллий хўжалик учун зарур бўлган юқори малакали кадрларни тайёрлаш, аҳолига малакали тиббиёт хизмати кўрсатиш, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминотни янада яхшилаш, бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳозирги мураккаб шароитида аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш ва уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш масалаларига Ўзбекистонда қандай эътибор берилаётганлигини яққол кўрсатмоқда.

Иқтисодиёт харажатлари ва марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари ўзларининг салмоғига кўра Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг харажатлари таркибий тузилмасида кейинги ўринни эгаллаб, уларнинг ҳар бирига, мос равишда, бюджет харажатларининг 11,97% ва 7,51% қисмлари тўғ-

ри келаяпти. Бу рақамлар бюджет маблағлари ҳисобидан мамлакат иқтисодиётининг барқарор ўсишини таъминлаш, унинг таркибий тузилмасини

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети харажатларининг таркиби ва тузилмаси⁷

Х а р а ж а т л а р	2009 йил (режа)	
	млн. сўмда	%да
1. Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари: жами шундан:	6170982,9	56,55
1.1. Маориф	3562916,5	32,65
1.2. Соғлиқни сақлаш	1290048,5	11,82
1.3. Маданият ва спорт	127336,1	1,17
1.4. Фан	64317,8	0,59
1.5. Ижтимоий таъминот	47056,8	0,43
1.6. Оилаларга ижтимоий нафақалар (болали оилаларни қўшган ҳолда)	1043703,9	9,56
2. Фуқаролик жамияти институтлари, ИИЧБ ва ННТларнинг ривожланишига грантлар ва маблағлар	4 000,0	0,04
3. Иқтисодиёт харажатлари	1305744,7	11,97
4. Марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари	820000,0	7,51
5. Давлат ҳокимият органлари, бошқарув ва суд органларини сақлаш	271905,8	2,49
6. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини сақлаш	85035,3	0,78
7. Вазирлар Маҳкамасининг резерв фонди	34175,0	0,31
8. Бошқа харажатлар	2221182,7	20,35
Давлат бюджетининг харажатлари⁸ - жами	10913026,4	100,0

такимллаштириш ва ўзгартириш, миллий хўжалик секторларида иқтисодий самарадорликнинг ўсишини таъминлаш, илмий-техника таракқиётининг ўсиш суръатларини тезлаштириш, ягона техникавий сиёсатни юргизишга жиддий эътибор берилаётганлигидан дарак беради.

⁷ Жадвал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 февралдаги ПП-1024-сонли "Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макронқисодий курсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида"ги Қарори материаллари асосида тузилган.

⁸ Бюджетдан ташқари фондларнинг харажатларисиз.

3.2. Бюджетдан молиялаштириш: таърифи, принциплари, усуллари, шакллари ва методлари

Бюджетнинг харажатларидан фойдаланиш бюджетдан молиялаштириш орқали амалга оширилади. Шу муносабат билан, бюджетдан молиялаштириш дейилганда режада кўзда тутилган тадбирларни амалга ошириш учун субъектларга бюджетдан маблағларни тақдим этиш тизими тушунилади. У пул маблағларини тақдим этишнинг ўзига хос шакл ва методлари билан характерланади ҳамда маълум бир принципларга таянади. Бюджетдан молиялаштиришнинг принциплари, шакллари ва методлари бу тизимнинг таркибий элементлари бўлиб ҳисобланади ва унинг амал қилиш натижаларига ўз таъсирини кўрсатади. Муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифалар ҳал этилаётган ҳозирги пайтда оқилона ва самарали бюджетдан молиялаштириш тизимининг аҳамияти янада ортади.

Бюджетдан молиялаштиришнинг оқилона тизимини ташкил этишда, энг аввало, молиялаштириш принциплари муҳим роль ўйнайди. Амалиётда фойдаланилаётган бюджетдан молиялаштиришнинг принципларини умумий ва хусусий гуруҳларга бўлиш мумкин. Умумий принциплар бюджетдан маблағ оладиган барча субъектларнинг фаолиятига тегишлидир. Хусусий принциплар эса субъектлар фаолиятининг ташкил этилишига боғлиқ равишда бюджет маблағларининг тақдим этилиш тартибини белгилаб беради.

Бюджетдан молиялаштиришнинг умумий принциплари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- **минимум харажат қилиб, максимум самара олиш.** Бюджет маблағлари улардан фойдаланишнинг энг юқори самараси таъминлангандагина тақдим қилиниши керак. Бундай самара, бир томондан, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг турли вазифаларини ечиш, иккинчи томондан эса, бюджет ассигнованияларини олувчиларнинг даромадлари ўсиши ҳисобидан пул маблағларининг бюджетга қайта оқиб келиши билан ифодаланиши мумкин;

- **бюджет ассигнованияларидан фойдаланишнинг мақсадли характердалиги.** Юридик шахслар олдиндан мақсадлари аниқланган ва тасдиқланган бюджет асосида бюджетдан маблағ олиши мумкин. Бу принципга қатъий риоя қилиш бюджет ассигнованияларидан самарасиз фойдаланишга тўсқинлик қилади;

- **кўзда тутилган режаларнинг бажарилиши ва олдин берилган ассигнованияларнинг фойдаланилганлигини инobatта олган**

ҳолда бюджет маблағларини тақдим этиш. Бюджетдан молиялаштириш кўрсаткичларнинг бажарилишига боғлиқлиги молиявий органларга корхона, ташкилот ва муассасаларнинг фаолияти устидан самарали ва таъсирчан назоратни амалга оширишга имкон беради;

- **бюджет ассигнованияларининг қайтарилувчан эмаслиги.** Бюджет ассигнованиялари субъектларга уларни мажбурий равишда бюджетга қайтармаслик шарти билан тақдим этилади;

- **бюджет ассигнованияларининг текинлиги.** Бюджетдан ассигнованиялар субъектларга фоиз кўринишида қандайдир даромадларни давлатга тўламасдан ёки ассигнованияларни тўлашнинг бошқа кўринишларисиз, ажратилади.

Бюджетдан молиялаштириш амалиётида умумий принциплар билан биргаликда хусусий принциплардан ҳам фойдаланилади. Уларнинг таркибига қуйидагилар киради:

- бюджет ассигнованияларини фақат ишлаб чиқаришни кенгайтириш харажатларига ажратиш;

- бюджет ассигнованияларининг ўлчамини аниқлашда “қолдик” ёндашувидан фойдаланиш;

- бюджетдан молиялаштиришдан режалаштирилаётган харажатларни кредит методи орқали таъминлаш билан биргаликда фойдаланиш;

- корхоналарнинг молиявий ҳолатини бюджетли тартибга солиш принципи ва бошқалар.

Бюджетт ассигнованиялари амалиётида бюджетдан молиялаштиришнинг турли усуллари билан фойдаланилади. Унинг қуйидаги икки усулини алоҳида ажратиш кўрсатиш мумкин:

- **“нетто-бюджет” тизими бўйича молиялаштириш.** Пул маблағларини тақдим этишнинг бу усули шу билан характерланадики, унга кўра бюджет ассигнованиялари тасдиқланган бюджетда кўзда тутилган харажатларнинг чекланган бир қисмига ажратилади;

- **“брутто-бюджет” тизими бўйича молиялаштириш.** Бу усул бюджетдан тўлиқ молиялаштириладиган корхона ва ташкилотлар учун қўлланилади. Бюджет ассигнованиялари бу ҳолда бюджет ташкилотини жорий сақлаш ва унинг фаолиятини кенгайтириш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг барча турлари учун ажратилади.

Пул маблағларини тақдим этишнинг юқорида келтирилган усуллари бюджетдан молиялаштиришнинг қуйидаги шакллари ёрдамида амалга оширилади:

- бюджет ташкилотини сақлаш учун ассигнованиялар;

- давлат ва маҳаллий Узини-Узи бошқариш органларининг шартномалари бўйича юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилган товарлар, ишлар ва хизматларни тулаш учун маблағлар;

- аҳолига трансфертлар;
- жисмоний ва юридик шахсларга субвенция ва субсидиялар;
- қуйи бюджетларга ва давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларига дотация, субвенция ва субсидиялар;
- ҳаракатдаги (амалдаги) ёки янгидан ташкил этилаётган юридик шахслар устав капиталига инвестициялар;
- нархлардаги фарқни қоплаш.

Амалиётда бюджетдан молиялаштириш, юридик нуқтаи назардан, қуйидаги икки кўринишда амалга оширилади:

- 1) харажатларни республика бюджетидан молиялаштириш;
- 2) харажатларни Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириш.

Ўзбекистон Республикаси “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонунининг 22-моддасига кўра республика бюджетидан харажатларни молиялаштириш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда, қуйидаги йўналишларда амалга оширилади:

- фан, таълим, маданият, соқлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (республикага бўйсунадиган ташкилотлар бўйича);
- ижтимоий таъминот;
- мудофаа, миллий хавфсизлик ва жамоат тартибини сақлаш хизматларини таъминлаш;
- судлар ва прокуратура органлари фаолиятини таъминлаш;
- давлат ва сафарбарлик захираларини вужудга келтириш ҳамда уларни сақлаш;
- давлатнинг марказлаштирилган инвестицияларини амалга ошириш;
- давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги дипломатик ваколатхоналари ҳамда миссиялари фаолиятини таъминлаш;
- иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги республикага бўйсунадиган бюджет ташкилотларини сақлаш;
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли давлат дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш;
- ер тузиш, мелиоратив, табиатни муҳофаза қилиш ва эпизоотияга қарши кураш чора-тадбирларини амалга ошириш;

- қишлоқ хўжалиги зараркунандаларига қарши кураш;
- гидрометеорология, табиий офатларга қарши кураш чора-тадбирлари;

- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Ўз навбатида, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қуйидагиларга мўлжалланган харажатлар молиялаштирилади (юқоридаги қонуннинг 23-моддаси):

- фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларидан молиялаштириладиган бюджет ташкилотлари бўйича);

- ижтимоий таъминот;

- аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш;

- Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини таъминлаш;

- иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджет ташкилотларини сақлаш;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш;

- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Маблағларни бюджетдан тақдим этишнинг методлари бюджетдан молиялаштиришнинг муҳим элементи бўлиб ҳисобланади. Уларнинг ёрдамида молия органлари бюджетда кўзда тутилган тадбирларни пул маблағлари билан таъминлайди, пул маблағларидан фойдаланишда юқори натижаларга эришиш учун маблағларни қайта ўзгартириб, тақдим этишни амалга оширади, молиявий ресурсларни тақсимлашда таркиб топаётган пропорцияларни тартибга солади.

Давлат томонидан моддий ишлаб чиқариш соҳаси ва уй-жой, коммунал хўжалигига қилинадиган харажатлар мамлакат иқтисодиётини молиялаштириш харажатларига киради. Бунда бюджет маблағлари вазирликлар, идоралар ва корхоналарга ишлаб чиқаришни кенгайтириш бўйича харажатларга (капитал қуйилмаларга), оддий такрор ишлаб чиқаришни таъминлашга (субсидиялар, дотациялар ва трансфертлар), операцион харажатларга ва бошқа харажатларга берилади.

Мамлакат иқтисодиётини молиялаштириш харажатлари вазирликлар, идоралар ва корхоналар бўйича режалаштирилади ҳамда бир вақтнинг ўзида маълум мақсадларга мўлжалланганлиги бўйича кўзда тутилади. Бунда бюджет маблағларининг асосий қисми иқтисодиётнинг устувор тармоқларига, яъни саноат, энергетика, кишлок хўжалиги ва транспортга йўналтирилади.

Бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланиш нуқтаи назаридан капитал қўйилмаларни молиялаштириш иқтисодиётни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш мақсадларига мўлжалланган асосий фондларнинг янгилашини яратиш ва ҳаракатдагиларини кенгайтиришга учун пул маблағларини тақдим этишга капитал қўйилмаларни молиялаштириш дейилади. Бюджет ресурслари чекланганлиги учун улар инвестицияларнинг чекланган доирасига, яъни мақсадли дастурларга киритилган ёки ҳокимиятнинг ижроия органлари қарори бўйича амалга ошириладиган инвестицияларга берилади.

Иқтисодиёт харажатларини молиялаштиришнинг муҳим йўналиши юридик шахсларга турли субсидиялар, дотациялар ва субвенциялар беришдир. Бу кўринишдаги бюджет маблағлари давлат, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ва хусусий корхоналар (и) нинг турли жорий харажатлари ва зарарларини қоплаш учун ажратилади. Ана шундай харажатларнинг асосий қисми ёқилги-энергетика саноати, агро-саноат комплекси, уй-жой коммунал хўжалиги, шаҳар транспорти ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига йўналтирилади.

Бюджетнинг ижтимоий эҳтиёжларга мўлжалланган харажатлари давлат томонидан ижтимоий функциянинг бажарилиши билан боғлиқ. Бу харажатлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- маориф;
- маданият, санъат ва кинематография;
- оммавий ахборот воситалари;
- соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия;
- ижтимоий сиёсат.

Ижтимоий эҳтиёжлар харажатлари сметали режалаштириш принциплари асосида аниқланади. Бу харажатлар конкрет тадбирлар ва харажатларнинг турлари бўйича молиялаштирилади. Харажатлар ҳажми бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган ижтимоий соҳа ташкилотларида ишлаб чиқиладиган смета ва молия органларида тузилган ассигнованиялар ҳисоб-китоби асосида аниқланади. Ҳисоб-китоблар асосида хизмат кўрсатиладиган контингентларни характерловчи ташки-

лотлар фаолиятининг кўрсаткичлари (масалан, ўқувчилар, гуруҳлар, синфлар сони ва ҳ.к.) ётади. Бунда уларнинг йил давомида фаолият кўрсатиш вақти ҳам ҳисобга олинади. Бу кўрсаткичлар ҳисоб-китоб бирликлари бўлиб хизмат қилади. Ҳисоб-китоб бирлигига тўғри келувчи пулли харажат бюджет ташкилотининг фаолият кўрсатишини ва ривожланишини таъминлайдиган норма бўйича ўрнатилади.

3.3. Бюджет нормалари (меъёрлари), харажатлар сметаси ва бюджет кредити

Бюджет нормалари (меъёрлари). Бюджет маблағларини сарф қилишнинг асосий принципи уларнинг мўлжалланганлиги ва вақт бўйича қаттиқ тартибга солинганлигидир. Ташкилот пул маблағларидан сметада кўзда тутилмаган мақсадлар учун фойдаланиш ҳуқуқига эга эмас. Бюджет ташкилоти сметасининг харажатлари уларнинг ёпик рўйхатини ўз ичига олиб, таркибига қуйидагилар қиради:

- ходимларнинг меҳнат ҳақини тўлаш;
- давлатнинг бюджетдан ташқари жамгармаларига бадаллар;
- аҳолига трансфертлар (қонунга мувофиқ равишда белгиланган пенсиялар, стипендиялар, нафақалар, компенсациялар ва бошқа ижтимоий тўловлар);
- хизмат сафари харажатлари ва ходимларга берилган бошқа компенсацион тўловлар;
- сотиб олиниши керак бўлган товарлар, бажарилиши лозим бўлган ишлар ва кўрсатилажак хизматларга ҳақ тўлаш.

Юқорида кўрсатилган харажатлар аниқ эҳтиёжни қондириш ўлчови сифатида пул маблағларининг маълум суммасида ифодаланган харажатлар нормаси асосида амалга оширилади. Амалиётда пулли нормаларнинг ҳар хил турларидан фойдаланилади:

- моддий бойликлардан фойдаланишнинг натурал кўрсаткичларига асосланган нормалар (овқатланиш, тиббиёт ускуналари, дори-дармонларни сотиб олиш, юмшоқ инвентарлар ва ҳ.к.лар харажатлари нормаси). Бундай нормалар моддий нормаларнинг пулдаги ифодасини намоён этади;
- умумлаштирилган якка тартибдаги тўловлар – иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар, хизмат сафари харажатлари ва бошқалар;
- ўтган даврларда маблағларнинг сарфланиш кўрсаткичларини умумлаштириш асосида тажриба-статистика усули ёрдамида ва

бюджетнинг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда вужудга келтирилган нормалар.

Ўзининг мураккаблик даражасига қараб, бюджет нормалари иккига бўлинади:

1) оддий нормалар (харажатларнинг оддий ёки аниқ турига тегишли бўлган нормалар);

2) комбинациялаштирилган ёки йириклаштирилган нормалар (бир неча харажатлар турларини қамраб оладиган, алоҳида бир харажатлар моддасини ва ўхшаш харажатлар моддаларини шакллантирадиган ёки муассасанинг барча харажатларини қамраб оладиган нормалар).

Ҳозирги шароитда ижтимоий соҳа ташкилотларининг барча турдаги харажатларини қамраб оладиган йириклаштирилган нормалар муҳим аҳамият касб этмоқда. Бундай нормалардан фойдаланиш муассасалар ишини юқори якуний натижаларга эришишга йўналтиради: болаларни ўқитиш, мутахассисларни тайёрлаш, беморларга ёрдам кўрсатиш ва ҳ.к. Бундан ташқари, йириклаштирилган нормаларнинг қўлланилиши турли харажатлар йўналишида бюджет маблағларидан фойдаланиш бўйича ташкилотларнинг мустақиллигини кенгайтиради ва ресурслардан оқилона ва тежамли фойдаланишда уларнинг манфаатдорлигини кучайтиради.

Бюджет нормалари жуда кўп омиллар таъсири остида ўзгариб туриши мумкин. Масалан, баҳо ва тарифлар тизимининг ўзгариши, миллий хўжалиқда иш ҳақининг ўсиши, маҳаллий бюджетларда харажатларни молиялаштириш бўйича кўшимча имкониятларнинг пайдо бўлишига в.б.

Харажатлар сметаси. Харажатлар сметаси бюджет ташкилотнинг молиявий режаси ҳисобланади. Бюджет ташкилотини молиялаштириш даромад бўлмасдан, фақат ташкилотнинг харажатлари ҳажми ва уларнинг мақсадли йўналтирилганлигига тенг бўлган маблағларнинг тушуvidан иборат бўлганлиги учун смета даромадлар қисмига эга эмас. Смета асосида молия органлари ижтимоий эҳтиёжлар учун харажатларнинг ҳажмини аниқлайди ва у нарса жорий йилнинг бюджети таркибига киритилади. Бунда қуйидаги ҳолатларга алоҳида эътибор берилиши керак:

1. Ижтимоий эҳтиёж харажатларининг бир қисми бюджетдан бошқачароқ тарзда молиялаштирилади. Масалан, ана шундай тарзда оммавий ахборот воситалари ва театр-томоша корхоналарининг етишмаган маблағлари таъминланади. Бу корхоналарнинг хизмат-

лари тўловли (ҳақли) бўлса-да, ўз даромадлари уларнинг барча харажатларини қоплашга етмайди. Бундай корхоналарнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги етишмаган фарқ бюджетдан қоплаши керак.

2. Илм-фанни молиялаштириш бюджет харажатларининг мустақил гуруҳи ҳисобланади. Улар учун бюджетдан маблағлар энг муҳим истикболли назарий изланишлар ва умумдавлат мақсадли илмий-техникавий дастурлар бўйича йўналтирилади. Ана шу мақсадлар учун маблағлар бевосита илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини амалга ошириш билан шуғулланувчи Фанлар Академияси, тармоқ академиялари, олий ўқув юртлари, архивлар ва бошқа ташкилотларга ажратилади.

3. Илмий ташкилотларни молиялаштириш сметали тартибда амалга оширилади. Барча ташкилотларда аниқ мавзулар бўйича харажатлар сметаси тузилади. Харажатларни режалаштириш ва молиялаштириш тартиби бу ерда ижтимоий-маданий эҳтиёжлар харажатларида қўлланиладиган услуб билан бил хилдир.

4. Миллий мудофаа харажатлари давлатнинг функцияларидан келиб чиқади. Мудофаа харажатларининг умумий миқдори ва даражаси қуйидаги турли хилдаги ички ва ташқи омилларга боғлиқ:

- халқаро вазият;

- мамлакат ҳудудининг катталигига боғлиқ бўлган чегараларнинг узунлиги ва характери;

- ҳарбий ишнинг замонавий тараққиёти ва армиянинг техникавий жиҳатдан қурулганлик аҳволи;

- шахсий таркиб турмуш даражасини юқори поғонага кўтаришнинг ва Қурулли Кучларда ижтимоий-маданий тадбирларни амалга оширишнинг зарурлиги;

- мамлакатнинг иқтисодий имкониятлари;

- ва бошқалар.

Мудофаа харажатлари объектив зарурат бўлишига қарамасдан улар ноишлаб чиқариш характериға эга. Шунинг учун ҳам давлатлар тинчликсевар ташқи сиёсатни амалга ошира бориб, ҳарбий харажатларни қисқартиришга ҳаракат қилади.

Бюджетда кўзда тутилган миллий мудофаа харажатларининг гуруҳи, асосан, Мудофаа вазирлиги орқали ўтадиган тўғри (бевосита) ҳарбий харажатларни ўз ичига олади. Бу харажатларнинг таркибига армияни сақлаш, қурул-яроғ ва ҳарбий техника сотиб олиш, капитал қурилиш, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик иш-

лари, ҳарбий хизматчиларга маош, пенсия ва нафақалар бериш ва бошқа харажатлар киради. Бу харажатларнинг барчаси Мудофаа вазирлигининг махсус сметасида ўз аксини топади ва республика бюджетининг харажатлари таркибига киритилади.

Миллий мудофаа харажатларини режалаштиришнинг ўзига хос бўлган хусусияти шундан иборатки, бу ерда биринчи навбатда, Мудофаа вазирлиги бўйича харажатларнинг умумий ҳажми аниқланади. Ундан сўнг эса ҳарбий округлар ва ҳарбий қисмларнинг сметалари тузилади. Бундай тартибга амал қилиш ҳарбий харажатларнинг катта қисмини (қурол-яроғ, ҳарбий техника, ёқилги, озик-овқат ва шунга ўхшашлар) Мудофаа вазирлиги орқали молиялаштирилиши билан изоҳланади.

Тўғри (бевосита) ҳарбий харажатларнинг бошқа бир қисми бюджет харажатларининг бошқа бўлинмалари бўйича молиялаштирилади. Масалан, ички ва чегара қўшинларини сақлаш харажатлари ҳамда хавфсизлик органларининг фаолияти ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти ва давлат хавфсизлигини таъминлаш бўлими орқали молиялаштирилади. Бу харажатларни режалаштириш ва молиялаштириш сметали тартибда амалга оширилади.

Эгри (билвосита) ҳарбий харажатлар бюджетда, асосан, Қуролли Кучлар фахрийлари ва уларнинг оилаларига тўланадиган пенсия ва нафақалардан иборат. Бу харажатлар бюджетнинг ижтимоий ҳимоя бўлими бўйича молиялаштирилади.

5. Бюджетнинг бошқарув харажатлари куйидаги гуруҳлардаги харажатлардан иборат:

- ҳуқуқ-тартибот органлари, судлар ва прокуратура органларини сақлаш харажатлари. Бу харажатлар жамоатчилик хавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга;

- давлат ҳокимият органларини сақлаш харажатлари. Президент Девони, Вазирлар Маҳкамаси, Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатаси, Конституциявий суд, вазирликлар, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, дипломатик муассасалар ва бошқа идораларни сақлаш харажатларини ўз ичига олади;

- сайловлар ва референдумларни ўтказиш харажатлари. Ўз ичига депутатлар, Президент, маҳалла оқсоқолларини сайлаш, референдумлар ўтказиш харажатларини олади.

Бошқарув харажатларини режалаштириш ва молиялаштириш худди ижтимоий эҳтиёж харажатлариникидек тартибда амалга оширилади.

Бюджет кредити. Ҳозирги пайтда сарфланган маблағлари бюджетга қайтарилмайдиган (тикланмайдиган) бюджетдан молиялаштириш билан бир қаторда бюджет кредитларини бериш орқали корхоналарни кредитлаштириш ривожлана бошлади. Бюджет кредитлари тижорат банклари кредитлари ва бюджет ассигнованиялари ўртасида оралик ҳолатни эгаллайди. Бир томондан, бюджетдан молиялаштиришдан фарқли равишда бу кредитлар қайтарилиш ва тикланиш шарт билан берилса, иккинчи томондан, бу ссудалар бўйича фоизлар умуман олинмайди ёки олинса, уларнинг даражаси банк кредитларининг фоизлари даражасидан анча паст бўлади.

Бюджет кредитлари давлат корхоналарига ва шунингдек, хусусий юридик шахсларга ҳам берилиши мумкин. Биринчи ҳолатда бюджет кредитлари бюджетда қўзда тутилган лимитлар чегарасида ва шартларда тақдим этилади. Иккинчи ҳолатда эса бюджет кредити шартнома асосида ва фақат қарз олувчи томонидан кредитни қайтариш бўйича ўз мажбуриятини бажариш борасида таъминот таъминланган шартдагина берилиши мумкин. Бюджет кредитини қайтариш бўйича мажбуриятни ижро этишни таъминлашнинг усуллари фақат берилган бу кредитнинг 100% дан кам бўлмаган миқдордаги банк кафолатлари, мол-мулк гарови, шу жумладан, акциялар, бошқа қимматли қоғозлар, бадаллар кўришидаги гаровлар ва бошқалар бўлиши мумкин. Мажбуриятларни ижро этиш таъминоти юқори даражадаги ликвидликка эга бўлган бўлиши керак. Молия органлари томонидан қарз олувчининг молиявий аҳволини олдиндан текшириш ва олдин берилган бюджет кредитлари бўйича муддати ўтказиб юборилган қарзларнинг мавжуд эмаслиги бюджет кредитларини тақдим этишнинг мажбурий шартларидир.

Навбатдаги йил учун бюджет тасдиқланаётган пайтда бюджет кредитлари берилаётган мақсадлар, уларни тақдим этишнинг шартлари ва тартиби кўрсатилади. Бир вақтнинг ўзиде, ана шулар билан биргаликда бюджет йили доирасидаги муддатда ва ундан четга чиқадиган муддатларда тақдим этилиши мумкин бўлган бюджет кредитларининг лимитлари ҳамда қарз олувчи субъектлар бўйича чекланмалар ўрнатилади.

3.4. Бюджет харажатларини сарфлаш масалалари ва вазифалари

Масалалар. Ҳозиргача бюджет харажатлари бўйича бир неча камчилик-нуқсонлар мавжуд. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги нисбатан паст;
- бюджет маблағларини мақсадсиз сарфлаш амалиёти кенг тарқалган;
- бюджет даромадлари бўйича режалар бажарилмаган шароитда харажатлар айрим йўналишларининг молиялаштирилиши непропорционалдир;
- бюджет харажатлари давлат ижтимоий сиёсатининг пишиб етилган муаммоларини ҳал эта олмаяпти;
- субъектларга тўловлар бўйича қарзлар доимий равишда ошиб бораёпти;
- миллий хўжаликка давлат инвестициялари минимум даражача қисқарди;
- ва бошқалар.

Бюджет харажатлари бўйича бажарилиши лозим бўлган вазифалар. Юқоридаги камчилик-нуқсонларнинг мавжудлиги бюджет харажатлари бўйича бажарилиши лозим бўлган асосий вазифаларни белгилаб олишни ва уларнинг ўз вақтида бажарилишини тақозо этади. Ҳозирги шароитда бундай вазифаларнинг қаторига қуйидагилар кириши мумкин:

- энг самарали ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган лойиҳаларга бюджет маблағларини концентрация қилиш, ижтимоий харажатларни молиялаштиришнинг устуворлигини таъминлаш;
- субъектларга тўловлар бўйича қарзларни кескин қисқартириш ва уларнинг тўлиқ қайтарилишига эришиш;
- иқтисодийнинг устувор соҳаларида инвестицияларни давлат томонидан молиялаштиришни кенгайтириш;
- лойиҳаларни молиялаштиришнинг давлат-тижорий амалиётини кенгайтириш асосида инвестицион жараёнларнинг номарказлашувини давом эттириш;
- давлат аппаратини сақлаш харажатлари ва давлат қарзларини бошқариш бўйича харажатларни қисқартириш;

- ҳарбий ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш асосида миллий мудофаага мўлжалланган бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш;

- айрим тармоқларнинг зарарларини қоплашга йўналтирилаётган дотацияларни камайтириш;
- мақсадли дастурлар ва харажатларнинг айрим мақсадли моддалари бўйича харажатларни қисқартириш;
- бюджет харажатларини энг самарали чиқимларга концентрация қилиш (тўплаш, сарфлаш);
- фан, маданият, тиббий хизмат ва маориф харажатларининг устувор молиялаштирилишини таъминлаш;
- бюджет маблағларидан фойдаланиш устидан назоратни кучайтириш;
- бюджет харажатларини молиялаштиришнинг газначилик тизимига ўтишни тез суръатларда тугатиш;
- ва бошқалар.

3.5. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

III боб. БЮДЖЕТ ХАРАЖАТЛАРИ

3.1. Бюджет харажатлари: мазмун-моҳияти, таркиби, тузилмаси ва классификацияси

- Бюджет харажатлари деб нимага айтилади ва улар ўзида қандай муносабатларни ифодалайди?
- Бюджет харажатлари қандай характерли белгиларга эга?
- Бюджет харажатларининг аниқ турларини хилма-хиллиги нималар билан изоҳланади?
- Бюджет харажатлари қандай белгиларга кўра туркумлаштирилади?
- Ўзининг иқтисодий мазмунига кўра бюджет харажатлари қандай харажатларга бўлинади?
- Бюджетнинг капитал харажатлари дейилганда нималар тушунилади ва уларнинг таркиби нималардан иборат?
- Бюджетнинг жорий харажатлари дейилганда нималар тушунилади ва уларнинг таркибига нималар қиради?
- Такрор ишлаб чиқаришдаги ролига кўра бюджет харажатлари қандай гуруҳларга бўлинади?

- Бюджет харажатларининг тармоқ белгиси бўйича гуруҳларга ажратишнинг асосида нима ётади?

- Ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича бюджет харажатлари қандай гуруҳлардан ташкил топган?

- Бюджет харажатларининг аниқ турлари нималардан таркиб топади?

- Бюджет харажатлари ташкилий жиҳатдан қандай гуруҳларга ажратилади?

- Бюджет харажатлари ҳудудий белгисига мувофиқ қандай гуруҳлардан ташкил топади?

- Фақат Республика бюджетидан молиялаштириладиган харажатларга нималар қиради?

- Бозор иқтисодиёти шароитида бюджетнинг харажатлари унинг даромадлари билан узвий боғланганми?

- Ҳозирги шароитда Давлат бюджети харажатларининг конкрет таркиби нималардан иборат ва уларнинг тузилмаси қандай?

- “Бюджет харажатлари” ва “Давлат харажатлари” иборалари бир хил маъно-мазмунни англатадими?

3.2. Бюджетдан молиялаштириш: таърифи, принциплари, усуллари, шакллари ва методлари

- Бюджетдан молиялаштириш дейилганда нима тушунилади?

- Бюджетдан молиялаштиришнинг умумий принциплари нималардан иборат?

- Бюджетдан молиялаштириш амалиётида умумий принциплар билан биргаликда яна қандай хусусий принциплардан фойдаланилади?

- Бюджет ассигнованиялари амалиётида бюджетдан молиялаштиришнинг қандай усулларидан фойдаланиш мумкин?

- “Нетто-бюджет” тизими бўйича молиялаштириш нима билан характерланади?

- “Брутто-бюджет” тизими бўйича молиялаштириш қандай корхона ва ташкилотлар учун қўлланилади?

- Амалиётда бюджетдан молиялаштиришнинг қандай шакллари билан фойдаланилмоқда?

- Бюджетдан молиялаштириш, юридик нуқтаи назардан, қандай икки кўринишда амалга оширилади?

- Республика бюджетидан харажатларни молиялаштириш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қандай йўналишларда амалга оширилади?

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда нималарга мўлжалланган харажатлар молиялаштирилади?

- Маблағларни бюджетдан тақдим этишнинг методлари нималардан иборат?

- Иқтисодиётни бюджетдан молиялаштиришнинг харажатлари таркибига нималар қиради?

- Бюджетнинг ижтимоий эҳтиёжларга мўлжалланган харажатлари нима билан боғлиқ ва улар қандай гуруҳларга бўлинади?

- Ижтимоий эҳтиёжлар харажатлари қандай принцип асосида аниқланади?

3.3. Бюджет нормалари (меъёрлари), харажатлар сметаси ва бюджет кредити

- Бюджет нормалари (меъёрлари) дейилганда нималар тушунилади?

- Бюджет ташкилоти сметасининг харажатлари таркибига нималар қиради?

- Амалиётда пулли нормалар (меъёрлар)нинг қандай турларидан фойдаланилади?

- Ўзининг мураккаблик даражасига қараб бюджет норма – (меъёр)лари нималарга бўлинади?

- Комбинациялаштирилган ёки йириклаштирилган норма – (меъёр)ларнинг афзалликлари нималардан иборат?

- Бюджет норма (меъёр)лари қандай омиллар таъсири остида ўзгариб туриши мумкин?

- Харажатлар сметаси нима ва у қандай қисмга эга эмас?

- Молия органлари смета асосида ижтимоий эҳтиёжлар учун харажатларнинг ҳажмини аниқлаётган ва у жорий йилнинг бюджети таркибига киритилаётганда қандай ҳолатларга алоҳида эътибор берилиши керак?

- Мудофаа харажатларининг умумий миқдори ва даражаси қандай ички ва ташқи омилларга боғлиқ?

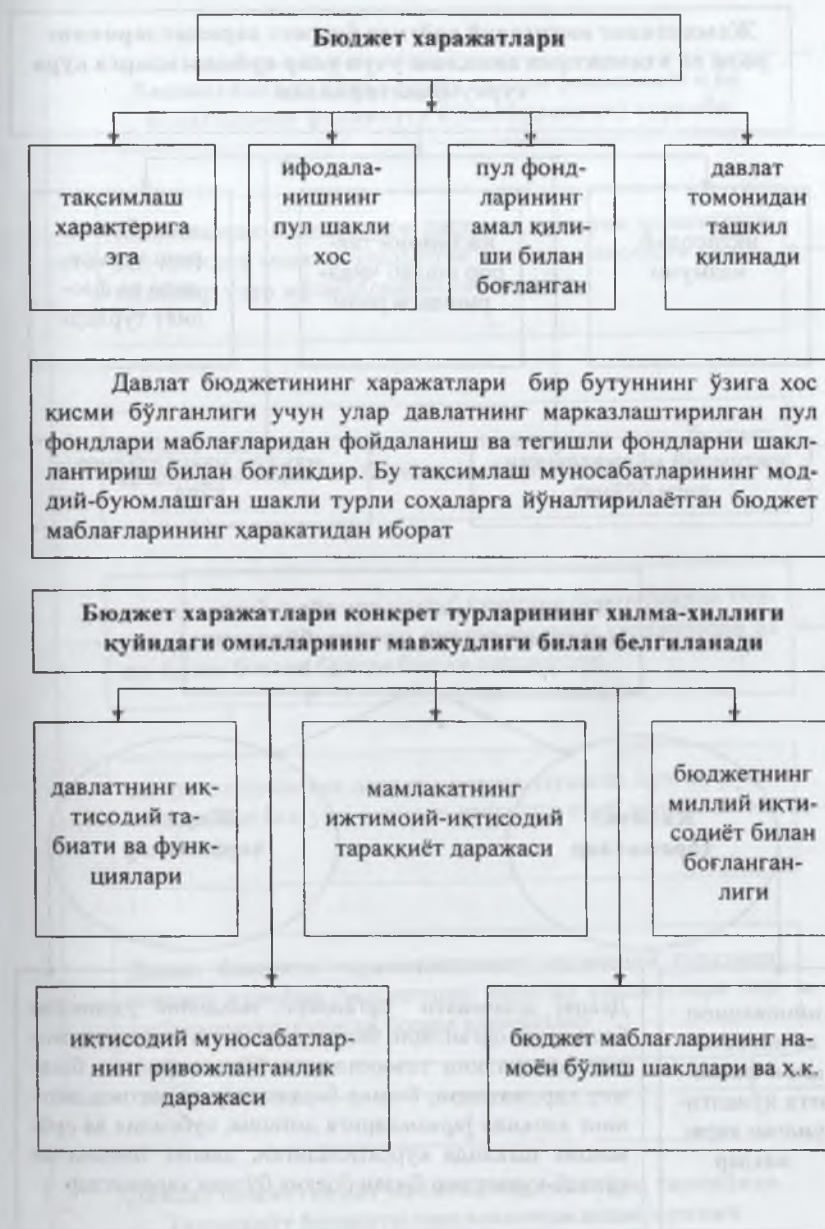
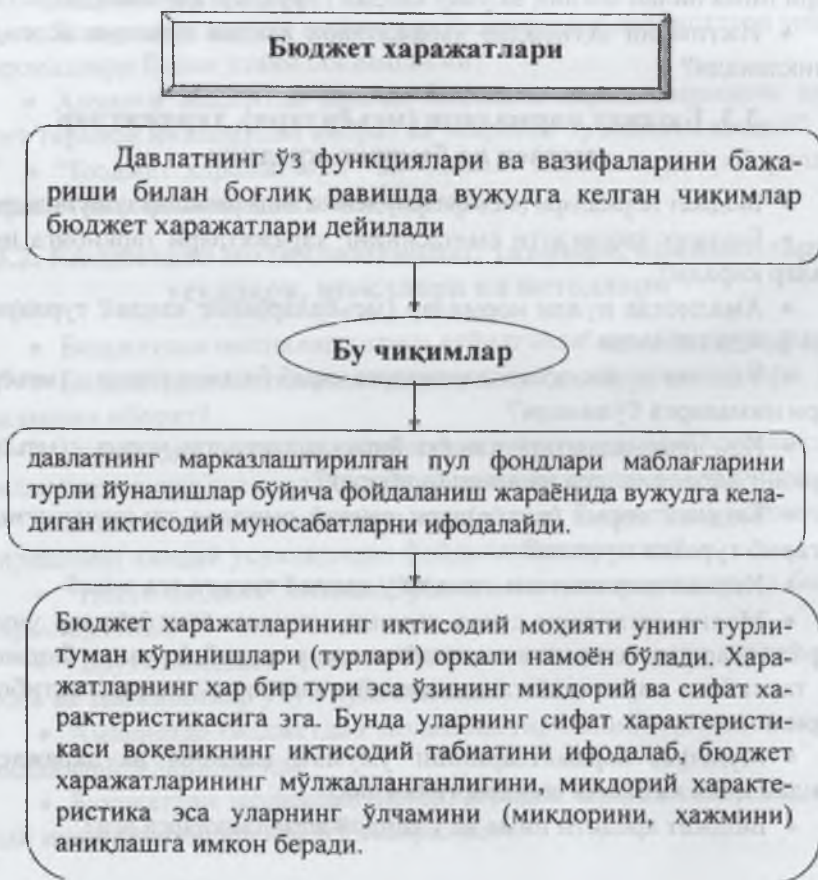
- Бюджет кредити нима ва у қандай афзалликларга эга?

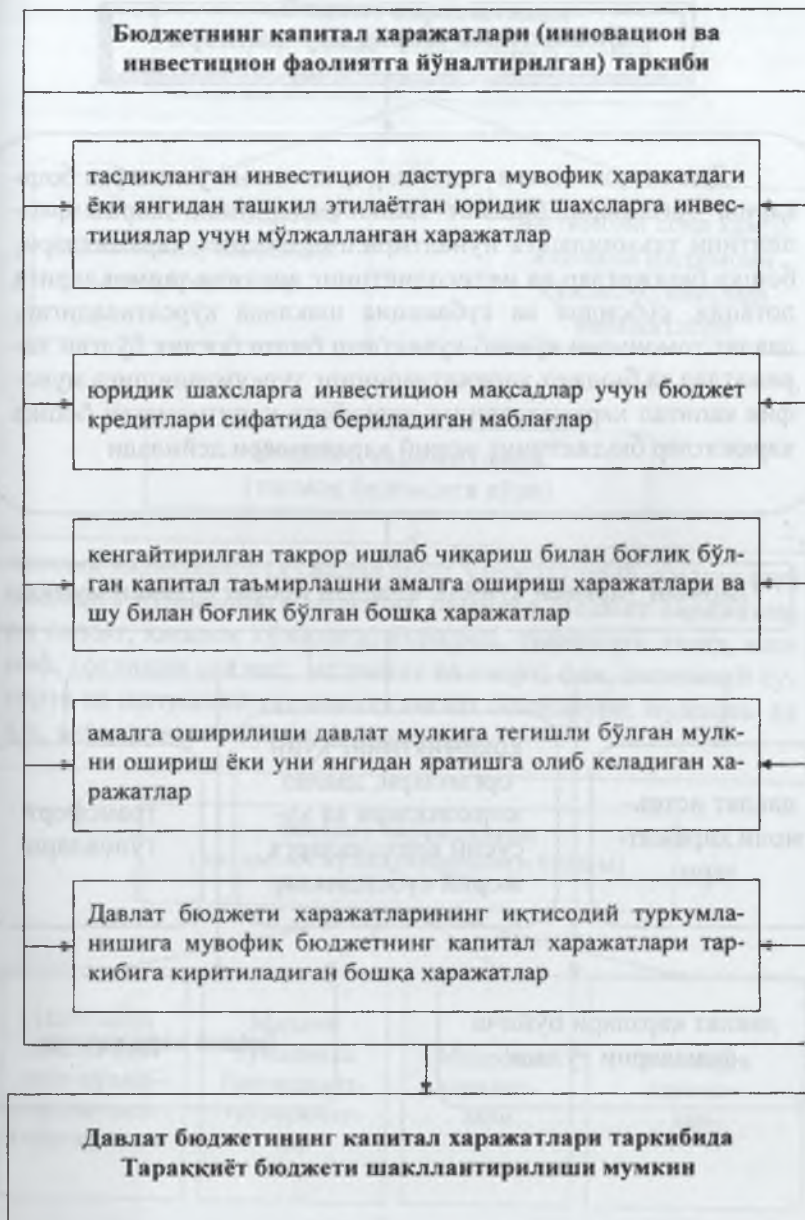
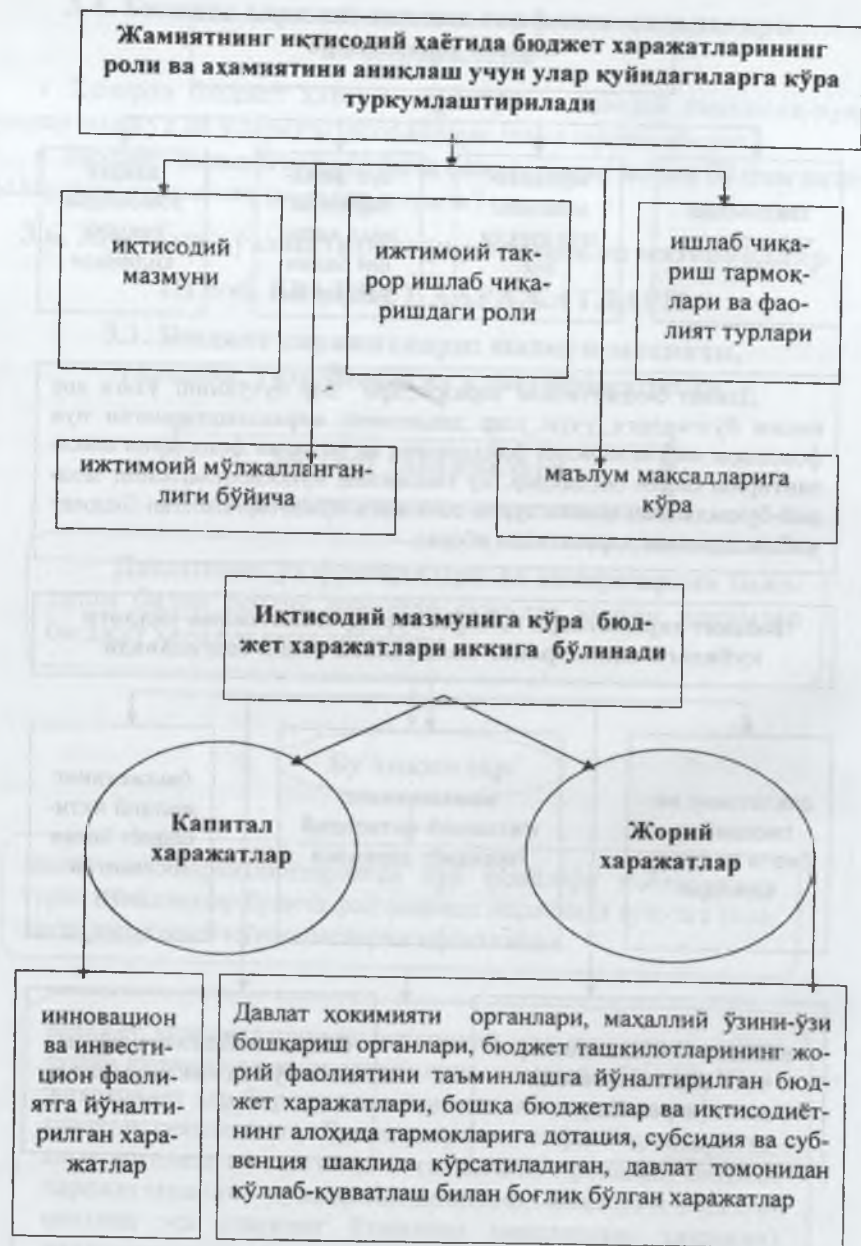
3.4. Бюджет харажатларини сарфлаш масалалари ва вазифалари

- Ҳозирда бюджет харажатлари бўйича қандай камчилик-нуқсонлар мавжуд ва уларнинг асосийлари нималардан иборат?
- Бюджет харажатлари бўйича бажарилиши лозим бўлган вазифаларнинг таркибига нималар киради?

3.6. Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар III боб. БЮДЖЕТ ХАРАЖАТЛАРИ

3.1. Бюджет харажатлари: мазмун-моҳияти, таркиби, тузилмаси ва классификацияси

Бюджетнинг жорий харажатлари

Давлат ҳокимияти органлари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, бюджет ташкилотларининг жорий фаолиятини таъминлашга йўналтирилган бюджет харажатлари, бошқа бюджетлар ва иқтисодиётнинг алоҳида тармоқларига дотация, субсидия ва субвенция шаклида кўрсатиладиган, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва бюджет харажатларининг туркумланишига мувофиқ капитал харажатларнинг таркибига киритилмаган бошқа харажатлар бюджетнинг жорий харажатлари дейилади

Уларнинг таркиби қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин

давлат истеъмоли харажатлари

ҳокимиятнинг қуйи органлари, давлат корхоналари ва хусусий корхоналарга жорий субсидиялар

трансферт тўловлари

давлат қарзлари бўйича фоизларни тўлаш

бошқа харажатлар

Бюджет харажатлари (такрор ишлаб чиқаришдаги ролига қараб)

миллий иқтисодиётга (хўжаликка) қилинадиган харажатлар

ижтимоий соҳа ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари

Бюджет харажатлари (тармоқ белгисига кўра)

миллий иқтисодиёт (хўжалик)нинг умумэътироф этилган тармоқларга бўлинишига мувофиқ равишда бюджет харажатлари саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий сугурта ва ижтимоий таъминот, давлат бошқаруви, мудофаа ва х.к. харажатларга бўлиниши мумкин.

Бюджет харажатлари (ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича)

Ижтимоий соҳа ва аҳолини қўллаб-қувватлаш харажатлари

Миллий хўжаликка (иқтисодиётга) харажатлар

Мудофаа харажатлари

Бошқарув харажатлари

Бюджет харажатлари
(функционал нуқтаи назардан)

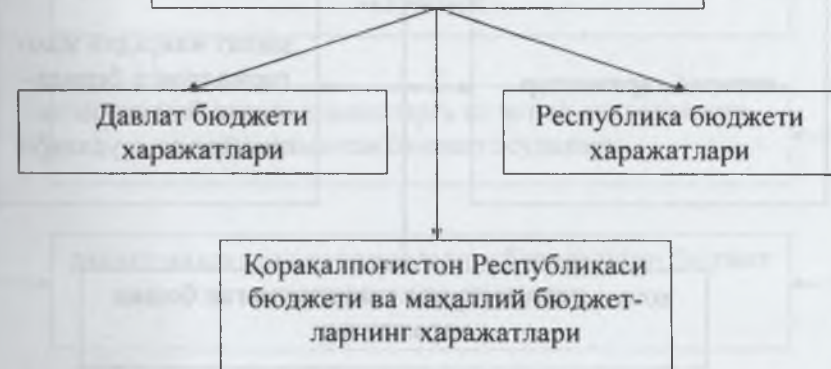
- давлат бошқаруви ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш;
- суд ҳокимияти;
- халқаро фаолият;
- миллий мудофаа;
- ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва давлат хавфсизлигини таъминлаш;
- фундаментал тадқиқотлар ва илмий-техника тараққиёти-ни таъминлаш;
- саноат, энергетика ва қурилиш;
- қишлоқ хўжалиги ва балиқчилик;
- атроф-муҳитни ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, гидрометеорология, хариташунослик ва геодезия;
- транспорт, йўл хўжалиги, алоқа ва информатика;
- уй-жой коммунал хўжалиги;
- маориф;
- соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия;
- маданият, санъат ва кинематография;
- оммавий ахборот воситалари;
- давлат қарзига хизмат қилиш;
- бошқа даражадаги бюджетларга молиявий ёрдам;
- мақсадли бюджет фондлари;
- давлат захиралари ва резервларини тўлдириш;
- ижтимоий сиёсат;
- бошқа харажатлар

Бюджет харажатларининг юқоридаги тартибда классификация қилиниши ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида давлатнинг ролини кўрсатади

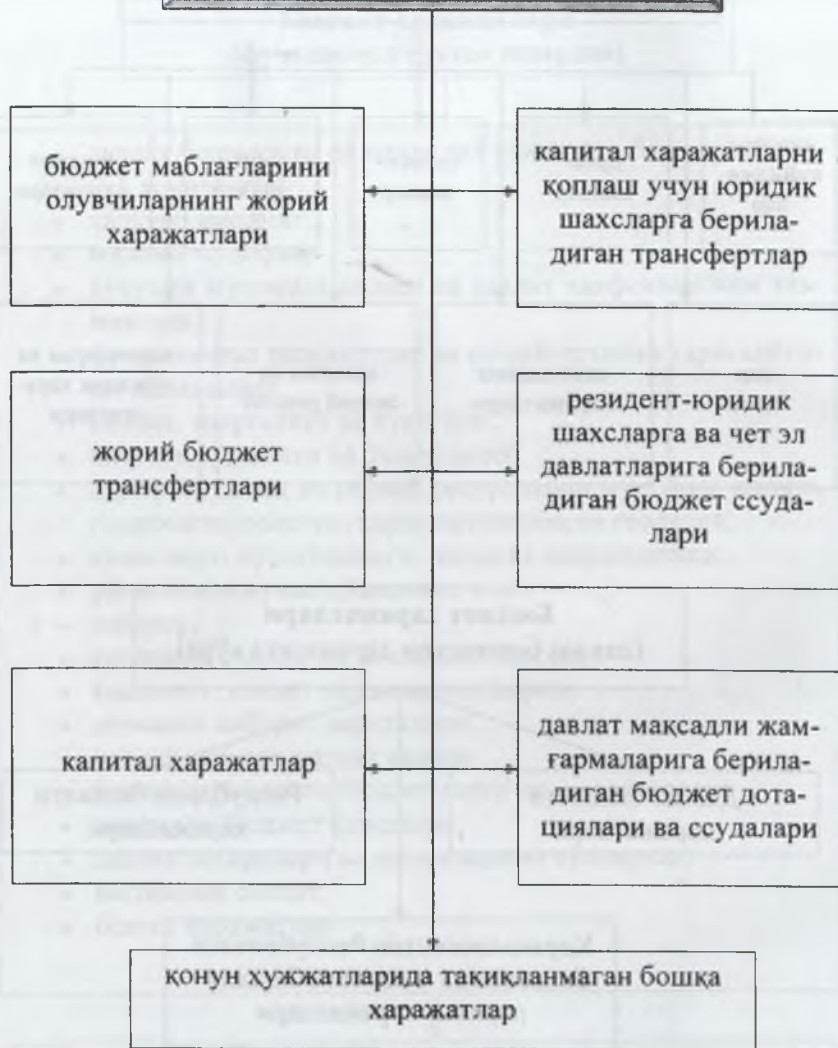
Бюджет харажатлари
(конкрет мақсадларга мўлжалланганлиги бўйича)

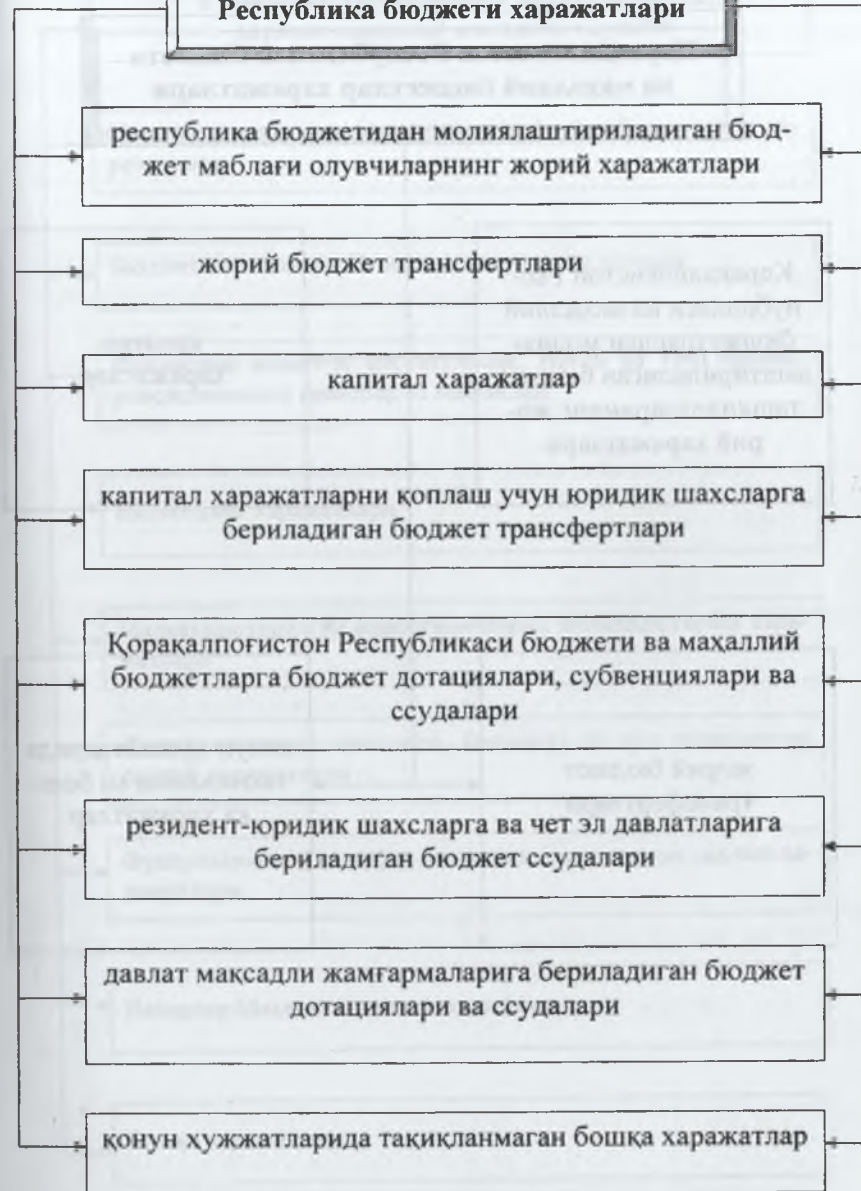
Бюджет харажатлари
(давлат бошқаруви даражасига кўра)

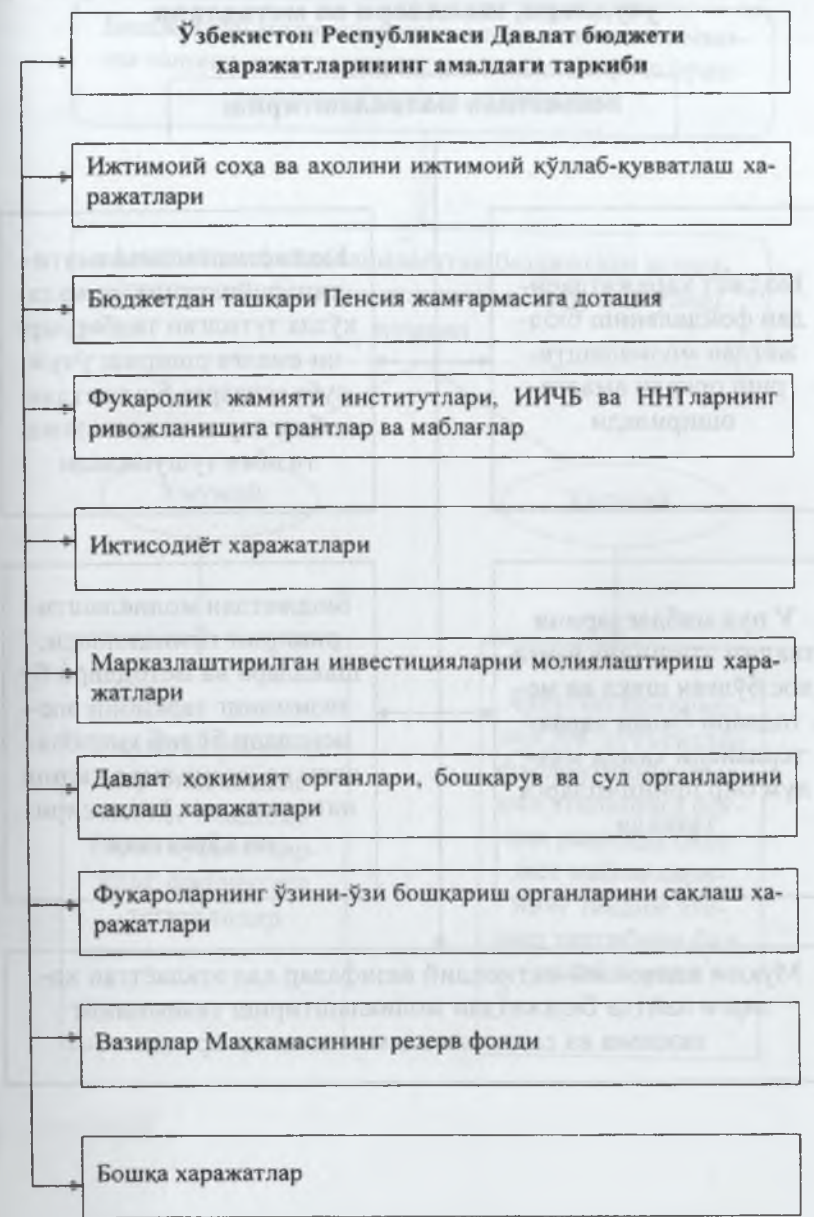
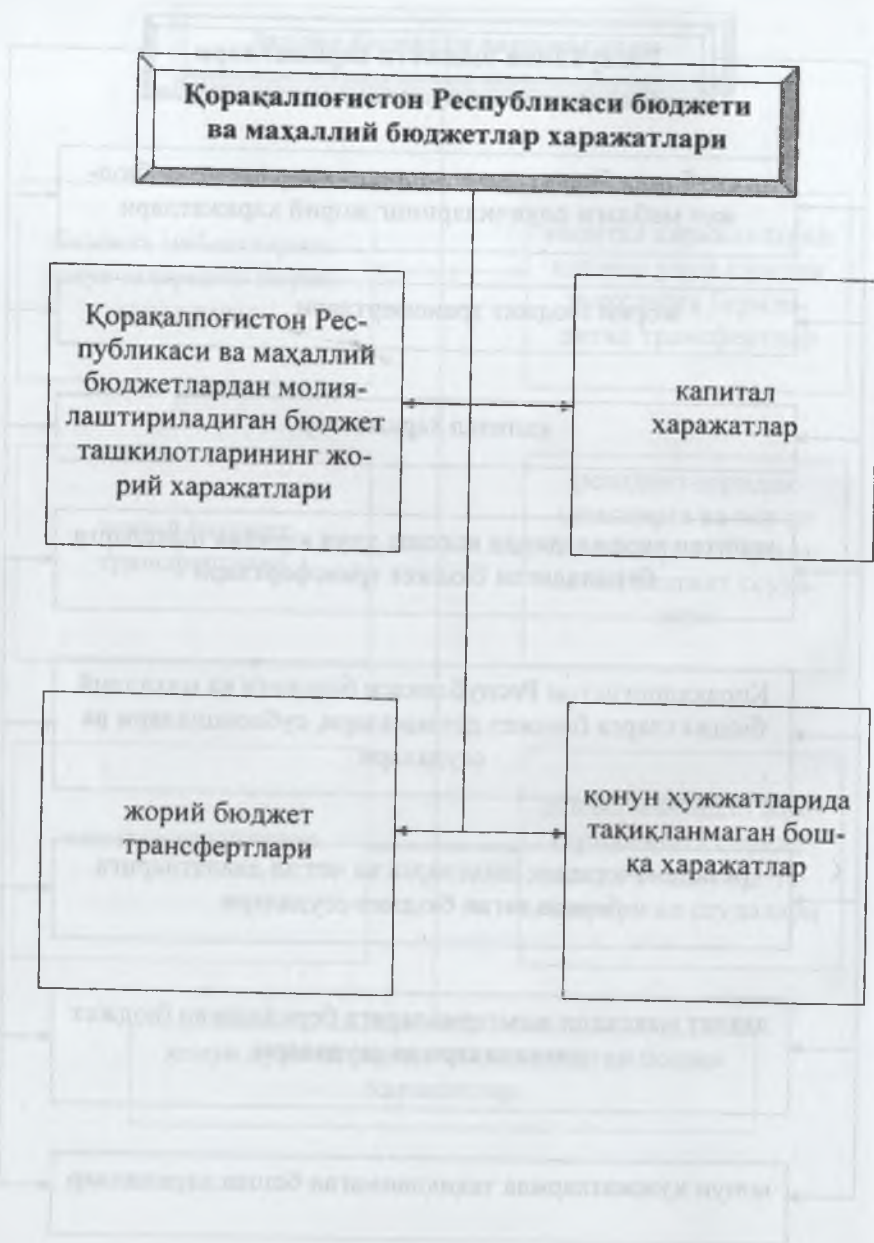

Давлат бюджети харажатлари

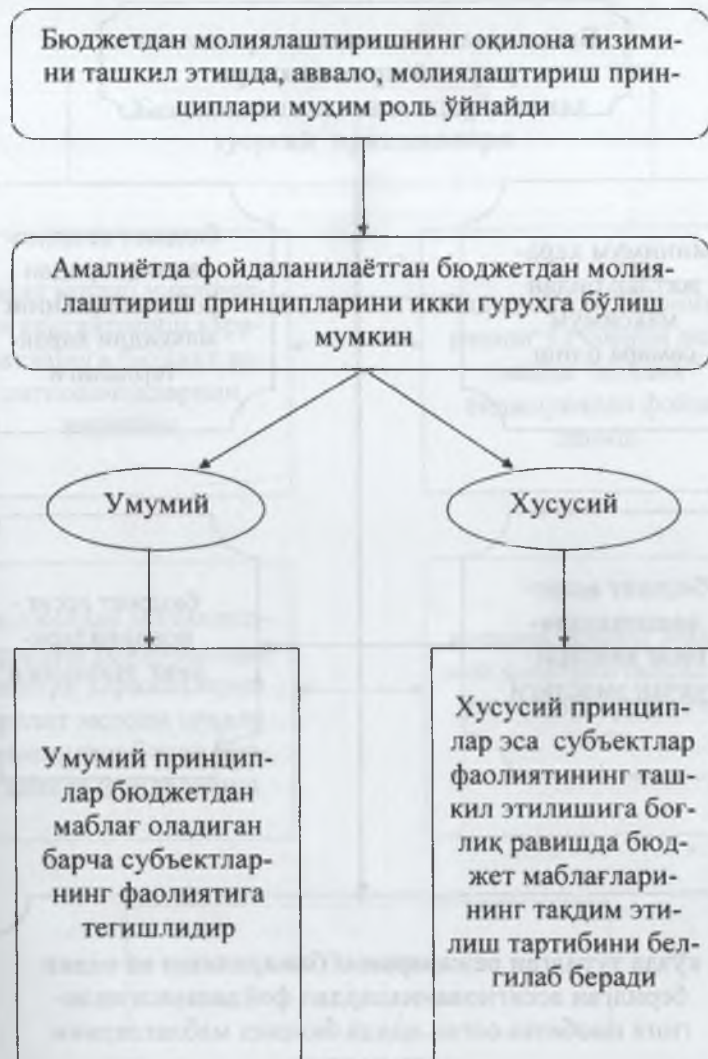
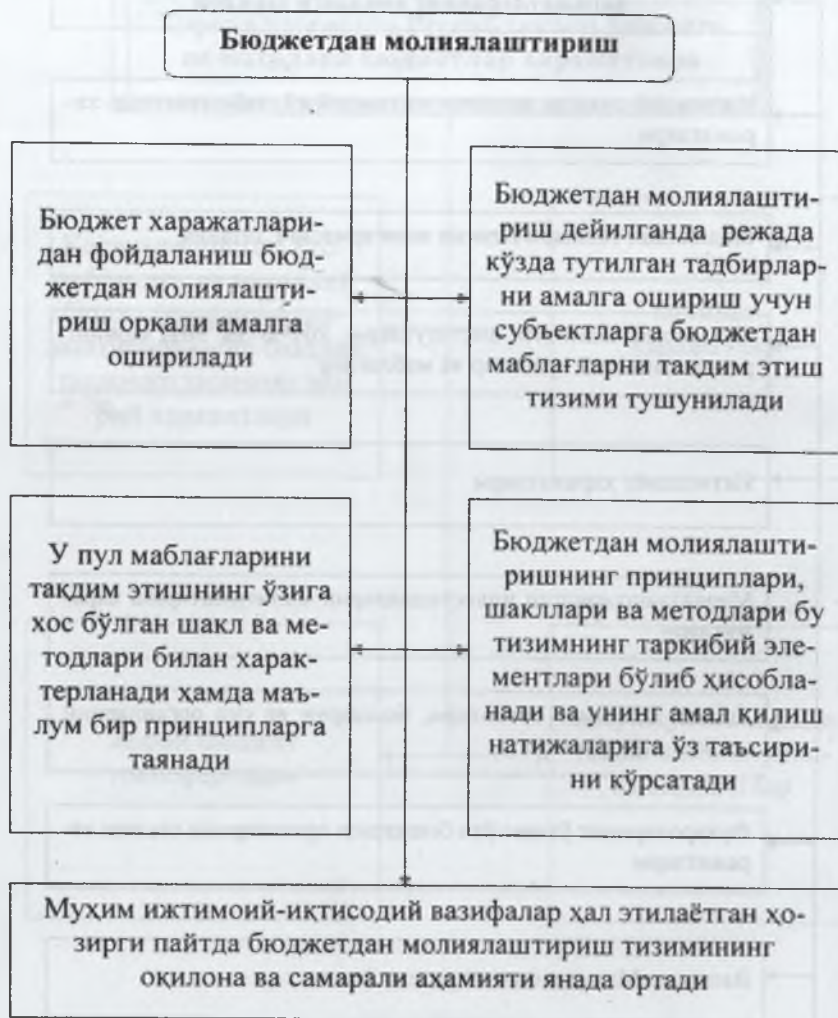
Республика бюджети харажатлари

3.2. Бюджетдан молиялаштириш: таърифи, принциплари, усуллари, шакллари ва методлари

Бюджетдан молиялаштиришнинг умумий принциплари

минимум харажатлар билан максимум самара олиш

бюджет ассигнованияларидан фойдаланишнинг мақсадли характердалиги

бюджет ассигнованияларининг қайтариловчан эмаслиги

бюджет ассигнованияларининг текинлиги

кўзда тутилган режаларнинг бажарилиши ва олдин берилган ассигнованиялардан фойдаланилганлигини инобатга олган ҳолда бюджет маблағларини тақдим этиш

Бюджетдан молиялаштиришнинг хусусий принциплари

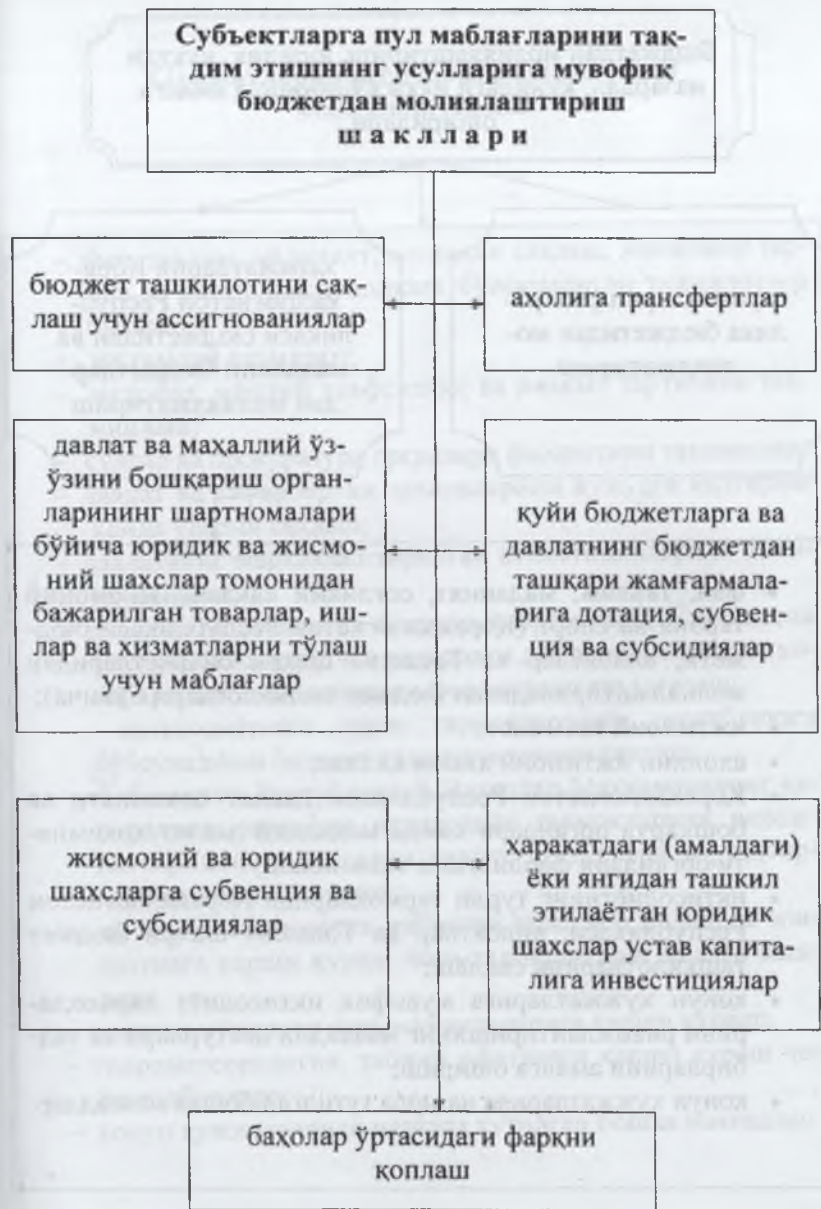
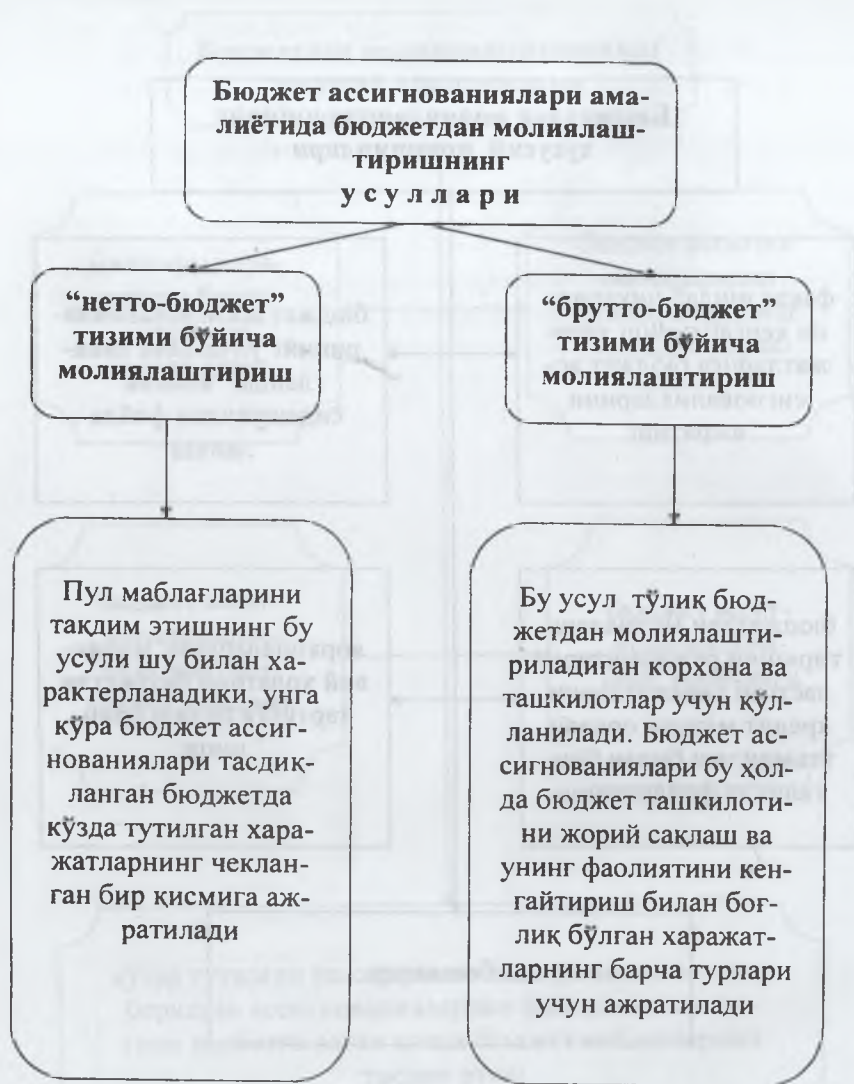
фақат ишлаб чиқаришни кенгайтириш харажатларига бюджет ассигнованияларини ажратиш

бюджет ассигнованияларининг ўлчамини аниқлашда “қолдик” ёндашувидан фойдаланиш

бюджетдан молиялаштиришни режалаштирилган харажатларни кредит методи орқали таъминлаш билан биргаликда фойдаланиш

корхоналарнинг молиявий ҳолатини бюджетли тартибга солиш принципи

ва бошқалар

Бюджетдан молиялаштириш, юридик нуқтаи назардан, қуйидаги икки кўринишда амалга оширилади

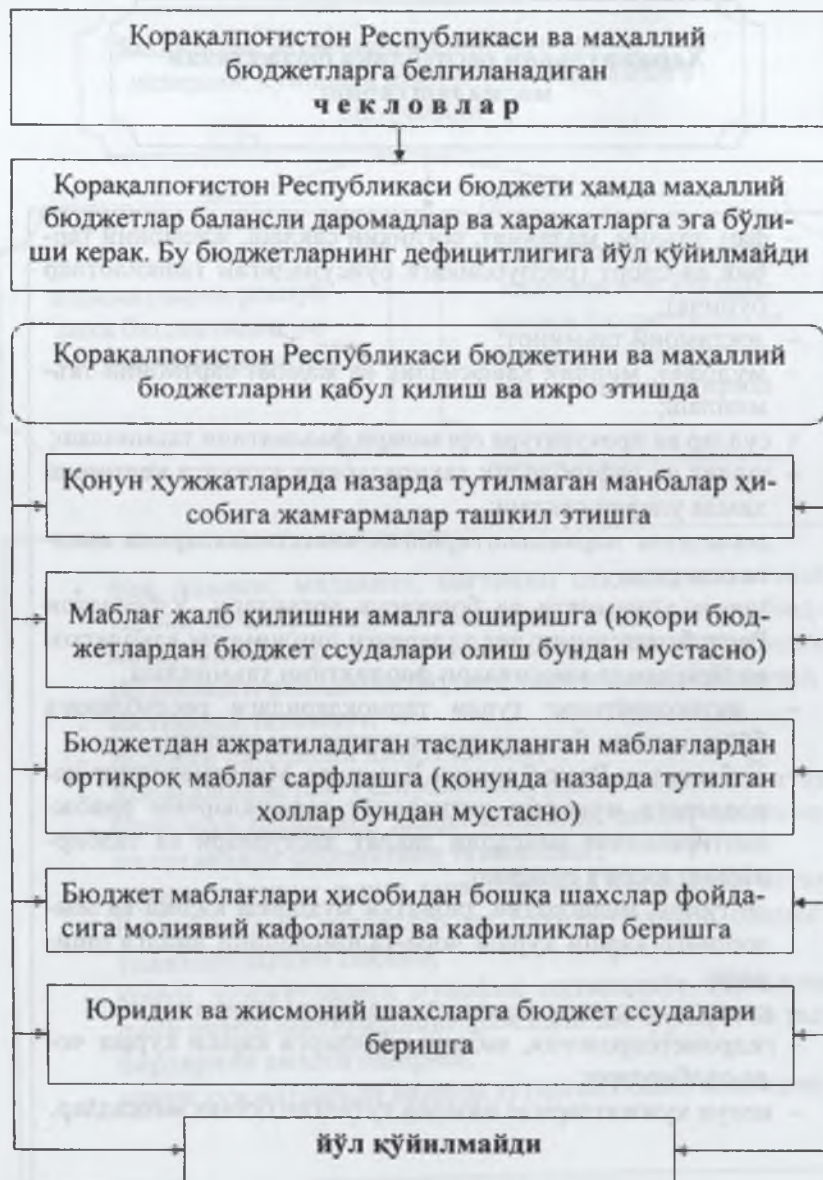
харажатларни республика бюджетидан молиялаштириш

харажатларни Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириш

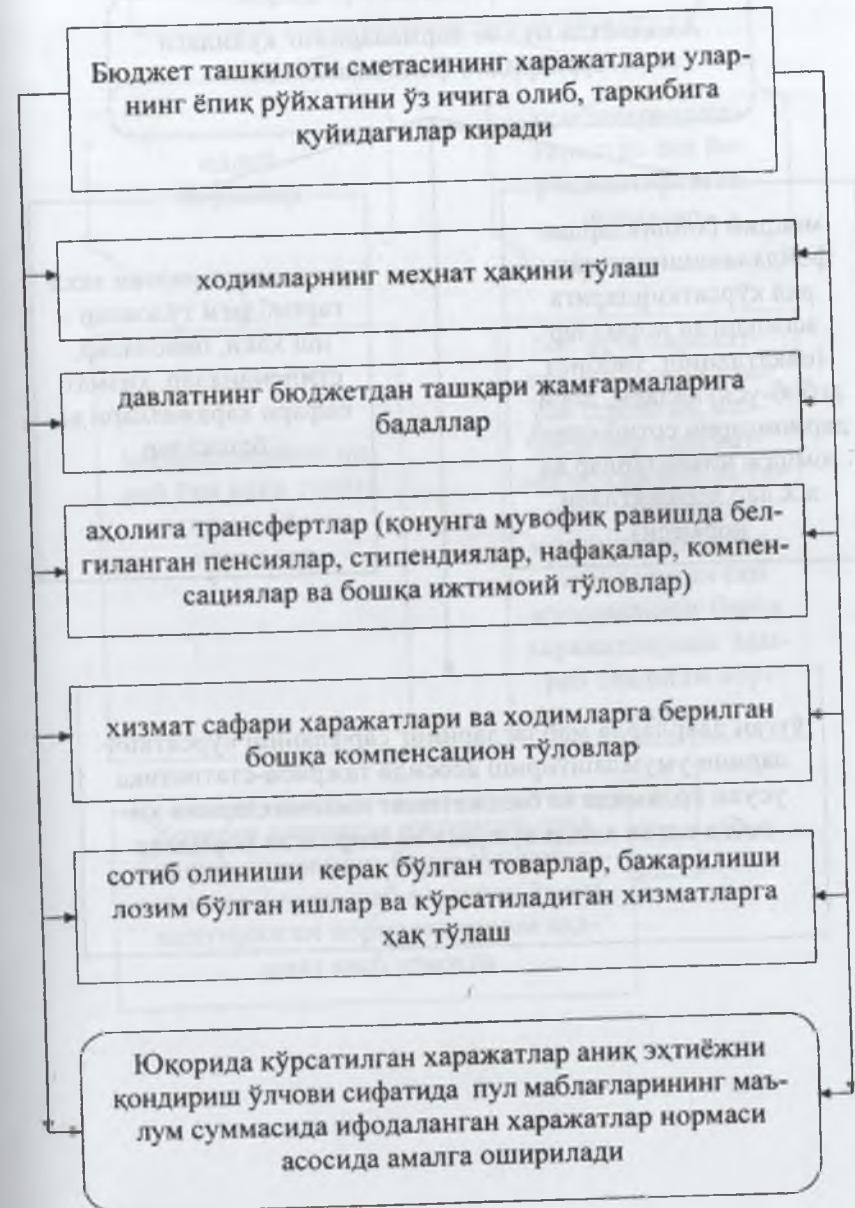
- фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларидан молиялаштирилган бюджет ташкилотлари бўйича);
- ижтимоий таъминот;
- аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш;
- Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини таъминлаш;
- иқтисодиётнинг турли тармоқларида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджет ташкилотларини сақлаш;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар

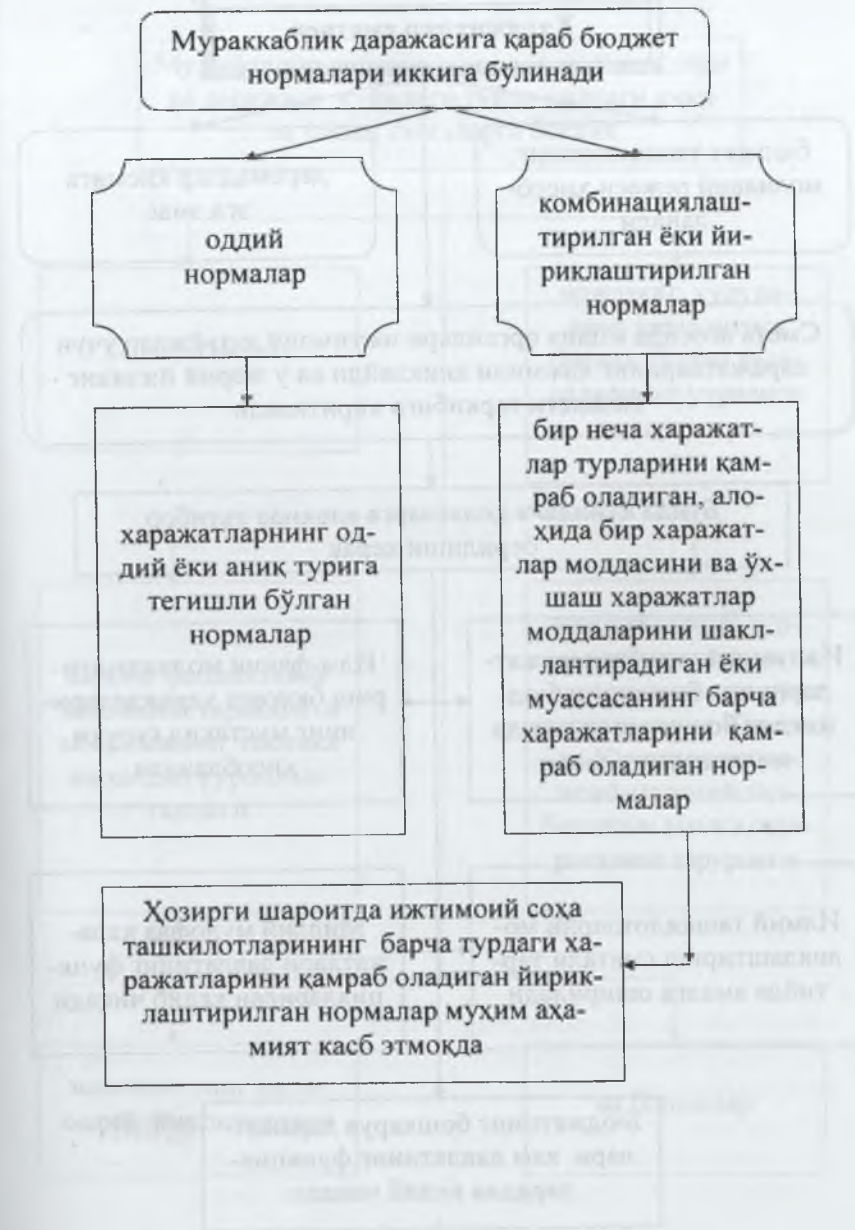
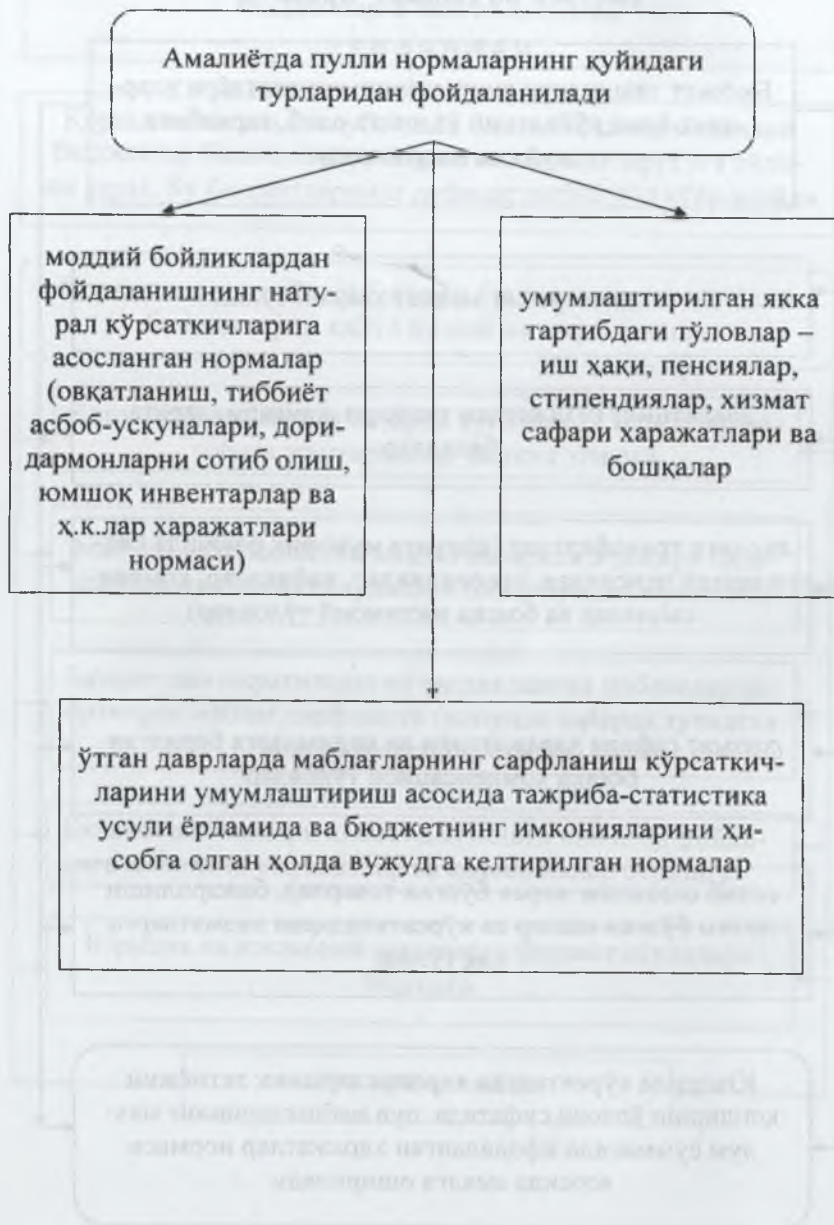
Харажатларни республика бюджетидан молиялаштириш

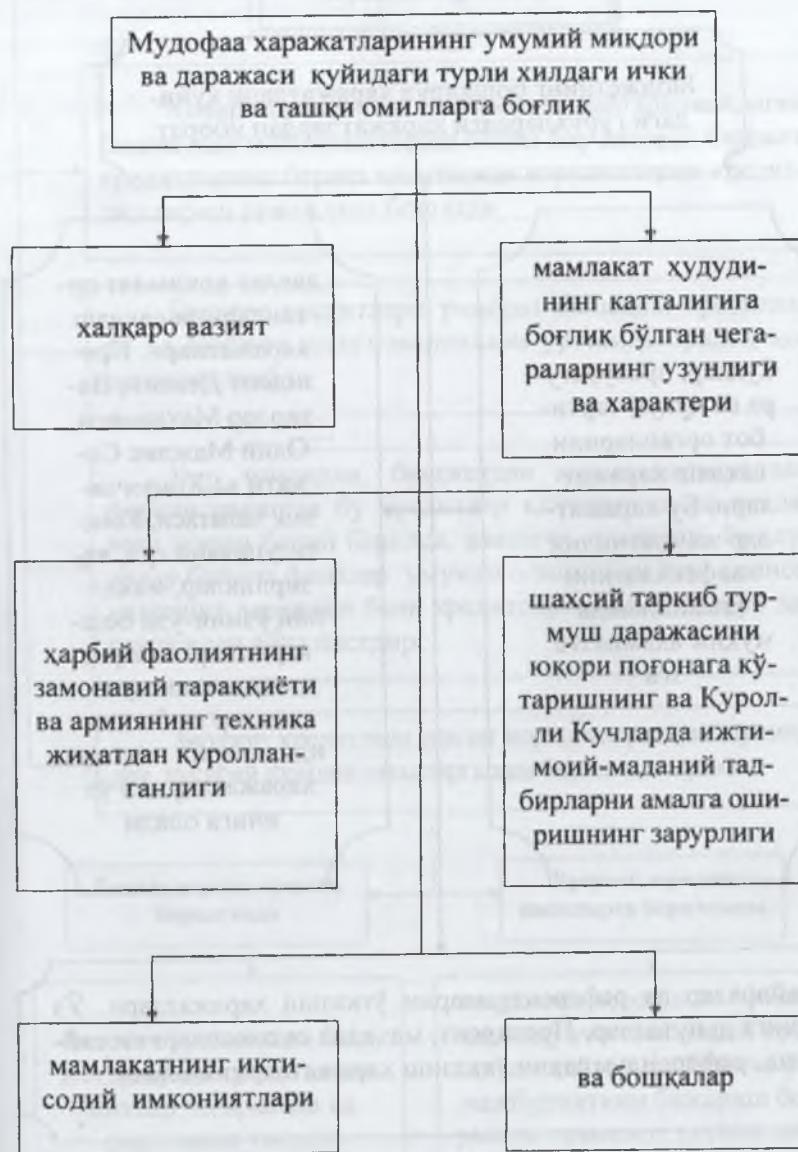
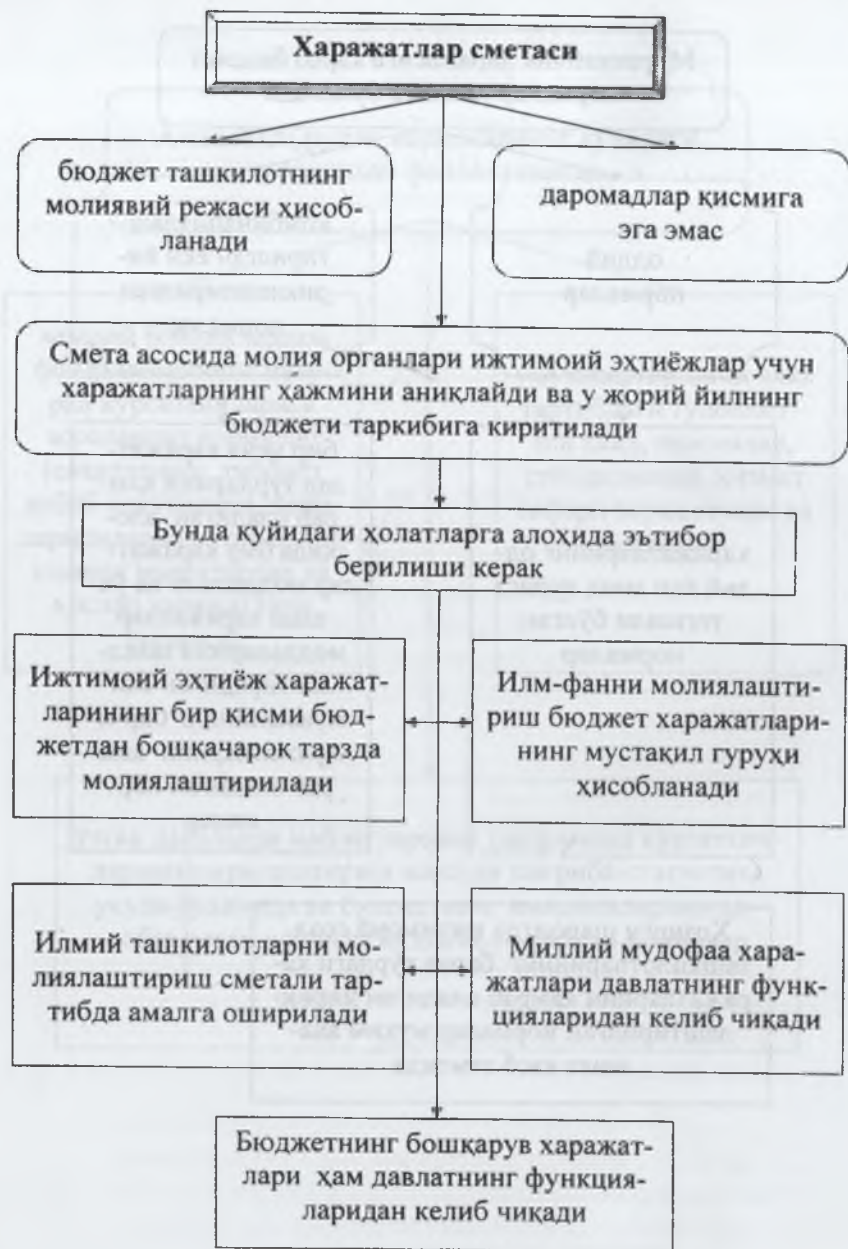
- фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (республикага бўйсунадиган ташкилотлар бўйича);
- ижтимоий таъминот;
- муҳофизат, миллий хавфсизлик ва жамоат тартибини таъминлаш;
- судлар ва прокуратура органлари фаолиятини таъминлаш;
- давлат ва сафарбарлик захираларини вужудга келтириш ҳамда уларни сақлаш;
- давлатнинг марказлаштирилган инвестицияларини амалга ошириш;
- давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги дипломатик ваколатхоналари ҳамда миссиялари фаолиятини таъминлаш;
- иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги республикага бўйсунадиган бюджет ташкилотларини сақлаш;
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли давлат дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш;
- ер тузиш, мелиоратив, табиатни муҳофаза қилиш ва эпизоотияга қарши кураш чора-тадбирларини амалга ошириш;
- қишлоқ хўжалиги зараркундаларига қарши кураш;
- гидрометеорология, табиий офатларга қарши кураш чора-тадбирлари;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

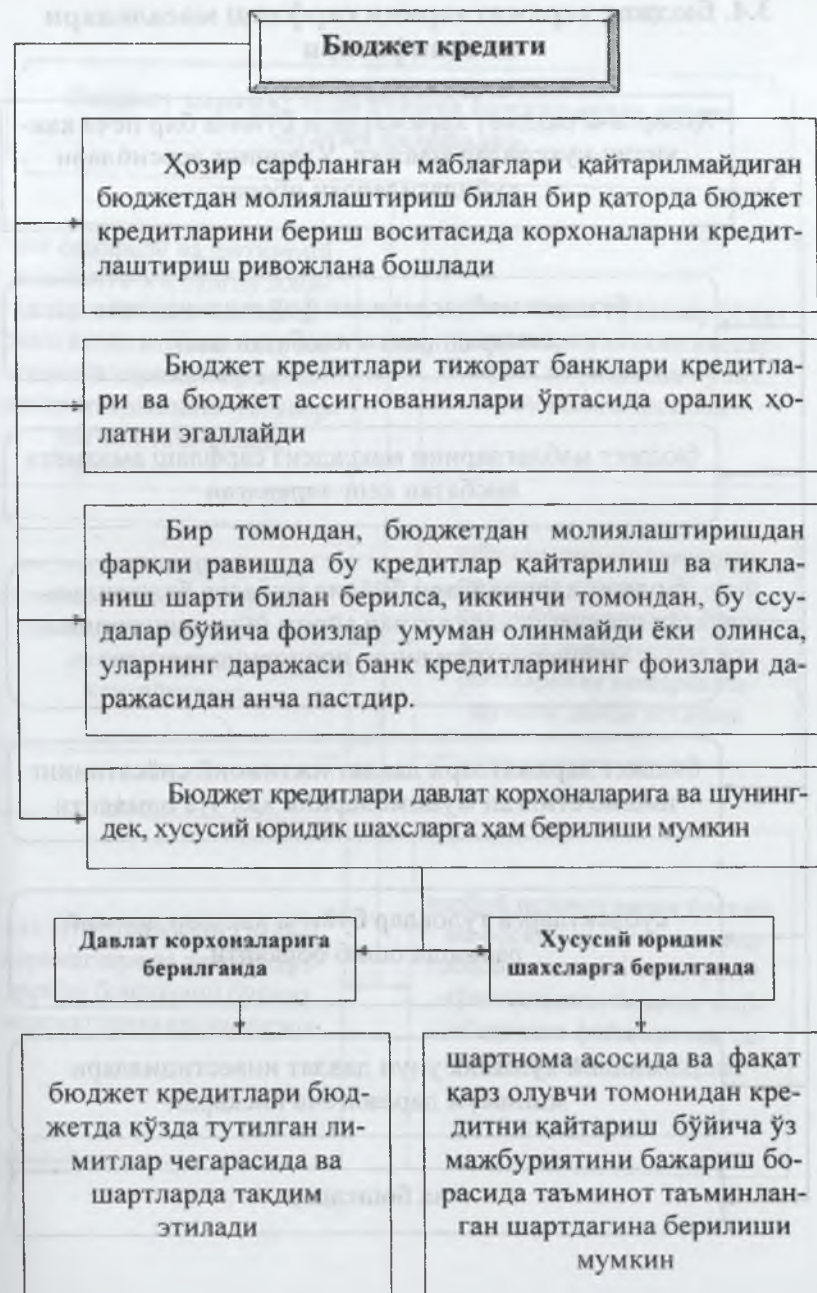
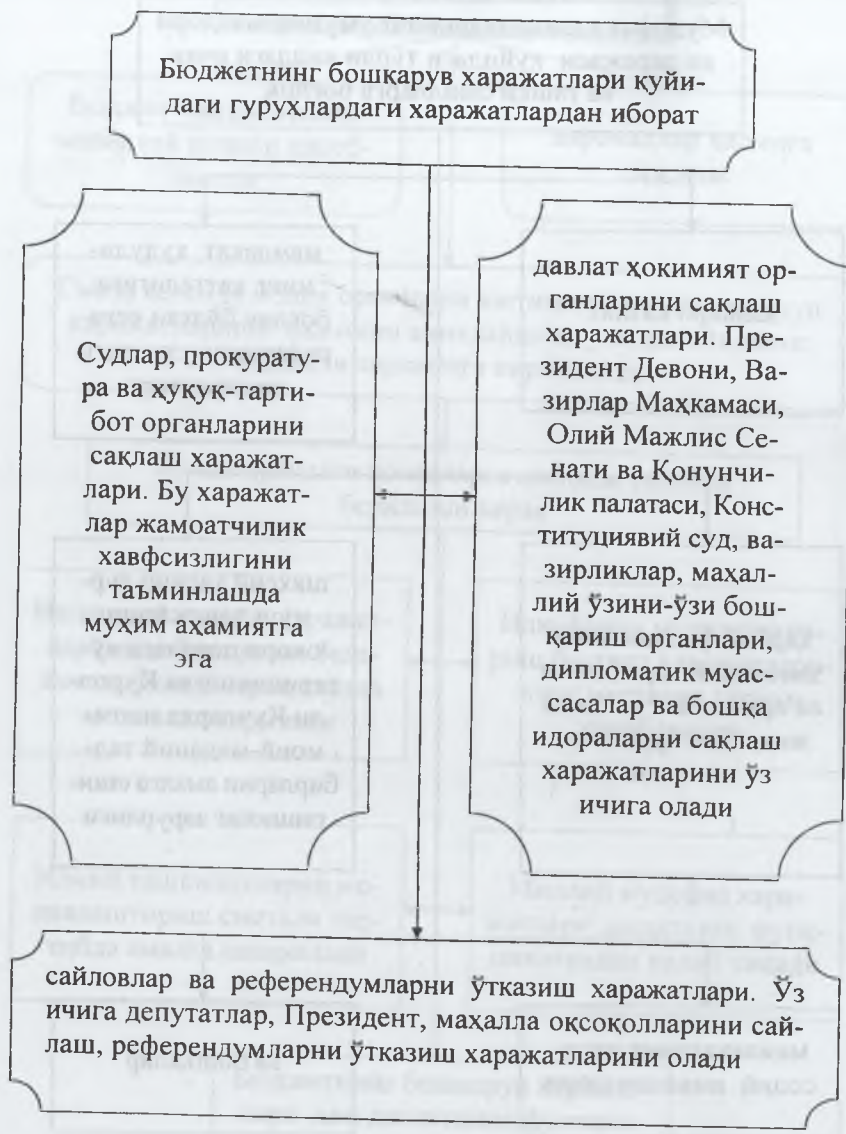

3.3. Бюджет нормалари (меъёрлари), харажатлар сметаси ва бюджет кредити

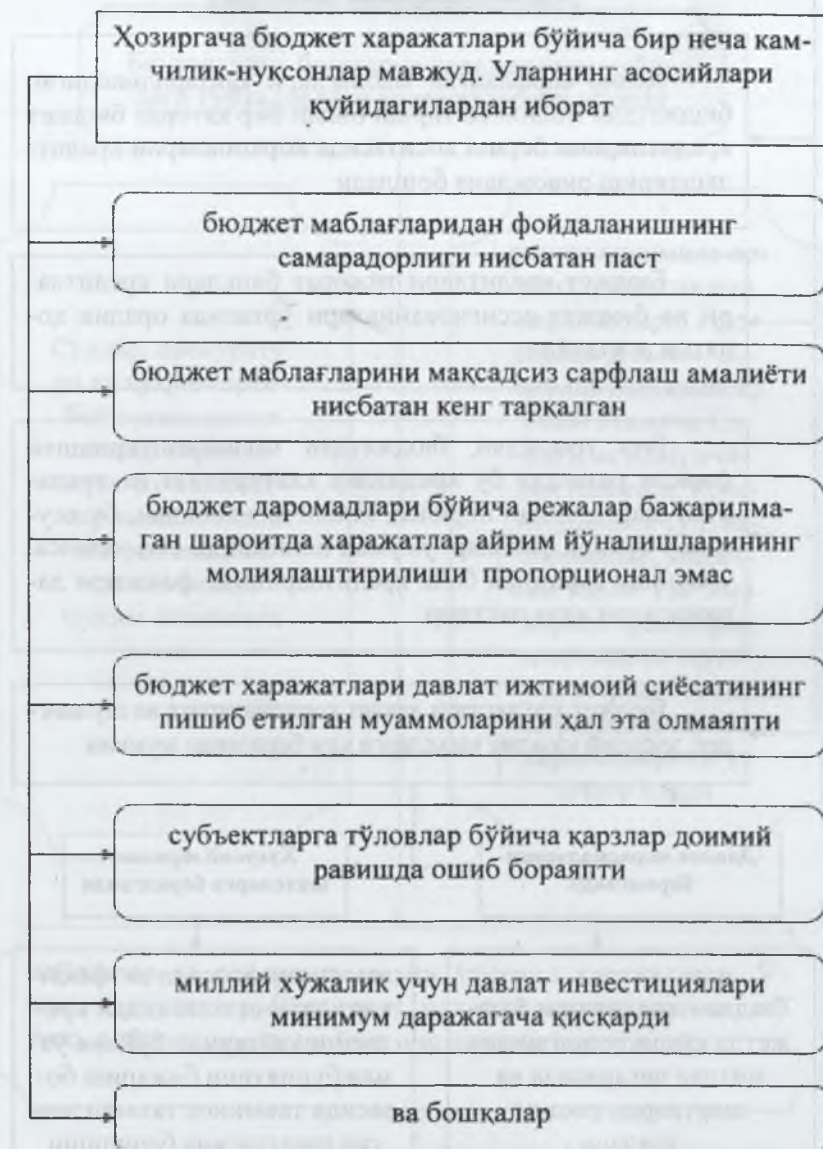

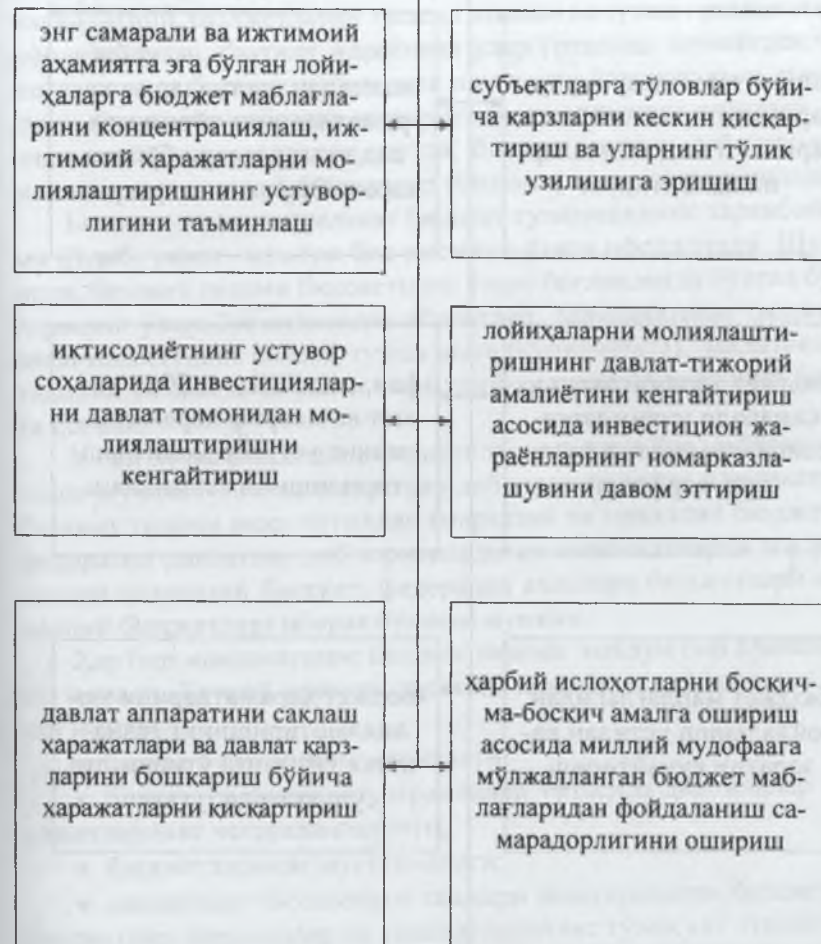

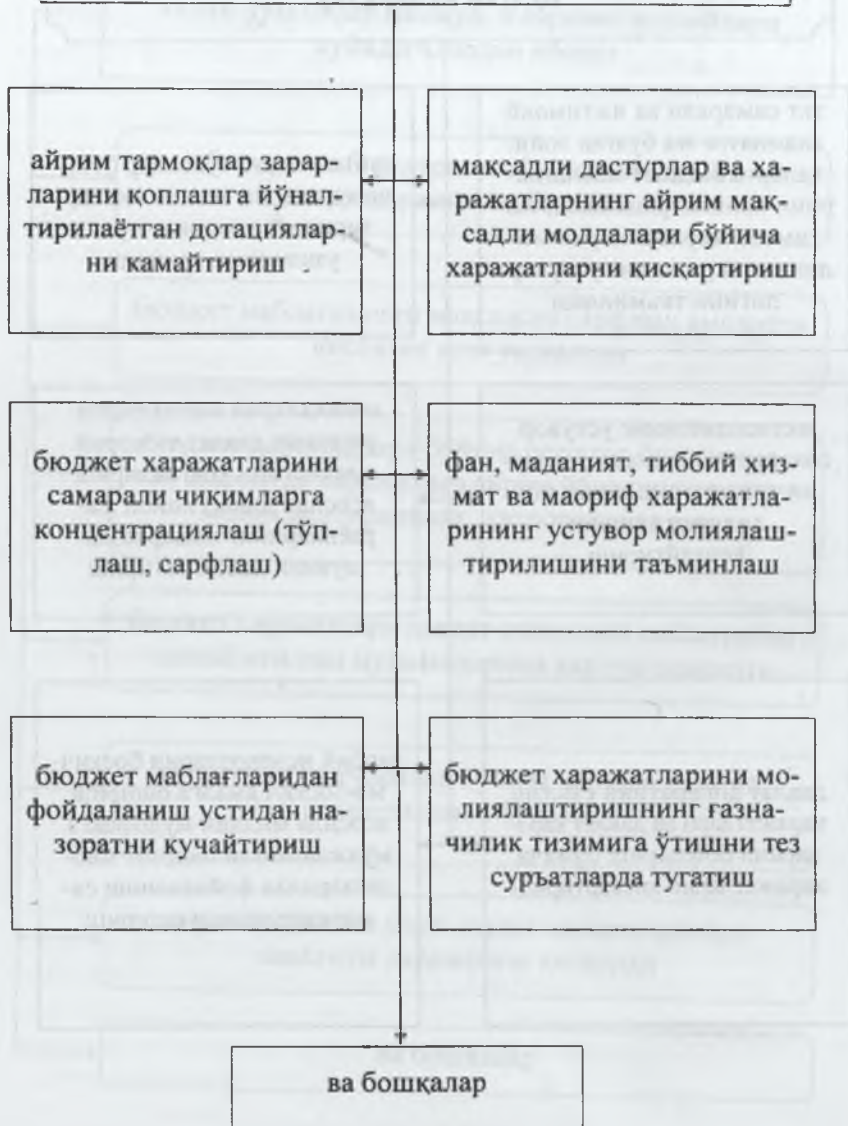
3.4. Бюджет харажатларини сарфлаш масалалари ва вазифалари

Бюджет харажатлари бўйича бажарилиши лозим бўлган вазифалар

Бюджет харажатлари бўйича бажарилиши лозим бўлган вазифалар (давоми)

IV боб. БЮДЖЕТ ТИЗИМИ ВА БЮДЖЕТ ТУЗИЛМАСИ⁹

4.1. Бюджет тизими: таърифи, принциплари, бошқариш соҳасидаги ваколатлар

Турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблағлари олувчилар йиғиндисини, бюджетларни ташкил этишни ва тузиш принципларини ифодалайдиган. бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек, бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилар ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатлар мажмуига бюджет тизими дейилади. Кўпчилик ҳолларда, соддарок тарзда, бюджет тизими дейилганда эса мамлакатдаги мавжуд бюджетлар тўплами (мажмуи) тушунилади.

Бюджет тизими мамлакат бюджет тузилишининг таркибий қисми бўлиб, унинг маълум бир қисмини ўзида ифода этади. Шу маънода, бюджет тизими бюджетнинг ўзаро боғлиқликда бўлган бўгинларининг ўзаро йиғиндисидан иборатдир. Мамлакатнинг бюджет тизими жамиятнинг сиёсий тузилишига (қурилишига), давлатнинг иқтисодий тизимига ва унинг маъмурий-худудий бўлинишига бевосита боғлиқ.

У ёки бу мамлакатнинг бюджет тизими икки ёки уч бўгинли бўлиши мумкин. Унитар давлатлар деб юритиладиган мамлакатларда бюджет тизими икки бўгиндан (марказий ва маҳаллий бюджетлар), федератив давлатлар деб юритиладиган мамлакатларда эса уч бўгиндан (марказий бюджет, федерация аъзолари бюджетлари ва маҳаллий бюджетлар) иборат бўлиши мумкин.

Ҳар бир мамлакатнинг бюджет тизими маълум бир принципларга таянади. Бундай принципларнинг таркибига қуйидагилар кириши мумкин:

- бюджет тизимининг ягоналиги;
- бюджет тизимининг даражалари ўртасида даромадлар ва харажатларнинг чегараланганлиги;
- бюджетларнинг мустақиллиги;
- давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари бюджетлари, бюджетлар, даромадлар ва харажатларининг тўлиқ акс этиши;
- бюджетларнинг баланслилиги;

⁹ Уқув қўлланманинг 4- ва 5-бобларини ёзишда 2000 йилнинг 14 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Бюджет тизими тўғрисида"ги қонуни ва унга кейинги йилларда киритилган ўзгаришлар асос қилиб олинди.

• бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлиги ва тежамлилиги;

• бюджет харажатларини қоплашнинг умумийлиги;

• ошкоралик;

• бюджетнинг ҳаққонийлиги;

• бюджет маблағларининг манзиллилиги ва мақсадли характердалиги.

Бюджет тизимининг ягоналиги принципи ҳуқуқий базалар, пул тизими, бюджет ҳужжатлари шакллари, бюджет жараёни принциплари, бюджет қонунчилигини бузганлик учун санкцияларнинг ягоналиги, мамлакат бюджет тизими барча даражалари бюджетлари харажатларини молиялаштириш ва бюджет маблағлари бухгалтерия ҳисобини юргизиш тартибининг ягоналиги билан белгиланади.

Бюджет тизимининг даражалари ўртасида даромадлар ва харажатларнинг чегараланганлиги принципи тегишли даромадлар турларини (тўлиқ ёки қисман) ва харажатларни амалга ошириш бўйича ваколатларни мамлакатнинг ҳокимият органлари, мамлакат субъектларининг ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига бириктирилганлигини кўзда тутди.

Бюджетларнинг мустақиллиги принципи қонунчилик ва давлат ҳокимиятининг ижроия органлари ҳамда маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг мамлакат бюджет тизимининг тегишли даражаларида бюджет жараёнини мустақил амалга ошириш борасидаги ҳуқуқларини билдиради. Бу принципнинг амал қилиши қонунчиликка мувофиқ мамлакат бюджет тизимининг ҳар бир даражасида бюджетлар даромадларининг ўз манбаларига эгаллигини, бюджетларнинг тартибга келтирувчи даромадларини, қонунчиликка мувофиқ равишда тегишли бюджетларнинг даромадларини шакллантириш бўйича ваколатларни, давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг қонунчиликка мувофиқ равишда тегишли бюджетлар харажатларининг сарфланиш йўналишларини мустақил аниқлаш ҳуқуқини қонуний бириктирилишини, бюджет тўғрисидаги қонунларни ижро этиш жараёнида олинган қўшимча даромадлар, бюджет даромадларининг харажатларидан ошган қисми суммалари ва бюджет харажатлари бўйича иқтисод қилинган суммаларни олишнинг мумкин эмаслигини, бюджет тўғрисидаги қонунларнинг ижро этилиши жараёнида вужудга келган даромадлардаги йўқотмалар ва қўшимча харажатларни бюджет тизимининг бошқа даражалари ҳисобидан компенсация қилишга йўл қўймас-

ликни (қонунчиликнинг ўзгаришига боғлиқ ҳолда вужудга келган ҳолатлардан ташқари) тақозо этади.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларида бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари тўлиқ акс этиши, солиқ ҳамда бу борадаги қонунларга мувофиқ белгиланган бошқа мажбурий тушумлари тўлиқ ҳажмда ўз аксини топиши керак. Барча умумдават ва маҳаллий харажатлар мамлакат бюджет тизимида ўз аксини топган бюджетлари ва давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади.

Солиқ кредитлари, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш бўйича кечиктиришлар ва муддатларнинг ўзгартирилиши бюджетлар ва давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг бюджетлари даромадлари ва харажатлари бўйича тўлиқ равишда алоҳида ҳисобга олинади.

Бюджетларнинг баланслилиги принципи бюджетда кўзда тутилган харажатларнинг ҳажми бюджет даромадлари ва унинг дефицитини молиялаштириш манбаларидан тушадиган тушумларнинг жами ҳажмига тенг бўлиши кераклигини билдиради.

Бюджетни тузиш, тасдиқлаш ва ижро этиш жараёнида ваколатли органлар бюджет дефицитини микдорини минималлаштириш зарурлигидан келиб чиқишлари керак.

*Бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлиги ва тежамлилиги принципи*га мувофиқ равишда ваколатли органлар ва бюджет маблағларини олувчилар бюджетларни тузиш ва уларнинг ижросини таъминлашда, аввало, кўзда тутилган мақсадларга эришишда маблағларнинг камроқ ҳажмидан ёки маълум бир ҳажмдаги маблағлардан фойдаланган ҳолда юқори натижага эришиш зарурлигидан келиб чиқиши керак.

Бюджет харажатларини қоплашнинг умумийлиги принципи унинг барча харажатларини шу бюджетнинг барча даромадларини умумий суммаси ва унинг дефицитини молиялаштириш манбалари ҳисобидан тушган тушумлардан қопланиши кераклигини англатади. Бюджет даромадлари ва унинг дефицитини молиялаштиришнинг манбаларидан тушумлар бюджетнинг маълум харажатлари билан боғланган бўлиши мумкин эмас (мақсадли бюджет фондларининг даромадлари, мақсадли хорижий кредит маблағлари, мамлакат бюджет тизимида бошқа даражадаги бюджетлар маблағларининг марказлаштирилиш ҳолатлари бундан мустасно).

Бюджет тизимидаги *ошкоралик принципи* очик матбуотда тасдиқланган бюджет ва унинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни, албатта, эълон қилинишини, бюджет ижроси жараёнида маълумотларнинг тўлиқ ва тўғри берилишини, давлат ҳокимияти қонунчилик органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг қарорларига оид бошқа маълумотларни олиш имкониятининг яратилганлигини, бюджет лойиҳаси бўйича қарорларни кўриб чиқиш ва қабул қилиш тартибларининг (жумладан, давлат ҳокимияти қонунчилик органи ичида ёки давлат ҳокимиятининг қонунчилик ва ижроия органлари ўртасидаги қарама-қаршиликларни ифодаловчи масалалар бўйича ҳам) жамият ва оммавий ахборот воситалари учун албатта, очик бўлишини кўзда тутати.

Махфий моддаларни тасдиқлаш, одатда, фақат республика бюджети таркибида амалга оширилади.

Бюджетнинг ҳаққонийлиги принципи тегишли ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ривожланиши башорат кўрсаткичларининг ишончли ҳамда бюджет даромадлари ва харажатлари ҳисоб-китобларининг ҳаққоний бўлиши кераклигини тақозо этади.

Бюджет маблағларининг манзиллилиги ва мақсадли характердалиги принципи бюджет маблағларини конкрет олувчилар ихтиёрига уларнинг аниқ мақсадларни молиялаштирилиши олдиндан белгиланган ҳолда бўлиб берилишини назарда тутати. Бюджетда кўзда тутилган маблағлар манзиллилигини ёки йўналишини кўзда тутилмаган мақсадларга ўзгартириш борасидаги ҳар қандай хатти-ҳаракат мамлакат бюджет қонунчилигини бузиш ҳисобланади.

Мамлакат бюджет тизимини бошқариш соҳасида тегишли ҳокимият органлари алоҳида ваколатларга эгадир. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги ваколатлари қуйидагилардан иборат:

- Давлат бюджети лойиҳасини ишлаб чиқилишини ташкил этиш ва уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этиш;
- Давлат бюджетининг ижросини ташкил этиш;
- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва давлат бошқарувининг бошқа органларини Давлат бюджетини ижро этиш борасидаги ишларини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш;
- Давлат мақсадли фондлари маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартибини белгилаш;
- Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиғига киритиш;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси ва жойлардаги давлат ҳокимият органлари ҳам бюджет тизимини бошқариш соҳасида бир неча ваколатларга эга. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари учун бу борада қуйидаги ваколатлар хосдир:

- тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни қабул қилиш, шунингдек, уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлаш;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ маҳаллий бюджетга тушадиغان маҳаллий солиқлар, йиғимлар ва тўловлар миқдорларини ҳамда улар бўйича имтиёزلарни белгилаш;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимиятлар эса:

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар лойиҳаларини тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари қабул қилиши учун тақдим этиш ҳамда уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тузиш;
- бюджетга тушумларнинг тўлиқ ва ўз вақтида тушиши ҳамда унинг маблағларидан белгиланган мақсадда фойдаланилиши устидан назоратни ташкил этиш;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириши мумкин.

Ўз навбатида, мамлакат бюджет тизимини бошқаришда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги муҳим роль ўйнаб, у бу соҳада қуйидаги ваколатларга эгадир:

- Давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш;
- Давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи тартибини белгилаш ҳамда улар устидан назоратни амалга ошириш;
- республика бюджети харажатларини амалга ошириш;
- бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаси ва штат жадвалларини руйхатдан ўтказиш;
- бюджетдан маблағ олувчиларнинг Давлат бюджети маблағларидан фойдаланишини тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳуж-

жатларни, шунингдек, умуммажбурий тусдаги бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш;

- конун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш.

4.2. Бюджет тузилмаси ва классификацияси

Давлат бюджетини ташкил этиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар мажмуига (унинг ички бўлинмалари таркиби ва тузилмаси, улардан фойдаланиш соҳаларининг функционал чекланганлиги, ўзаро бўйсунувчанлиги, ўзаро алоқадорлиги ва таъсирчанлиги ҳамда ҳуқуқий томонларини инобатга олган ҳолда) бюджет тузилмаси дейилади. Ҳар бир мамлакатнинг бюджет тузилмаси унинг миллий-давлат ёки маъмурий-худудий тузилиши билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети:

- Республика бюджетини;
- Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари жамланади.

Ўз навбатида, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджетини ҳамда шу республикага бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади. Вилоятлар бюджетини эса вилоят бюджетидан, вилоятга бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларидан иборатдир. Шунингдек, туманларга бўлинадиган шаҳарларнинг бюджетини шаҳар бюджетини ва шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетларини ўз ичига олади. Ва ниҳоят, туманга бўйсунадиган шаҳарлари бўлган туманнинг бюджетини туман бюджетидан ва туман бўйсунувидеги шаҳарлар бюджетларидан таркиб топади.

Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари ўзларининг манбалари, маълум мақсадларга мўлжалланганлиги ва бошқа белгиларига кўра хилма-хилдир. Бир вақтнинг ўзида улар умумий белгиларга ҳам эга. Бутун мамлакат миқёсида бюджет даромадлари ва харажатларининг тўғри режалаштирилиши ва ҳисобга олинишини таъминлаш учун улар классификация қилинади.

Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари ва харажатлари, шунингдек, унинг тақчиллигини молиялаштириш манбаларини гуруҳларга ажратишда ёки гуруҳлашда бюджет классификацияси муҳим рол ўйнайди. Ундан Давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш мақсадида бюджет маъ-

лумотларини ягона бир тизимга келтириш учун фойдаланилади ва бюджет классификацияси бюджет маълумотлари халқаро тасниф тизимларининг айнан шундай маълумотлари билан таққосланишини таъминлайди. Шу маънода, маълум бир тизимга келтирилган ва ўрнатилган тартибда код (шифр)лаштирилган бюджет даромадлари ва харажатларининг бир хил белгилари бўйича илмий асосланган иқтисодий гуруҳланишига бюджет классификацияси дейилади.

Одатда, бюджет классификациясининг асосида даромадлар бўйича уларнинг манбалари, харажатлар бўйича эса маблағларнинг мақсадли сарфланиш йўналишлари ётади.

Бюджет классификацияси ўзининг кенг йўналиши билан ажралиб туради. Унинг бўлинмаларига қатъий риоя этган ҳолда бюджет режалаштирилиши амалга оширилади, бюджет ташкилотларининг индивидуал ва умумий ҳамда йиғма тармоқ сметалари тузилади, маҳаллий, республика ва Давлат бюджетининг ишлаб чиқилиши амалга оширилади.

Бюджетнинг мамлакат иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш режалари, ҳўжалик юритувчи субъектлар ва уларнинг юқори ташкилотларини молиявий режалари билан боғлиқлигини таъминлашда, бир турдаги бюджет ташкилотларининг харажатлари ва алоҳида маъмурий-худудий бирликларнинг бюджетларини таққослашда, ижтимоий-маданий характердаги у ёки бу эҳтиёжларнинг қондирилиш даражасини аниқлашда бюджет классификацияси муҳим рол ўйнайди.

Бюджет ижроси жараёнида ҳам бюджет классификацияси алоҳида аҳамиятга эга. Тасдиқланган бюджет ва бюджет ташкилотларининг харажатлар сметасида кўзда тутилган тадбирларнинг мақсадли молиялаштирилишини таъминлашда у зарурий шарт ҳисобланади. Бюджет классификацияси молия органларида, бюджет ташкилотларида ва бошқа муассасаларда бюджет даромадлари ва харажатларининг синтетик ва аналитик ҳисоби ягоналигининг асосини ташкил этади. У Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни тайёрлаш учун зарурдир.

Бюджет классификациясида белгиланган даромадлар ва харажатларнинг иқтисодий гуруҳланиши бюджетни тузиш ва ижро этиш ҳамда унинг ресурсларидан фойдаланишда молия-бюджет интизомига риоя этилишини назорат қилишга имкон беради.

Бюджет классификацияси ташкилий аҳамиятга ҳам эгадирки, бу унинг бўлинмаларига мувофиқ равишда бюджетни тузиш ва ижросини таъминлаш борасида катта ишларнинг амалга оширилиши

орқали намоён бўлади. Бу яна шу нарса орқали ифодаланадики, бюджет тасдиқланганидан сўнг барча хўжалик юритувчи субъектлар ва уларнинг юқори органлари бюджет даромадлари тушумининг тўлиқлигини таъминлашга ва тасдиқланган бюджетдаги классификациянинг бўлинмаларига мувофиқ равишда харажатларни амалга оширишга мажбурдирлар. Демак, бюджет классификациясининг ташкилий аҳамияти бюджетни режалаштириш ва унинг ижросини таъминлашга бир хилда тегишлидир.

Тасдиқланган Давлат бюджети қонун кучига эга бўлганлиги ва унинг кўрсаткичларини барча хўжалик юритувчи субъектлар аниқ ва тўлиқ бажаришга мажбур бўлганлиги учун бюджет классификацияси ҳуқуқий аҳамият ҳам касб этади.

Бюджет классификацияси ўз ичига қуйидагиларни олади:

- Давлат бюджети даромадларининг классификацияси;
- Давлат бюджети харажатларининг вазифа жиҳатидан, ташкилий ва иқтисодий классификацияси;
- Давлат бюджети дефицитини молиялаштириш манбаларининг классификацияси.

Давлат бюджети даромадларининг классификацияси уларни турлари ва манбалари бўйича гуруҳлашдан иборат. Бунда тармоқ ва вазирлик (раҳбарлик органи) белгилари инобатга олиниши мумкин. Одатда, бунда даромадлар бюджет классификациясига мувофиқ бўлинмалар, боблар, параграфлар ва моддаларга бўлинади. Бўлинмалар – даромадларнинг алоҳида турларини, боблар – даромадларни тўловчиларни, параграфлар – даромадларни тўловчиларнинг тоифаларини, моддалар эса – жисмоний шахслар томонидан тўланадиган солиқларнинг алоҳида турларини кўрсатиши мумкин.

Давлат бюджети харажатларининг вазифа жиҳатдан классификацияси давлат бошқарув органлари, маҳаллий давлат ҳокимият органлари, шунингдек, бошқа бюджет ташкилотлари томонидан ижро этиладиган вазифалар бўйича харажатларни гуруҳлашдан таркиб топади. Уларнинг ташкилий классификацияси бюджетдан ажратиладиган маблағлар, уларни бевосита олувчилар ўртасида тақсимлашини акс эттирувчи хўжалик юритувчи субъектлар ва тадбирлар турлари бўйича харажатларни гуруҳлашдан иборат бўлади. Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий классификацияси эса тўловларнинг иқтисодий вазифаси ва турлари бўйича харажатларни гуруҳлашдан иборатдир. Умумий тарзда, бу ерда харажатлар бюджет классификациясига мувофиқ равишда гуруҳларга, бўлинмаларга,

бобларга, параграфларга ва моддаларга бўлиниши мумкин. Гуруҳлар – бюджет маблағларининг асосий йўналишларини, бўлинмалар – миллий иқтисодиёт тармоқларини, боблар – вазирлик ва идоралар бўйича харажатларни, параграфлар – бир типдаги корхоналар ва тадбирлар бўйича сарфларни, моддалар эса – харажатларнинг алоҳида турларини кўрсатади.

Давлат бюджети дефицитини молиялаштириш манбалари классификацияси дефицитни молиялаштиришнинг ички ва ташқи манбалари бўйича гуруҳлашдан иборат бўлади.

Бюджет классификацияси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

4.3. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

IV боб. БЮДЖЕТ ТИЗИМИ ВА БЮДЖЕТ ТУЗИЛМАСИ

4.1. Бюджет тизими: таърифи, принциплари, бошқариш соҳасидаги ваколатлар

- Бюджет тизими деб нимага айтилади?
- Мамлакатнинг бюджет тизими нималарга боғлиқ бўлади?
- У ёки бу мамлакатнинг бюджет тизими неча бўғинли бўлиши мумкин?
- Ҳар бир мамлакатнинг бюджет тизими қандай принципларга таянади?
- Бюджет тизимининг ягоналиги принципи нималар билан белгиланади?
- Бюджет тизимининг даражалари ўртасида даромадлар ва харажатларнинг чегараланганлиги принципи нималарни кўзда туттади?
- Бюджетларнинг мустақиллиги принципи нималарни тақозо этади?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари бюджетлари, бюджетларнинг даромадлар ва харажатларининг тўлиқ акс этиши принципи нималарни англатади?
- Бюджетларнинг баланслилиги принципи нималарни билдиради?
- Бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлиги ва тежамлилиги принципининг маъно-мазмунини нималардан иборат?
- Бюджет харажатларини қоплашнинг умумийлиги принципи нимани англатади?
- Бюджет тизимидаги ошкоралик принципи нималарни кўзда туттади?

- Бюджетнинг ҳаққонийлиги принципи нималарни тақозо этади?
- Бюджет маблағларининг манзиллилиги ва мақсадли характердалиги принципи нимани назарда тутати?
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги ваколатлари нималардан иборат?
- Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органларига бюджет тизимини бошқариш соҳасида қандай ваколатлар хос?
- Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимиятлар бюджет тизимини бошқариш соҳасида қандай ваколатларга эга?
- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги ваколатларининг таркибига нималар қиради?

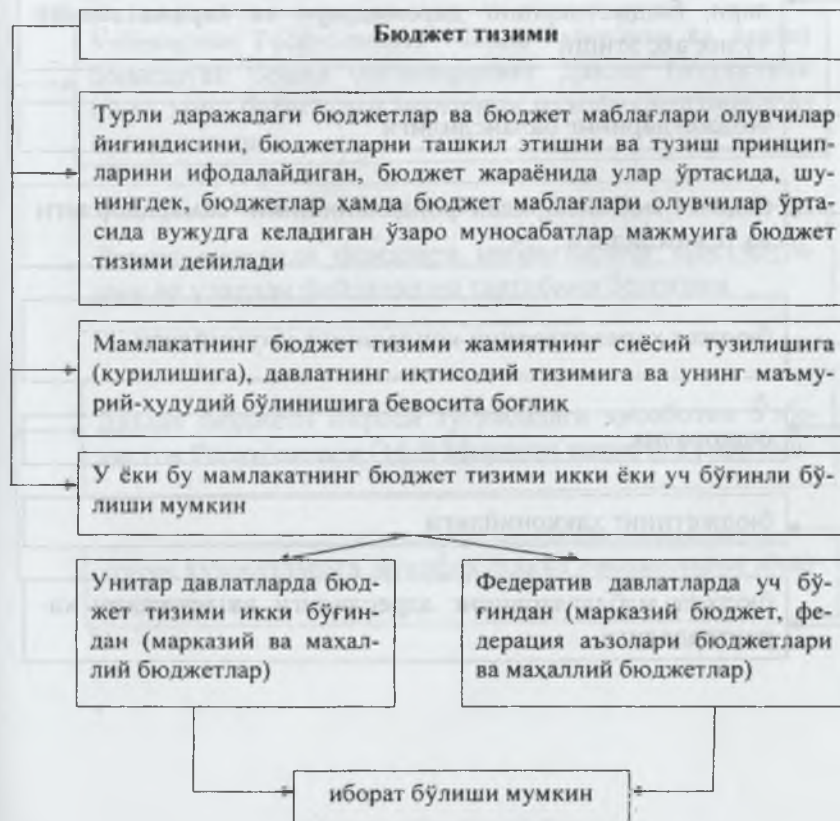
4.2. Бюджет тузилмаси ва классификацияси

- Бюджет тузилмаси деб нимага айтилади?
- Ҳар бир мамлакатнинг бюджет тузилмаси нима билан белгиланади?
- Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети ўз таркибига нималарни (қандай бюджетларни) олади?
- Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари жамланадими?
- Қорақалпоғистон Республикасининг бюджети қандай бюджетлардан таркиб топган?
- Вилоятлар бюджетининг таркибига қандай бюджетлар қиради?
- Туманларга бўлинадиган шаҳарларнинг бюджети қандай бюджетлардан таркиб топади?
- Ўзига бўйсунадиган шаҳарлари бўлган туманнинг бюджети қандай бюджетлардан иборат?
- Бюджет даромадлари ва харажатларини классификация қилишдан мақсад нима?
- Бюджет классификацияси деб нимага айтилади?
- Одатда, бюджет классификациясининг асосида нималар ётади?
- Бюджет классификациясининг аҳамияти нималардан иборат?
- Ҳозирги пайтда бюджет классификацияси ўз ичига нималарни олади?

- Давлат бюджети даромадларининг классификацияси нималардан иборат?
- Давлат бюджети харажатларининг вазифаси, ташкилий ва иқтисодий жиҳатдан классификацияси нималардан иборат?
- Давлат бюджети дефицитини молиялаштириш манбалари классификацияси қандай гуруҳлардан ташкил топади?
- Бюджет классификацияси ким томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади?

4.4. Мустақил ўзлаштириш учун чизмалли материаллар IV боб. БЮДЖЕТ ТИЗИМИ ВА БЮДЖЕТ ТУЗИЛМАСИ

4.1. Бюджет тизими: таърифи, принциплари, бошқариш соҳасидаги ваколатлар

Бюджет тизимининг принциплари

бюджет тизимининг ягоналиги

бюджет тизимининг даражалари ўртасида даромадлар ва харажатларнинг чегараланганлиги

бюджетларнинг мустақиллиги

давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари бюджетлари, бюджетларнинг даромадлари ва харажатларини тўлиқ акс этиши

бюджетларнинг баланслилиги

бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлиги ва тежамлилиги

бюджет харажатларини қоплашнинг умумийлиги

ошқоралик

бюджетнинг ҳаққонийлиги

бюджет маблағларининг адреслилиги ва мақсадли харақтердалиги

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги ваколатлари

Давлат бюджети лойиҳасини ишлаб чиқишлигини ташкил этиш ва уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этиш

Давлат бюджетининг ижросини ташкил этиш

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва давлат бошқаруви бошқа органларининг Давлат бюджетини ижро этиш борасидаги ишларини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш

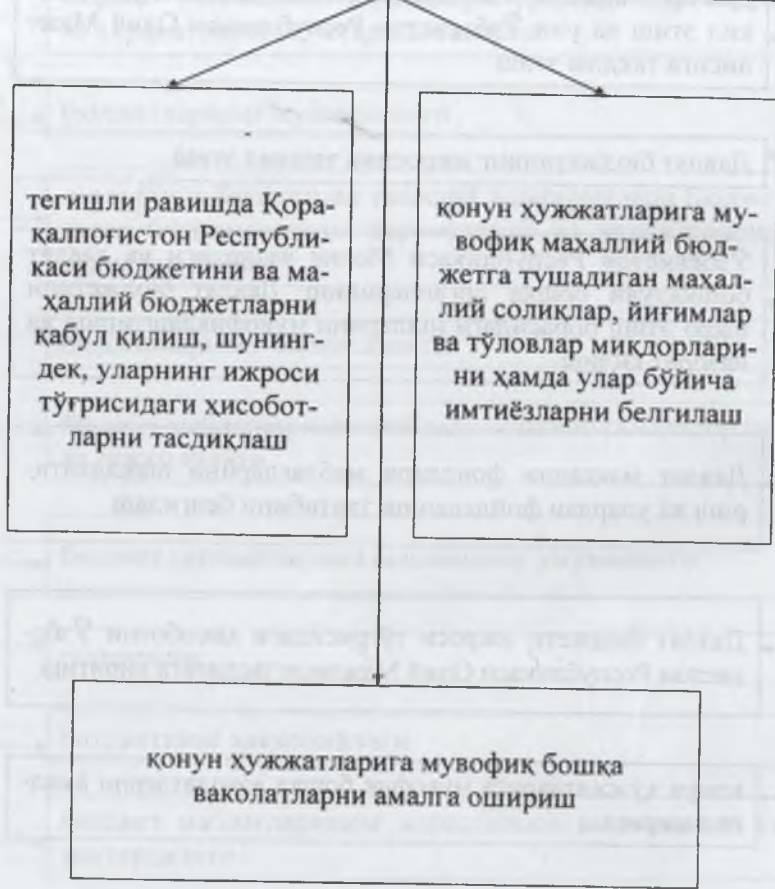
Давлат мақсадли фондлари маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартибини белгилаш

Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиғига киритиш

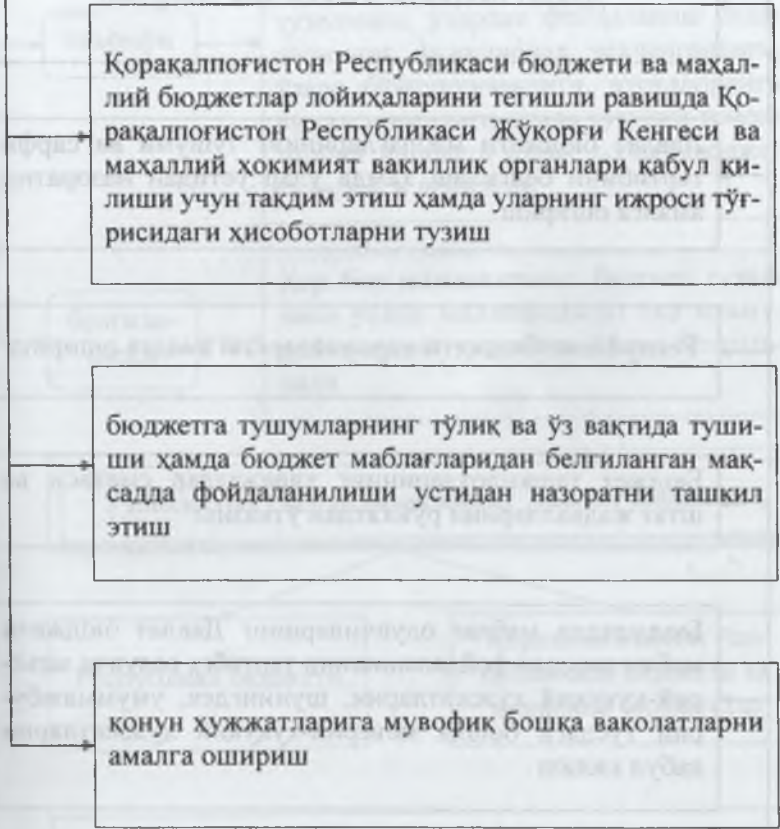
қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш

**Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси
ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органларининг
бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги
ваколатлари**

**Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши
ва тегишли ҳокимиятларни бюджет тизимини
бошқаришдаги ваколатлари**

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг
бюджет тизimini бошқаришдаги ваколатлари**

Давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш

Давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи тартибини белгилаш ҳамда улар устидан назоратни амалга ошириш

Республика бюджети харажатларини амалга ошириш

Бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаси ва штат жадвалларини рўйхатдан ўтказиш

Бюджетдан маблағ олувчиларнинг Давлат бюджети маблағларидан фойдаланишини тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни, шунингдек, умуммажбурий тусдаги бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш

Қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш

4.2. Бюджет тузилмаси ва классификацияси

Бюджет тузилмаси

таърифи

Давлат бюджетини ташкил этиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар мажмуига (унинг ички бўлинмалари таркиби ва тузилмаси, улардан фойдаланиш соҳаларининг функционал чекланганлиги, ўзаро бўйсунувчанлиги, алоқадорлиги ва таъсирчанлиги ҳамда ҳуқуқий томонларини инобатга олган ҳолда) бюджет тузилмаси дейилади

белгила-ниши

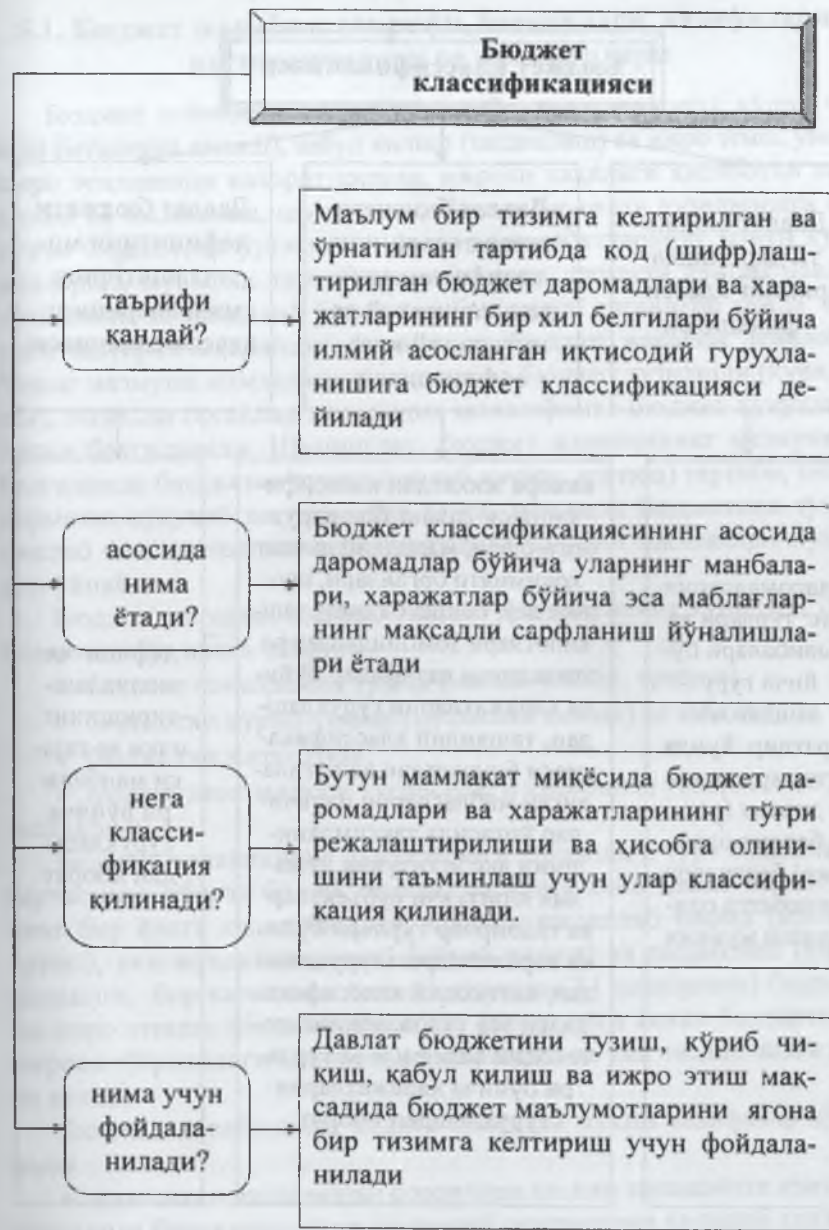
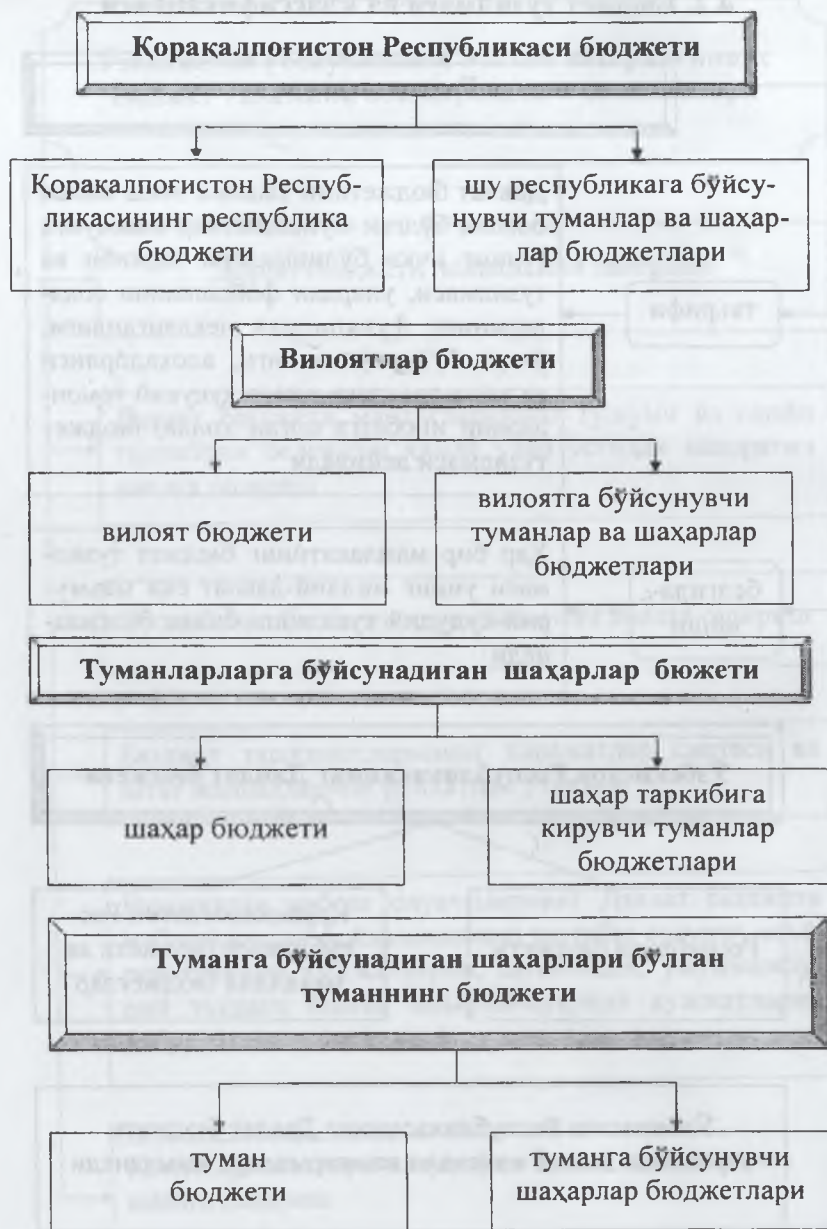
Ҳар бир мамлакатнинг бюджет тузилмаси унинг миллий-давлат ёки маъмурий-ҳудудий тузилиши билан белгиланади

Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети

Республика бюджети

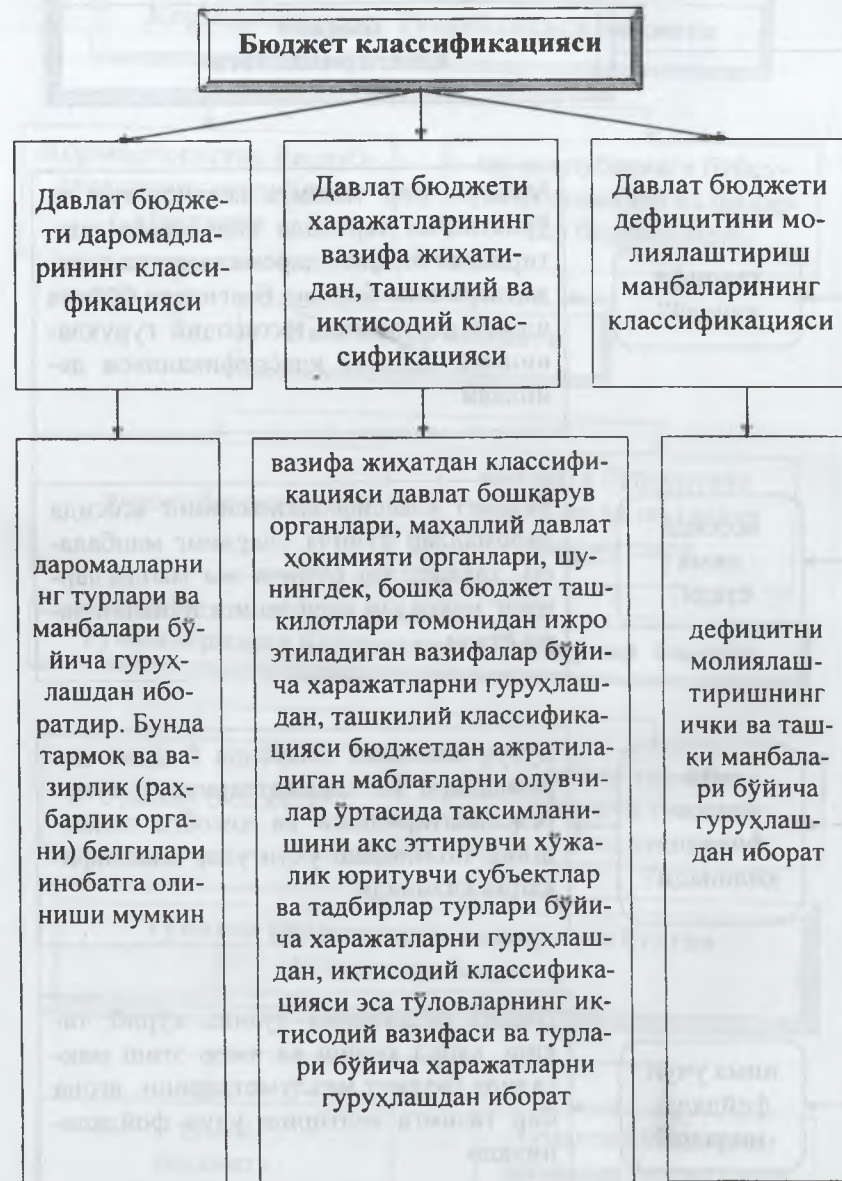
Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар

Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари жамланади

V боб. БЮДЖЕТ ЖАРАЁНИ

5.1. Бюджет жараёни: таърифи, босқичлари, вазифалари, иштирокчилари ва принциплари

Бюджет лойиҳасини тузиш (ишлаб чиқиш, яратиш), кўриб чиқиш (муҳокама қилиш), қабул қилиш (тасдиқлаш) ва ижро этиш, унинг ижро этилишини назорат қилиш, ижроси ҳақидаги ҳисоботни тайёрлаш ва тасдиқлаш, шунингдек, Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ тартибга солинишига тегишли бўлган давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳамда жараён иштирокчиларининг фаолиятига бюджет жараёни дейилади. Унинг мазмуни мамлакатнинг давлат ва бюджет тузилиши (қурилиши), тегишли органлар ва юридик шахсларнинг бюджет ҳуқуқлари билан белгиланади. Шунингдек, бюджет жараёнининг мазмунини белгилашда бюджетни тузиш (ишлаб чиқиш, яратиш) тартиби, унинг норматив-ҳуқуқий ва ташкилий асоси, мамлакат бюджетини тузиш (ишлаб чиқиш, яратиш)нинг назарий ва услубий масалалари муҳим рол ўйнайди.

Бюджет жараёни, одатда, бюджет фаолиятининг куйидаги тўрт босқичини ўз ичига олади:

- бюджет лойиҳасини тузиш (ишлаб чиқиш, яратиш);
- бюджетни кўриб чиқиш (муҳокама қилиш) ва тасдиқлаш;
- бюджетни ижро этиш;
- бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни тайёрлаш ва уни тасдиқлаш.

Бюджет жараёнининг давомийлиги юқоридаги тўрт босқичнинг барчасидан иборат бўлиб, одатда, уч йилга яқин давом этади. Бунинг бир йилга яқини бюджет лойиҳасини ишлаб чиқиш (яратиш, тузиш), уни муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш)га, бир календарь йили (1 январдан 31 декабргача) бюджетни ижро этишга (бюджет даври) ва саккиз ойга яқини бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни тайёрлашга ва уни тасдиқлашга тўғри келади.

Бюджет жараёнининг олдига қуйидаги муҳим вазифалар қўйилади:

- мувозанатлаштирилган бозор сари кескин тараққиётга эришиш мақсадида барча моддий ва молиявий резервларни қидириб топиш;

- алоҳида солиқлар ва бошқа тўловлар бўйича, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг башоратлари ва мақсадли дастурларига мувофиқ бюджет даромадлари ва уларнинг умумий ҳажмини аниқлаш;

- мақсадга мўлжалланганлиги бўйича, шунингдек, бюджетда кўзда тутилган умумдавлат аҳамиятига эга бўлган барча тадбирларни узлуксиз молиялаштириш эҳтиёжини инобатга олган ҳолда бюджет харажатлари ва уларнинг умумий ҳажмини белгилаш (ўрнатиш);

- иқтисодиётдаги инфляцион тенденциялар ва пул-кредит таъназулини бартараф этишга, миллий пул бирлигининг барқарорлигини таъминлашга йўналтирилган молиявий бақарорлаштиришнинг умумий дастурини бюджет билан мувофиқлаштириш;

- иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган манбалар ҳисобидан бюджет дефицитига барҳам бериш ёки уни қисқартириш;

- иқтисодий минтақалар, хўжалик соҳалари ва бюджетлар ўртасида давлат даромадларининг манбаларини қайта тақсимлаш йўли билан турли даражадаги бюджетларни баланслаштириш мақсадида бюджетли тартибга солишни амалга ошириш;

- кенг кўламли барча ижтимоий-иқтисодий дастурларнинг баланслилиги ва пропорционаллигини таъминлашга имкон берадиган истиқболли бюджетли режалаштиришнинг ролини ошириш;

- солиқ мажбуриятларини бажаришда алоҳида фуқаролар даромадлари ва юридик шахсларнинг молиявий фаолиятлари устидан назоратни таъминлаш;

- замонавий электрон ҳисоблаш техникаларидан кенг фойдаланиш асосида ва молиявий ҳисоб-китобларнинг автоматлаштирилган тизими орқали бюджетларни тузиш ва ижро этиш жараёнларини автоматлаштириш ва бошқалар.

Умумий тарзда, бюджет жараёнининг иштирокчилари қуйидагилар ҳисобланади:

- мамлакат Президенти ва қонунчилик (вакиллик) ҳокимият органлари;

- ижроия ҳокимият органлари (мамлакат субъектларининг юқори мансабдор шахслари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари раҳбарлари, молия органлари, бюджет даромадларини ундириш билан шуғулланадиган органлар ва бошқа ваколатли органлар);

- пул-кредит тизимини тартибга солиш органлари;

- давлат ва маҳаллий назорат органлари;

- давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари;

- бюджет маблағларини Бош тақсимловчилар, тақсимловчилар ва бошқалар.

Бюджет жараёнини ташкил этишда қуйидаги принципларга риоя қилинади:

- ягоналик;

- мустақиллик;

- баланс методи.

Ягоналик принципи бу ерда ягона ҳуқуқий база, ягона бюджет классификацияси, мамлакатнинг консолидациялаштирилган бюджетини тузишда зарур бўладиган статистик ва бюджет маълумотлари учун бюджет ҳужжатлари шаклларининг ва пул тизимининг ягоналиги орқали ифодаланади.

Мустақиллик принципи бюджет жараёнини амалга оширишда унинг ҳар бир иштирокчиси учун мустақил бўлганлиги билан белгиланади. Унга мувофиқ, бу жараённинг иштирокчилари даромадларнинг ўз ва тартибга солувчи манбалари ҳамда улардан фойдаланишнинг йўналишларини мустақил равишда аниқлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Баланс методи принципи бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасида тўғри нисбатлар ўрнатишда гавдаланади. Унга риоя қилиниши бюджетнинг барқарорлигини ва хўжалик соҳалари ўртасида маблағларни тақсимлашда зарурий пропорцияларни таъминлаши керак. Бу методнинг муҳим шарти бюджет харажатларининг даромадларига мувофиқлиги ва молиявий резервларни яратишидир. Бу принцип молиявий сиёсатнинг бош мақсади ҳисобланади.

5.2. Бюджет лойиҳасини тузиш

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш) бюджет жараёнининг энг муҳим босқичларидан бири ҳисобланади. Бу жараёнда қуйидаги масалалар ечилади ёки уларга аниқлик киритилади:

- бюджетнинг ҳажми;

- навбатдаги (келгуси) йил учун солиқ ва пул-кредит сиёсати;

- бюджет маблағларидан фойдаланишнинг асосий йўналишлари ва бюджет дефицитини қоплаш методлари;

- даромадларни бюджет тизими бўғинлари ўртасида тақсимлаш.

Давлат бюджетининг лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш) бўйича ишлар янги бюджет йилининг бошланишидан, масалан, ГФРда – 6 ой, Японияда – 8 ой, Францияда – 14 ой, АҚШда – 18 ой,

Ўзбекистонда – 7 ой олдин бошланади. Унинг лойиҳасини тузиш ижроия ҳокимият органлари, одатда, Молия вазирлиги (Ғазначилик) томонидан амалга оширилади.

Баъзи бир мамлакатларда бюджет лойиҳасини тузиш давлат ижроия ҳокимияти бошлиғи (раҳбари)нинг келгуси йилга мўлжалланган ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг умумий йўналишлари муаммолари бўйича чиқишидан (маърузасидан) бошланади. Масалан, АҚШда Президент Америка халқига Бюджетнома билан мурожаат қилиб, унда молия-пул сиёсатининг асосий вазифалари, келгуси бюджет йили ва навбатдаги тўрт йил учун федераль бюджет даромад ва харажатларининг ҳукумат баҳоси шакллантирилади.

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да қуйидаги мақсадлар кун тартибига қўйилади:

- иқтисодиётнинг самарадорлигини оширишда бюджетнинг фаол таъсирчанлигини таъминлаш;
- молиявий ва бошқа ресурсларнинг ҳукумат иқтисодий ва ижтимоий дастур-башоратлари билан мувофиқлигига эришиш;
- маблағларни сарфлашда зарурий пропорциялар ва устуворликлар ўрнатиш;
- бюджет дефицитини қоплаш учун манбаларни қидириб топиш.

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)дан олдин Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда келгуси молия йилига:

– тегишли бюджетлар ва давлат мақсадли фондларини тайёрлаш учун – Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликлари, давлат мақсадли фондларини тақсимловчи органларга;

– бюджетдан ажратиладиган маблағларни олишга буюртмалар тузиш учун – республика бюджетидан молиялаштирилладиган бюджет маблағлари олувчиларга бюджет сўрови юбориши керак.

Ўз навбатида, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликлари, давлат мақсадли фондларини тақсимловчи органлар бюджет сўрови олганидан кейин уч кунлик муддат ичида тегишли бюджетлар лойиҳаларини тузиш (ишлаб чиқиш, яратиш), ушбу лойиҳаларни тайёрлаш тартибини ва муддатларини белгилаш юзасидан тегишли қарорлар қабул қилмоғи зарур.

Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия бошқармалари юқорида кўрсатилган қарорлар қабул қилинганидан сўнг уч кун муддат ичида:

– тегишли бюджетлар лойиҳаларини тайёрлаши учун – туман ва шаҳар ҳокимликларига;

– Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан бюджет маблағлари олишга буюртмалар тузиш учун – Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларидан молиялаштирилладиган бюджет маблағлари олувчиларга бюджет сўровлари юбориши керак.

Юқоридагиларга мос равишда вилоятга бўйсунадиган шаҳарларнинг, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар таркибига кирувчи туманларнинг ҳамда шаҳарлар таркибига кирувчи туманларнинг ҳокимликлари бюджет сўрови олинганидан кейин уч кун муддат ичида тегишли бюджетлар лойиҳаларини тузиш, бу лойиҳаларни тайёрлаш тартиби ва муддатларини белгилаш юзасидан тегишли қарорларни қабул қилмоғи лозим. Ўз навбатида, туман ва шаҳар ҳокимликларининг молия органлари юқоридаги қарорлар қабул қилинганидан кейин уч кун муддат ичида туманлар ва шаҳарларнинг бюджетларидан бюджет маблағларини олиш учун асосланган буюртмалар тузиш учун шу туман ва шаҳар бюджетларидан молиялаштирилладиган бюджет маблағларини олувчиларга бюджет сўровларини юборишлари керак.

Бюджет лойиҳасини тайёрлаш муддатлари ҳар бир мамлакатнинг амалдаги қонунчилигида ўз аксини топади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонуни бюджет лойиҳасини тайёрлашнинг қуйидаги муддатларини белгилайди:

а) келгуси молия йилига бюджетдан ажратиладиган маблағлар олишга буюртмалар:

– Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштирилладиган бюджет маблағлари олувчилар томонидан – жорий йилнинг 1 июнидан кечикмай тегишли молия органларига;

– республика бюджетидан молиялаштирилладиган бюджет маблағлари олувчилар томонидан – жорий йилнинг 1 июлидан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этилиши керак.

б) келгуси молия йилига тегишли бюджетлар лойиҳалари:

– туманлар ва шаҳарлар ҳокимликлари молия органлари томонидан – маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари белгиланган тартибда ва муддатларда, бироқ жорий йилнинг 25 июнидан кечиктирмасдан юқори молия органларига;

– Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликлари, давлат мақсадли фондларини тақсимловчи органлар томонидан – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда ва муддатларда, бироқ жорий йилнинг 1 июлидан кечиктирмасдан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этилмоғи лозим.

Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджетининг лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тайёрлаб, жорий йилнинг 15 сентябргача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджети лойиҳасини бюджетдан маблағ олувчилар тақдим этган буюртмаларга ва давлат бюджетининг тузилмасига кирувчи бюджетлар лойиҳаларига мувофиқ тайёрлайди.

Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳаси ўз ичига қуйидагиларни олмоғи лозим:

- бюджет таснифига мувофиқ акс эттирилаётган Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари;

- умумдавлат солиқларидан Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларига ажратмалар нормативлари, шунингдек, мазкур бюджетларнинг даромадлари, шужумладан, бюджет дотациялари ва субвенциялари ҳамда харажатлари миқдори;

- Қорақалпоғистон Республикаси вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларининг айланма касса меъёри миқдорлари;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси захира, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари захира фондларининг назарда тутилмаган харажатларни қоплашга тегишли бюджет маблағлари йўналтирилиши мумкин бўлган доирадаги миқдори;

- Давлат бюджети дефицитининг энг юқори миқдори ва уни молиялаштириш манбалари;

- давлат ички ва ташқи қарзларининг, давлат томонидан бериладиган кредитлар ҳамда кафолатли фонднинг энг юқори миқдорлари.

Бир вақтнинг ўзида, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги вакил қилинган вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, шунингдек, тегишли ташкилотлар билан биргаликда қуйидагиларни ўз ичига олган бюджетнома лойиҳасини ишлаб чиқиши ва 15 сентябргача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига киритиши керак:

- мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ўтган йилги асосий яқунлари ва мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг жорий йилги яқунларининг башорат баҳоси;

- ўтган йилги Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва жорий йилги Давлат бюджетининг қутилаётган ижроси баҳоси;

- келгуси йилга мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳасини тузишда асос бўлган келгуси йилнинг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари;

- мамлакат бюджет ва солиқ сиёсатининг келгуси йилги асосий йўналишларига шарҳлар;

- давлатнинг ички ва ташқи қарзлари ҳамда улар бўйича харажатларнинг ҳолати тўғрисидаги маълумотлар;

- келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳаси.

Юқоридагиларни ўз ичига олган бюджетнома лойиҳаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан жорий йилнинг 15 октябридан кечиктирилмасдан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига киритилмоғи лозим.

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да:

- мамлакатнинг истикболдаги иқтисодий ривожланиши;

- инфляция даражаси;

- аҳолининг бандлик даражаси;

- ижтимоий қўллаб-қувватлашдан фойдаланаётган аҳоли сони ҳисобга олинади.

Шунингдек, бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш) да қуйидаги турли методлардан фойдаланилади:

- иқтисодий таҳлил методи – бу методдан фойдаланган ҳолда ўтган йилги бюджетнинг бажарилиш даражаси аниқланади ва жорий йил учун бюджетнинг бажарилиш даражаси ўрнатилади, фарқланиш сабаблари аниқланади;

- норматив метод – бу методнинг асосида давлат томонидан тақдим этилаётган хизматларнинг бирлигига тўғри келувчи молиявий харажатларнинг нормативи ётади. Натурал birlikни нормативга

кўпайтириб ҳар бир Бош тақсимловчи, тақсимловчи ва бюджет ташкилотли бўйича маблағ харажатларининг суммаси аниқланади.

• экстраполяция методи — унга кўра олдинги йилларнинг ҳисобот маълумотлари динамикаси асосида молиявий кўрсаткичлар аниқланади ва улар келгуси йил учун экстраполяция қилинади.

5.3. Бюджетни муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш)

Мамлакатнинг олий ижроия органи — Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан маъқуллангандан сўнг Давлат бюджетининг лойиҳаси муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш) учун қонунчилик органи бўлган Олий Мажлисга тақдим этилади. Одатда, бюджетнинг лойиҳаси Олий Мажлиснинг ҳар бир палатасида (олдин қуйи палата бўлган Қонунчилик палатасида ва юқори палата саналган Сенатда) алоҳида-алоҳида муҳокама қилинади.

Мамлакат парламентининг ҳар бир палатасида аниқ бюджет масалалари билан шуғулланувчи махсус кўмиталар ва комиссиялар фаолият кўрсатади. Улар бюджет лойиҳасининг тегишли моддаларини атрофлича таҳлил қиладилар, зарур ҳолларда ўзгартиришларни тақлиф қиладилар ва тушунтирув хати билан биргаликда бюджетнинг лойиҳасига хулоса берадилар.

Олий Мажлиснинг ҳар бир палатасида бюджет лойиҳаси қабул қилинганидан сўнг, ҳар икки палата ўртасида бюджет лойиҳаси бўйича келишмовчиликлар мавжуд бўлмаса, мамлакат парламентининг бюджет тўғрисидаги умумий қарори қабул қилинади. Агар палаталар ўртасида бюджет лойиҳаси бўйича келишмовчиликлар вужудга келса, ҳар икки палатанинг вакилларида иборат бўлган мувофиқлаштирувчи комиссия уларни бартараф этиши керак.

Парламентда бюджет лойиҳасини муҳокама этиш (кўриб чиқиш) да бюджет ташаббускорлигининг мавжудлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Бюджет ташаббускорлиги дейилганда парламент аъзоларининг ҳукумат томонидан тақдим этилган бюджет лойиҳасига нисбатан ўзгартиришлар киритиш ҳуқуқи назарда тутилади¹⁰.

¹⁰ Масалан, баъзи бир мамлакатларда (Франция, Буюк Британия ва бошқаларда) ҳукумат аъзоси бўлмаган парламент аъзолари бюджет лойиҳасида кўзда тутилган харажатларни ошириш ёки янги солиқларни жорий этиш (ўрнатиш) бўйича тақлифлар киритиш ҳуқуқига эга эмас. Бундай тартибнинг ўрнатилганлиги мамлакатдаги тез ўзгариб турувчи иқтисодий вазиятга ҳукуматнинг тасир этиш имкониятларини кенгайтиради. АҚШда эса Конгресснинг бюджет ҳуқуқи анча кенгдир. Парламент бюджет ҳуқуқининг чекланганлиги яна шунда кўринадими, қонунчилик ҳокимияти бюджетни яхлит ҳужжат сифатида қабул қилмасдан, фақат бюджет йўлланмалари тўғрисида ҳар йиллик қарорларни қабул қилиш билан чекланади. Бунда мамлакат президентига маълум мақсадларга маблағларни сарф қилиш ваколати юқори чегарани белгиллаган ҳолда тақдим этилади. Бюджетнинг айрим моддалари эса, умуман, кўриб чиқилмасдан, автоматик равишда тасдиқланади.

Давлат бюджети Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинади.

Давлат бюджетига мувофиқ:

• Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари — Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин икки ҳафталик муддат ичида тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳри вакиллик органилари томонидан;

• Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар таркибига кирувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетлари — Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар бюджетлари қабул қилинганидан кейин бир ҳафталик муддат ичида туман ёки шаҳар ҳокимият вакиллик органилари томонидан;

• шаҳарлар таркибига кирувчи туманлар бюджетлари ва туманга бўйсунувчи шаҳарлар бюджетлари — белгиланган муддатларда маҳаллий ҳокимиятнинг юқори турувчи вакиллик органилари томонидан қабул қилинади.

Давлат бюджети қабул қилингандан сўнг унинг маблағлари бюджетдан маблағ олувчиларга ўрнатилган тартибга мувофиқ равишда етказилиши керак. Унга кўра Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги:

• Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликлари эътиборига Қорақалпоғистон Республикаси вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари даромадлари ва харажатлари миқдорларини, шунингдек, келгуси молия йили учун уларга республика бюджетидан ажратиладиган бюджет дотациялари ва субвенциялари миқдорини ва бюджетга оид бошқа кўрсаткичларни — Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин 3 кунлик муддат ичида;

• Республика бюджетидан молиялаштириладиган ташкилотлар, шунингдек, Давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар эътиборига улар учун белгиланган даромадлар ва харажатлар миқдорини — Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин 10 кунлик муддат ичида етказмоғи лозим.

Қорақалпоғистон Республикаси ва маҳаллий бюджетлар қабул қилинганидан кейин тегишли молия органилари бир ҳафталик муддат ичида:

- Давлат солиқ хизматининг тегишли маҳаллий органлари эътиборига – Қорақалпоғистон Республикаси бюджет ва маҳаллий бюджетлар даромадларининг тасдиқланган миқдорини;

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджет ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштирилган ташкилотлар эътиборига – улар учун белгиланган бюджетдан ажратилган маблағлар миқдорларини етказиши керак.

5.4. Бюджетни ижро этиш

Бюджетни ижро этиш уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиқлагандан ва мамлакат Президенти имзолагандан сўнг, бошланади. Ўзбекистон ҳукумати қуйи ижроия органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари билан мувофиқлаштирилган ҳолда бюджет ижроси тартибини ташкил қилади. Бюджет жараёнининг бу босқичи ўз ичига бюджетнинг даромадлар ва харажатлар қисмининг ажратилишини қамраб олади.

Бюджетни ижро этишнинг энг муҳим вазифаси иккиёқламалик характерга эга бўлиб, у бир томондан, солиқлар ва бошқа тўловларнинг ёппасига ҳамда ҳар бир манбалар бўйича тўлиқ ва ўз вақтида тушиб туришини таъминлашни, иккинчи томондан эса, бюджет тасдиқланган йил учун шу молиявий йил давомида бюджетда тасдиқланган суммалар чегарасида барча тадбирларни молиялаштирилишни тақозо этади.

Бюджет ижроси давомида давлат ишлаб чиқаришни интенсификациялаш ва самарадорлигини ошириш ҳисобидан ресурсларнинг ошишидан, маблағларни сарфлашда иқтисод режимига риоя қилинишидан, солиқли даромадларнинг тўлиқ жалб қилинишидан манфаатдордир.

Давлат бюджетининг ижросини таъминлашда қуйидаги масалаларнинг ҳал этилишига жиддий эътибор бермоқ лозим:

- давлат бюджети даромадларини шакллантириш;
- давлат бюджети маблағларини сарфлаш;
- қабул қилинган Давлат бюджети бўлмаган тақдирда бюджетни ижро этиш;
- бюджетдан ажратилган маблағларга ўзгартиришлар киритиш;
- давлат бюджетини белгиланган параметрлар доирасида ижро этиш;
- давлат бюджети даромадлари ва харажатларини бошқариш;
- давлат бюджетининг касса ижросини таъминлаш;

- давлат бюджети ижросини назорат қилиш.

Бюджет ижросига оид бевосита ишлар Молия вазирлиги ва унинг тегишли бўлинмалари ҳамда органлари, Давлат солиқ қўмитаси ҳамда Давлат божхона қўмитаси ва уларнинг жойлардаги органлари томонидан амалга оширилади. Шунингдек, бу жараёнда Молия вазирлигининг муҳим таркибий тузилмаларидан бири бўлган Давлат ғазначилик тизими ва унинг қуйи органлари алоҳида рольни ўйнайди¹¹.

Давлат ғазначилик тизими бюджет ижроси бўйича қуйидагиларни амалга оширади:

- бюджет даромадларининг тушишини қайд этиш;
- бюджет мажбуриятларини, яъни бюджет тўғрисидаги қонунга мувофиқ равишда вужудга келадиган маълум муддат давомида харажатларни сарфлаш мажбуриятини қабул қилиш муддатлари ва ҳажмларини тартибга солиш;
- ажратилган бюджет мажбуриятлари лимити доирасида харажатларни амалга ошириш ҳуқуқига рухсат ёзувларини содир этиш;
- бюджетдан маблағ олувчилар номидан тўловларни амалга ошириш;
- ва бошқа функциялар.

Бюджет ижроси давомида барча операциялар ва бюджетнинг маблағлари Ғазначиликнинг баланс ҳисобварақларида акс эттирилади. Бу ҳисобварақлари Марказий банк ва кредит ташкилотларида жойлашган. Ғазначилик тизими бюджет маблағларига нисбатан қасанинг ягоналиги принципини таъминлайди. Бу принцип барча келиб тушувчи даромадлар ва бюджет дефицитини молиялаштириш манбаларидан тушумларни ҳамда кўзда тутилган барча харажатларни амалга оширишни бюджетнинг ягона ҳисобварағидан амалга оширилишини тақозо этади. Мамлакат бюджет тизими барча даражаларининг бюджетлари қасанинг ягоналиги принципи асосида ижро этилиши керак.

Бюджетнинг даромадлар бўйича ижро этилиши қуйидагиларни кўзда тутаяди:

- даромадларни бюджетнинг ягона ҳисобварағига ўтказиш ва ёзиш;
- тасдиқланган бюджетга мувофиқ равишда тартибга келтирувчи (солувчи) даромадларни тақсимлаш;
- бюджетга ортиқча тўланган даромадлар суммасини қайтариш;

¹¹ Бюджет ижросининг ғазначилик тизими алоҳида курсда ўрганилганлиги учун бу ерда батафсил тўхталиш мақсадга мувофиқ эмас деб топилди.

- бюджет даромадларини ҳисобга олиш ва даромадлар тўғрисида ҳисобот тузиш.

Харажатлар бўйича бюджетлар ижроси бюджетнинг ягона ҳисоб варағида бюджет маблағларининг ҳақиқатда мавжудлиги доирасида ҳамда молиялаштириш ва санкциялаштиришнинг кетма-кет мажбурий амалга ошириладиган тарғибларига риоя қилган ҳолда амалга оширилади. Бюджет харажатларининг ижроси давомида санкциялаштиришнинг асосий босқичлари қуйидагилар ҳисобланади:

- бюджет харажатлари рўйхатини тузиш ва тасдиқлаш;
- бюджет ассигнованиялари тўғрисидаги хабарномани тасдиқлаш ва уларни бюджет маблағларини олувчилар ҳамда тақсимловчиларга етказиш, шунингдек, бюджет ташкилотлари ва бюджет маблағларини тақсимловчиларнинг даромадлар ва харажатлар сметасини тасдиқлаш;
- бюджет мажбуриятларининг лимитлари тўғрисидаги хабарномани тасдиқлаш ва уни бюджет маблағларини олувчилар ва тақсимловчиларга етказиш;
- бюджет маблағларини олувчиларнинг пулли мажбуриятларини қабул қилиш.

Бюджетни харажатлар бўйича ижро этиш ҳар бир Бош тақсимловчи (қуйи идоралар ва бюджет маблағларини олувчилар бўйича бюджет маблағларини тақсимлаш ҳуқуқига эга бўлган давлат ҳокимияти органлари) ва бюджет маблағларини тақсимловчилар (идоравий белгиси бўйича бюджет маблағларини олувчиларга бюджет маблағларини тақсимлаш ҳуқуқига эга бўлган давлат ҳокимияти органлари ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари) учун Ҳазначиликнинг ягона ҳисоб регистрида очиладиган шахсий ҳисобварақларидан фойдаланиш ёрдамида амалга оширилади.

Ҳазначилик тизими бюджетга келиб тушаётган даромадлар ва бюджет дефицитини молиялаштириш манбаларидан тушумлар билан боғлиқ бўлган барча операцияларни, шунингдек, бюджет харажатларини молиялаштириш ва санкциялаштиришни ўзининг Бош дафтарида қайд этади.

Бюджет даромадлари қисмининг ижросини солиқлар ва бошқа тўловларни бюджетга ундириш билан шуғулланадиган Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси ҳамда уларнинг қуйи органлари таъминлайди.

Молиявий йил жорий йилнинг 31 декабрида ниҳоясига етиши керак. Бюджет мажбуриятларининг лимитлари ҳам ўзларининг ҳа-

ракатини 31 декабрда тўхтатади. Одатда, 25 декабрдан сўнг пулли мажбуриятларнинг қабул қилинишига йўл қўйилмаслиги керак. Бюджетнинг ижросига оид фойдаланилган ҳисобварақлар 31 декабрда ёпилиши зарур.

Давлат бюджетининг ижросини таъминлаш жараёнида унинг даромадларини шакллантириш Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонуни, Солиқ кодекси, Божхона тўғрисидаги қонун ҳужжатларига ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади. Бунда ҳисоблаб чиқарилган, бироқ жорий йилнинг 31 декабригача Давлат бюджетига тўланмаган даромадлар келгуси йилда Давлат бюджетига ўтказилиши керак.

Тасдиқланган бюджет маблағлари доирасида ва харажатлар сметасига мувофиқ Давлат бюджетини маблағлари бюджет маблағлари олувчилар томонидан молия йили мобайнида босқичма-босқич, тайинлаш сертификатини муайян даврга ва тегишли суммага расмийлаштириш йўли билан:

- Республика бюджетидан молиялаштириладиган ташкилотлар бўйича – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан;
- Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ёки маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган ташкилотлар бўйича – тегишли молия органлари томонидан сарфланади.

Тайинлаш сертификатларини тайёрлаш, расмийлаштириш, бериш, ижро этиш ва ҳисобга олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланади.

Давлат бюджетининг ижросини таъминлаш жараёнида Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва барча даражадаги маҳаллий бюджетлар ҳисобварақларидаги бюджет маблағлари қолдиқлари тасдиқланган миқдорда айланма касса маблағи меъёрини шакллантиришга йўналтирилиши керак. Қолдиқларнинг айланма касса маблағи меъёрининг тасдиқланган миқдоридан ортиқ қисми Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг ҳамда тегишли ҳокимликларнинг қарорига кўра қўшимча харажатларни амалга оширишга йўналтирилиши мумкин.

Бюджет ташкилотлари ҳисобварақларидаги бюджет маблағлари қолдиқлари олиб қўйилмаслиги ва бюджет ташкилотларининг махсус маблағлари ҳисобварақларига ўтказилмоғи лозим (капитал қўйилмаларини молиялаштириш учун назарда тутилган маблағлар бундан мустасно). Бюджет ташкилотларининг махсус маблағларини шакл-

лантириш ва сарфлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Айрим вазиятларда турли сабабларга кўра йил бошлангунга қадар келгуси молия йили учун Давлат бюджети қабул қилинмаслиги мумкин. У ҳолда Давлат бюджети қабул қилингунга қадар бўлган даврда давлат харажатлари қуйидаги шартларга риоя этилган ҳолда амалга оширилиши мумкин:

- бошланган молия йилидаги харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда бюджет маблағларининг аввалги молия йили сўнги 3 ойининг учдан бир қисмидан ортиқ бўлмаган миқдорларда ҳар ойда амалга оширилмоғи лозим;

- аввалги молия йилида қилинмаган бюджет харажатлари амалга оширилмаслиги керак;

- аввалги молия йилида амалда бўлган солиққа тортиш ва мажбурий тўловларни тўлаш тартиби Давлат бюджети қабул қилингунга қадар ўз кучини йўқотмаслиги зарур.

Юқоридагиларни инобатга олиб Давлат бюджетидан молия йили бошланганидан кейин қабул қилинган харажатларнинг умумий суммаси молия йили давомида қабул қилинган Давлат бюджети кўрсаткичларига мувофиқлаштирилиши керак.

Баъзи ҳолларда Давлат бюджетининг ижроси давомида бюджетдан ажратиладиган маблағларга ўзгартиришлар киритиш зарурияти пайдо бўлиши мумкин. Бундай вазиятда бюджетдан ажратиладиган маблағларга молия йили мобайнида ўзгартиришлар киритиш бир бюджет маблағларини олувчи учун бюджет маблағларининг камайтирилиши бошқа бюджет маблағларини олувчи учун бюджет маблағларининг тегишли равишда кўпайтирилишини назарда тутган тартибда:

1) тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳажмининг 10% га қадари:

- Давлат бюджетидан кўрсатилган бюджет маблағларини олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан;

- Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан;

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишилган тегишли молия органларининг тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимлар томонидан (капитал қўйилмалар моддалари бундан мустасно);

2) тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳажмининг 10% дан ортиғи:

- Давлат бюджетидан кўрсатиб ўтилган бюджет маблағларини олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан;

- Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан белгиланадиган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан;

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар учун – тегишли молия органларининг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишилган тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгеси ҳамда жойлардаги тегишли ҳокимият вакиллик органлари томонидан (капитал қўйилмалар моддалари бундан мустасно) амалга оширилади.

Бюджет маблағини олувчининг сўровига биноан молия йили учун унга назарда тутилган бюджетдан ажратиладиган маблағлар айрим моддалар бўйича (капитал қўйилмалар моддалари бундан мустасно) бюджетдан ажратиладиган маблағлар тенг миқдорда камайтирилган ва мазкур маблағларни олувчи учун назарда тутилган бюджетдан ажратиладиган маблағларнинг умумий ҳажми сақлаб қолинган ҳолда дастлабки ҳажмининг 10% га қадар камайтирилиши мумкин. Бу ҳолда бюджетдан ажратиладиган маблағларга ўзгартиришлар:

- Республика бюджетидан ажратиладиган бюджет маблағларига – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан;

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан ажратиладиган бюджет маблағларига – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгиланган тартибда тегишли молия органлари томонидан киритилади.

Давлат бюджетини белгиланган параметрлар доирасида ижро этиш алоҳида аҳамиятга эга. Шу сабабли, Қорақалпоғистон Респуб-

ликаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари, агар муайян ҳаракатлари бюджет тақчиллигининг қонун ҳужжатларида белгиланган энг юқори даражасидан ошиб кетишига олиб келадиган бўлса, Давлат бюджети даромадларини қисқартирувчи ёки харажатларини оширувчи бирор-бир ҳаракат қилишга ҳақли эмаслар. Шунга мос равишда Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ҳамда маҳаллий бюджетлар қабул қилинганидан кейин молия йили мобайнида айрим турлар бўйича бюджет даромадларини қисқартиришга олиб келувчи Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органининг қарори, агар унда бошқа турлар бўйича даромадларни кўпайтириш ва (ёки) бюджет харажатларининг тегишли миқдорда қисқартирилиши керак бўлган моддалар назарда тутилган тақдирдагина, қабул қилиниши ва амалга киритилиши мумкин.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар қабул қилинганидан кейин молия йили мобайнида тегишли бюджет харажатлари қисқартирилишига ва (ёки) даромадлари кўпайишига олиб келувчи Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органининг қарори қабул қилишда ҳосил бўладиган ортиқча маблағлар мазкур қарор қабул қилинган даражадаги бюджетга маблағларни қайта тақсимлаш учун қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда олиб кўйилади.

Агар Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин молия йили давомида Давлат бюджетидан олинган бюджет маблағларини кўпайтириш (камайтириш) тўғрисида қарор қабул қилинадиган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия органлари томонидан тегишли даражадаги бюджетлар ҳажмига ўзгаришлар киритилиши мумкин. Харажатларни кўпайтириш ёки қисқартириш бюджетлар ўртасида ўзаро ҳисоб-китоб қилиш йўли билан амалга оширилади. Ўз навбатида, бюджетлар ўртасида ўзаро ҳисоб-китоб ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланади.

Солиқлар ва бюджет тўловлари интизомини мустаҳкамлаш юзасидан кўрилган чора-тадбирлар натижасида Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларга тасдиқланган кўрсаткичлардан ташқари тушган қўшимча даромадлар айланма касса маблағи меъёри тасдиқланганидан кам бўлмаган миқдорда сақланиб қолган тақдирда қабул қилинган бюджетдагидан ташқари хара-

жатларга йўналтирилиши мумкин. Ушбу масалага доир тегишли қарорлар Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимлар томонидан қабул қилинади.

Бюджет ижросини таъминлашда Давлат бюджети даромадлари ва харажатларини бошқариш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва бошқа молия органлари Давлат бюджети ва унинг тузилмасига кирувчи бюджетларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган кўрсаткичлар доирасида бажарилиши учун жавобгардир. Шунинг учун ҳам Давлат бюджети даромадлари ва харажатларини бошқариш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Агар йил мобайнида давлат даромадлари анча қисқарган ва Давлат бюджетининг олдиндан белгиланган тақчиллиги қонун ҳужжатларида белгиланган чегара миқдоридан ошадиган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Давлат бюджетининг харажатларини алоҳида моддалар бўйича қисқартириш тўғрисида қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига таклиф киритади.

Турли даражадаги бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги вақтинчалик тафовутни тўғрилаш мақсадида молия йили давомида уларга тегишли бюджетлардан бюджет ссудалари ажратилиши мумкин. Бюджет ссудаларини беришнинг энг кеч муддати ва тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланади. Шунингдек, турли даражадаги бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги вақтинчалик фарқни молия йили давомида айланма касса маблағи меъёри ҳисобига, уни молия йили охиригача тасдиқланган ҳажмга қадар тиклаган ҳолда, бюджет маблағларининг фойдаланилмаган қолдиқлари ҳисобига ва қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлатнинг қисқа муддатли қимматли қоғозларини чиқариш ҳисобига ҳам қоплаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва бошқа молия органлари Давлат бюджети ижросининг назорат қилинишини амалга ошириш давомида:

- турли даражадаги бюджетлар ижроси яқунларини кўриб чиқади;
- турли даражадаги бюджетларга маблағлар тушуми тўғрисида солиқ ва божхона органларидан, давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлардан ахборот олади;

- бюджет маблағларини олувчилардан бюджетдан ажратиладиган маблағларнинг тушуми ва сарфи тўғрисида маълумотлар талаб қилиб, олади;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ банклардан бюджет маблағлари ҳаракати тўғрисида маълумотлар олади;

- бюджет маблағлари олувчиларнинг молия-хўжалик фаолиятини ўз ваколатлари доирасида тафтиш қилади ва текширувдан ўтказиши.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси йилнинг ҳар чорагида Давлат бюджетни ижросининг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тақдим этадиган яқунларини кўриб чиқади.

5.5. Бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва уни тасдиқлаш

Давлат бюджетни ижроси тўғрисидаги ҳисобот бюджет ижросининг яқуни (натижалари)ни ўзида ифода этади. Шу муносабат билан Республика бюджетдан молиялаштирилган бюджет маблағларини олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу вазирлик белгиланган муддатларда тақдим этиши керак. Шунга мос равишда Қорақалпоғистон Республикаси бюджетдан ҳамда маҳаллий бюджетлардан молиялаштирилган бюджет маблағларини олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли молия органларига Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган муддатларда тақдим этмоқлари лозим.

Туманларнинг, шунингдек, республика (Қорақалпоғистон), вилоят бўйсунувидаги шаҳарларнинг молия органлари шаҳар, туман бюджетининг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли ҳокимликларга ҳамда юқори молия органларига, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгиланган муддатларда тақдим этиши керак.

Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия органлари тегишли бюджетларнинг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашига ва тегишли ҳокимликларга, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу вазирлик белгиланган муддатларда тақдим этмоғи лозим.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар ва шаҳарлар ҳокимлари бюджетлар ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни кўриб чиқиб, маълумотларидан кейин бу ҳисоботларни тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органларига қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси солиқлар, йигимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Давлат бюджетига ҳисобот давридаги тушумлари тўғрисидаги ҳисоботни ҳар ойда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этишлари шарт.

Давлат солиқ хизматининг жойлардаги солиқ органлари солиқлар, йигимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Давлат бюджетига ҳисобот давридаги тушумлари тўғрисидаги ҳисоботни ҳар ойда тегишли молия органларига, қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этиб туришлари керак.

Давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар ҳисобот даврида давлат мақсадли жамғармаларига маблағлар тушуми ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисоботларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу вазирлик белгиланган муддатларда тақдим этиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 1 майдан кечиктирмай, тақдим этиши керак. Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 15 майдан кечиктирмай, тақдим этиши керак.

Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисобот Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан кўриб чиқиладиган ва тасдиқланади. Шунга мос равишда Қорақалпоғистон Республикаси бюджетни ва маҳаллий бюджетлар ижроси тўғрисидаги ҳисоботлар Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари томонидан кўриб чиқиладиган ва тасдиқланади.

5.6. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

V боб. БЮДЖЕТ ЖАРАЁНИ

5.1. Бюджет жараёни: таърифи, босқичлари, вазифалари, иштирокчилари ва принциплари

- Бюджет жараёни деб нимага айтилади?
- Бюджет жараёнининг мазмуни нималар билан белгиланади ва унда нималар муҳим роль ўйнайди?
- Бюджет жараёни, одатда, бюджет фаолиятининг қандай босқичларини қамраб олади?
- Бюджет жараёнининг олдида қандай муҳим вазифалар қўйилади?
- Умумий тарзда, бюджет жараёнининг иштирокчилари кимлар (қандай субъектлар) ҳисобланади?
- Бюджет жараёнини ташкил этишда қандай принципларга риоя қилинади?

5.2. Бюджет лойиҳасини тузиш

- Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш) жараёнида қандай масалалар ечилади ёки уларга аниқлик киритилади?
- Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да қандай мақсадлар кун тартибига қўйилади?
- Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)дан олдин Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда келгуси молия йилига қандай органларга бюджет сўровини юбориши керак?
- Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида” ги қонуни бюджет лойиҳасини тайёрлашнинг қандай муддатларини белгилайди?
- Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджетининг лойиҳасини ким тайёрлайди ва у қачонгача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этилиши керак?
- Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджет лойиҳаси ўз ичига нималарни олмоғи лозим?
- Бюджетнома лойиҳасини ким ишлаб чиқади ва унда нималар акс эттирилади?
- Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да нималар ҳисобга олинади?

- Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да қандай методлардан фойдаланилади?

5.3. Бюджетни муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш)

- Давлат бюджетининг лойиҳаси муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш) учун қандай органга тақдим этилади?
- Давлат бюджети ким томонидан қабул қилинади?
- Давлат бюджетига мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар таркибига кирувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетлари, шаҳарлар таркибига кирувчи туманлар бюджетлари ва туман бўйсунувидаги шаҳарлар бюджетлари қандай органлар томонидан қабул қилинади?
- Давлат бюджети қабул қилингандан сўнг унинг маблағлари бюджетдан маблағ олувчиларга қандай тартибда ва муддатларда етказилиши керак?

5.4. Бюджетни ижро этиш

- Бюджетни ижро этиш қачондан бошланади?
- Бюджет жараёнининг бу босқичи нималарнинг бажарилишини қамраб олади?
- Бюджетни ижро этишнинг муҳим вазифаси иккиёқламалик характерига эгаллиги нималарда намоён бўлади?
- Давлат бюджетининг ижросини таъминлашда қандай масалаларнинг ҳал этилишига жиддий эътибор бермоқ лозим?
- Бюджет ижросига оид бевосита ишлар қандай органлар томонидан амалга оширилади?
- Давлат ғазначилик тизими бюджет ижроси бўйича нималарни амалга оширади?
- Бюджетнинг даромадлар бўйича ижро этилиши нималарни кўзда тутати?
- Бюджет харажатларининг ижроси давомида санкциялаштиришнинг асосий босқичлари нималар?
- Тайинлаш сертификати нима?
- Давлат бюджети қабул қилинмаган давр ичида давлат харажатлари қандай шартларга риоя этилган ҳолда амалга оширилиши мумкин?

- Давлат бюджетининг ижроси давомида бюджетдан ажратиладиган маблағларга ўзгартиришлар киритиш тартиблари қандай?

- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва бошқа молия органлари Давлат бюджети ижросининг назорат қилиниши давомида қандай ишларни амалга оширадилар?

5.5. Бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва уни тасдиқлаш

- Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисобот ўзида нима ифода этади?

- Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни қачон тақдим этиши керак?

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ҳамда маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни кимларга тақдим этмоқлари лозим?

- Республика (Қорақалпоғистон), вилоят бўйсунувидаги шаҳарларнинг молия органлари шаҳар, туман бюджетининг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни кимларга тақдим этиши керак?

- Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия органлари тегишли бюджетларнинг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни кимларга ва қайси орган белгилаган муддатларда тақдим этмоғи лозим?

- Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Давлат бюджетига ҳисобот давридаги тушумлари тўғрисидаги ҳисоботни қандай муддатда ва кимга тақдим этишлари шарт?

- Давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар ҳисобот даврида давлат мақсадли жамғармаларига маблағлар тушуми ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисоботларни кимга ва қандай орган белгилаган муддатларда тақдим этиши лозим?

- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига қачондан кечиктирмай тақдим этиши керак?

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қачонгача тақдим этиши мумкин?

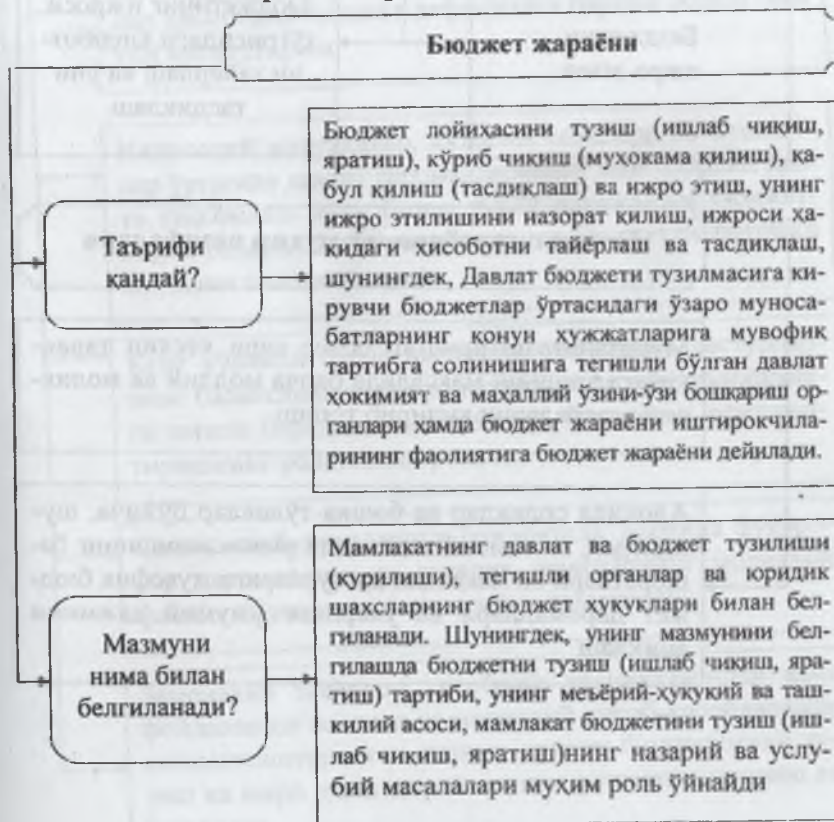
- Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисобот ким (қандай орган) томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади?

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ижроси тўғрисидаги ҳисоботлар кимлар томонидан (қандай орган) кўриб чиқилади ва тасдиқланади?

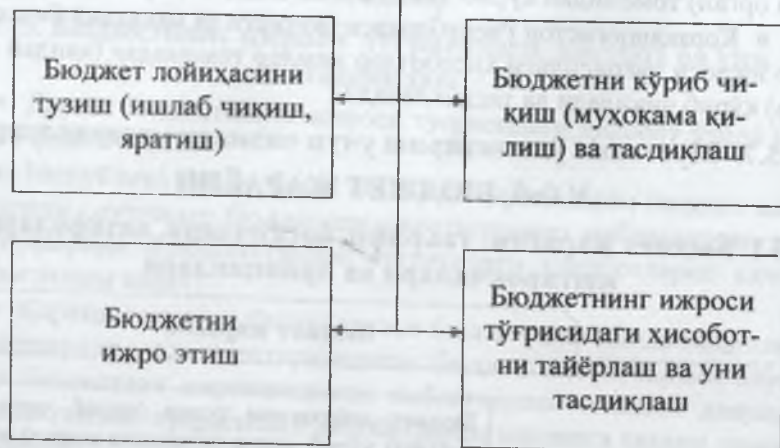
5.7. Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар

V боб. БЮДЖЕТ ЖАРАЁНИ

5.1. Бюджет жараёни: таърифи, босқичлари, вазифалари, иштирокчилари ва принциплари

Бюджет жараёни босқичлари

Бюджет жараёнининг муҳим вазифалари

Мувозанатлаштирилган бозор сари кескин тараққиётга эришиш мақсадида барча моддий ва молиявий резервларни кидириб топиш

Алоҳида солиқлар ва бошқа тўловлар бўйича, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг башоратлари ва мақсадли дастурларига мувофиқ бюджет даромадлари ва уларнинг умумий ҳажмини аниқлаш

Бюджет жараёнининг муҳим вазифалари (давоми)

Иқтисодиётдаги инфляцияон тенденциялар ва пул-кредит таназзулини бартараф этишга, миллий пул бирлигининг барқарорлигини таъминлашга йўналтирилган молиявий барқарорлаштиришнинг умумий дастурини бюджет билан мувофиқлаштириш

Иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган манбалар ҳисобидан бюджет дефицитига барҳам бериш ёки уни қисқартириш

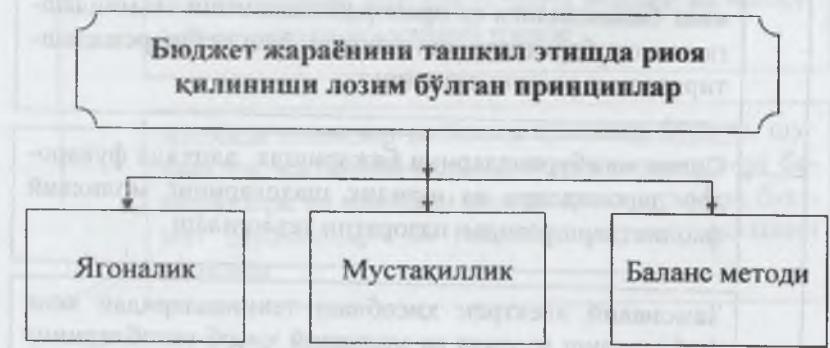
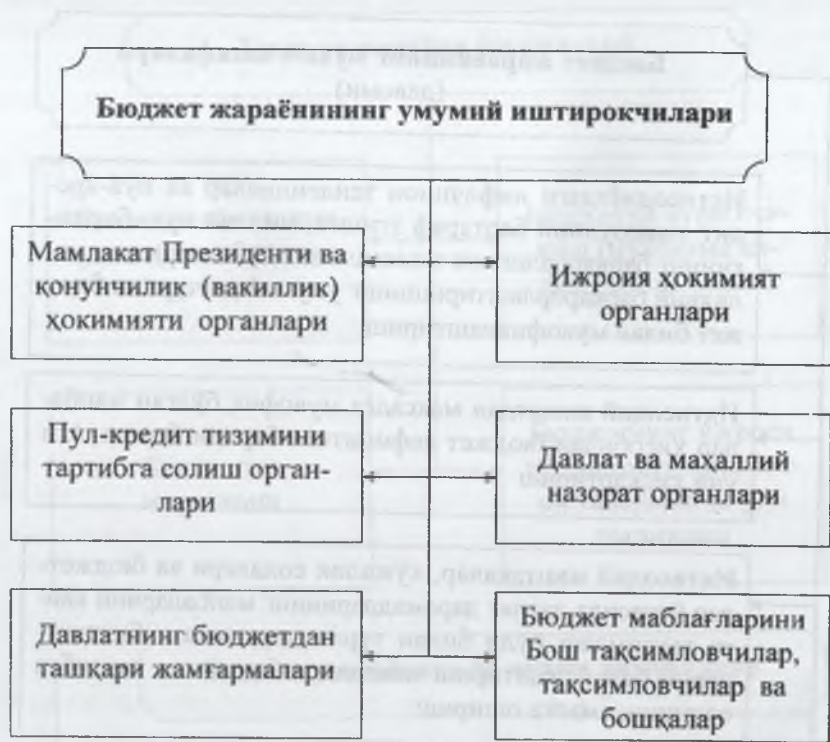
Иқтисодий минтақалар, хўжалик соҳалари ва бюджетлар ўртасида давлат даромадларининг манбаларини қайта тақсимлаш йўли билан турли даражадаги бюджетларни баланслаштириш мақсадида бюджетли тартибга солишни амалга ошириш

Кенг қўламли барча ижтимоий-иқтисодий дастурларнинг баланслилиги ва пропорционаллигини таъминлашга имкон берадиган истиқболли бюджетли режалаштиришнинг ролини ошириш

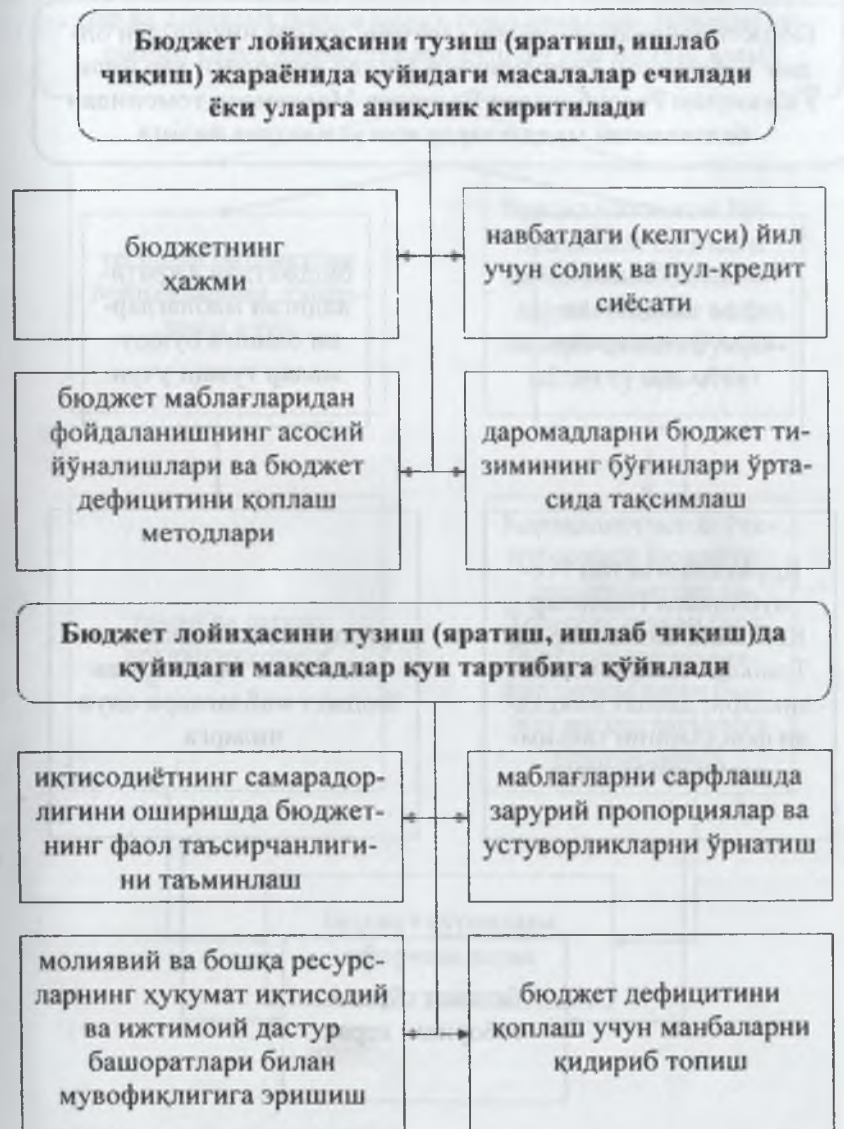
Солиқ мажбуриятларини бажаришда алоҳида фуқаролар даромадлари ва юридик шахсларнинг молиявий фаолиятлари устидан назоратни таъминлаш

Замонавий электрон ҳисоблаш техникаларидан кенг фойдаланиш асосида ва молиявий ҳисоб-китобларнинг автоматлаштирилган тизими орқали бюджетларни тузиш ва ижро этиш жараёнларини автоматлаштириш ва бошқалар

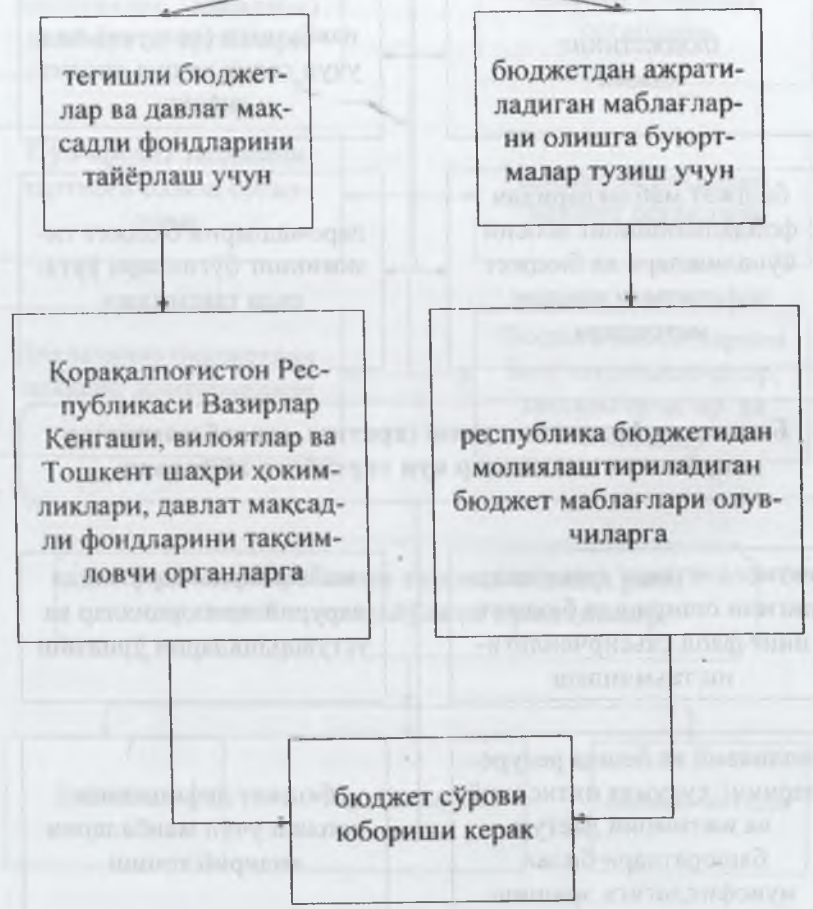

5.2. Бюджет лойиҳасини тузиш

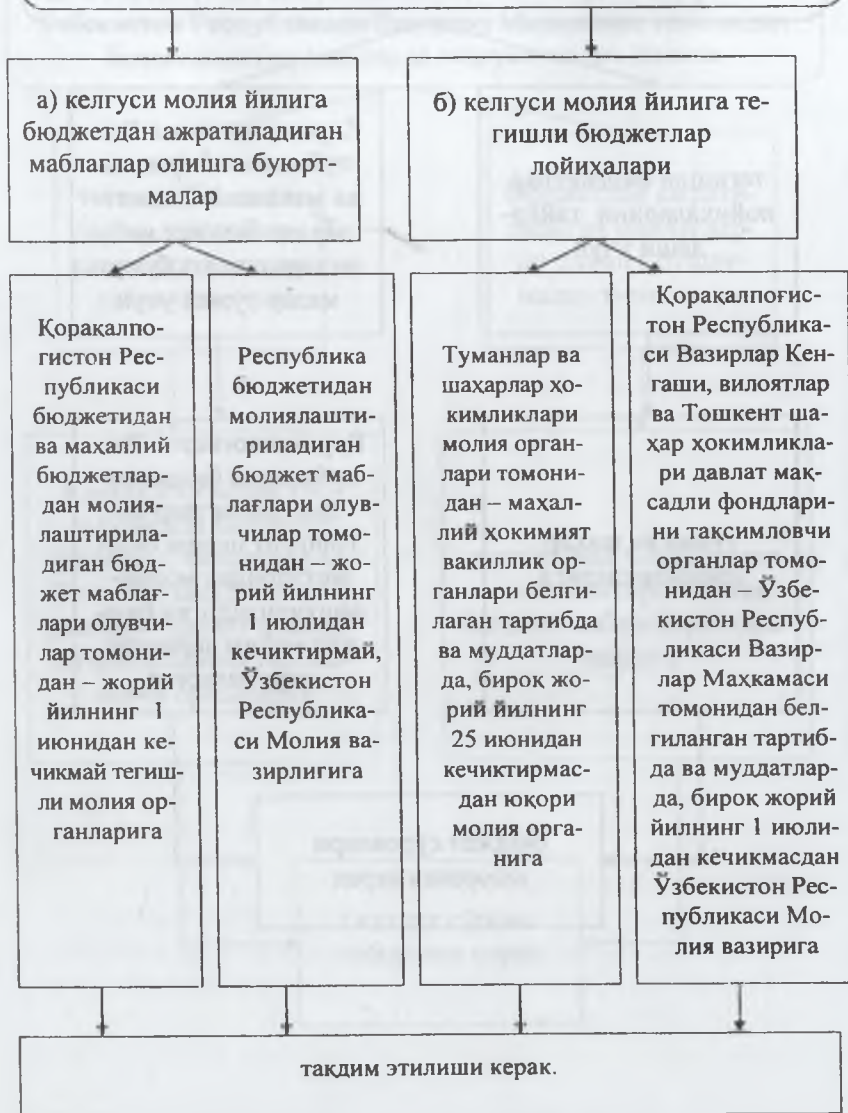
Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)дан олдин Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда келгуси молия йилига

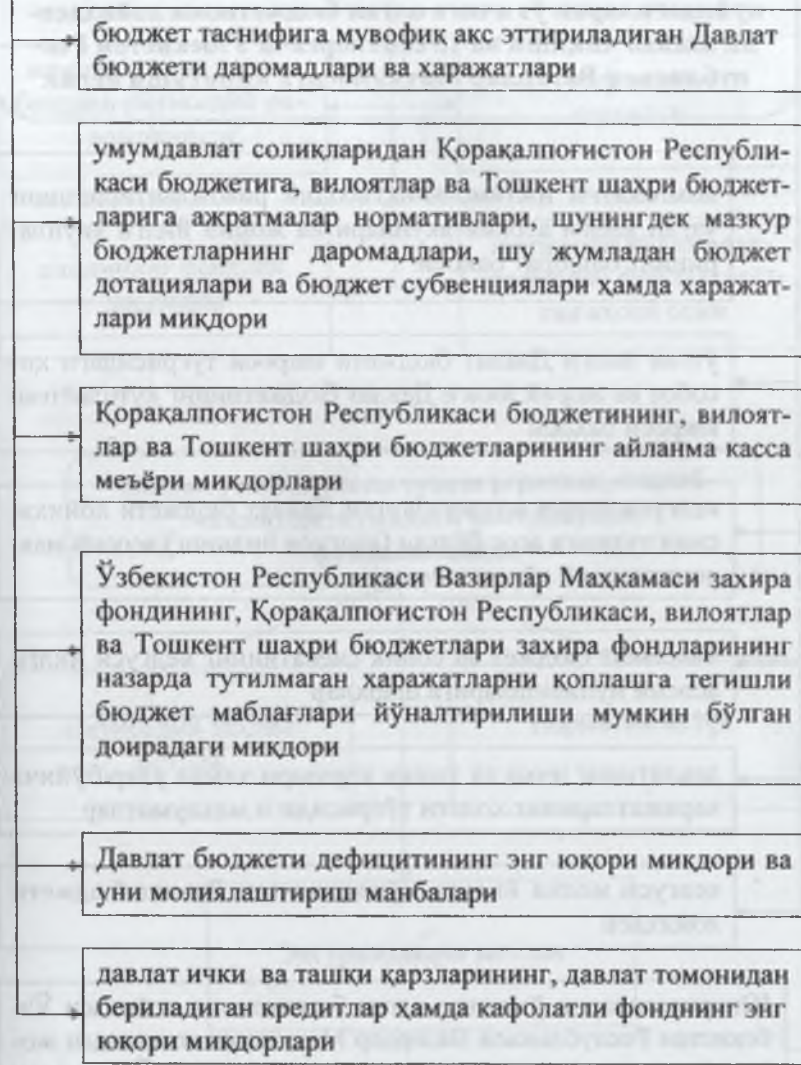
Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия бошқармалари тегишли қарорлар қабул қилинганидан сўнг уч кун муддат ичида

Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонуни бюджет лойиҳасини тайёрлашнинг қуйидаги муддатларини белгилайди

Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳаси ўз ичига қуйидагиларни олмоғи лозим

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги вакил қилинган вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, шунингдек, тегишли ташкилотлар билан биргалликда қуйидагиларни ўз ичига олган бюджетнома лойиҳасини ишлаб чиқиши ва 15 сентябргача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига киритиши керак

мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ўтган йилги асосий яқунлари ва жорий йилги яқунларининг башорат баҳоси

ўтган йилги Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва жорий йилги Давлат бюджетининг қутилаётган ижроси баҳоси

келгуси йилга мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳасини тузишга асос бўлган (келгуси йилнинг) асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар

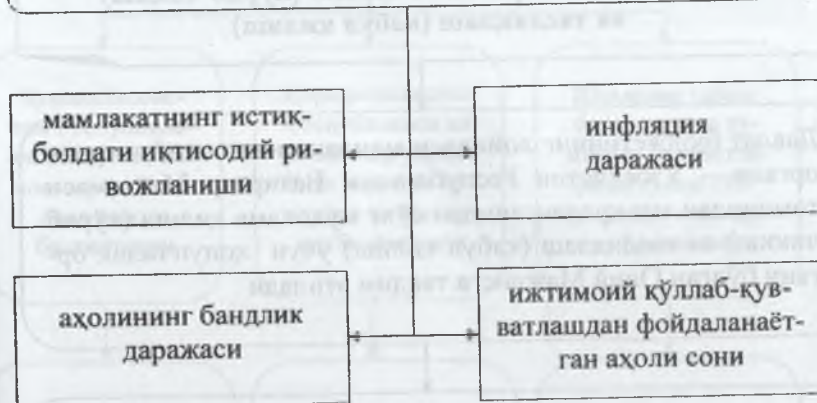
мамлакат бюджет ва солиқ сиёсатининг келгуси йилги асосий йўналишларига шарҳлар

давлатнинг ички ва ташқи қарзлари ҳамда улар бўйича харажатларнинг ҳолати тўғрисидаги маълумотлар

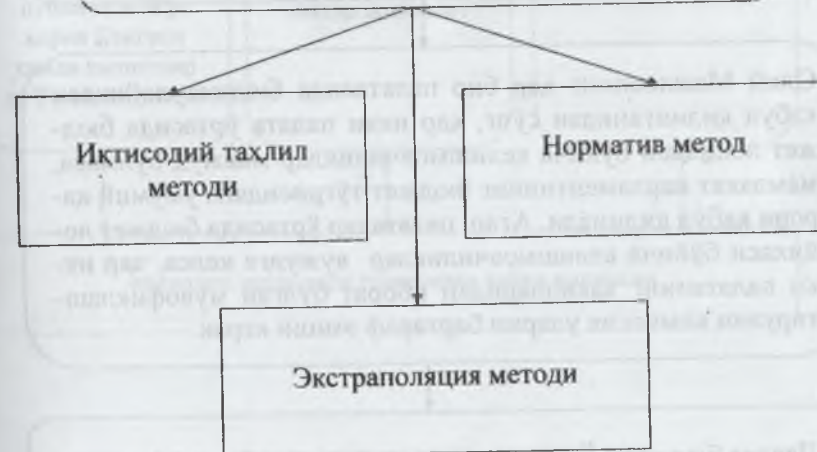
келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳаси

Юқоридагиларни ўз ичига олган бюджетнома лойиҳаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан жорий йилнинг 15 октябрдан кечиктирилмасдан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига киритилмоғи лозим.

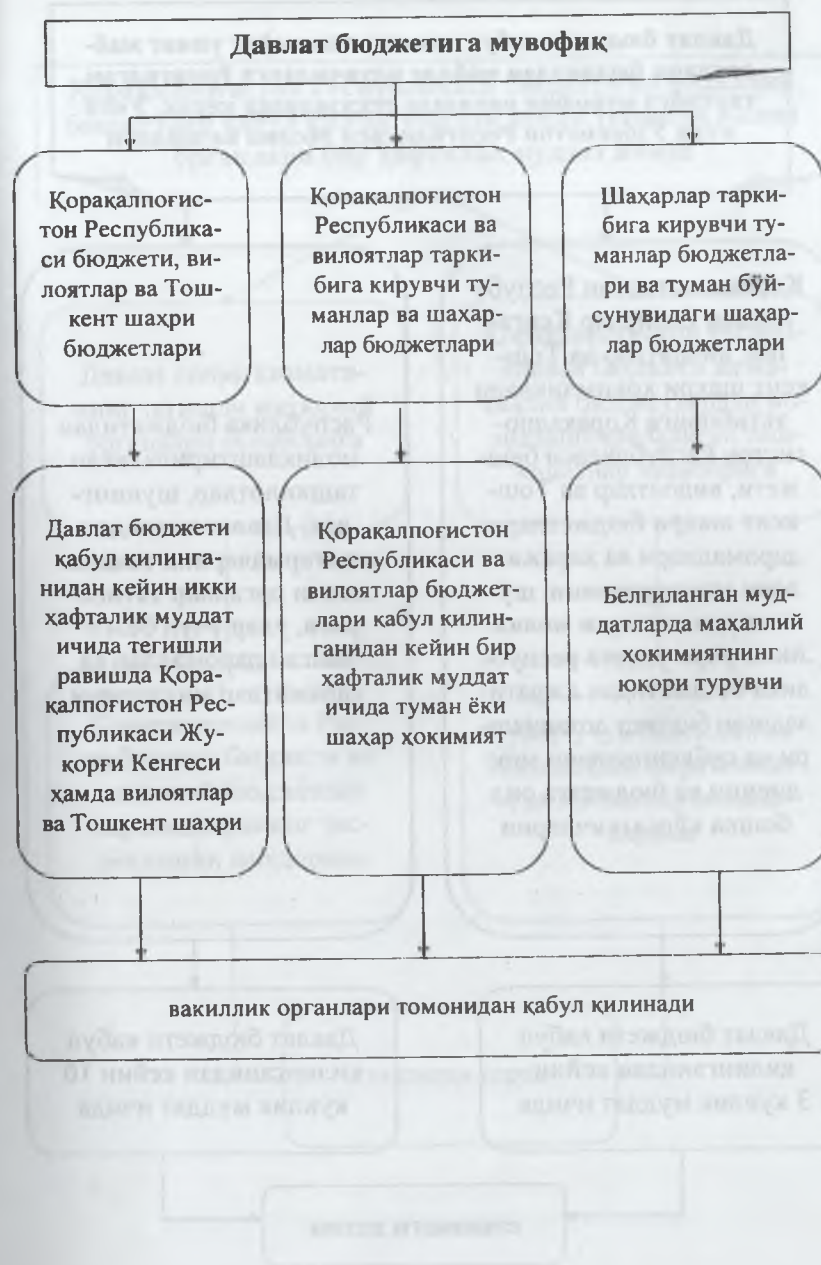
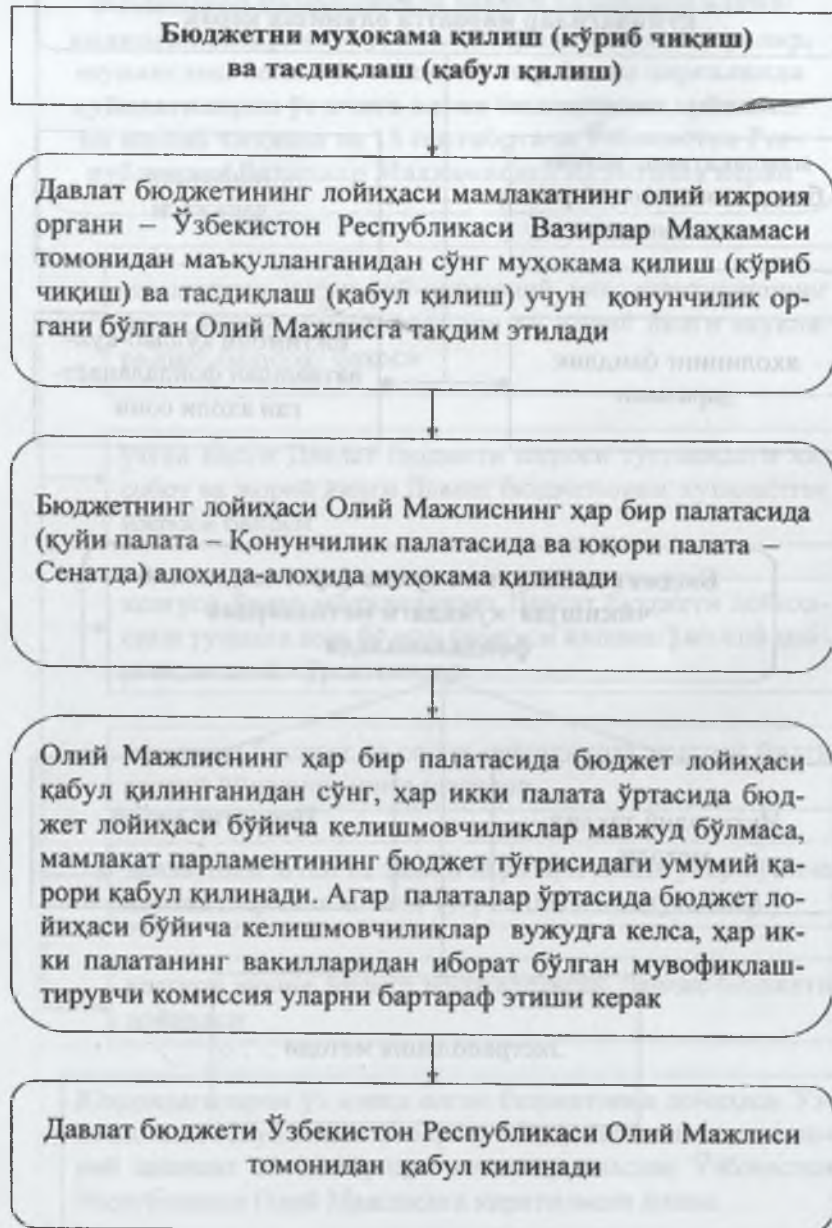
Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да қуйидагилар инобатга олиниши керак

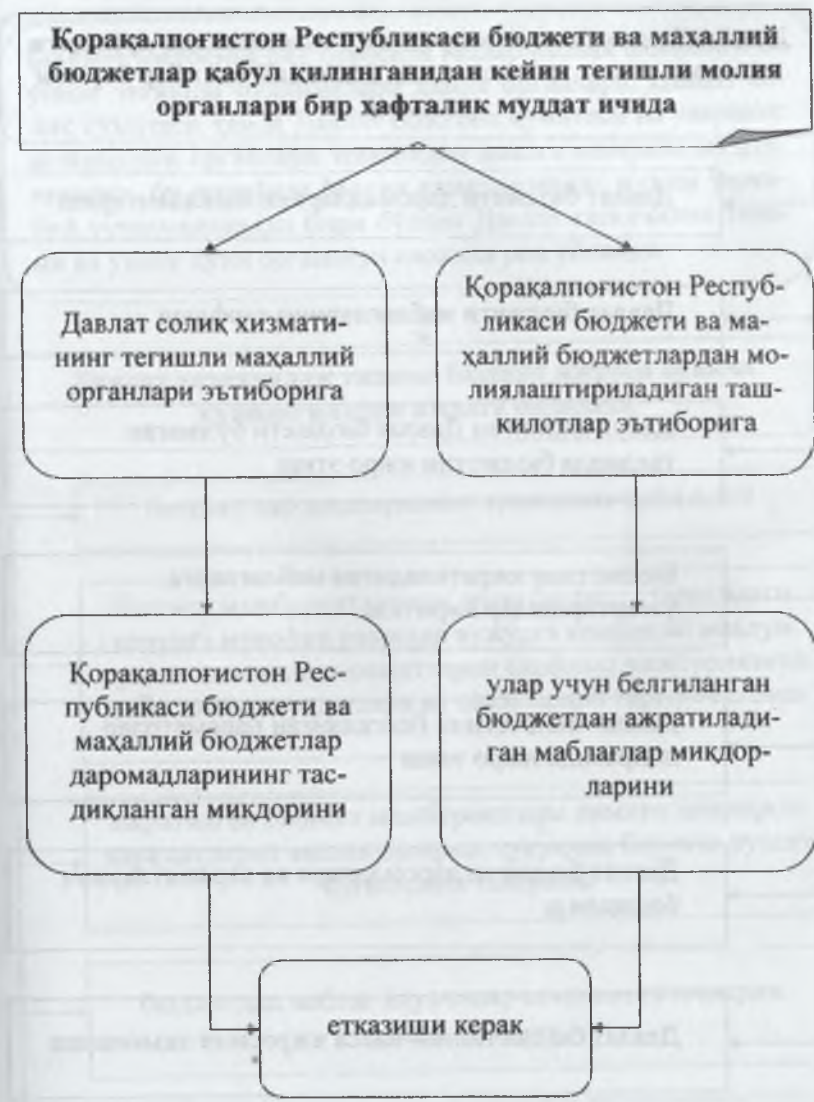
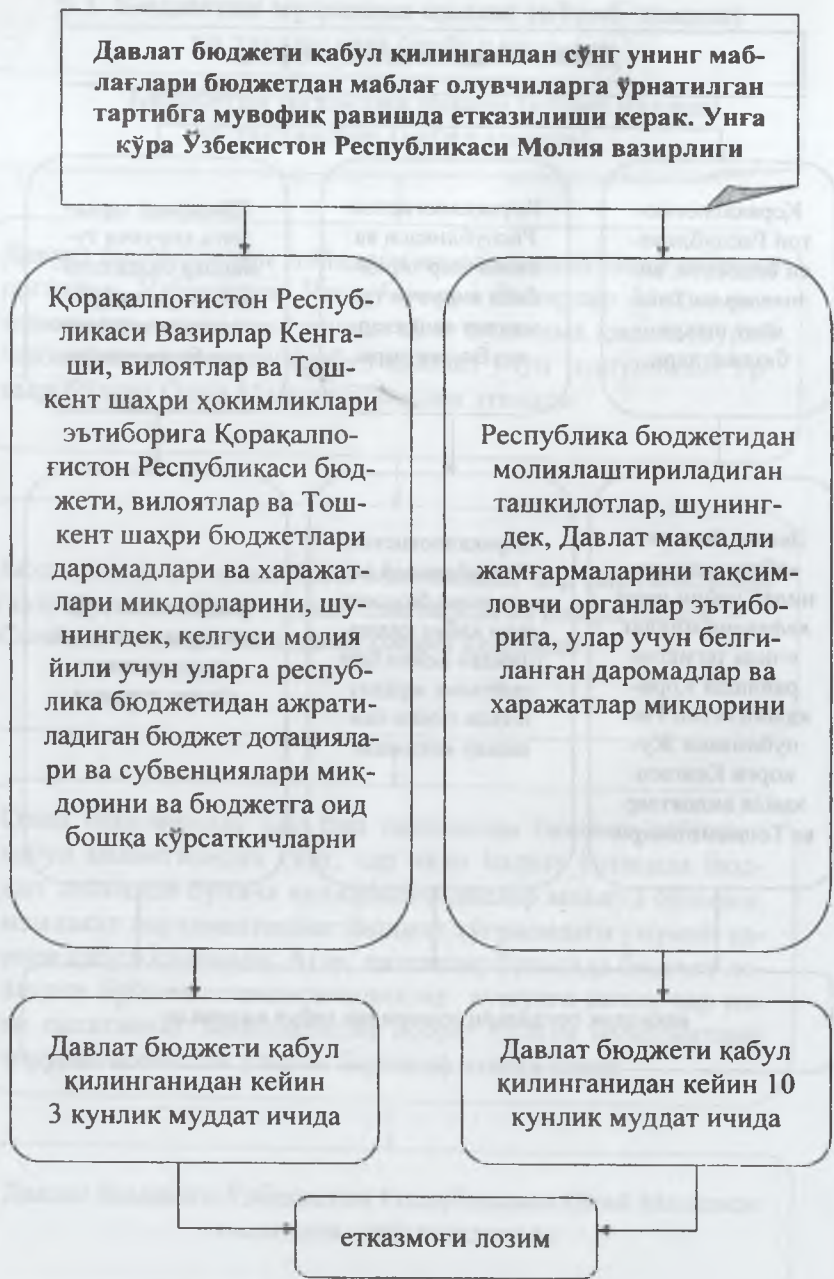

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да қуйидаги методлардан фойдаланилади

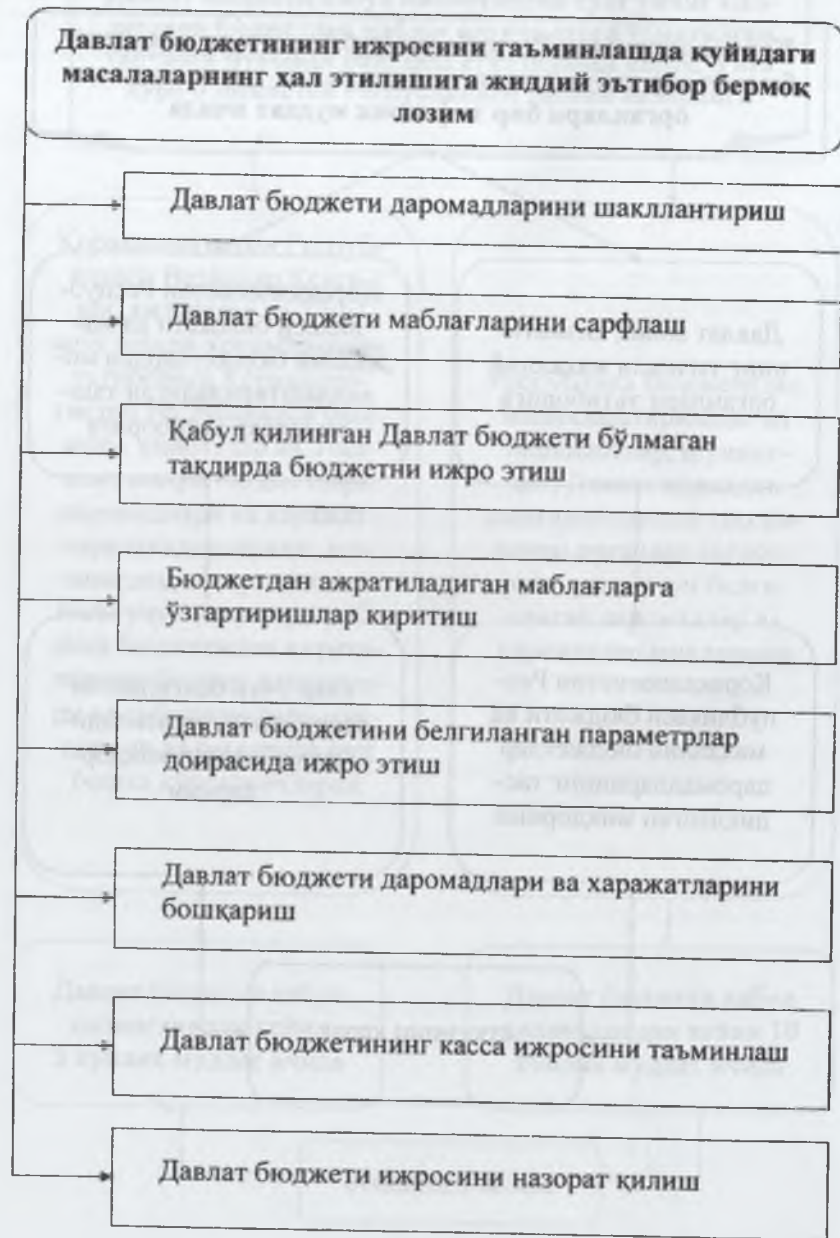

5.3. Бюджетни муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш)

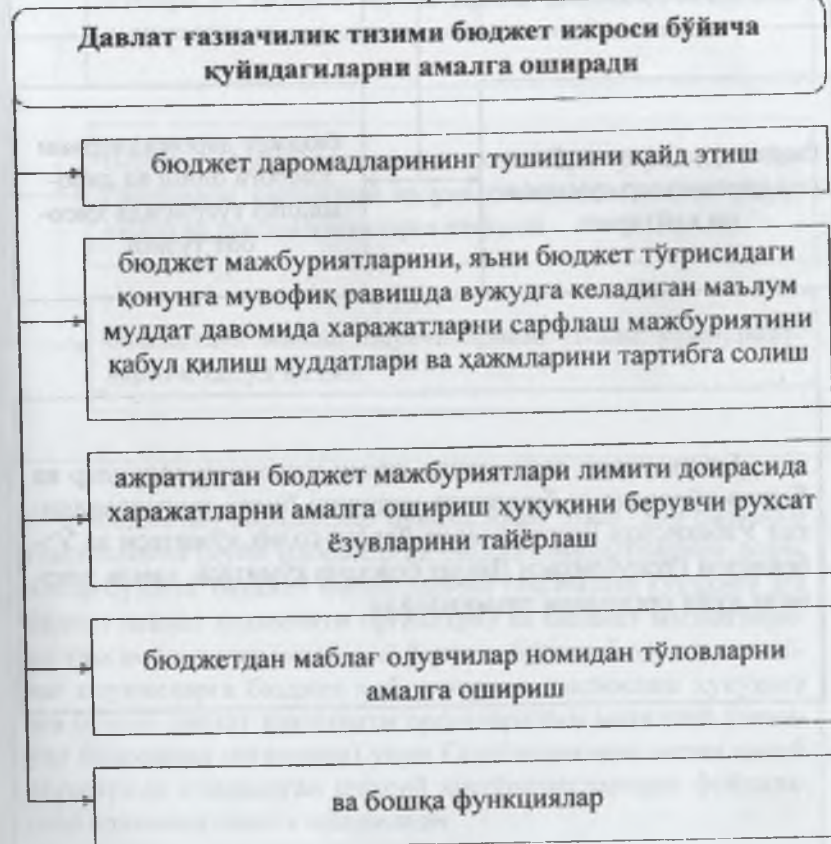

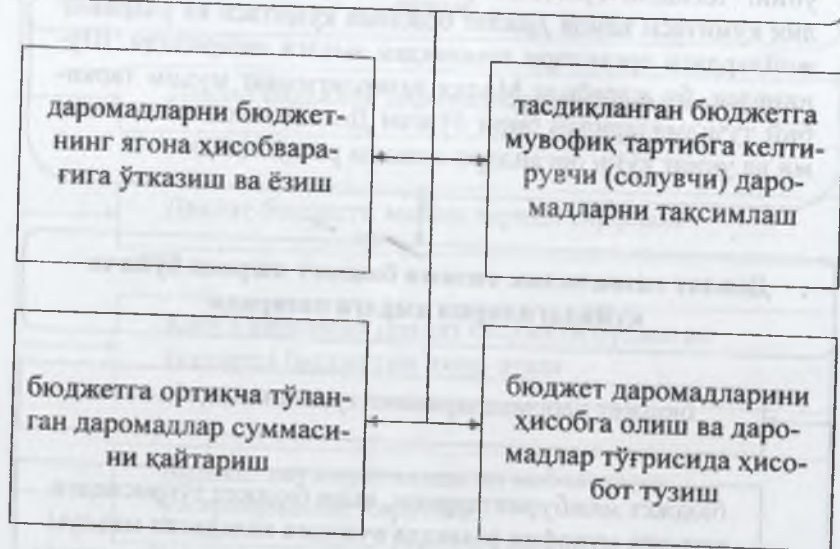
5.4. Бюджетни ижро этиш

Бюджет ижросига оид бевосита ишлар Молия вазирлиги ва унинг тегишли бўлинмалари ҳамда органлари, Давлат солиқ қўмитаси ҳамда Давлат божхона қўмитаси ва уларнинг жойлардаги органлари томонидан амалга оширилади. Шунингдек, бу жараёнда Молия вазирлигининг муҳим таркибий тузилмаларидан бири бўлган Давлат газначилик тизими ва унинг қуйи органлари алоҳида рол ўйнайди

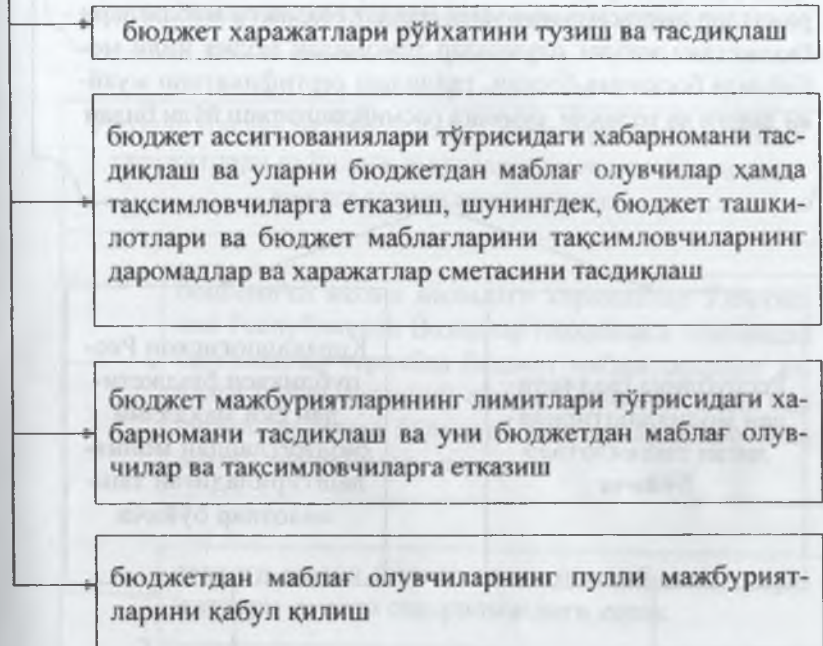

Бюджетнинг даромадлар бўйича ижро этилиши куйидагиларни кўзда тутати

Бюджетнинг даромадлар қисми ижросини солиқлар ва бошқа тўловларни бюджетга ундириш билан шугулланадиган Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси ҳамда уларнинг қуйи органлари таъминлайди

Бюджет харажатларининг ижроси давомида санкциялаштиришнинг асосий босқичлари

Бюджетни харажатлар бўйича ижро этиш ҳар бир Бош тақсимловчи (қуйи идоралар ва бюджет маблағларини олувчилар бўйича бюджет маблағларини тақсимлаш ҳуқуқига эга бўлган давлат ҳокимияти органлари) ва бюджет маблағларини тақсимловчилар (идоравий белгиси бўйича бюджетдан маблағ олувчиларга бюджет маблағларини тақсимлаш ҳуқуқига эга бўлган давлат ҳокимияти органлари ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари) учун Ҳазначиликнинг ягона ҳисоб регистрида очиладиган шахсий ҳисобварақларидан фойдаланиш ёрдамида амалга оширилади

Тасдиқланган бюджет маблағлари доирасида ва харажатлар сметасига мувофиқ Давлат бюджети маблағлари бюджетдан маблағ олувчилар томонидан молия йили мобайнида босқичма-босқич, тайинлаш сертификатини муайян даврга ва тегишли суммага расмийлаштириш йўли билан

Республика бюджетидан молиялаштирилган ташкилотлар бўйича

Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ёки маҳаллий бюджетлардан молиялаштирилган ташкилотлар бўйича

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги

тегишли молия органлари

томонидан сарфланади

Айрим вазиятларда турли сабабларга кўра йил бошлангунга қадар келгуси молия йили учун Давлат бюджети қабул қилинмаслиги мумкин

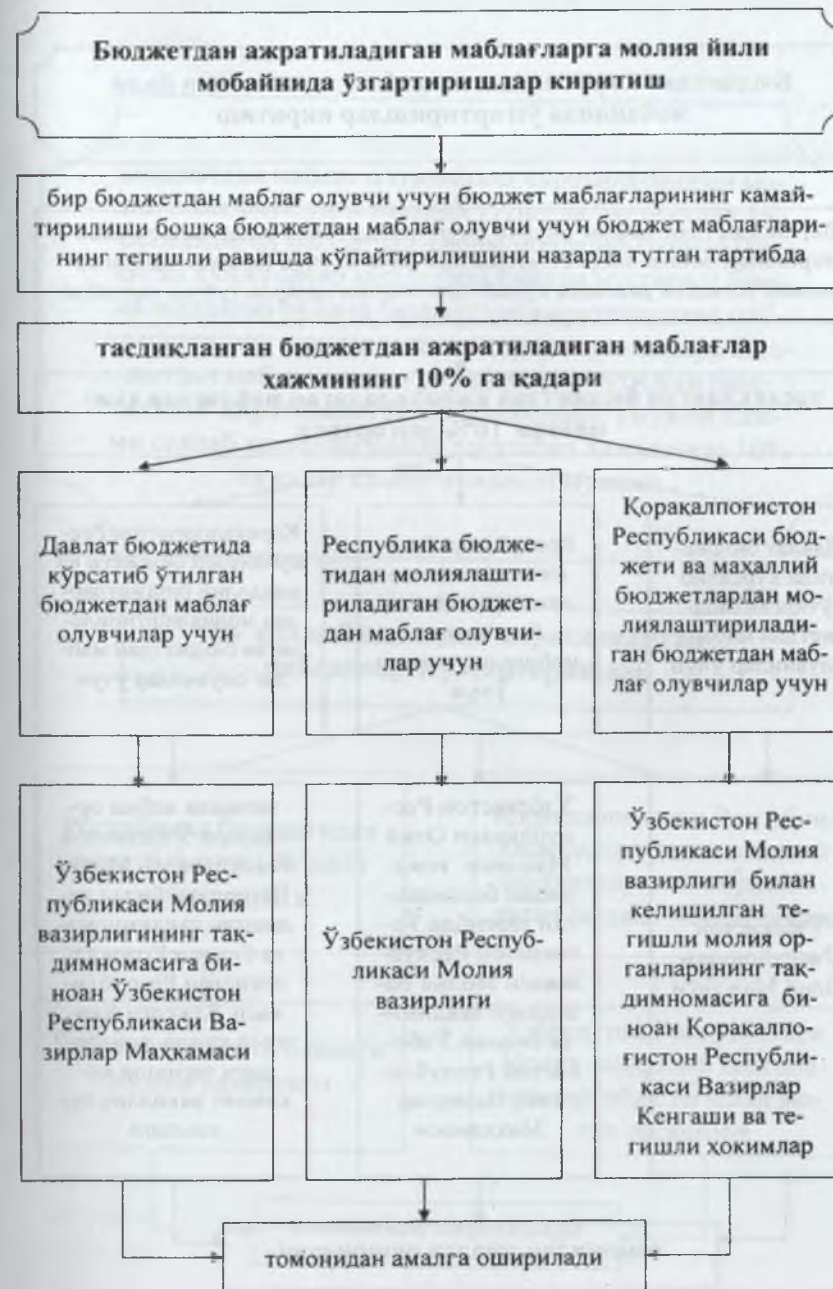
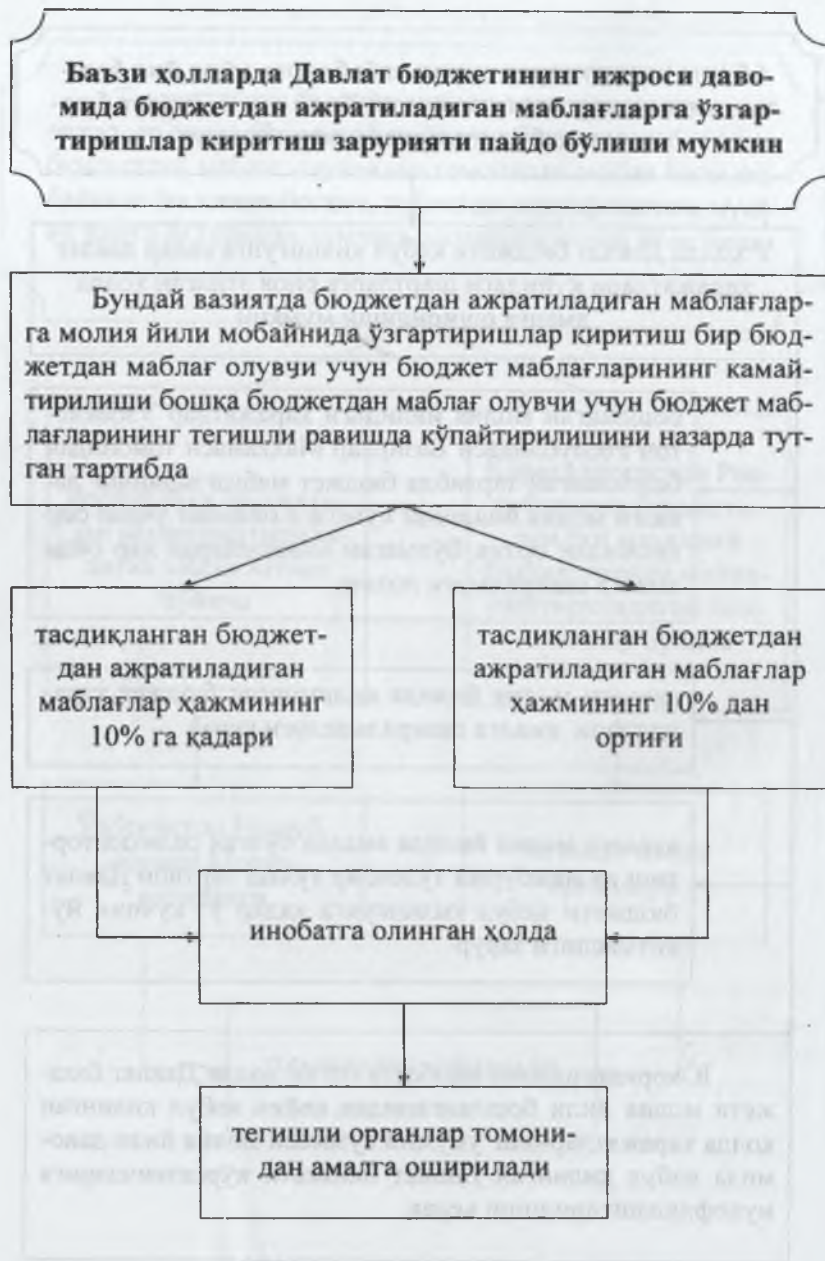
У ҳолда Давлат бюджети қабул қилингунга қадар давлат харажатлари қуйидаги шартларга риоя этилган ҳолда амалга оширилиши мумкин

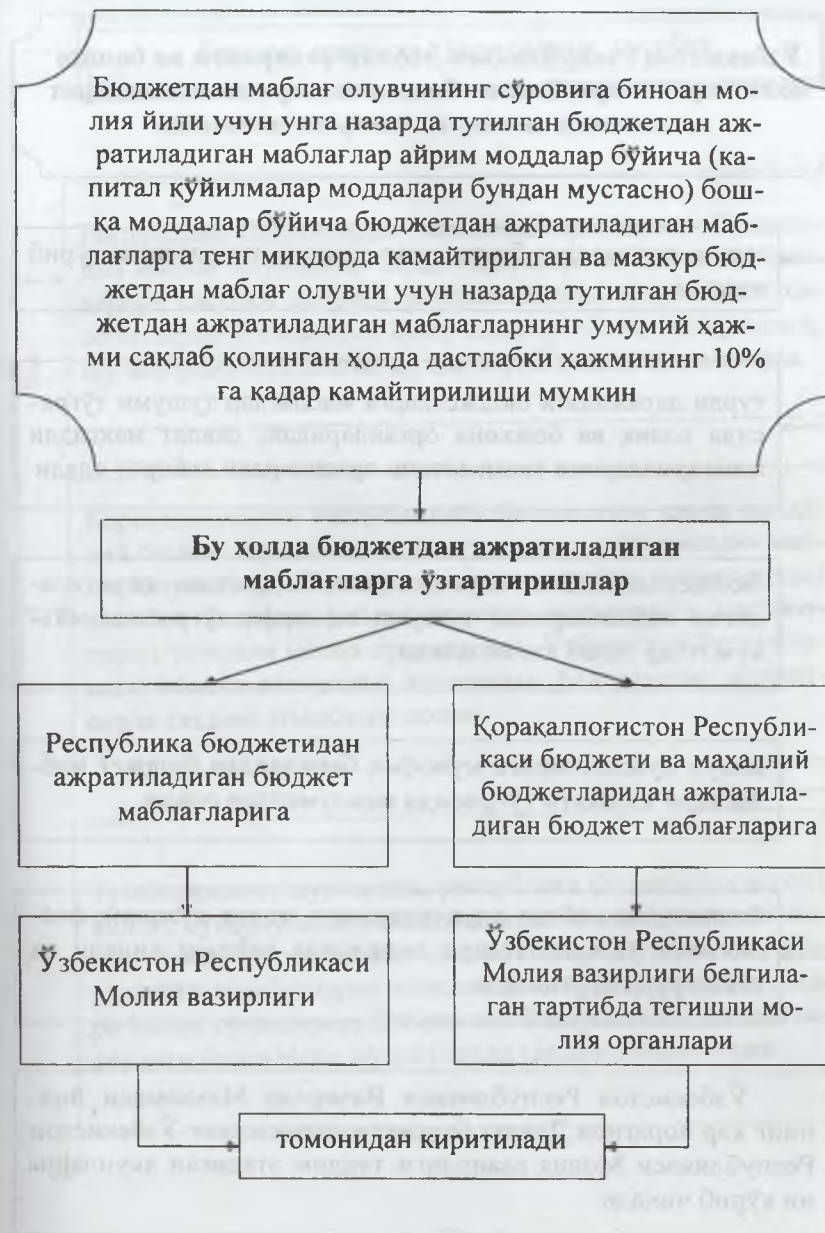
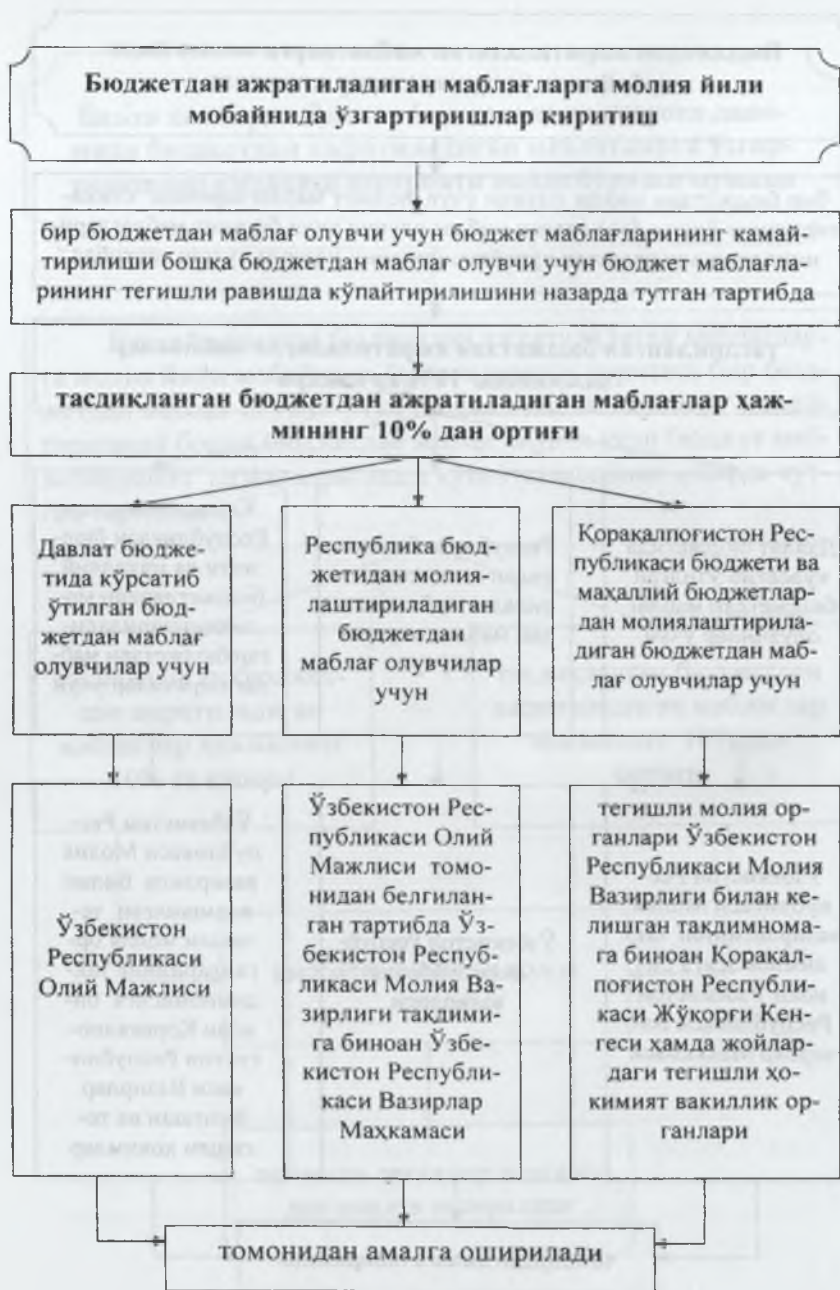
бошланган молия йилидаги харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда бюджет маблағларининг аввалги молия йилининг сўнгги 3 ойининг учдан бир қисмидан ортиқ бўлмаган миқдорларда ҳар ойда амалга оширилмоғи лозим

аввалги молия йилида қилинмаган бюджет харажатлари амалга оширилмаслиги керак

аввалги молия йилида амалда бўлган солиққа тортиш ва мажбурий тўловлар тўлаш тартиби Давлат бюджети қабул қилингунга қадар ўз кучини йўқотмаслиги зарур

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда Давлат бюджети молия йили бошланганидан кейин қабул қилинган ҳолда харажатларнинг умумий суммаси молия йили давомида қабул қилинган Давлат бюджети кўрсаткичларига мувофиқлаштирилиши керак

5.5. Бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва уни тасдиқлаш

Бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисобот

Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджетдан маблағ олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу вазирлик белгиланган муддатларда тақдим этиши керак

Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ҳамда маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджетдан маблағ олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли молия органларига, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган муддатларда тақдим этмоқлари лозим

Туманларнинг, шунингдек, республика (Қорақалпоғистон), вилоят бўйсунувидаги шаҳарларнинг молия органлари шаҳар, туман бюджетининг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли ҳокимликларга ҳамда юқори молия органларига Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгиланган муддатларда тақдим этиши керак

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва бошқа молия органлари Давлат бюджети ижросининг назорат қилинишни амалга ошириш давомида

турли даражадаги бюджетлар ижроси яқунларини кўриб чиқади

турли даражадаги бюджетларга маблағлар тушуми тўғрисида солиқ ва божхона органларидан, давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлардан ахборот олади

бюджетдан маблағ олувчилардан бюджетдан ажратиладиган маблағларнинг тушуми ва сарфи тўғрисида маълумотлар талаб қилиб олади

қонун ҳужжатларига мувофиқ банклардан бюджет маблағлари ҳаракати тўғрисида маълумотлар олади

бюджетдан маблағ олувчиларнинг молия-хўжалик фаолиятини ўз ваколатлари доирасида тафтиш қилади ва текширувдан ўтказди

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси йилнинг ҳар чорагида Давлат бюджети ижросининг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тақдим этадиган яқунларини кўриб чиқади

Бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисобот
(давоми)

Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия органлари тегишли бюджетларнинг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашига ва тегишли ҳокимликларга, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу вазирлик белгиланган муддатларда тақдим этмоғи лозим

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар ва шаҳарлар ҳокимлари бюджетлар ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни кўриб чиқиб, маъқуллангандан кейин бу ҳисоботларни тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўкорги Кенгеси ва тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органларига қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этади

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитаси, Давлат божхона кўмитаси солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Давлат бюджетига ҳисобот давридаги тушумлари тўғрисидаги ҳисоботни ҳар ойда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этишлари шарт

Бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисобот
(давоми)

Давлат солиқ хизматининг жойлардаги солиқ органлари солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Давлат бюджетига ҳисобот давридаги тушумлари тўғрисидаги ҳисоботни ҳар ойда тегишли молия органларига, қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этиб туришлари керак

Давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар ҳисобот даврида давлат мақсадли жамғармаларига маблағлар тушуми ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисоботларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу вазирлик белгиланган муддатларда тақдим этиши лозим

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 1-майидан кечиктирмай тақдим этиши керак. Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 15-майидан кечиктирмай тақдим этиши керак

Бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисоботни тасдиқлаш

Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисобот

Қорақалпоғистон Республикаси бюджет ва маҳаллий бюджетлар ижроси тўғрисидаги ҳисоботлар

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси

Қорақалпоғистон Республикаси Жўкорги Кенгеси ва тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари

томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади

VI боб. ДАВЛАТНИНГ БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ЖАМҒАРМАЛАРИ

6.1. Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва аҳамияти

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари марказий ва маҳаллий давлат бошқарув органлари ихтиёридаги қатъий мақсадли хусусиятга эга бўлган молиявий маблағлар йиғиндисидир. Улар ҳар бир алоҳида давлат молия тизимининг ажралмас бўғини ҳисобланади. Бу жамғармаларни молиявий маблағларининг шаклланиши, тақсимланиши ва ресурслардан мақсадли фойдаланиши бевосита молиявий меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар билан мувофиқлаштирилади ва тартибга солинади.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ижтимоий-иқтисодий хусусиятига кўра, муайян бир аҳоли қатлами ёки инвестицион дастур эҳтиёжларини назарда тутиб, мамлакатда яратилаётган миллий даромадни қайта тақсимлаш орқали ташкил этилади. Давлат умумжамиат аҳамиятига молик бўлган ижтимоий-иқтисодий чоратадбирларни ўз вақтида ва тўлиқ амалга ошириш учун жисмоний ва юридик шахсларда шаклланаётган молиявий ресурсларнинг бир қисмини Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ихтиёрига молиянинг тақсимлаш функцияси орқали жалб қилади.

Тарихий маълумотларнинг дарак беришича, давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг дастлабки шакллари ҳозирги давлатчиликнинг ягона марказлашган фонди ҳисобланган давлат бюджетидан аввал махсус фондлар кўринишида шаклланган. Маълумки, давлатнинг фаолият кўлами кенгайган сари унинг харажатларга бўлган талаби ҳам ошиб бораверган. Ушбу харажатларни молиялаштириш учун давлат ёхуд унинг ваколатига эга бўлган муайян орган молиявий маблағларни махсус фондларда марказлаштирган ва мақсадли объектларни молиялаштириш учун йўналтирган. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, ўша пайтлар марказлашган Давлат фондлари давр тақозосига мувофиқ, вақтинчалик характерига эга бўлган. Яъни давлат зарур чоратадбирларни амалга ошириб, молиялаштиришни тугатгандан кейин ушбу фондлар фаолияти ўз-ўзидан тугатилган. Шу боис, махсус фондларнинг миқдори ва шакли доимо ўзгариб турган, яъни давр тақозоси ва муайян заруриятдан келиб чиқиб, эҳтиёж қолмаганлари тугатилган, янгилари пайдо бўлган. Лекин, тарихий тенденция шунини намоён қиляптики, муайян мамла-

катда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари ва мамлакат ҳудудининг кенгайиши муносабати билан давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг миқдори ҳам, ҳажми ҳам ўсиш хусусиятига эга бўлган.

Ўз навбатида, Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари миқдорининг ортиши (кўпайиши) маълум бир қийинчилик ва ноқулайликларни келтириб чиқарган. Хусусан, жамғарма қатъий мақсадли хусусиятга эга бўлгани боис, айрим жамғармаларда молиявий ресурслар керагидан ортиқ бўлса, айримларида етишмовчиликлар пайдо бўлган. Шунингдек, давлат уларни бошқариш ва мувофиқлаштиришни молиялаштириш учун қўшимча молиявий ресурсларни жалб қилишга мажбур бўлган. Бу, ўз ўрнида, жисмоний ва юридик шахсларга қўшимча молиявий юк ҳисобланиб, улар ўртасида маълум бир норозиликларнинг пайдо бўлишига ҳам олиб келган. Бундай салбий ҳолатларнинг олдини олиш учун марказлаштирилган давлат шаклланишига зарурат туғилган.

Марказлаштирилган давлатнинг қарор топиши бир қатор давлат фондларини уйғунлаштириб, бир неча муаммоларнинг олдини олиш имкониятини тугдирган. Жумладан, бир фондда ортиқча бўлган молиявий маблағларни иккинчи бир фонддаги етишмаётган молиявий маблағлар ўрнига жалб қилиш имконияти ҳосил бўла бошлаган. Давлатнинг ҳар хил фондларининг уйғунланиши асосида улкан бир марказлаштирилган фонд, яъни Давлат бюджетининг ташкил этилишига асос солинган. Давлат бюджети секин-аста ҳар томонлама мустақамланиб бориб, мамлакатнинг олий органи уни кўриб чиқиб, тасдиқлагандан кейин қонун кучига кириб, ижро этиш мажбурияти сезила бошланди (бу ҳақда мазкур ўқув қўлланмасининг олдинги бобларида батафсил тўхталиб ўтилган).

Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритган дастлабки кунлардан бошлаб, мамлакатда Давлат бюджетини мустақамлаш билан бирга, Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ҳам ташкил этишга зарурат туғилди. Бу жамғармаларни ташкил этишга бир қатор омиллар таъсир этади, албатта. Уларнинг асосийлари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- иктисодиёт қисман нобарқарор бўлган бир шароитда, тижорат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, зарур бўлган шароитларда уларнинг молиявий операцияларини рағбатлантириш учун давлат бошқарув органлари ортиқча молиявий ресурслар ҳисобидан янги шаклдаги қўшимча Давлат фондларини ташкил этади;

- Давлат бюджетидан холи бўлган Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари муайян бир муаммони бартараф этиш ёхуд мавжуд муаммолар қўламини қисқартиришга қаратилган бўлиб, давлат томонидан қатъий эътиборга молик бўлади. Айнан ушбу жамғармалар қатъий мақсадли хусусиятга эга бўлиб, уларнинг молиявий ресурсларини ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланишни давлат томонидан самарали назорат қилиш имконияти туғилади;

- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари муайян бир шароитларда, яъни даромадларига нисбатан харажатлари кам бўлган ҳолларда, ортиқча маблағлардан Давлат бюджети дефицитини кредит шаклида қисқартиради ёки молиявий бозордан фойза ва дивиденд шаклида манба олиб, даромадлар ҳажмини янада кенгайтиради.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этиш тартиби ва шакллантириш методлари. Ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибаларига таяниб айтиш мумкинки, одатда Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари қуйидаги шартли икки йўл орқали ташкил этилади:

1. Давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар ҳисобидан муҳим умумжамиат аҳамиятига эга бўлган муаммоларни ҳал этиш учун маълум бир харажатларни ташкил этиш;

2. Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармасини шахсий (ўзлик), махсус ажратма ва бадал маблағлари ҳисобидан шакллантириш.

Масалан, қатор давлатларда даромади чекланган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламини молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида Давлат бюджети кўмагида махсус ижтимоий сугурта фондлари ташкил этилган. Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этиш, муқаддам маълум бўлмаган, аммо ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, хизмат кўрсатиш қўламининг кенгайиши ва молиявий сиёсатнинг ўзгариши натижасида пайдо бўладиган муаммоларни мақсадли ва манзил бартараф этиш мақсадида амалга оширилади. Шундай вазият шаклланганда ҳукумат давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармасини ташкил этиш учун махсус қарор қабул қилади. Бизда ҳам юқорида қайд этилган вазиятга ўхшаш ҳолат вужудга келиши ва мамлакатнинг ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиши муносабати билан 2004-2009 молия йилларини ўзида қамраб олган давлатнинг бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармаси ташкил этилган.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаси ҳар қандай мақсадли хусусиятга эга бўлиб, одатда унинг номида қандай мақсад

учун ташкил этилаётганлиги акс этади. Масалан, Пенсия жамғармаси, Республика йўл жамғармаси, Мактаб таълими жамғармаси ва ҳ.к.

Молия тизимининг бошқа бўғинлари каби Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этишнинг моддий манбалари миллий даромад ҳисобланади. Бундай жамғармаларнинг аксарият қисми миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида вужудга келади.

Амалиётда миллий даромадни қайта тақсимлаш жараёни орқали Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари даромадини шакллантиришнинг асосий методлари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Махсус солиқлар, йиғимлар ва ажратмалар;
2. Давлат бюджети маблағлари ва заёмлар.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари даромадларини ташкил этишнинг асосий методи махсус солиқлар, йиғимлар ва ажратмалар ҳисобланади. Ушбу манбалар ҳисобидан жамғармалар даромадларининг 80-90% ва ҳатто 100% ҳам шаклланиши мумкин.

Давлат бюджети ҳисобидан шаклланаётган маблағлар амалиётда қайтариб бермаслик шарти билан дотация ва субвенция кўринишида берилади. Айрим ҳолларда фонд даромадларига ҳар хил муддат ва қийматда (фоизли, фоизсиз) бўлган заёмлар ҳам жалб қилиниши мумкин.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг молиявий муносабатлари. Алоҳида мамлакатларда Давлат бюджетидан ташқари Давлат жамғармаларининг мавжудлиги фонд ичида, фондлараро ва молия тизимининг бошқа бўғинлари ўртасида мураккаб ҳамда кўп қиррали молиявий муносабатларни амалга оширишни тақозо этади. Амалиётдаги бундай молиявий муносабатлар бир томонлама, икки томонлама ва кўп томонлама бўлиши мумкин.

Бир томонлама молиявий муносабатлар. Бундай муносабатлар, одатда, жамғарманинг даромадларини шакллантиришда ёки унинг харажатларини амалга оширишда намоён бўлади. Масалан, кўпчилик мамлакатларда валюта фондининг ташкил этиш манбаи марказлаштирилган бюджет маблағларидан қайтариб берилмайдиган субсидия шаклидаги ресурслар ҳисобланади. Бир томонлама молиявий алоқалар фонд даромадининг бир қисмини молия тизимининг бошқа бўғинига дотация ёки субсидия сифатида ўтказганда ҳам вужудга келади. АҚШда ташкил этилган Йўл жамғармаси махсус солиқлар ҳисобига ташкил этилади, аммо даромадлар харажатлардан ортиқ бўлган даврларда Федераль бюджетга заём шаклида тақдим этилади.

Икки томонлама молиявий муносабатлар. Бундай муносабатлар амалиётда молиявий ресурсларнинг оқими фондлараро ва молия тизимининг бошқа бўғинлари ўртасида содир бўлганда вужудга келади. Масалан, Пенсия жамғармаси нафақат махсус ажратмалар ҳисобига ташкил этилади, балки республика бюджетидан олинаётган дотация ҳисобидан ҳам қисман шаклланади. Бир вақтнинг ўзида, агар жамғарма даромадида актив сальдо вужудга келса, у ортиқча молиявий ресурслар ҳисобига қисқа муддатли давлат хазина қимматли қоғозларини харид қилиб, бюджет дефицитини камайтириши ёхуд Давлат бюджетга кредитор сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Кўп томонлама молиявий муносабатлар. Бунда битта давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаси бир вақтнинг ўзида бир нечта фондлар ҳамда молия тизимининг бошқа бўғинлари билан ўзаро алоқада бўлади. Яъни, пул маблағлари турли хил ва ранг-баранг йўналишларда ҳаракат ва оқимда бўлади.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари бир қатор вазифаларни бажаради. Уларнинг кўлами кенг, аммо асосийлари қуйидагилар ҳисобланади:

- иқтисодийнинг устувор соҳаларини қўшимча молиявий ресурслар билан таъминлаш (экология фондлари, илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари ва бошқалар);
- ҳар хил махсус жамғармалар кўмагида аҳолига ижтимоий хизматлар кўламини кенгайтириш.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари бевосита давлат ихтиёрида бўлса-да, алоҳида шаклда фаолият юритади ва давлат томонидан молиявий ресурсларини дафъатан олиб қўйишга рухсат берилмайди. Уларнинг Давлат бюджети ва унга тенглаштирилганлардан фарқли томони шундаки, бу фондларнинг молиявий ресурсларидан фойдаланиш қатъий мақсадли хусусиятга эга.

Амалиётда ҳар бир Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармасининг молиявий манбалари ҳар хил бўлади. Лекин шартли равишда уларнинг қуйидаги гуруҳлардан ташкил топиши жаҳон тажрибасида намоён бўлмоқда:

- мос равишдаги фондлар учун давлат томондан ўрнатилган махсус мақсадли солиқлар, йиғимлар ва ажратмалар;
- хўжалик субъектларининг иқтисодий-молиявий самарасидан ажратмалар;
- Давлат бюджети маблағлари;

- фондларни юридик шахс сифатида тижорат фаолияти (молия бозори)дан олган фойдалари;
- тижорат банкларининг кредит ресурслари.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг классификацияси. Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ўзларининг иқтисодий мазмуни ва ташкил этиш заруратиغا кўра иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Ижтимоий хусусият касб этувчи жамғармалар. Буларнинг таркибига Пенсия жамғармаси, Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси, Мактаб таълими жамғармаси, Мажбурий тиббиёт суғуртаси жамғармаси, Аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш жамғармаси ва бошқалар қиради;

2. Иқтисодий хусусият касб этувчи жамғармалар. Буларнинг таркиби Республика Йўл жамғармаси, Тараққиёт ва тикланиш захира жамғармаси ва бошқалардан иборат.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ҳуқуқий мақомига мувофиқ ҳам классификацияланади. Одатда, улар федератив сиёсий тузумга асосланган давлатларда 3 тага, унитар сиёсий тузумга асосланган мамлакатларда эса 2 тага бўлинади. Жумладан, Федератив мамлакатларда Бюджетдан ташқари жамғармалар қуйидагилардан иборат:

1. Федерал бошқарув мулкида бўлган Давлат жамғармалари;
2. Федерация таркибида бўлган штат, республика, ер, кантонлар ва бошқалар мулкидаги минтақавий жамғармалар;
3. Маҳаллий бошқарув қарамоғидаги маҳаллий аҳамият касб этувчи жамғармалар.

Унитар сиёсий тузумга асосланган давлатларда эса бу жамғармалар:

- 1) республика тасарруфида бўлган жамғармалар;
- 2) маҳаллий ҳокимият ихтиёри ва бошқарувида бўлган жамғармадан ташкил топади.

Бундан ташқари дунёнинг жуда кўп давлатларида идоралар, вазирликлар ва йирик хўжалик юритувчи субъектлар ихтиёрида ҳам кўплаб жамғармалар ташкил этилган.

Ўзбекистон Республикасида мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этиш ва уларни давр талабидан келиб чиққан ҳолда даврга мослаштириш чора-тадбирлари амалга оширилиб келинмоқда. 2002 молия йилига қадар бундай жамғармаларнинг алоҳида молиявий ре-

сурсларини шакллантириш ва улардан мақсадли йўналишларда фойдаланиш кенг қўлланилиб келинар эди. Аммо айрим бюджетдан ташқари жамғармаларда ўз вақтида ва тўлиқ молиявий ресурсларни шакллантирмаслик, аҳолига берилаётган ва тарқатилаётган молиявий ресурсларда кечикиши, узилиши ҳоллари тез-тез учрай бошлади. Бунинг олдини олиш мақсадида 2002 йилдан бошлаб умумдавлат аҳамиятига эга бўлган айрим давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тасарруфида бўлиши маъқул деб топилди. Аммо шуни алоҳида қайд этиш лозимки, уларнинг мухториятлилиги тўлиқ сақланиб қолинди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётида бир қатор Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари мавжуд. Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Пенсия жамғармаси.
2. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йўл жамғармаси.
3. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг бандлигини қўллаб-қувватлаш жамғармаси.
4. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Мактаб таълимини ривожлантириш жамғармаси (2004-2009 йилларга мўлжалланган).
5. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги “Суғориладиган ерларни мелиоратив яхшилаш” жамғармаси.
6. Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси.

6.2. Пенсия жамғармаси

Умумдавлат молияси таркибидаги бугунлар ичида давлат бюджетидан кейин ҳажми ва истеъмолчиларни қамраб олиш кўлами ҳамда ижтимоий аҳамияти бўйича иккинчи ўринда турадиган марказлашган жамғармалардан бири бу бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига дастлаб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 27 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузурида Пенсия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги 459-сонли қарорига мувофиқ асос солинган. Ҳар бир янги ташкил этилган марказлашган жамғарма олдига муайян мақсад қўйилгани боис, ушбу жамғарма олдига ҳам

зарур мақсад қўйилди. Жумладан, Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг бош мақсади – давлат томонидан кафолатланган пенсия таъминоти тизимида бошқарув тузилмасини такомиллаштириш, даромадларга мўлжалланган мажбурий бадал, йиғим ва ажратмаларни тўлиқ йиғилишини таъминлаш, шунингдек, аҳолини кучли ижтимоий ҳимоя қилиш учун молиялаштириш чора-тадбирларини ўз вақтида ва тўлиқлигича таъминлашга эришиш ҳисобланади

2007 йил маълумотларига мувофиқ, пенсионерлар сони – 2,8 млн. нафар, ногиронлар сони 812 минг нафар: шулар жумласидан, болаликдан ногиронлар 235 минг нафар, ногирон болалар 122 минг нафар, ўзгалар ёрдами ва қарамоғига муҳтож ёлғизлар 30 минг нафарни ташкил этмоқда. Ушбуларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва манзилли ёрдам бериш, ўз навбатида, Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини ташкил этишга асос бўлди.

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг асосий вазифаларидан бири Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 3 сентябрда қабул қилинган “Фуқароларни давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонунини ҳаётга татбиқ этишга қаратилган. Қайд этилган қонуннинг 2-моддасида қуйидаги кўринишдаги давлат пенсиялари зикр этилган:

- ёшга қараб;
- ногиронлиги бўйича;
- боқувчисини йўқотганлигига кўра.

1995 йил 20 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1289-сонли Фармони эълон қилинди. Мазкур Фармонда 1996 йил 1 январдан бошлаб, ишлаётган, хизмат кўрсатаётган ва иш бажараётган пенсионерлар учун мўлжалланган, белгиланган пенсиянинг 50% тўланиши назарда тутилган. Аммо, иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари ёхуд шуларга тенглаштирилганлар, 1-2-гуруҳ ногиронлари, Чернобиль ҳалокатини бартараф этишда иштирок этиб, ишлаётган пенсионерлар бундан мустаснодир. Улар учун белгиланган пенсиялар тўлиқ – 100% миқдорда олиниши белгиланган.

2000 йил 23 декабрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 498-сонли “Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағларини шакллантириш ва харажат қилиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори эълон қилинди. Ушбу Низомда Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини мувофиқлаштириб туришга хизмат қиладиган умумий қоидалар, Пенсия жамғармасининг асосий вазифалари ва уни ҳаётга татбиқ этиш, жамғарма-

нинг даромадларини шакллантириш ва харажатларини амалга ошириш, жамғарманинг даромад ва харажатлар тартибини кўриб чиқиш ва прогнозлар бўйича масъул вазирликлар билан келишиш, жамғарманинг даромад ва харажат маблағлари бўйича мажбуриятлар, жамғармага кирим ва чиқим қилинаётган маблағлар устидан назорат қилиш каби талаблар мавжуд бўлиб, уларни ўз вақтида ва тўлиқ бажарилишини Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлигига, унинг даромадларини шакллантириш эса Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасига юклатилди. Молиявий ресурсларнинг шаклланиши ва маблағлардан мақсадли фойдаланиш устидан умумий назорат “Нуроний” жамғармаси ҳузуридаги “Назорат кенгаши”га юклатилди.

2005 молия йили бошлангунга қадар Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси дастлаб Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги, сўнгра вазирлик Меҳнат вазирлиги билан умумлаштирилганидан кейин Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тасарруфига ўтказилди.

2004 йил 21 октябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 490-сонли “Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси бошқарувини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори эълон қилинди. Ушбу қарорга мувофиқ Пенсия жамғармаси 2005 йил 1 январдан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси мақомини олди. Шунингдек, ушбу қарор билан Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини бошқарув кенгаши ва унинг таркиби ҳам белгиланди.

Бошқарув кенгаши таркибига қуйидаги вазирлик ва идора раҳбарлари ёки уларнинг муовинлари киритилган. Жумладан:

– **Кенгаш раиси**, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги;

– **Кенгаш раиси муовини**, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги;

Аъзолари:

– Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси раиси;

– Ўзбекистон Республикаси Марказий банки раисининг муовини;

– “Халқ банки” бошқаруви раиси;

– “Ўзбекистон почтаси” Очик акциядорлик компанияси бош директори;

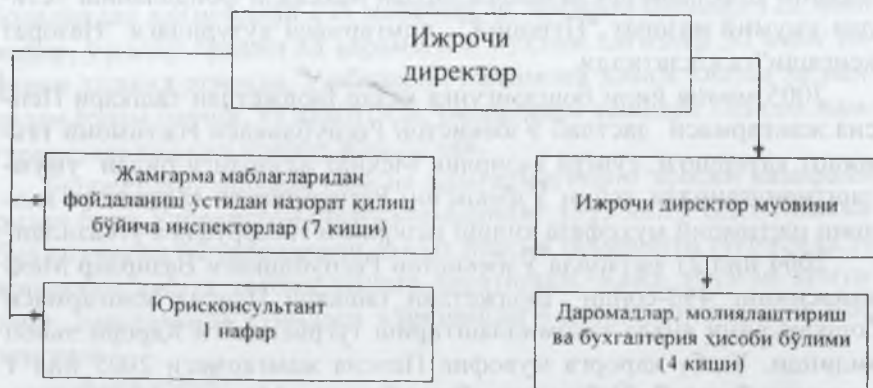
– “Нуроний” республика жамғармаси бошқаруви раиси.

Қайд этилган қарорга мувофиқ Молия вазирлиги ҳузуридаги Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини тезкор мувофиқлашти-

риб турувчи Ижроия дирекция тасдиқланган. Ижрочи директор ва унинг таркибидаги ходимларнинг функционал мажбурияти қуйидагича тақсимланган: белгиланган тартибга мувофиқ, ходимларнинг умумий сони 16 киши, шундан: бошқарув ходимлари – 14 та; ёрдамчи ходимлар - 2 та.

6.2.1-чизма

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси ижрочи дирекцияси тузилмаси¹²

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадларининг шаклланиш тартиби ва манбалари. Жамғарма даромадлари қуйидаги манбалар ҳисобига шаклланади:

1. Мажбурий ажратма ва бадаллар

– мулк шаклидан қатъий назар, юридик шахс мақомида бўлган хўжалик субъектларининг иш ҳақи жамғармасига нисбатан ўрнатилган ягона ижтимоий тўлов;

– алоҳида юридик шахслардан ижтимоий сугурта бадаллари;
– юридик шахс мақоми олмастан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган жисмоний шахслардан ижтимоий сугурта бадаллари;

– фуқароларнинг иш ҳақидан сугурта бадаллари;
– корхона, ташкилот ва муассасалар товар (иш, хизмат) ларининг реализация ҳажмидан ажратмалар.

2. Бошқа тўловлар

– деҳқон хўжалиги аъзолари томонидан ихтиёрий равишда тўланаётган сугурта бадаллари;

– мажбурий ажратма, тўлов ва бадалларни ўз вақтида тўламаган юридик шахслардан ундириладиган жарима ва пенялар;

– қонун бўйича тақиқланмаган бошқа манбалар, шунингдек, хорижий инвестициялар ва кредитлар, ихтиёрий тўланадиган бадаллар.

Юқорида қайд этилган молиявий манбаларни амалиётда қандай шаклланаётганлиги ҳақидаги маълумотга эга бўлиш учун 3-жадвал маълумотларига мурожаат қиламиз.

3-жадвал

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадларининг асосий кўрсаткичлари¹³

т/р	Кўрсаткичлар	2009 йил	
		Млн. сўмда	Даромадга нисбатан фоизда
	Барча даромадлар	4 352 031,0	100,0
1.	Йил бошланишида қутилаётган қолдик	235 131,0	5,40
2.	Даромадлар		
	Шу жумладан		
2.1.	Ягона ижтимоий тўловдан ажратма	2 575 100,0	59,12
2.2.	Аҳолининг мажбурий сугурта бадаллари	377 900,0	8,68
2.3.	Товар(хизмат, иш) ларнинг реализация ҳажмидан мажбурий ажратмалар	560 000,0	12,82
2.4.	Бошқа даромадлар	194 500,0	4,45
3.	Давлат мулкни хусусийлаштиришдан тушумлар	60 000,0	1,37
4.	2009 йил 1 январ ҳолатига Республика бюджети маблағларидан қолдик	118 000,0	2,71
4.	Республика йўл жамғармаси маблағлари	231 400,0	5,32

¹² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 490-сонли "Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси бошқарувини янада такомиллаштириш тўғрисида"ги 2004 йилнинг 21 октябрдаги қарорига мувофиқ.

¹³ Жадвал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 февралдаги ПП-1024 – сонли "Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида"ги Қарори материаллари асосида тузилган.

2009 молия йилидаги даромад манбалари шуни намоён қияптики, молиявий манбалар ичида салмоқли ўринни юридик шахсларнинг иш ҳақи жамғармасига нисбатан белгиланган ягона ижтимоий тўлов эгаллаб, у умумий даромаднинг 59,12 фоизини ташкил этапти. Ҳажми жиҳатдан кейинги ўринда товар (иш, хизмат) ларнинг реализация ҳажмидан мажбурий ажратмалар ташкил этиб, у умумий даромаднинг 12,82 фоизини ташкил этапти. Аҳолининг иш ҳақи жамғармасидан олинadиган суғурта бадалаи ҳам умумий даромаднинг 8,68 фоизини ташкил этмокда. 2009 молия йилида Республика бюджетиди маблағлари қолдиги хисобидан маблағ олишга зарурат туғилди ва унинг ҳажми 118 000,0 млн. сўмни ташкил этиб, умумий даромаднинг 2,71 фоизини ташкил этган.

Пенсия, нафақа ва тўлов харажатларини молиялаштириш тартиби. Амалдаги меъёрий ҳужжатларга мувофиқ Пенсия жамғармаси қуйидаги йўналишларга харажат қилинади.

1. Ишламаётган фуқароларга, жумладан:

- ижтимоий таъминот бўлими томонидан белгиланган пенсиялар;
- давлат пенсия таъминоти ҳуқуқига эга бўлмаган меҳнатга лаёқатсиз, нуроний ва болалиқдан ногирон бўлган фуқароларга нафақалар;
- қонунга мос равишда жамғарма маблағларидан молиялаштириладиган бошқа компенсацион (товон) тўловлар(и).

2. Ишлаётган фуқароларга, хусусан:

- ижтимоий таъминот бўлими томонидан белгиланган пенсиялар;
- вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлиги учун нафақалар;
- ҳомиладорлик ва туғиш учун нафақалар;
- фарзанд туғилганлиги учун суюнчи нафақаси;
- мотам маросимларини бажариш учун берилadиган нафақа;
- 16 ёшга тўлмаган, болалиқдан ногирон фарзандларнинг отaнасидан бирига қўшимча берилadиган ойлик тўлов;
- қонунга мос равишда Пенсия жамғармаси маблағларидан молиялаштириладиган бошқа компенсацион (товон) тўловлар(и).

Ишлайдиган ва ишламайдиган фуқаролар учун пенсия, нафақа ва бошқа компенсация тўловларини молиялаштириш учун Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва унинг жойлардаги бўлимларида ҳисоб-китоб рақами очилади.

Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳар ойнинг 10-санасигача ишлайдиган ва ишламайдиган фуқароларга пенсия, нафақа ва компенсация тўловларига зарур бўлган молиявий маблағлар ҳажминини аниқлайди ва Ўзбекистон Республикаси Молия

вазирлиги ҳузуридаги Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси ижрочи дирекциясига буюртма беради.

Буюртмага асосланган ҳолда Ижрочи дирекция жамғарма маблағини Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг ҳисоб рақамига қуйидаги тартибда ўтказилади:

– жорий тўлов ойининг 5-санасигача – буюртмада кўрсатилган молиявий маблағнинг 40 фоизи;

– жорий тўлов ойининг 20-санасигача – буюртмада кўрсатилган молиявий маблағнинг қолган қисмини.

Меъёрий ҳужжатларда кўрсатилмаган мақсадлар учун жамғарма маблағларини ўтказиш ёки ундан вақтинчалик фойдаланиш катъиян ман этилади. Фақат жамғарма бошқарув кенгашининг махсус қарорига мувофиқ, ижрочи дирекция жамғарма маблағларидан бошқа мақсадларда фойдаланиши мумкин. Яъни ижобий сальдо вужудга келган шароитда инвестицион объектларга иқтисодий самара олиш мақсадида жойлаштириш мумкин.

2009 молия йилида Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасида режалаштирилган харажатлар ҳақидаги статистик маълумот 4-жадвалда акс этган.

4-жадвал маълумотлари шуни кўрсатаптики, Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг аксарият харажати, аниқроғи 84,94 фоизи мамлакатимизда пенсия ёшига етиб, ишламаётган пенсионерларга тўланмокда. Республикада пенсия ёшида бўлиб, ишлаётган пенсионерларнинг ҳам салмоғи катта бўлиб, уларга кетаётган харажатлар умумий харажатнинг 4,70 фоизини ташкил этиб, барча харажатлар ичида иккинчи ўринда турибди. Шунингдек, ҳомиладорлик ва туғиш билан боғлиқ бўлган харажатлар умумий харажатлар ичида ҳажми жиҳатдан учинчи ўринда бўлиб, умумий харажатларнинг 3,17 фоизини банд қилиб турибди. Қолган харажатларнинг салмоғи деярлик сезиларли эмас.

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси харажатлари ва даромадлари ҳисобини олиб боришга бир қатор вазирлик ва идоралар жавобгардир. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва унинг жойлардаги бўлимлари прогноз бўйича

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги
Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси харажатларининг
асосий кўрсаткичлари¹⁴**

т/р	Кўрсаткичлар таркиби	2009 йил	
		Мли. сўмда	Харажатга нисбатан фоизда
	Харажатлар жами	4 352 031,0	100,0
1.	Ишламаётган пенсионерларга пенсия	3 695 065,1	84,94
2.	Ишлаётган пенсионерларга пенсия	204 600,6	4,70
3.	Коммунал тўловлари бўйича пул товонлари	60 791,5	1,39
4.	Ҳомиладорлик ва туғиш учун нафакалар	138 227,1	3,17
5.	Бошқа харажатлар	700,0	0,01
6.	2009 йил охирида колдик маблағлар	252 646,7	5,80

жамғармага зарур бўлган солиқ, ажратма, бадал ва тўловларни ўз вақтида ва тўлиқлигича жамғарма дародмадларига келиб тушишига масъулдирлар. Ижрочи дирекция кўзда тутилган пенсия, нафақа ва компенсацияларни ўз вақтида молиялаштиришга жавобгардир. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва унинг жойлардаги бўлимлари жамғарма маблағларини қатъий мақсадли сарфланишига масъулдирлар.

6.3. Йўл жамғармаси

Ўзбекистон Республикаси географик жойлашувига мувофиқ, океан ва денгиз бандаргоҳларига тўғридан-тўғри чиқиш учун камида иккита мустақил мамлакатнинг давлат чегарасини босиб ўтиши лозим. Бундай ҳолат, ўз навбатида, денгиз транспортини ташкил этиш ва ундан фойдаланишга имконият бермайди, албатта. Бу нарса бизда ҳаво йўли тарнспорти, темир йўл тарнспорти, қувур транспорт ва энг асосийси автомобиль йўл транспортини бошқа давлатлардаги (Россия Федерацияси, Украина, Япония, Буюк Британия, АҚШ ва бир қатор Форс ҳамда Араб мамлакатлари)га қараганда жадал ва

тез ривожлантиришни объектив зарурат қилиб қўяди. Ушбунини те-ран ҳис этган мамлакатимиз раҳбарияти мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб, умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларни қуриш, қайта таъмирлаш, реконструкция қилиш чора-тадбирларига катта аҳамият бериб келмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий Осиё минтақасида транзит транспорт ташувлари чорраҳасида жойлашуви бевосита автомобиль йўлларини муттасил янгиланишини ва давр талабига мос ривожланишини талаб этади.

Республикамиз транспорт сиёсатининг бирламчи мақсади – маҳаллий истеъмолчилар билан бирга, хорижий мамлакатлар фойдаланадиган энг яхши, қулай ва юқори иқтисодий самарадорликка эга бўлган транспорт йўлакларини республика ҳудудидан ўтказишни таъминлашдан иборатдир.

Автомобиль йўлларини давр талабига мос равишда ташкил этишдан кўзланган асосий мақсад - халқаро транспорт йўлакларини ривожлантиришга эришиш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотларини халқаро бозорларга етказиш бўйича тарнспорт харажатларини камайтириш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотларини халқаро бозорларда рақобатбардошлигини таъминлашдир. Автомобиль йўлларини мана шундай ижтимоий ва иқтисодий хусусиятларини инобатга олиб, 1992 йил 3 июль кунини Ўзбекистон Республикасининг “Автомобиль йўллари тўғрисида”ги қонунини қабул қилинди. Мазкур қонуннинг 10-моддаси бевосита йўл ишларини молиялаштиришга бағишланган бўлиб, унинг биринчи бандида шундай талаблар акс этган: “Умумий фойдаланишдаги йўл ишларини (автомобиль йўлларини лойиҳалаштириш, қуриш, реконструкция қилиш, таъмирлаш ва сақлаш) молиялаштириш тартиби Йўл жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилади”.

Қонунда акс этган ушбу банднинг ўзи республикада махсус йўл жамғармасини ташкил этишни тақозо қилиб қўймоқда. Шу боис, 1990 йилларнинг бошларидаёқ “Ўзавтойўл” давлат концерни базасида Республика Йўл жамғармаси ташкил этилган эди. Пировардида, республикамизда халқаро ва минтақавий аҳамият касб этадиган умумий йўллар барпо этилди, кўплаб жаҳон андозаларига мос келадиган йўл кўприклари қурилди ва қурилмоқда.

Мамлакатнинг изчил ривожланиши ва жаҳон интеграциясига яқинлашиши, Республика Йўл жамғармаси молиявий ресурсларини шакллантириш ва молиялаштиришни самарали ташкил этишни та-

¹⁴ Жадвал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 февралдаги ПП-1024-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макроеқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори материаллари асосида тузилган.

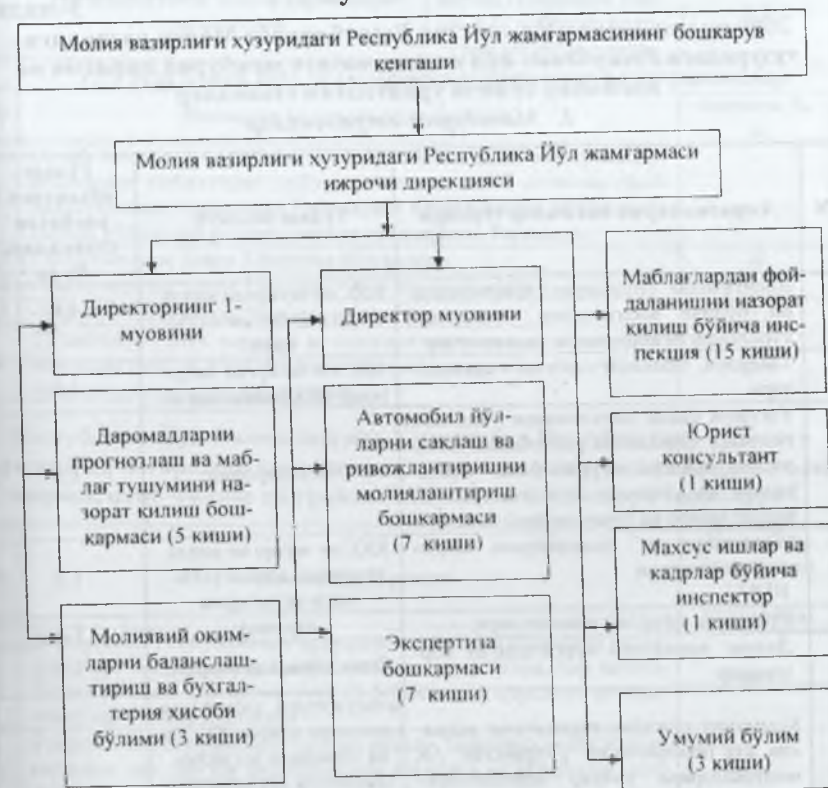
лаб қила бошлади. Шундан сўнг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 августида “Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги хузурида Республика йўл жамғармаси ва “Ўзавтойўл” давлат акционерлик компанияси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида”ги 361-сонли Қарори эълон қилинди. Мазкур қарорнинг 5-иловасига мувофиқ, Республика йўл жамғармаси фаолиятини мувофиқлаштирувчи йўриқнома ишлаб чиқилди. Йўриқномада Республика йўл жамғармасининг умумий қоидалари, мақсади, асосий вазифалари ва функциялари, жамғарманинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, жамғармани бошқарув кенгаши ҳақида ва ижрочи органи фаолиятини ташкил этиш бўйича кўрсатмалар акс этган.

Жамғарманинг бошқарув кенгаши Республика йўл жамғармасининг олий органи ҳисобланади. Жамғармани бошқарув кенгаши таркиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори билан тасдиқланади. Бошқарув кенгашининг асосий вазифаларига қуйидагилар қиради:

- жамғарма фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаш;
- жамғарманинг ижрочи дирекцияси ва “Ўзавтойўл” ДАК маблағларни қандай сарф этиш бўйича таклифларини кўриб чиқиб, зарурат туғилган шароитда ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;
- ижрочи дирекциянинг қилган ишлари бўйича ҳисоботларини тинглаш;
- Давлат солиқ қўмитаси ва жамғарма даромадларини шакллантиришда иштирок этадиган бошқа идора ва қўмиталарнинг молиявий ресурсларнинг ўз вақтида ва тўлиқлигича таъминлаб бераётганлиги бўйича ҳисоботларини тинглаш;
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига жамғарманинг даромадларини шакллантириш ва харажатларини самарали ташкил этиш бўйича таклифлар киритиш;
- Республика йўл жамғармасининг молиявий ресурсларидан мақсадли фойдаланаётганлиги устидан назорат қилиш ва бошқалар.

Республика йўл жамғармасида шаклландиган молиявий ресурсларни шакллантириш, тақсимлаш ва мақсадли фойдаланишини бевосита мувофиқлаштириб турувчи тезкор орган бу - ижрочи дирекция бўлиб, унинг шартли тузилмаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 августдаги 361-сонли Қарори 8-иловасида қуйидагича акс этган:

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги хузуридаги Республика йўл жамғармаси ижрочи дирекциясининг тузилмаси¹⁵

Бошқарув ходимларининг умумий чегаравий сони 45 кишидан ортиқ бўлмаслиги лозим.

2008 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2009 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори чиқди. Ушбу Қарорнинг 21-иловасида бюджетдан ташқари Республика йўл жамғармасининг даромад манбаларининг бир қисми батафсил баён қилинган.

¹⁵ Чизма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 августдаги 361-сонли Қарорида кайд этилган

Зикр этилган қарордан келиб чиққан ҳолда 2009 молия йилида Республика Йўл жамғармасининг даромад манбаларининг бир қисми қуйидаги маблағлар ҳисобидан шаклланади (5-жадвал).

5-жадвал

2009 молия йилида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратма ва йиғимлар бўйича ўрнатилган ставкалар¹⁶

1. **Мажбурий ажратмалар**

N	Ажратмалар ва йиғимлар турлари	Тўлаш объекти	Тўлаш объектига нисбатан ставкалар, % да
1.	Воситачилик (топширик) шартномалари бўйича воситачилик хизматлари курсатадиган корхона ва ташкилотлар	ҚҚСни чегириган ҳолда воситачилик ҳақи суммаси	1,0
2.	Тайёрлов, таъминот - сотиш ташкилотлари	ҚҚСни чегириган ҳолда товар айланмаси ҳажми	1,0
3.	Улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирадиган республика ихтисослаштирилган улгуржи база – конторалари ва уларнинг ҳудудий (вилоят, вилоятлараро ва туманлараро) базалари	Ялпи даромад	1,0
4.	"Ўздонмахсулот" акционерлик компания корхоналари	ҚҚСни чегириган ҳолда таъминот сотиш устамаси ва чегирма	1,0
5.	Кредит ва сугурта ташкилотлари	даромад	1,5
6.	Лизинг хизматини курсатадиган корхоналар	Фоиз даромади (маржа)	1,5
7.	Коммунал хўжалик тизимининг иссиқлик, сув таъминоти ва "Ўзтрансгаз" АК минтакалараро унитар корхоналарининг газ таъминоти корхоналари	махсулот(иш, хизмат)лар сотилиши ҳажми, ҚҚСни ва тегишили иссиқлик таъминоти корхоналари учун - иссиқлик энергияси, сув таъминоти корхоналари учун - сув, газ таъминоти корхоналари учун - табиий газнинг харид кийматини чегириган ҳолда	1,5
8.	Қурилиш, қурилиш - монтаж, таъмирлаш-қурилиш, ишга тушириш-созлаш, лойиҳа-қидирув ва илмий-тадқиқот ташкилотлари	ҚҚСни чегириган ҳолда ўз кучлари билан бажарилган ишлар ҳажми	1,5

¹⁶ Жадвал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 февралдаги ПП-1024 - сонли "Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макроиктисодий курсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида"ги Қарори материаллари асосида тузилган.

9.	Автотранспорт корхоналари	ҚҚСни чегириган ҳолда махсулот (ишлар, хизматлар) реализацияси ҳажмидан	2,5
10.	Иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари корхоналари	махсулот (ишлар, хизматлар) сотилиши ҳажми, ҚҚС ва акциз солиғини чегириган ҳолда	1,5

II. **Республика Йўл жамғармасига йиғимлар ва ажратмалар**

N	Йиғимлар ва ажратмалар турлари	ставкаси, % да
1	Сотиб олинган ва вақтинчалик олиб кириладиган автотранспорт воситалари кийматидан ушбу воситаларни сотиб олганлар (фойдаланувчилар) томонидан Ўзбекистон Республикаси ИИБ органларида рўйхатдан ўтказиш чоғида тўланадиган йиғимлар:	
1.1.	- эксплуатация даври 3 йилгача бўлганлари	10
1.2.	- эксплуатация даври 3 йилдан 7 йилгача бўлганлари	7
1.3.	- эксплуатация даври 7 йилдан ортиқ бўлганлари	5
2.	"Ўзавтойул" ДАК корхона ва ташкилотлари мол-мулкни сотиб олишдан тушган маблағларнинг бюджетга тушиши лозим бўлган умумий суммасидан ажратмалар	50,0

Республика Йўл жамғармасига Ўзбекистон Республикаси ҳудудига хорижий ва чегаралош давлатлардан автотранспорт воситаларини олиб кириш, олиб чиқиш ва транзит қилишдан йиғимлар ставкалари¹⁷

N	Йиғимлар турлари	Йиғимлар ставкалари (АҚШ долларида)
1	Ўзбекистон Республикаси ҳудудига чет эл давлатларидан автотранспорт воситаларини олиб кирганлик учун тулов, бир автога-шувчини олиб кирганлик учун (2-5-бандларда курсатилган мамлакатлар бундан мустасно)	400
2	Ўзбекистон Республикаси ҳудуди орқали Тожикистон Республикасининг ҳар бир юк автотранспорт воситаси ва автобусни олиб кирганлик ва транзит қилганлик учун йиғим:	
	- битта юк автотранспорт воситаси ва автобусдан	130
	- юк автотранспорт воситаси ва автобус Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлган 8 суткадан ошган ҳар бир кун учун	50
3	- юк автотранспорт воситалари ва автобусларни Ўзбекистон Республикаси ҳудуди орқали учинчи мамлакатларга (МДХ мамлакатларидан ташқари) транзит олиб ўтганлик учун	90
	Қозоғистон Республикасининг юк автотранспорт воситаларини Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кирганлик ёки олиб чиқиб кетганлик учун йиғим, Ўзбекистон Республикаси ҳудудига транзит қилиш бундан мустасно, битта юк автотранспорт воситасини олиб кирганлик ва олиб чиқиб кетганлик учун йиғим	300

¹⁷ Жадвал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 февралдаги ПП-1024-сонли "Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макроиктисодий курсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида"ги Қарори материаллари асосида тузилган.

4	Ўзбекистон Республикаси ҳудуди орқали Қирғизистон Республикасининг юк автотранспорт воситалари ва автобусларини олиб кириш ва транзит килиш учун йиғим	300
5	Ўзбекистон Республикаси ҳудуди бўйлаб автотранспорт воситалари турлари бўйича Туркменистон Республикаси автотранспорт воситаларини олиб кириш ва транзит килиш учун йиғим:	
	куйидаги ҳажмдаги юкларни кўтарилган юк автотранспорт воситалари	
	- 10 тоннагача	50
	- 10 тоннадан 20 тоннагача	100
	- 20 тоннадан кўп	150
	уриндиклар сони куйидагича бўлган автобуслар:	
	- 12 уриндиккача	25
	- 13 уриндикдан 30 уриндиккача	50
	- 30 уриндикдан кўп	100
	- транзит йўналишли енгил автотранспорт воситалари	30
	- транзит йўналишли мотоцикллар	15

Юқорида қайд этилган даромад манбалари бўйича шаклланган молиявий ресурсларни шартли ҳолда куйидагича гуруҳлаш мумкин (гуруҳлаш бўйича Республика Йўл жамғармаси шакллантирган даромад манбалари 2009 молия йилида куйидагича манзарага эга бўлган (6-жадвал).

6-жадвал
Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурдаги республика бюджетдан ташқари Йўл жамғармаси даромадлари ҳақидаги кўрсаткичлар¹⁸

т/р	Кўрсаткичлар	2009 йил	
		Млн. сўмда	Даромадга нисбатан фонзда
	Барча даромадлар	556 913,6	100,0
1.	2009 йил бошига қўтилаётган қолдиқ	35 713,6	6,41
2.	Даромадлар	521 200,0	93,58
	<i>Шундан:</i>		
-	Товар(хизмат, иш)ларнинг реализация ҳажмидан мажбурий ажратмалар	480 000,0	86,18
-	Автомобил воситаларини харид қилганлиги ёки уларни вақтинчалик олиб қираётган (фойдаланаётган) шахс эгаларини рўйхатга олганлиги учун Ўзбекистон Республикаси ИИВ органларидаги йиғимлар	28 000,0	5,02
-	Хорижий мамлакатлар автотранспортлари Ўзбекистон ҳудудига кирганлиги учун тўловлар	11 700,0	2,10
-	Бошқа тушумлар	1 500,0	0,26

¹⁸ Жадвал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 февралдаги ПП-1024-сонли "Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида"ги Қарори материаллари асосида тузилган.

6-жадвал маълумотларидан маълум бўляптики, 2009 молия йилида Республика Йўл жамғармаси даромадларининг умумий миқдори 521 200,0 млн. сўмни ташкил этиб, унинг 93,58 фоизи товар (хизмат, иш)ларнинг реализация ҳажмидан мажбурий ажратмалар ҳисобига тўғри келмоқда. 2,10 фоизи эса, хорижий мамлакатлар автотранспортлари Ўзбекистон ҳудудига кирганлиги учун тўловлар эвазига шаклланмоқда. Ўз навбатида, 5,02 фоизи автомобиль воситаларини харид қилганлиги ёки уларни вақтинчалик олиб қираётган (фойдаланаётган) шахс эгаларини рўйхатга олганлиги учун Ўзбекистон Республикаси ИИВ органларидаги йиғимлар улушига тўғри келмоқда.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, жамғарманинг бошқа тушумлар ва йил бошига қўтилаётган қолдиқ ҳисобига шакллантириши бўйича қўтилаётган даромад манбаи жуда сезиларсиз бўлиб, умумий даромаднинг 6,41 фоизини ташкил этапти.

Шаклланган даромадларни мақсадли сарф-харажат этиш ҳам миллий иқтисодиётни ривожлантиришга туртки бўладиган асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Шу боис, 2009 молия йилида Республика Йўл жамғармасида амалга оширилиши режалаштирилган харажатлар ҳақидаги маълумотларга эга бўлиш учун 7-жадвалга мурожаат қиламиз.

7-жадвал
Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурдаги республика бюджетдан ташқари Йўл жамғармаси харажатлари ҳақидаги кўрсаткичлар¹⁹

Т/Р	Кўрсаткичлар	2009 йил	
		Млн. сўмда	Даромадга нисбатан фонзда
	Барча харажатлар	539 920,0	100,0
1.	Умумий фойдаланишдаги автомобиль йулларини лойиҳалаштириш учун харажатлар	4 500,0	0,83
2.	Умумий фойдаланишдаги автомобиль йулларини қуриш ва реконструкция қилиш учун харажатлар	224 997,0	41,67
3.	Умумий фойдаланишдаги автомобиль йулларини таъмирлаш ва сақлаш учун харажатлар	267 099,0	49,47
4.	Умумий фойдаланишдаги автомобиль йулларини эксплуатация қилишга машина ва механизмларни харид қилиш учун харажатлар	13 500,0	2,50
5.	Молия вазирлиги ҳузурдаги республика бюджетдан ташқари Йўл жамғармаси бошқарув ап-	1 522,0	0,28

¹⁹ Жадвал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 февралдаги ПП-1024-сонли "Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида"ги Қарори материаллари асосида тузилган.

	паратини сақлаш учун харажатлар		
6.	“Узавтойул” ДАК марказий бошқарув аппарати сақлаш учун харажатлар	422,0	0,07
7.	“Узавтойул” ДАК худудий бошқарув аппарати ва шуъба йул – эксплуатация корхоналарини сақлаш учун харажатлар	3 080,0	0,57
8.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 октябрдаги 499-сонли Қарорига мувофиқ табиий офатларни баратараф этиш учун резервлар	17 200,0	3,18
9.	Умумий фойдаланишдаги йулларни қуриш, таъмирлаш ва сақлаш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар	7 000,0	1,29
10.	Божхона постларида валюта тушумларини йиғиш ва назорат қилишга хизмат кўрсатувчи банклар ва Республика Йул жамғармаси. Давлат божхона кўмитаси уртасида шартномаларни ижро қилиш бўйича ўзаро ҳамкорлик харажатлари	600,0	0,11
11.	2009 йил охирига қолдиқ маблағлар	16 993,6	3,14

7-жадвал маълумотларидан маълум бўляптики, 2009 молия йилида харажатлар даромадларга мос равишда режалаштирилган бўлиб, у ҳам 539 920,0 млн. сўмни ташкил этмоқда.

Харажатларнинг йўналиши хилма-хил ва ранг-баранг қилиб белгиланган. Аммо ҳар бир харажатнинг ўзига хос хусусияти бўлиб, бир йўналиш иккинчи бир йўналишга мазмунан ҳамохангдир. Бу, ўз навбатида, харажатларнинг самарадорлигини оширишга яқиндан хизмат кўрсатади. Жумладан, харажатларнинг ярмидан кўпини, аниқроғи 49,47 фоизини умумий фойдаланишдаги автомобиль йулларни таъмирлаш ва сақлаш учун харажатлар ташкил этмоқда. Салмоғи ва улуши жиҳатидан иккинчи ўринда турган харажат йўналиши умумий фойдаланишдаги автомобиль йулларни қуриш ва реконструкция қилишга мўлжалланган харажатлар бўлиб, унинг улуши 41,67 фоизни эгалламоқда. Яна умумий фойдаланишдаги йулларни қуриш, таъмирлаш ва сақлаш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар мазмунини олган шундай бир ўзига хос харажат йўналиши мавжудки, унга умумий харажатнинг 1,29 фоизи йўналтирилмоқда. Асосий воситаларни янгиламасдан ва янги техника ва технологиялардан фойдаланмасдан туриб, давр талабига мос равишдаги йулларни барпо этиш ва уларга эришиш мушкуллигини ҳисобга олиб, жамғарма харажатларидан муайян қисмини, аниқроғи, 13 500,0 млн. сўм маблағларни умумий фойдаланишдаги автомобиль йулларни эксплуатация қилишга, машина ва механизмларни харид қилиш учун харажатларга йўналтириш режалаштирилган.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йул жамғармаси олдига қўйилган мақсад ва мақсадга тўлиқ эришиш учун режалаштирилган вазифаларни ўз вақтида ва тўлиқ амалга ошириш учун даромадларни тўлиқ шакллантириш ва харажатларни самарали ташкил этиш давр талабидир.

6.4. Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси

Бозор иқтисодиёти асосида миллий иқтисодиётини ташкил этаётган барча мамлакатларда бандлик(ишсизликни олдини олиш)ни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармалари ташкил этилади. Жамғарманинг ҳажми, молиялаштириш манбалари ва харажат йўналишлари ҳар бир алоҳида давлатнинг олиб бораётган ижтимоий-иқтисодий сиёсатидан келиб чиқади. Бюджетдан ташқари бандликни қўллаб-қувватлаш жамғармаси мақсадли хусусиятга эга бўлиб, давлат тасарруфи ва унинг жойлардаги ваколатини олган органларда ташкил этилади.

“Ўзбекистон Республикасида Бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 606-сонли Қарори 1992 йил 31 декабрда қабул қилинди. Ушбу Қарор жамғарма даромадларини шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланишини мувофиқлаштириб турувчи меъёрий ҳужжат бўлиб ҳисобланди. Давр ўтиши билан ва бозор иқтисодиёти принциплари ва қонунлари миллий иқтисодиётга босқичма-босқич жорий этиши жадаллашиши билан бирга, бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармасига ҳам мос равишда ижобий ўзгаришлар ҳамда қўшимчалар киритилиб борилди.

1998 йил 1 май куни Ўзбекистон Республикасининг “Аҳоли бандлиги тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди. Мазкур қонунни қабул қилиниши ва ҳаётга татбиқ этилиши Бандликни қўллаб-қувватлаш жамғармасининг мавқеини янада кучайтиришга туртки бўлди. Чунки қонуннинг 6-моддасида меҳнат қилиш ҳуқуқи кафолати деб номланишининг ўзиёқ жамғармани янада такомиллаштиришга, ресурсларини мақсадли ишлатилишига замин яратди.

2003 йил 2 апрел куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси маблағларини шакллантириш ва фойдаланиш тартиби тўғрисида”ги Низомни тасдиқлаш бўйича 173-сонли Қарори эълон қилинди. Мазкур Қарор бевосита “Аҳоли бандлиги

тўғрисида” ва “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонунлар негизида ишлаб чиқилди.

Бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тасарруфида бўлиб, унинг даромадлари қуйидаги манбалардан ташкил топади:

⇒ корхона, муассаса ва ташкилотлар меҳнат ҳақи жамғармасидан мажбурий ажратмалар. Мажбурий ажратма ҳажми (ўлчами) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ўрнатилади;

⇒ Республика ва маҳаллий бюджетлар маблағларидан дотация;

⇒ меъёрий тартиб-қоидаларни бузганларга ўрнатиладиган жазима ва пенялар (мажбурий ажратмаларни ўз вақтида ва тўлиқ тўламаганлар назарда тутилмоқда);

⇒ янги иш ўринларини ташкил этиш учун тижорат банклари томонидан кичик бизнес субъектларини кредитлаштириш мақсадида очилган кредит линиялари бўйича олилган фоизли даромадлар;

⇒ юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, хорижий давлатлардан ихтиёрий равишдаги бадаллар;

⇒ меъёрий ҳужжатларда тақиқланмаган бошқа молиявий манбалар.

Жамғармада шаклланган молиявий ресурслар ҳисобидан қуйидаги чора-тадбирлар молиялаштирилади:

⇒ меҳнат биржасида рўйхатга олинган ишсизлар ёки иш ўринларини излаётган шахсларни қайта тайёрлаш, малакасини ошириш ва қайта ихтисослаштириш тадбирларини молиялаштириш;

⇒ ишсизлик бўйича тўланадиган нафақалар;

⇒ меҳнат бўлимининг таклифига мувофиқ, фуқарони бошқа ҳудудга ишга ўтганлиги муносабати билан тўланадиган компенсациялар;

⇒ қонунга мувофиқ, ишсизларга бериладиган моддий ёрдам;

⇒ ишсизларга муддатидан олдин пенсия тайинлангани муносабати билан пенсия жамғармаси харажатларини қоплаш;

⇒ алоҳида ҳудудларда ишсизликни олдини олиш чора-тадбирларига бағишланган социологик сўровлар бўйича харажатлар;

⇒ меҳнат бўлимлارининг биноларни қуриш, реконструкция қилиш ва сақлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар;

⇒ реклама, нашриёт ва инфорацион сўров ишларини амалга ошириш харажатлари;

⇒ аҳоли бандлиги билан боғлиқ муаммолар бўйича халқаро ҳамкорлик харажатларини молиялаштириш;

⇒ фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари, кичик бизнес субъектлари ва хўжалик субъектларига қисқа ва ўрта муддатли кредитларни тақдим этиш бўйича харажатлар;

⇒ қонунчиликда назарда тутилган бошқа харажатларни молиялаштириш.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва унинг тасарруфида бўлган Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бўлинмалари ҳамда уларнинг туманлардаги меҳнат бўлимлари жамғарманинг молиявий ресурсларини тўлиқ шаклланиши ва мақсадли фойдаланиши учун жавобгардирлар.

Иш берувчилар томонидан мажбурий ажратмаларни тўлиқ жамғарма даромадига ўтишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва унинг тасарруфида бўлган бўлинмалари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасига юклатилган.

Бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси маблағларидан фойдаланишни назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига топширилган. Зарурат туғилганда, мустақил аудиторлар ёки аудитор фирмаларни жалб этиб, молиявий ресурслардан қонунга мос равишда фойдаланилаётганлигини текшириш мумкин.

6.5. Мактаб таълими жамғармаси

Дунё иқтисодий тажрибаларидан маълумки, давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари бир қатор хусусиятлари билан бир-биридан, жумладан, ҳудудий бўйсунушига қараб, мақсадидан, муайян бир соҳа ёки тармоққа хизмат кўрсатиш ва ниҳоят, доимий ёхуд вақтинчалик хусусиятга эга эканлиги билан фарқланиб туради. Ана шу туркумланишларнинг сўнгисидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикасида вақтинчалик хусусиятга эга бўлган жамғармага асос солинди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури тўғрисида"ги 2004 йил 21 майда ПФ-3431-сонли Фармони билан бюджетдан ташқари "Мактаб таълими жамғармаси" ташкил этилди. Мактаб таълими жамғармаси юридик мақомига муво-

фик, ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги хузурида юритади.

Қайд этилган жамғарманинг асосий мақсади – молиявий маблағларнинг жамланишини таъминлаш, мактабларни тиклаш, уларни замонавий ўқув-лаборатория асбоб-ускуналари, компьютер техникаси, мактаб парталари ва мебеллар билан жиҳозлаш ишларини ўз вақтида таъминлаш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони ижро этиш ва ҳаётга изчил татбиқ этиш мақсадида 2004 йил 7 июнда Вазирлар Маҳкамасининг бюджетдан ташқари “Мактаб таълими жамғармасини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 263-сонли Қарори эълон қилинди. Ушбу Қарорда Мактаб таълими жамғармасининг асосий вазифалари этиб куйидагилар белгиланди:

➤ бюджет ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳомийлик маблағларини, хорижий кредитлар ва грантларни 2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастурини рўёбга чиқаришда мақсадли фойдаланиш учун жамлаш;

➤ Мактаб таълимини ривожлантириш дастурида назарда тутилган, бузиб ташланадиган мактаблар ўрнига янги мактаблар қуриш, мактабларни мукамал реконструкция қилиш, мукамал ва жорий таъмирлаш, уларни ўқув-лаборатория асбоб-ускуналари, компьютер техникаси, мактаб парталари ва мебеллар, спорт анжомлари билан жиҳозлаш ҳажмларини молиялаштириш;

➤ жамғарма маблағларидан Мактаб таълимини ривожлантириш дастурини амалга ошириш учун қатъий мақсадли фойдаланилиши устидан мониторинг олиб борилишини таъминлаш.

Мактаб таълими жамғармаси маблағларини шакллантиришнинг асосий молиявий манбалари куйидагилар ҳисобидан вужудга келади:

➤ давлат бюджетида алоҳида сатрда назарда тутилган бюджет маблағлари;

➤ маҳаллий бюджетларнинг солиқлар ва йиғимлар бўйича прогноздан ортикча тушумларини жалб этишдан олинган маблағлари;

➤ халқаро молия ташкилотлари ва институтларининг грантлари ва кредитлари;

➤ Ўзбекистон Республикасининг резидент ва норезидентлари бўлган юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳомийлик ёрдами;

➤ Жамғарманинг вақтинча бўш маблағларини жойлаштиришдан олинадиган даромадлар;

➤ қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа тушумлар.

Мактаб таълими жамғармаси маблағларини сарфлаш куйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади:

⇒ намунавий лойиҳалардан фойдаланган ҳолда лойиҳа смета ҳужжатлари мавжуд бўлган шароитда айнан тасдиқланган манзилли рўйхатларга биноан, бузиладиган мактаблар ўрнига янги мактаблар барпо этишни, мактабларни реконструкция қилиш ва таъмирлаш ишларини молиялаштириш;

⇒ мактаб муассасаларини давр талабига мос келадиган ўқув-лаборатория асбоб-ускуналари ва компьютер техникаси ҳамда технологиялари билан жиҳозлаш;

⇒ мактаб мебеллари ва ўқув парталарини харид қилиш;

⇒ таълим муассасаларини спорт анжомлари ва жисмоний тарбия қуроллари билан таъминлаш ва бошқа зарурий жорий харажатларни молиялаштириш.

Бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармаси молиявий маблағларини умумий бошқариш учун кенгаш ташкил этилади. Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири Кенгаш раиси этиб белгиланади. Кенгаш раиси ўринбосарлари этиб Ўзбекистон Республикаси Молия вазири ҳамда Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазири тайинланади, шунингдек, кенгаш 10 аъзодан таркиб топади.

Мактаб таълими жамғармасини бошқариш Кенгашининг асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

➤ хорижий инвестициялар, грантлар ва ҳомийлик маблағларини жалб этишда Жамғармага кўмаклашиш;

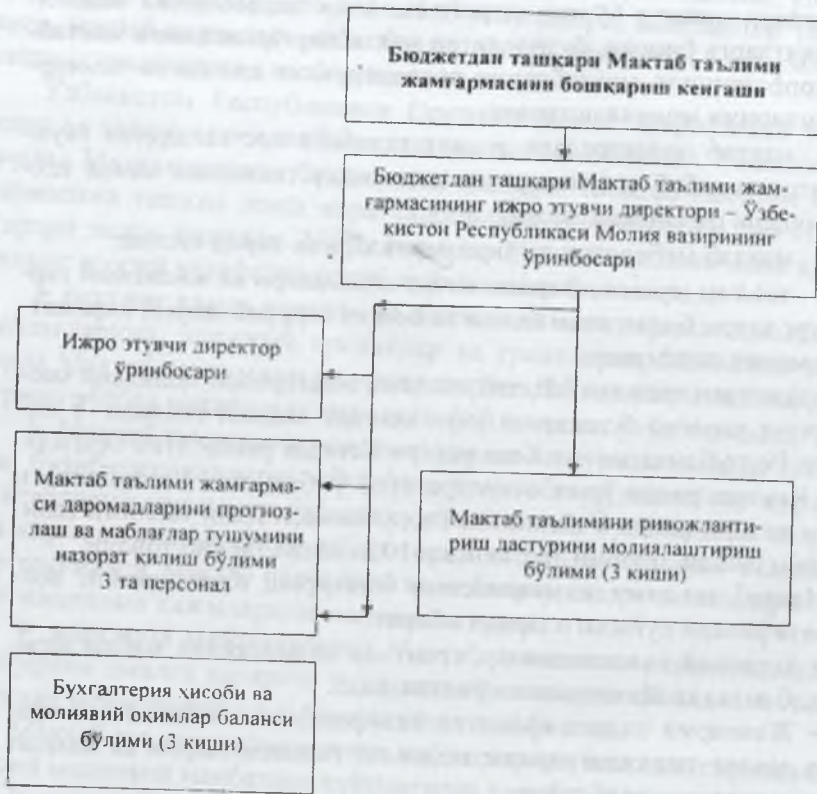
➤ Жамғарма олдига қўйилган вазифаларни ҳал этишга манфатдор давлат ташкилотларини, нодавлат ташкилотларни ва жамоат ташкилотларини жалб этиш;

➤ Жамғарма даромадлари ва харажатларининг прогноз параметрларини тасдиқлаш;

➤ ижро этувчи дирекциянинг фаолияти, айниқса, даромадлар манбаларини шакллантириш, ўз вақтида молиялаштириш ва Жамғарма маблағларидан мақсадли фойдаланишга доир фаолияти устидан назоратни амалга ошириш ва ҳ.к.

Бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармаси молиявий ресурсларини тезкор бошқариш Ижро этувчи дирекция томонидан амалга оширилади. Қарорда зикр этилишича, ижро дирекциясининг чегараланган умумий сони 10 кишидан ошмаслиги белгиланган. Бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармаси Ижро этувчи дирекциясининг шартли тузилмаси куйидаги чизмада келтирилган.

Бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармаси
Ижро этувчи дирекциясининг
ТУЗИЛМАСИ²⁰

Мактаб таълими жамғармасини Ижро этувчи дирекциясининг асосий вазифалари қуйидагилар этиб белгиланган:

- Жамғарма даромадлари ва харажатлари прогнозини ва унинг бажарилиши тўғрисидаги ҳисоботни тайёрлаш;
- молия органлари, халқ таълими органларининг, шунингдек бошқа ташкилотларнинг Мактаб таълимини ривожлантириш дастурини амалга оширишга йўналтирилган биргаликдаги фаолиятини мувофиқлаштириш;

²⁰ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 07 июндаги 263-сонли Қарорига асосан

➤ Дастурда ҳар йили асосий бўлимлар бўйича назарда тутилган тадбирларга Жамғарма маблағларидан фойдаланиш йўналишларини даромадлар манбалари билан боғлиқ ҳолда белгилаш;

➤ Жамғарма маблағларидан қатъий мақсадли (йўналишлар бўйича) ва самарали фойдаланилишини таъминлаш ва бошқалар.

Бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармасини 2009 йилдаги даромади ва уни шакллантираётган манбалар ҳақидаги маълумотлар 8-жадвалда келтирилган.

8-жадвал

2009 молия йилида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармасининг даромадлар таркиби ва тузилиши²¹

№	Даромад манбалари	2009 йил	
		млн сўм	фоиз
	Барча даромадлар	577 335,1	100
I.	2009 йил бошига қутилаётган қолдик	1 835,1	0,31
II.	Даромадлар	575 500,0	99,69
	Шу жумладан:		
1.	Мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига мажбурий ажратмалар	500 000,0	86,60
2.	Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва маҳаллий ҳокимиятлар маблағлари, шундан:	20 500,0	3,55
	Шу жумладан:		
	- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри маҳаллий бюджетларининг солиқ ва йиғимлар бўйича прогноздан ортиқча тушумларини сафарбар қилиш	15 900,0	
	- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри маҳаллий бюджетларининг эркин қолдиғи	1 800,0	
	- Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимиятларга хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқаришдан тушган маблағлардан ажратмалар	1 800,0	
	- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри маҳаллий бюджетлари резерв фондлари	1000,0	
3.	Давлат бюджетидан дотация	55 000,0	9,52

8-жадвалда келтирилган маълумотларга эътибор бериладиган бўлса, бир йилга мўлжалланган даромадлар ҳажми 577 335,1 млн. сўмни ташкил этмоқда. Ушбу сумманинг 86,60 фоизи Мактаб таълими жамғармасига мажбурий ажратмалар ҳисобига тўғри келмоқда. 20 500,0 млн. сўмлик маблағлар эса Қорақалпоғистон Республи-

²¹ Жадвал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 декабрдаги ПП1-1024-сонли "Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макрокисодий курсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида"ги Қарори материаллари асосида тузилган

каси Жўқорги Кенгеси ва маҳаллий ҳоқимиятлар маблағлари ҳисобидан шаклланмоқда. Давлат бюджетидан дотация ҳисобидан шаклланаётган молиявий маблағлар умумий даромаднинг 8,66 фоизини ташкил этмоқда. Шунингдек, умумий даромад таркибида 1 835,1 млн. сўм ҳажмидаги йил бошига кутилаётган қолдиқ суммаси ҳам мавжуд.

Шаклланган даромадларнинг харажат йўналишлари 9-жадвалда ўз аксини топган.

9-жадвал

2009 молия йилида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Мактаб таълими жамғармасининг харажатлар таркиби ва тузилиши²²

т/р		2009 йил	
		млн.сўм	фоиз
	Жами харажатлар	577 335,1	100,0
1.	Қурилиш ва қайта тиклаш ишлари	437 259,0	75,74
	Шу жумладан:		
	Янги қурилиш	41 159,0	
	Капитал реконструкция	250 865,0	
	Капитал таъмирлаш	124 617,0	
	Жорий таъмирлаш	20 618,0	
2.	Мактаблар моддий-техник базасини мустаҳкамлаш	140 000,0	24,25
3.	2009 йил охирига қолдиқ маблағ	76,1	0,01

9-жадвал маълумотларидан кўринаяптики, 2009 молия йилида умумий харажатлар суммаси 577 335,1 млн. сўмни ташкил этиб, умумий даромадларга мувозанатли мос келмоқда. Мактаб таълими жамғармаси харажатларини шартли ҳолатда иккига бўладиган бўлсак, шундан 437 259,0 млн. сўм ёки умумий харажатнинг 75,74 фоизи мактабларни қуриш ва қайта тиклаш ишларига йўналтирилмоқда. Мактабларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга йўналтирилган маблағлар умумий харажатларнинг 24,25 фоизини ташкил этиб, абсолют суммада 140 000,0 млн. сўмни ташкил этмоқда. Шунингдек, йил охирига қолдиқ 76,1 млн. сўмга тенг бўлмоқда.

Мактаб таълими жамғармаси ҳисобидан Ўзбекистон Республикаси бўйича 2004-2009 йилларда бузиб ташланадиган умумтаълим мактаблари ўрнига янги мактаблар қуриш, уларни капитал реконструкция қилиш, капитал ва жорий таъмирлаш ишлари амалга оширилади. Жумладан, 2 888 311 та ўқувчилар ўрнига режалаштирилган 8 476 та мактаб давр талабига мос равишда ўқувчи ва ўқитув-

чилар ихтиёрига топширилади. Бу, ўз вақтида, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ижобат бўлишига, шунингдек, ёш авлодга узлуксиз таълим бериш ва уни давр талабига мос равишда тарбиялаш жараёнини тезлаштиришга яқиндан ёрдам беради.

6.6. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

VI боб. ДАВЛАТНИНГ БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ЖАМҒАРМАЛАРИ

6.1. Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва аҳамияти.

- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари деб нимага айтилади?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари қандай хусусиятларга эга?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этишнинг объектив зарурлиги ва шарт-шароитлари нималар билан белгиланади?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этишга қандай омиллар таъсир этади ва уларнинг асосийлари нималар ҳисобланади?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этиш тартиби қандай ва уларни шакллантириш методлари нималардан иборат?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг молиявий муносабатлари қандай кўринишларда бўлиши мумкин?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари қандай вази-фаларни бажаради ва уларнинг асосийлари нималар?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг қандай мо-лиявий манбалари мавжуд ва уларни қандай гуруҳларга ажратиш мумкин?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ўзларининг иқ-тисодий мазмуни ва ташкил этиш заруратига кўра қандай гуруҳлар-дан ташкил топади?
- Ижтимоий хусусиятга икўра давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари таркибига қандай жамғармалар киради?
- Иқтисодий хусусиятига кўра давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари таркиби қандай жамғармалардан иборат?

²² Жадвал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 декабрдаги ПП-1024 – сонли “2009 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг параметрлари ва асосий макроиктисодий курсаткич-ларининг прогнози тўғрисида”ги Қарори материаллари асосида тузилган.

• Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётида қандай бюджетдан ташқари жамғармалар мавжуд ва уларнинг асосийлари қайсилари?

6.2. Пенсия жамғармаси

• Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг бош мақсади нимадан иборат?

• Давлат пенсияларининг қандай кўринишлари мавжуд?

• Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадларининг шаклланиш тартиби қандай ва манбалари нималардан иборат?

• Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасидан пенсия, нафақа ва тўлов харажатларини молиялаштириш тартиби қандай?

• Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси харажатларининг асосий кўрсаткичлари таркибига нималар киради?

6.3. Йўл жамғармаси

• Бюджетдан ташқари Йўл жамғармасининг олдига қўйилган мақсад ва вазифалар нималардан иборат?

• Йўл жамғармаси Бошқарув кенгашининг асосий вазифаларига нималар киради?

• Республика Йўл жамғармасига мажбурий ажратма ва йиғимларнинг таркиби нималардан ташкил топади?

• Бюджетдан ташқари Йўл жамғармаси даромадларига нималар киради?

• Бюджетдан ташқари Йўл жамғармаси харажатлари нималардан ташкил топади?

6.4. Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси

• Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармасининг олдига қандай мақсадлар қўйилган?

• Унинг даромадлари қандай манбалар ҳисобидан ташкил топади?

• Жамғармада шаклланган молиявий ресурслар ҳисобидан қандай чора-тадбирлар молиялаштирилади?

• Жамғарма молиявий ресурсларининг тўлиқ шаклланиши ва мақсадли фойдаланиши учун қайси органлар жавобгар ҳисобланади?

• Иш берувчилар томонидан мажбурий ажратмаларни тўлиқ жамғарма даромадига ўтишини назорат қилиш кимларнинг зиммасига юклатилган?

6.5. Мактаб таълими жамғармаси

• Жамғарманинг асосий мақсади нималардан иборат?

• Унинг асосий вазифалари қилиб нималар белгиланган?

• Жамғарма маблағларини шакллантириш қандай асосий молиявий манбалар ҳисобидан вужудга келади?

• Жамғарма маблағларини сарфлаш қандай йўналишлар бўйича амалга оширилади?

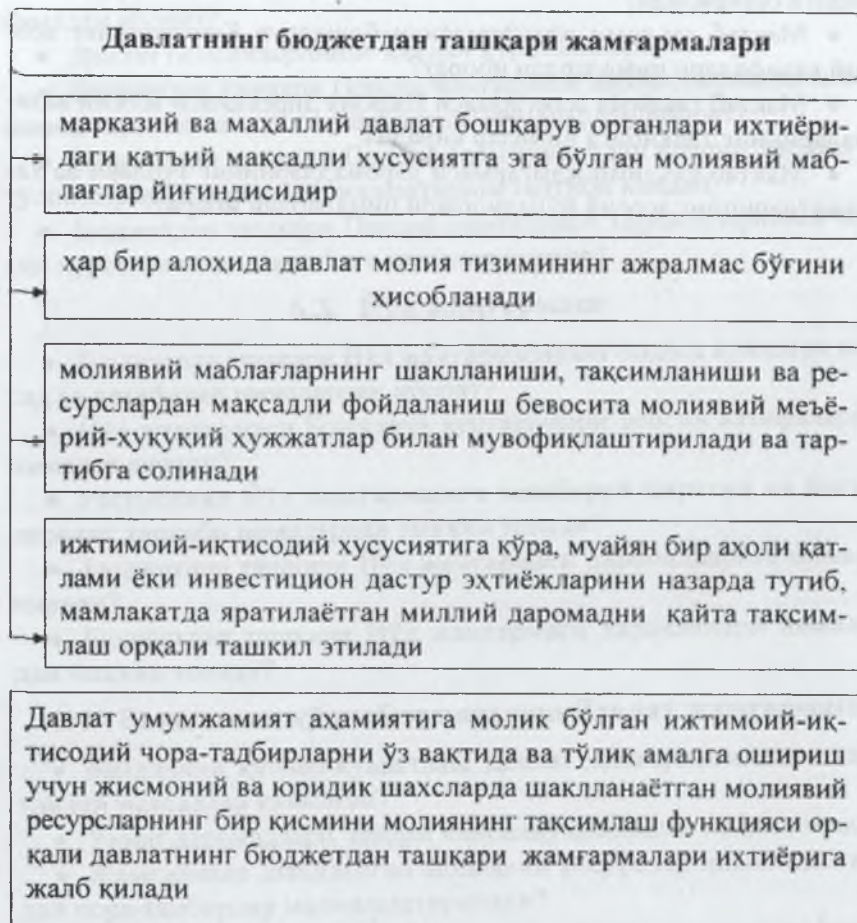
• Мактаб таълими жамғармасини бошқарув Кенгашининг асосий вазифалари нималардан иборат?

• Мактаб таълими жамғармаси Ижроия дирекцияси асосий вазифаларининг таркибига нималар киради?

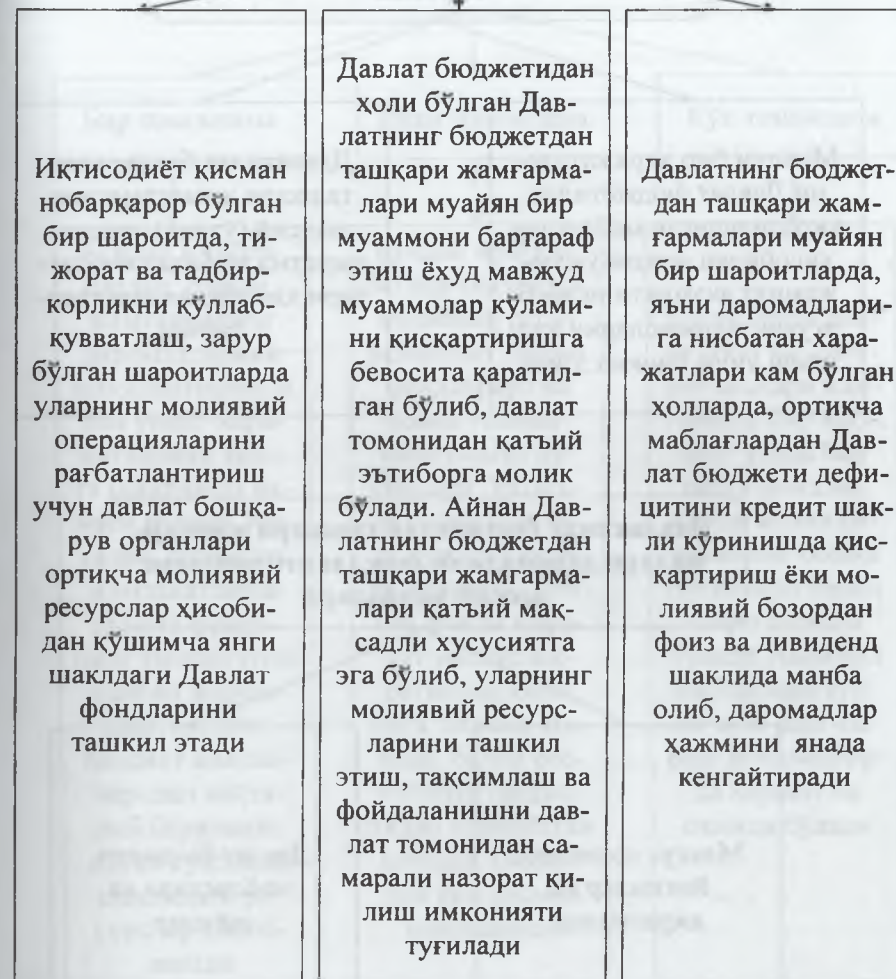
• Мактаб таълими жамғармаси даромадларининг турлари ва харажатларининг асосий йўналишлари нималардан иборат?

6.7. Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар
**VI боб. ДАВЛАТНИНГ БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ
 ЖАМҒАРМАЛАРИ**

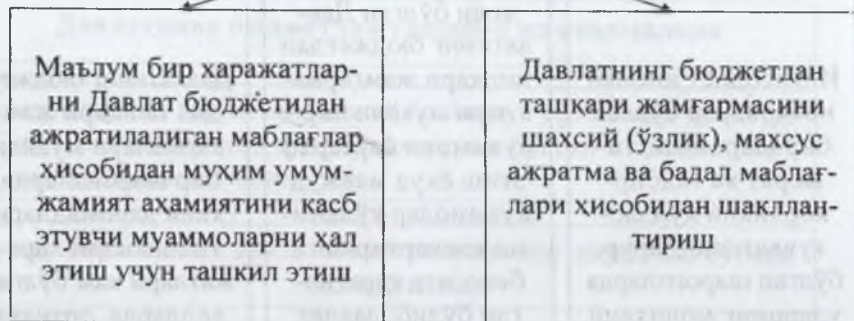
**6.1. Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг
 ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва аҳамияти**

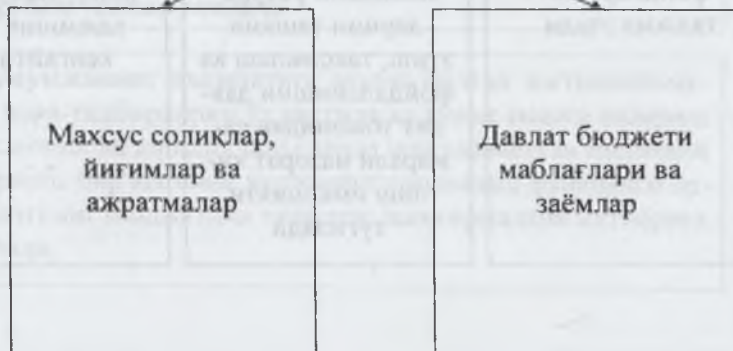
Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари

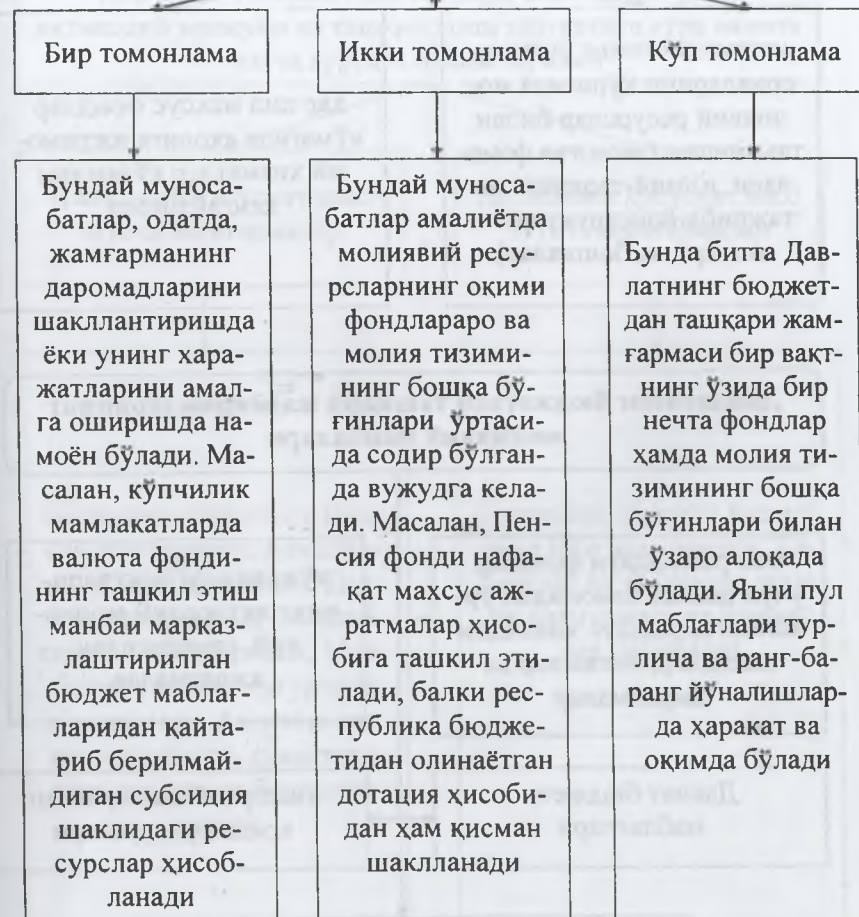
Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этиш тартиби

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари даромадини шакллантиришнинг асосий методлари

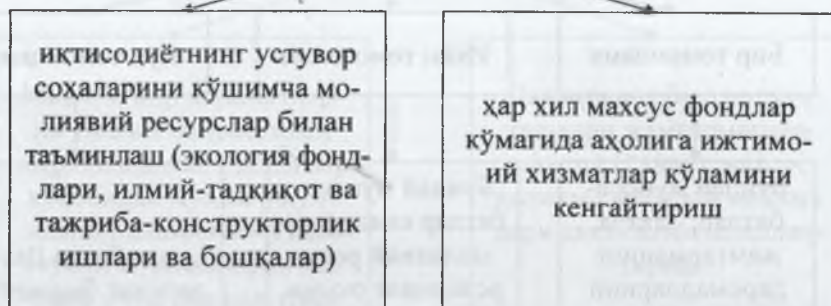

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари молиявий муносабатлари

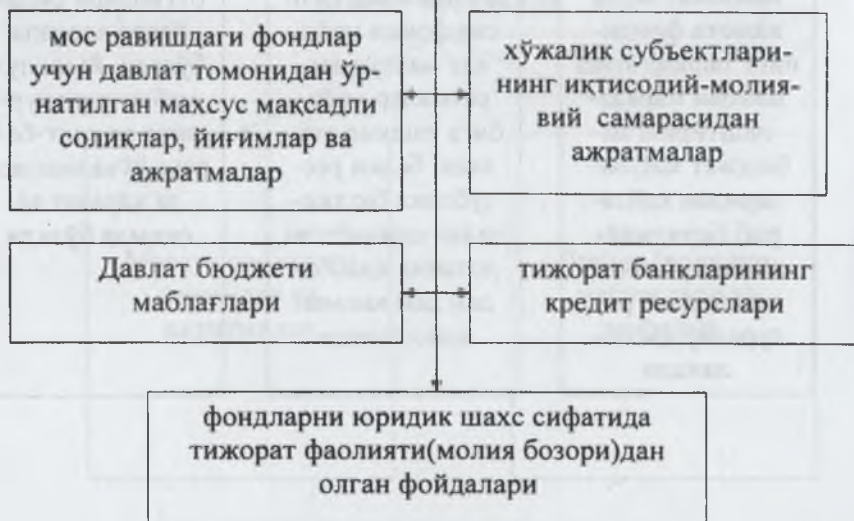

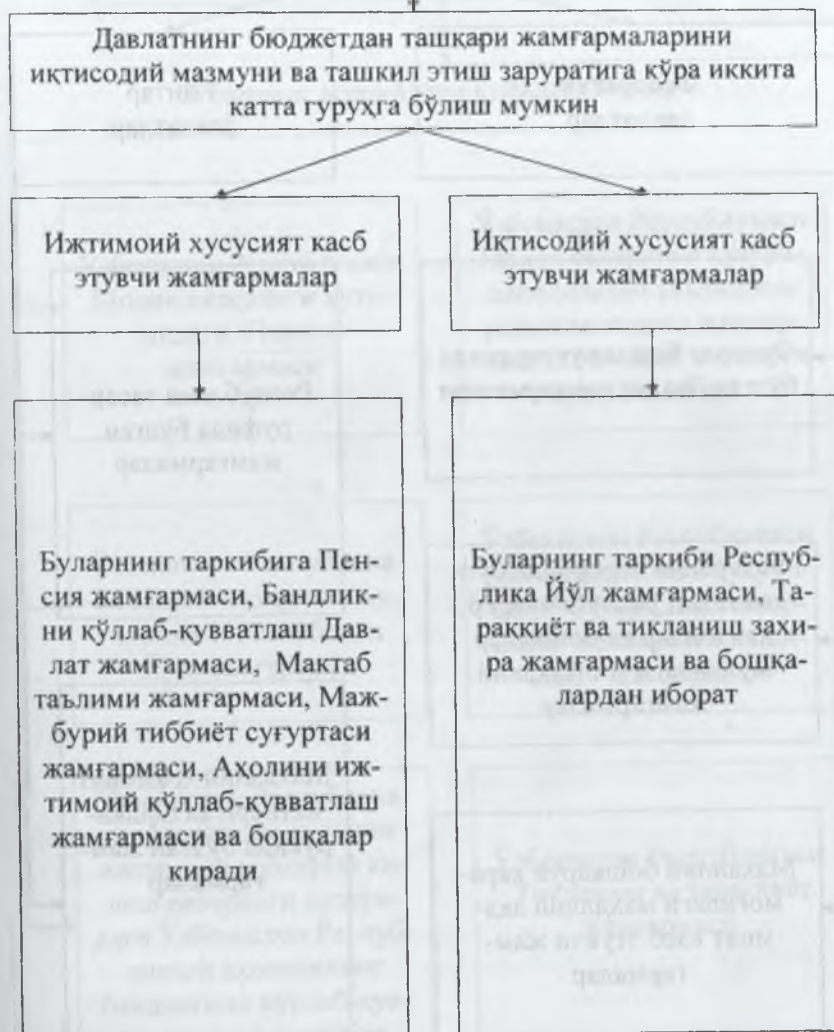
Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг вазифалари

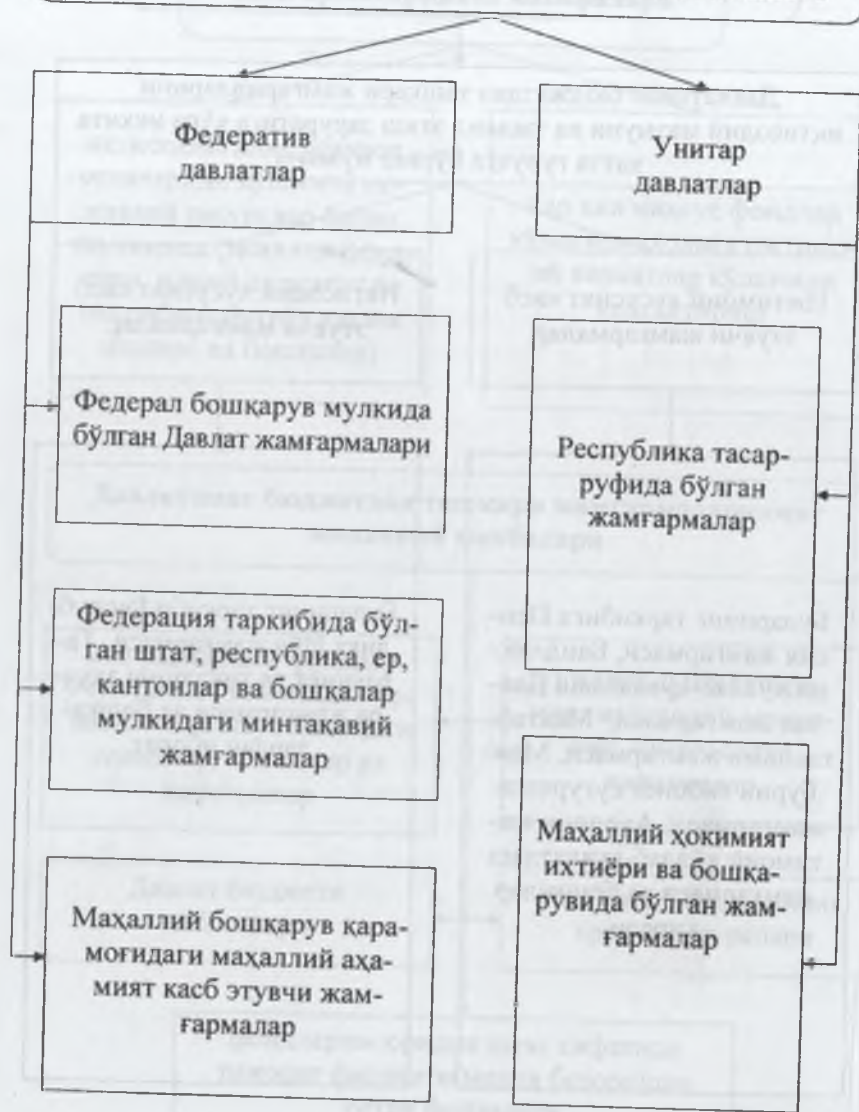
Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг молиявий манбалари

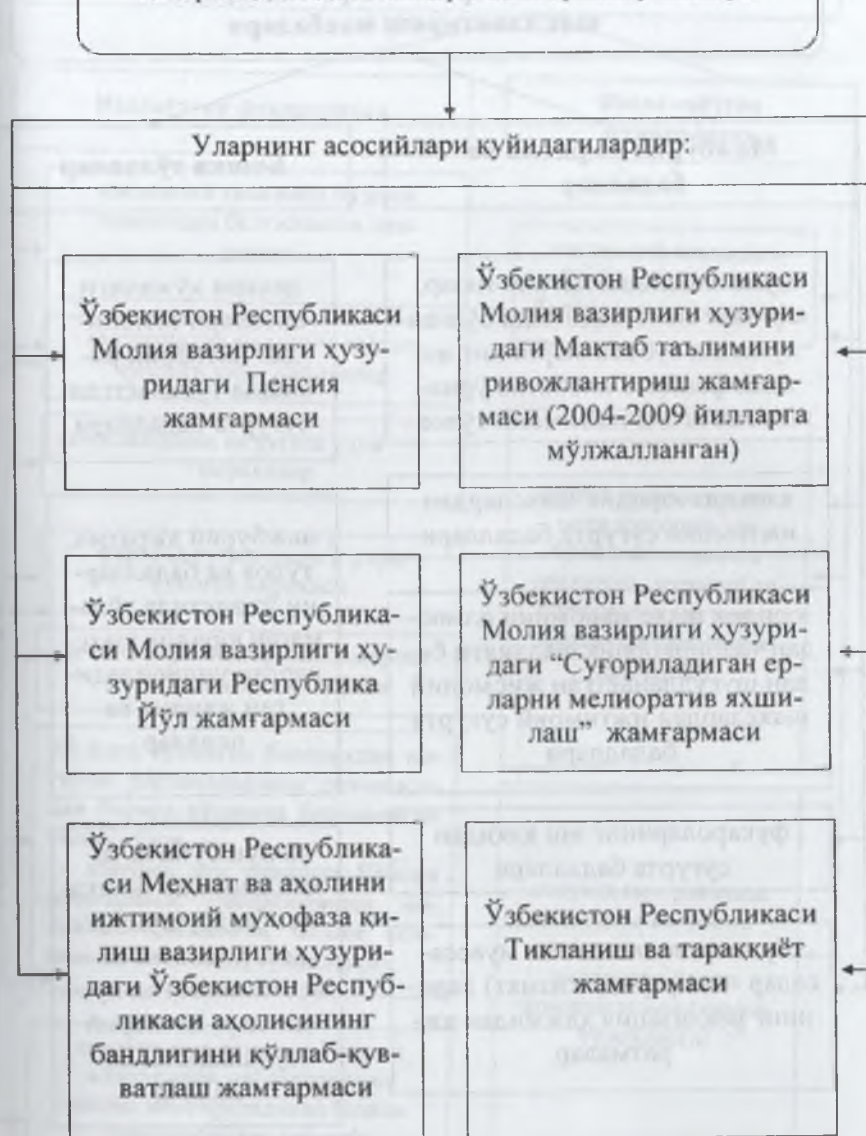
Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари классификацияси

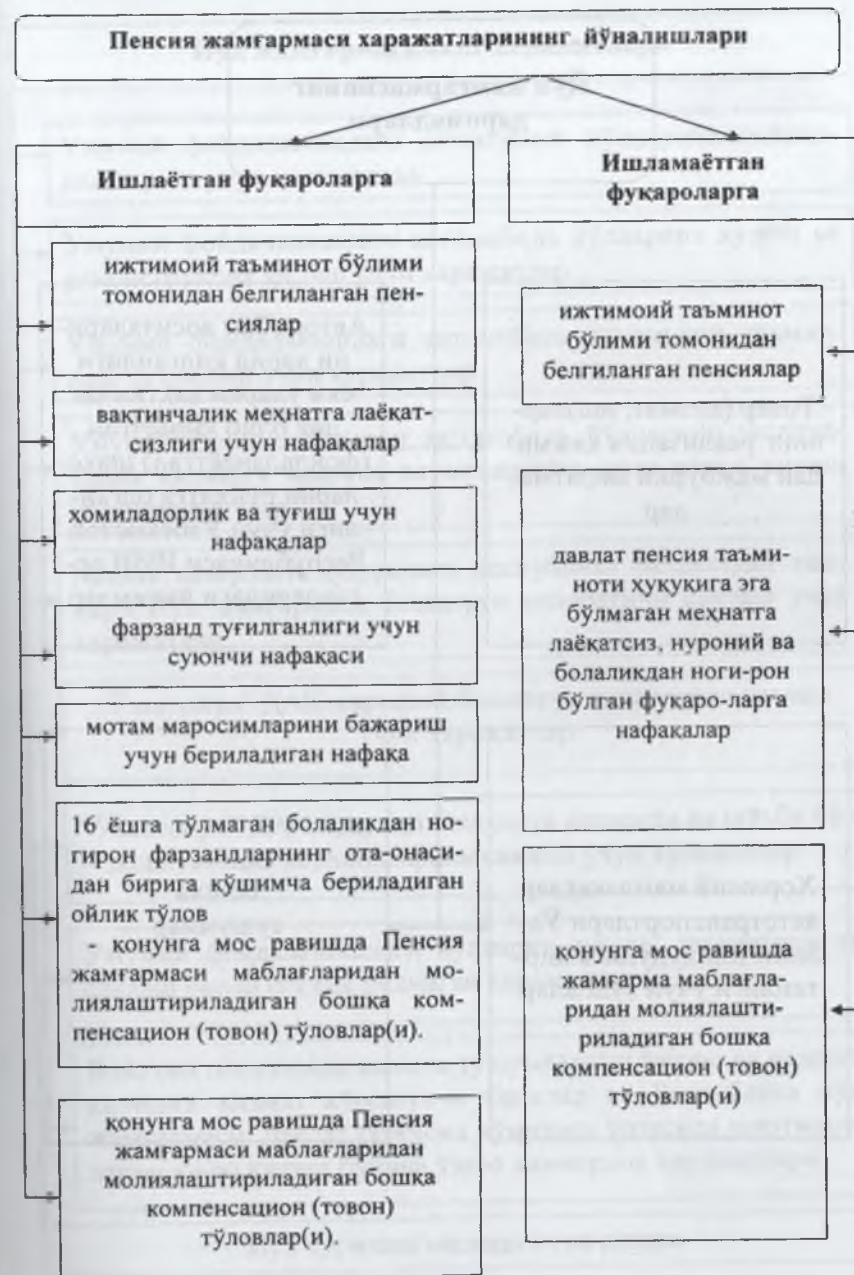
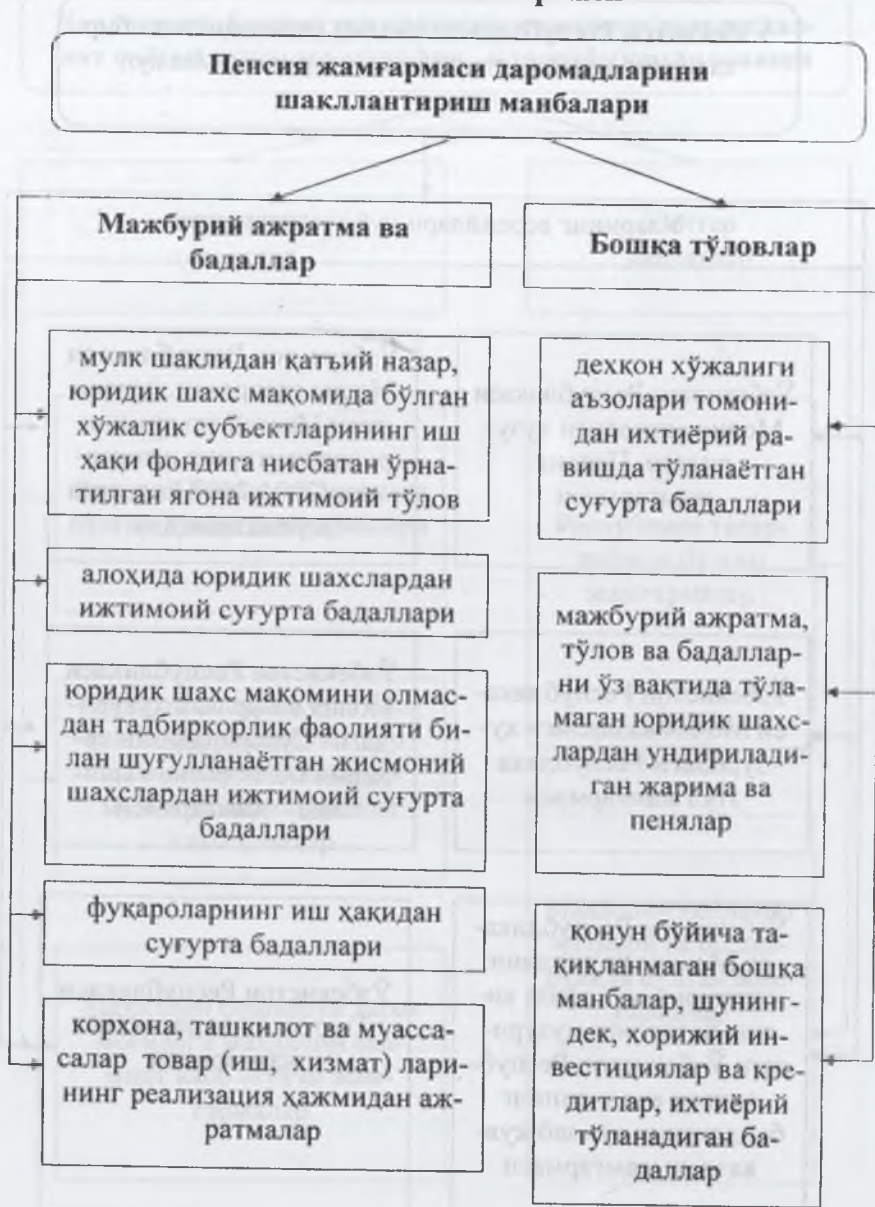
Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини давлат сиёсий тузумига мувофиқ классификацияланиши

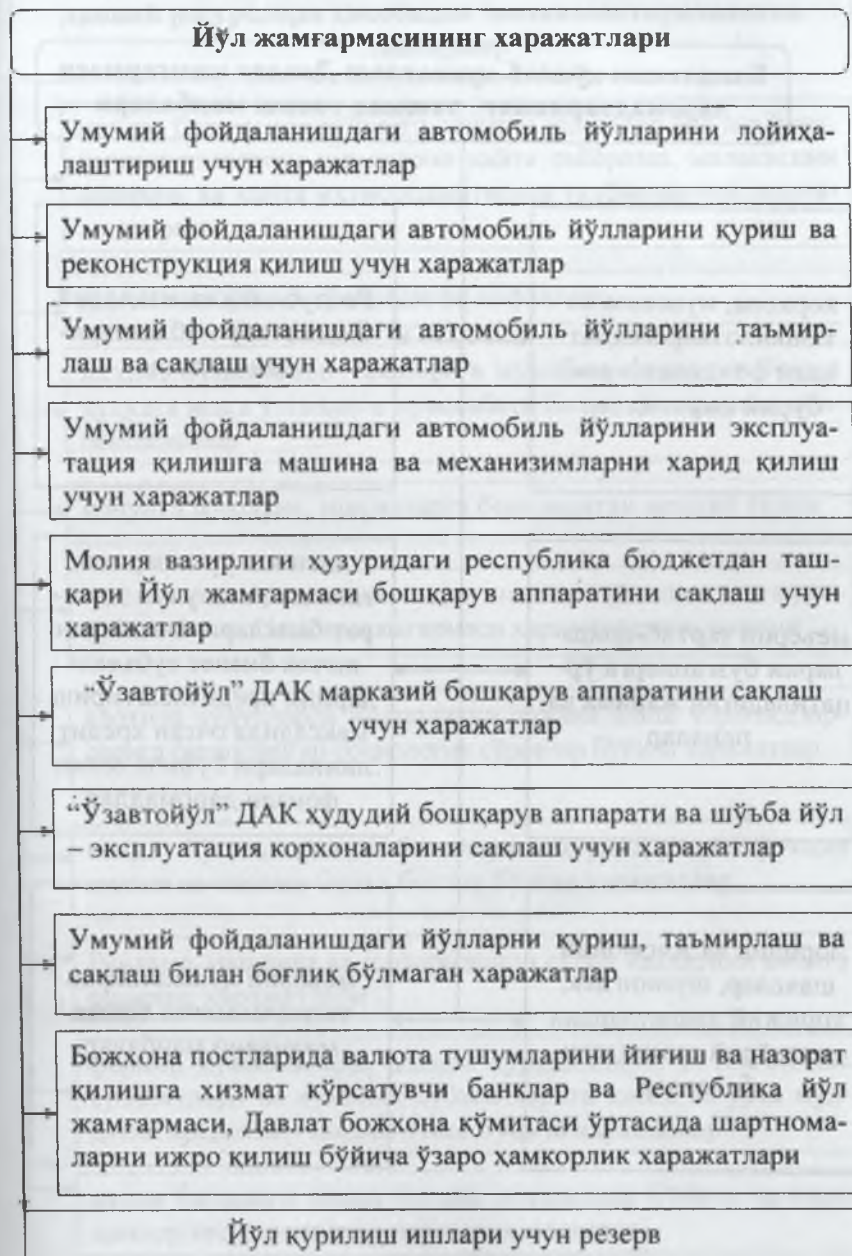
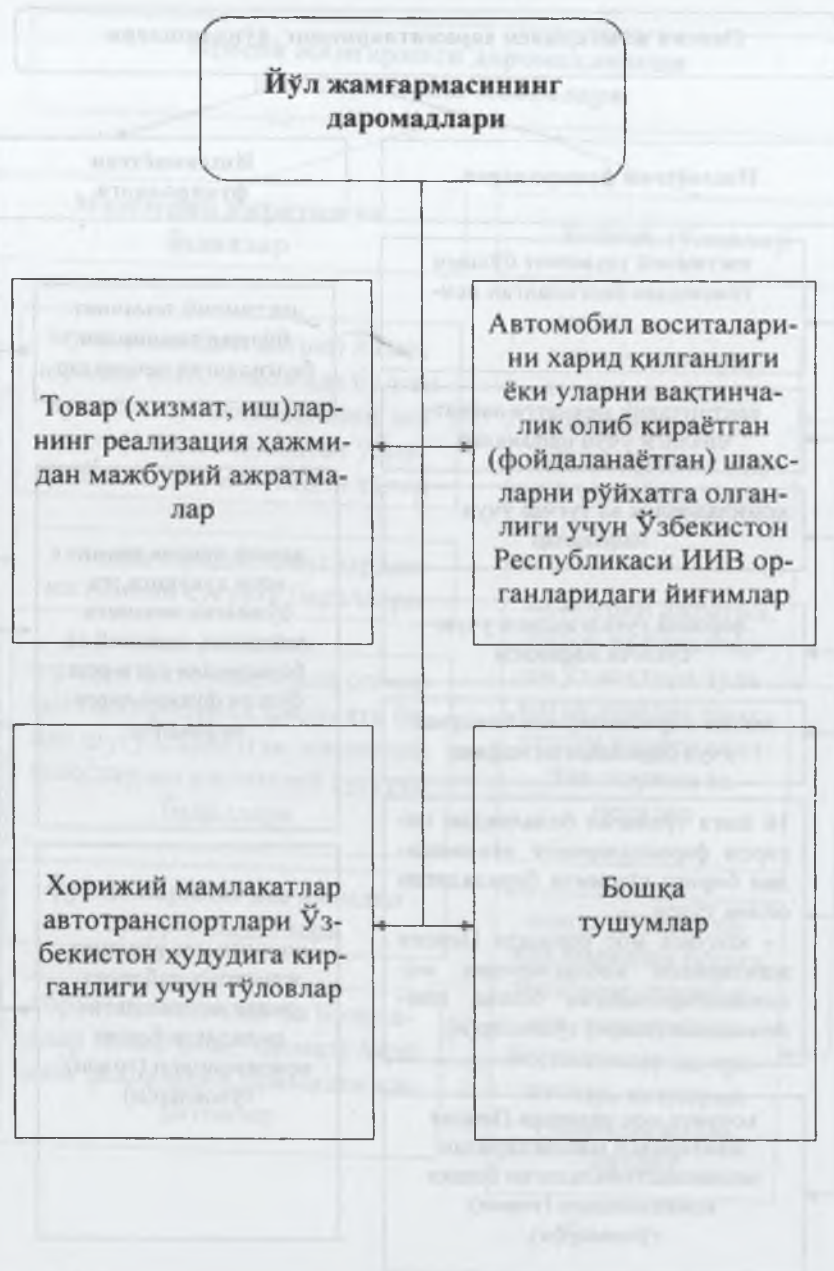
Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётида бир қатор бюджетдан ташқари жамғармалар мавжуд

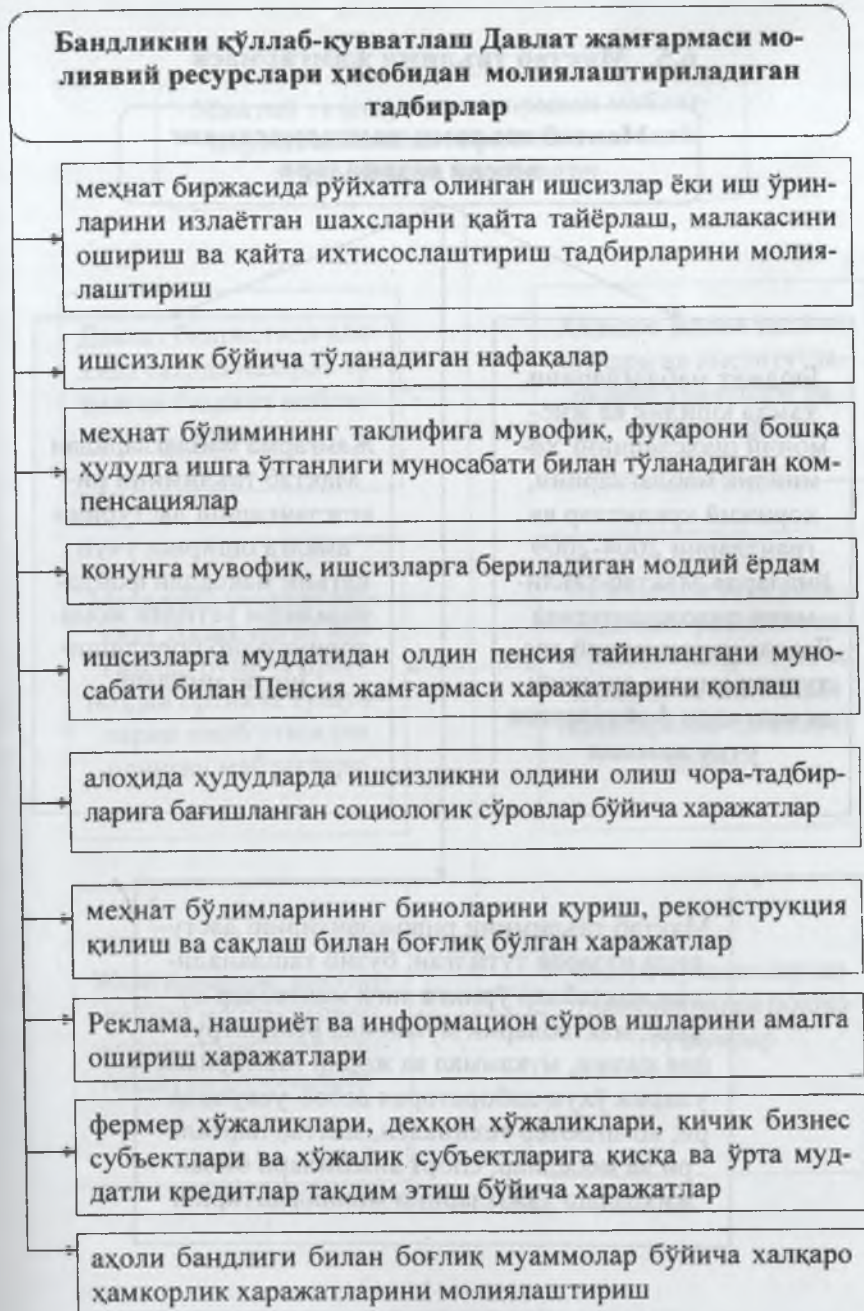
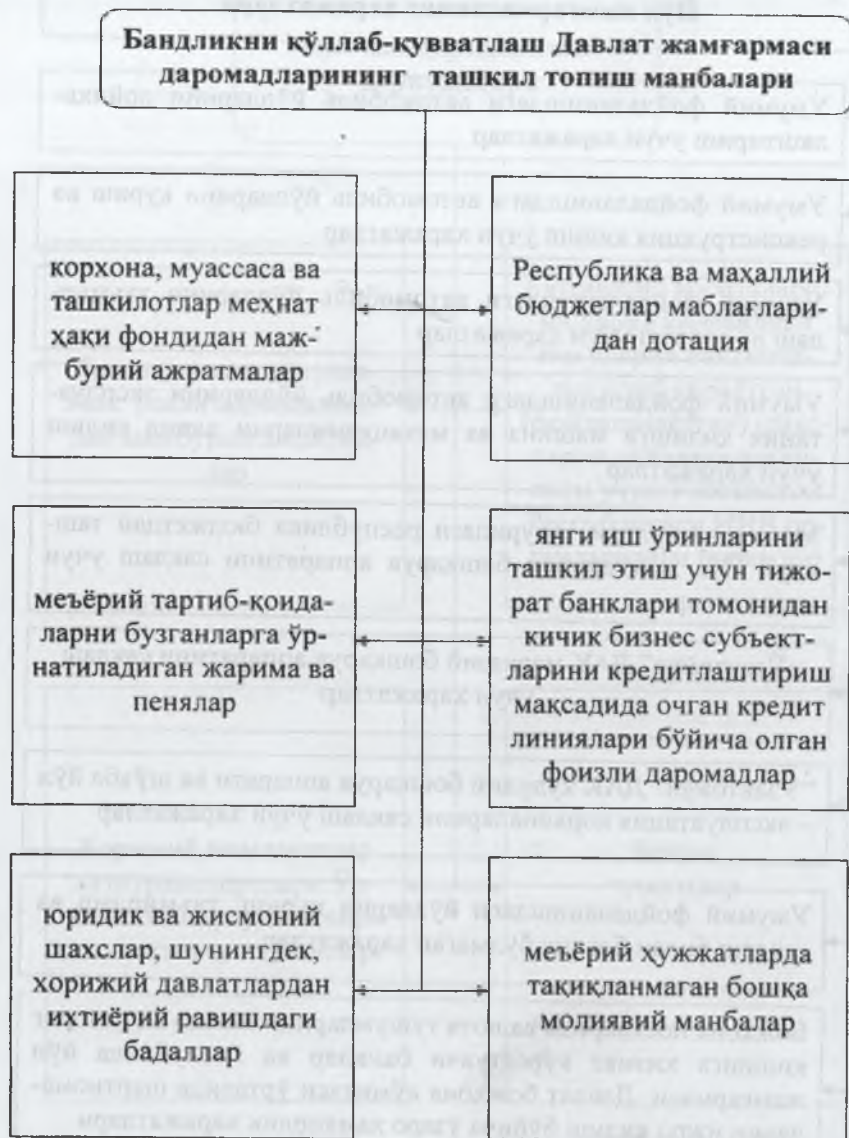
6.2. Пенсия жамғармасы

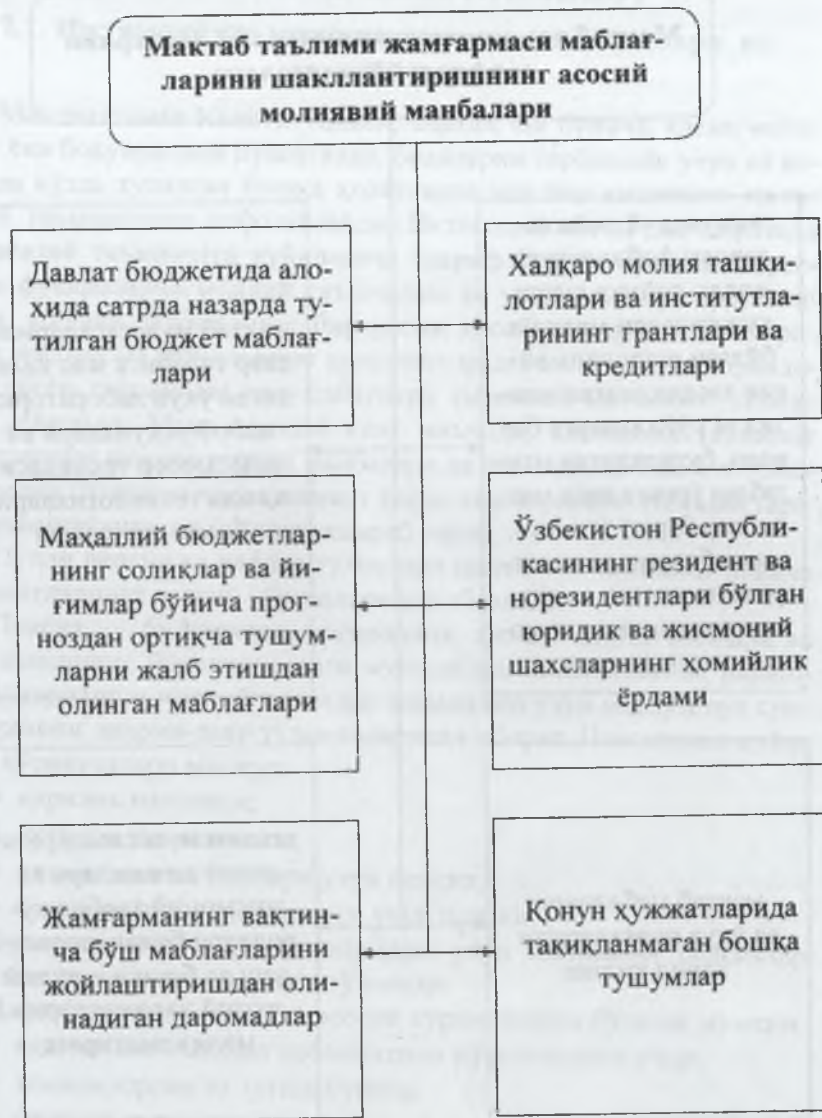
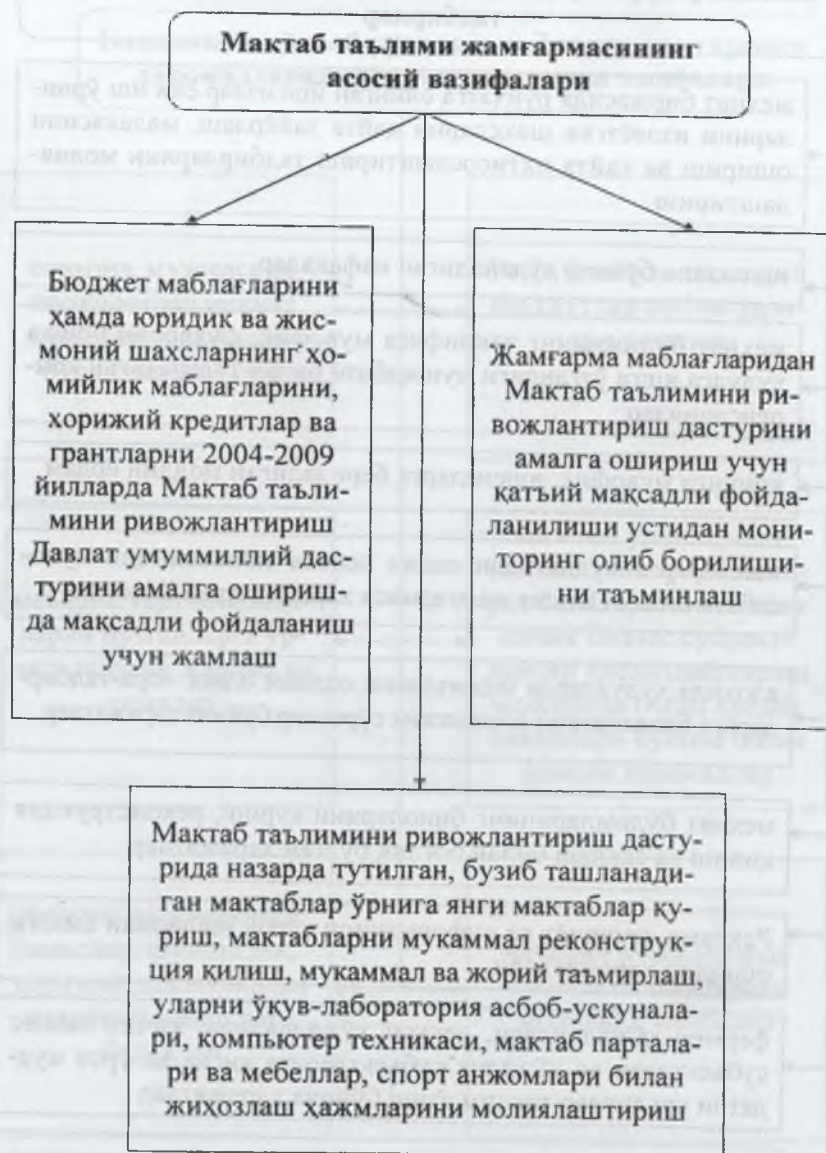
6.3. Йўл жамғармаси

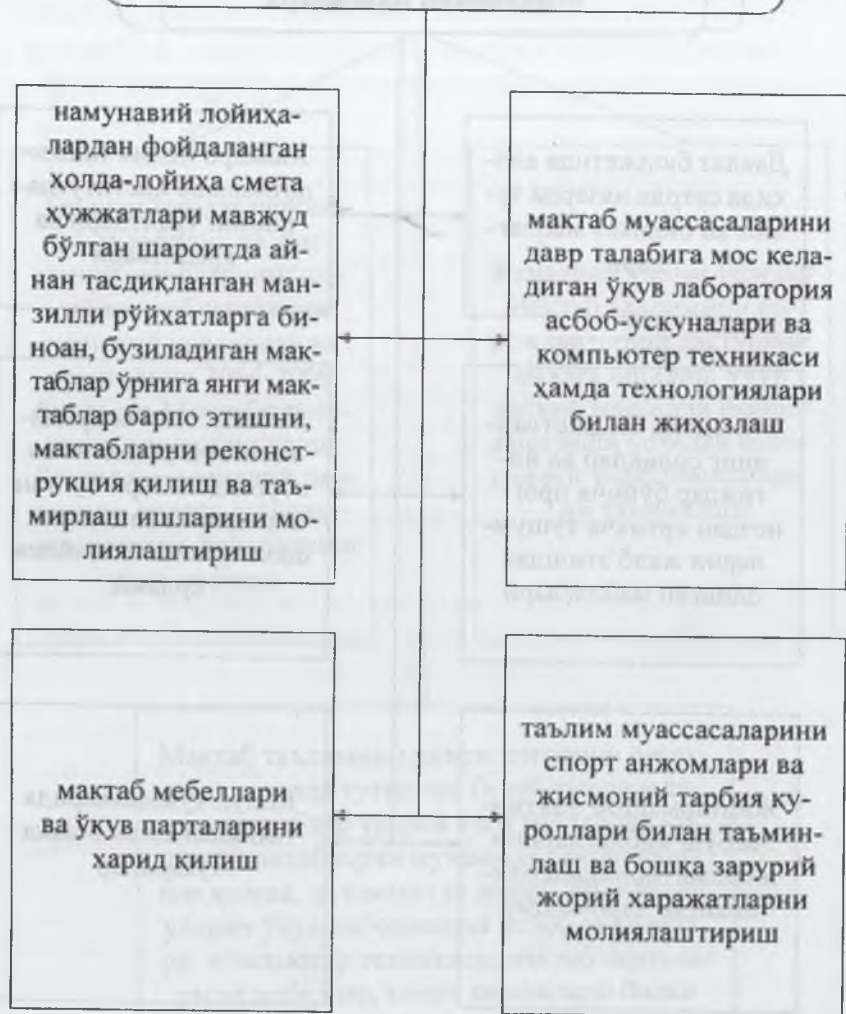
6.4. Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси

6.5. Мактаб таълими жамғармаси

Мактаб таълими жамғармаси маблағларини сарфлаш йўналишлари

VII боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ

7.1. Ижтимоий таъминотнинг иқтисодий асослари ва тамойиллари

Мамлакатнинг Конституцияси, одатда, ёш бўйича, касал, ногирон ёки боқувчисини йўқотганда, болаларни тарбиялаш учун ва қонунда кўзда тутилган бошқа ҳолатларда ҳар бир кишининг ижтимоий таъминотини кафолатлайди. Иқтисодий категория сифатида ижтимоий таъминотга қуйидагича таъриф бериш мумкин: жараёнида фуқароларни моддий таъминлаш ва уларга хизмат кўрсатиш учун миллий даромаднинг бир қисми ҳисобидан пул маблағларининг ижтимоий фондларини шакллантирадиган ва улардан фойдаланадиган тақсимлаш муносабатлари тизимига ижтимоий таъминот дейилади. Мана шундай кенг маънода, ижтимоий таъминот фондларини шакллантириш манбалари ва таъминотни ташкил этишга боғлиқ бўлмаган ҳолда жамият барча аъзоларининг тегишли тарзда таъминланишини ўз ичига қамраб олади.

Пулли пенсия ва нафақа тўловлари ижтимоий таъминот бўйича харажатларнинг асосий кўришлари ҳисобланади.

Пенсия – бу қариллик, ногиронлик, хизмат қилган йиллари ва боқувчисининг йўқотилганлиги муносабати билан (боғлиқ равишда) фуқароларни моддий жиҳатдан таъминлаш учун маълум пул суммаларининг даврма-давр тўланмаларидан иборат. Пенсиянинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

- қариллик пенсияси;
- ногиронлик пенсияси;
- хизмат қилган йиллари учун пенсия;
- боқувчисини йўқотганлиги учун пенсия.

Фуқароларнинг айрим тоифалари учун ижтимоий пенсиялар деб аталадиган пенсиялар ҳам тўланади.

Нафақаларнинг қуйидаги асосий кўринишлари бўлиши мумкин:

- вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотганлиги учун;
- ҳомиладорлик ва тугиш бўйича;
- фарзанд туғилганда;
- бола парвариши бўйича;
- муддатли ҳарбий хизматчиларнинг болаларига;
- ишсизлик бўйича;
- таъзия ҳолатлари бўйича.

Юкоридагилар билан бир қаторда таъминотнинг бошқа қуйидаги шакллари ҳам амал қилади:

- касбий-техникавий ўқитиш;
- ишсизларни қайта ўқитиш;
- ногиронларни қайта ўқитиш ва ишга жойлаш;
- қариялар ва ногиронлар учун интернат-уйларида меҳнатга қобилиятсизларни текинга сақлаш;
- ногиронларни протезлаш ва уларни мото-велоколяскалар ва атомобиллар билан таъминлаш;
- уйга ёрдамнинг кўп кўринишларини ташкил қилиш ва бошқалар.

Ижтимоий таъминот меҳнат қилиш қобилиятини қисман ёки тўлиқ йўқотган шахс хусусида давлат ва жамият ғамхўрлиги, инсонпарварликнинг намоён бўлиш шаклидир. Меҳнат фаолиятининг тўхтатилиши муносабати билан инсоннинг моддий аҳволи ёмонлашганда, меҳнат қобилияти йўқолганлиги инсон онгига кучли салбий таъсир кўрсатаётган бир пайтда ижтимоий таъминот давлат ва жамият томонидан унинг унутилмаганлигини ва ўз ҳолига ташлаб қўйилмаганлигини кўрсатади.

“Ижтимоий таъминот” категориясининг мазмунига оид иқтисодчилар ўртасида ягона фикр мавжуд эмас. Муаллифларнинг баъзи бирлари “ижтимоий таъминот” тушунчасини кенг маънода талқин қилиб, унинг таркибига она ва болани, фуқароларни қариллик чоғида ва меҳнат қобилиятини йўқотганда текин таъминланиши, даволаш ва тиббий хизматларнинг текинлиги билан боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий тадбирлар мажмуининг барчасини киритадилар. Бошқа бир тоифадаги муаллифлар “ижтимоий таъминот” ва “ижтимоий суғурта”ни ягона тартибдаги иқтисодий категориялар сифатида кўриб чиқадиладар. Учинчи гуруҳ муаллифлари “ижтимоий таъминот” тушунчасини тор маънода тасаввур қилиб, ижтимоий суғурта билан қамраб олинмайдиган таъминотнинг турларинигина унинг таркибидан иборат деб ҳисоблайдилар. Ва ниҳоят, тўртинчи гуруҳга кирувчи муаллифлар ҳам мавжудки, уларнинг фикрича, меҳнатга қобилиятсизликни таъминлашнинг турли шакллари ва кўринишлари, шу жумладан, ижтимоий суғуртани ҳам қамраб олувчи ягона “ижтимоий таъминот” тушунчаси мавжуд.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси фуқароларнинг меҳнат қилиш, дам олиш, соғлиғини муҳофаза қилиш ҳуқуқларига, қариганда, касал бўлганда, меҳнат қобилиятини вақтинчалик ёки тўлиқ йўқотганда ва боқувчисидан маҳрум бўлганда ижтимоий таъ-

минот, уй-жойга эгалик қилиш, маълумот олиш, маданият ютуқларидан фойдалариш ҳуқуқларига, давлат ва жамоатчилик ишларини бошқариш ҳуқуқига эга эканлигини кафолатлайди. Шу муносабат билан ва “ижтимоий таъминот” тушунчасини кенг талқин қилиш позициясидан нафақат текин тиббий хизмат кўрсатиш ва даволаш, балки Конституцияда кўзда тутилган текин билим олиш, маданият ютуқларидан фойдаланиш ва бошқа ижтимоий-иқтисодий тадбирлардан баҳраманд бўлиш қабиладарни ҳам унинг таркибига киритиш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Чунки бу ҳуқуқларнинг ҳар бири фуқароларнинг турли эҳтиёжларини қондиришни назарда тутиб, Конституцияда кўзда тутилган тегишли тадбирлар ва маблағлар билан таъминланади. Масалан, қариган чоғида, касаллик пайтида ва меҳнат қобилиятини тўлиқ ёки қисман йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлгандаги моддий жиҳатдан таъминланиш ҳуқуқи ижтимоий таъминотнинг турли шакллари орқали амалга оширилади. Соғлиқни муҳофаза қилиш ҳуқуқини таъминлаш, яъни текин тиббий хизмат кўрсатиш ва даволаниш бўйича махсус шакллар кўзда тутилган. Бошқача қилиб айтганда, фуқароларнинг турли эҳтиёжлари уларни қондиришнинг ўзига хос бўлган ўз шаклларига эгадир. Шуларга мувофиқ равишда пул маблағлари фондлари ҳам шакллантирилади. Булардан кўриниб турибдики, “ижтимоий таъминот” тушунчасини бундан ҳам кенгрок тарзда талқин қилиш ўзининг етарли даражадаги асосига эга эмас.

Бир вақтнинг ўзига, “ижтимоий таъминот” ва “ижтимоий суғурта”ни параллел равишда амал қилувчи, мустақил бир тартибли иқтисодий категориялар сифатида талқин қиладиган, ижтимоий таъминотга давлат бюджетининг тўғридан-тўғри ассигнованиялари ҳисобидан амалга ошириладиган, ижтимоий суғуртага эса фақат ижтимоий суғурта фонди маблағлари ҳисобидан амалга ошириладиган тадбирлар қиради, деб ҳисоблайдиган қарашларни асосланган дейиш мумкин эмас.

Ижтимоий таъминотга тўғридан-тўғри ассигнованиялар ҳисобидан Давлат бюджетидан, Пенсиядан ва ижтимоий суғурта жамғармаларидан қилинадиган харажатларнинг йўналишларида принципиал характердаги фарқлар йўқ. Бир вақтнинг ўзига ҳам тўғридан-тўғри бюджет ажратмалари, ҳам Пенсия жамғармаси ва Ижтимоий суғурта жамғармалари ҳисобидан қариллик, ногиронлик, ишлаган йиллари учун, боқувчисини йўқотгандаги пенсиялар, фарзанд туғилганда, хомиладорлик ва туғиш нафақалари тўланиши

мумкин. Бу ерда фарқлар фақат таъминланаётганларнинг контингентига нисбатан бўлади, холос. Пенсия ва Ижтимоий суғурта жамғармалари маблағларидан ишчи ва хизматчилар, илмий ходимлар, бевосита бюджетдан эса Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, Божхона органлари ва бошқа бир неча тоифадаги бошликлар таркибидаги ҳарбий хизматчилар таъминланади.

Шунинг учун ҳам ижтимоий суғуртани ижтимоий таъминотга боғлиқ бўлмаган ҳолда параллел равишда мавжуд бўлган, мустақил категория деб ҳисоблашга асос мавжуд эмас. Аксинча, ижтимоий суғурта яхлит бутуннинг бир қисми сифатида ижтимоий таъминотга тегишли бўлиб, унинг шаклларида бири ҳисобланади.

Ижтимоий таъминотнинг иқтисодий манбалари хусусида гапирилганда айрим иқтисодчилар ижтимоий истеъмол фондларини (пенсия тўловларини бирга қўшган ҳолда) шакллантиришнинг манбаини қўшимча маҳсулот, бошқалари эса ижтимоий истеъмол фондларини зарурий маҳсулот билан боғлайди.

Турли ижтимоий таъминот фондлари ва улардан тўланмаларнинг таҳлили шунини кўрсатадики, уларнинг баъзиларининг манбаи зарур маҳсулот бўлса, бошқалариники эса қўшимча маҳсулотдир. Масалан, вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотгандаги нафақа тўланмалари, ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақалар, ногиронларни ўқитиш ва ишга жойлаштириш харажатлари, ишсизларни қайта ўқитиш харажатларининг манбаи бўлиб зарур маҳсулот ҳисобланади. Бу тўланмаларнинг йўналиши вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотган пайтда ёки ишсизлик даврида ходимга зарур бўлган ҳаётий неъматларни бериш билан белгиланади. Бу тўланмалар ишчи кучини тақрор ишлаб чиқариш харажатлари билан бевосита боғлиқдир.

Пенсия тўланмаларига нисбатан вазият (ҳолат) бошқача. Бу тўланмалар меҳнатга қобилиятсизларга тўланмалардир. Меҳнат фаолияти бошлангунга қадар мамлакатнинг ҳар бир ёш авлоди ҳам зарурий маҳсулот (ота-оналарнинг меҳнат ҳақи тўловлари шаклида) ва ҳам қўшимча маҳсулот (ижтимоий истеъмол фондларидан хизматлар ва имтиёзлар шаклида) ҳисобидан сақланади. Меҳнат фаолияти бошланганидан то пенсияга чиққунга қадар (35-40 йил ичида) бу авлод ошиб борувчи ҳажмларда ижтимоий маҳсулотни (зарурий ва қўшимча) яратади. Жамғармага йўналтирилган қўшимча маҳсулотнинг қисми анча ошади. Бунинг натижасида миллий бойликнинг ҳажми тез ўсади. Демак, кўришиб турибдики, ҳар бир янги авлод ўзининг навбатдаги авлодига ўзининг олдинги аждодларидан

олган миллий бойликка нисбатан каттароқ ҳажмдаги миллий бойликни қолдиради. Ана шу асосда ҳар бир янги авлод ўз меҳнати билан ялпи маҳсулотни ишлаб чиқаришни оширади. Бунда моддий бойлик ишлаб чиқариш соҳаси ходимларининг шахсий эҳтиёжларини қондиришга фойдаланиладиган зарурий маҳсулотнинг ҳам ҳажми ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ҳамда ижтимоий истеъмол фондларини шакллантиришга, шу жумладан, жамиятнинг меҳнатга қобилиятсиз аъзоларини таъминлашга йўналтириладиган қўшимча маҳсулотнинг ҳажми ҳам ўсади.

Иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда пенсия тўланмалари кўп йиллар давомида, асосан, меҳнаткашларнинг иш ҳақларидан ажратмалар ёрдамида шакллантириладиган пенсия жамғармалари ҳисобидан амалга оширилади. Шунинг учун ҳам бу ерда пенсия жамғармалари зарурий маҳсулотнинг резервлаштирилган қисмидан иборат бўлиб, уни ходим қарилик ёки ногиронлик бўйича пенсияга чиққандан сўнг, ола бошлайди.

Мамлакатимизда қариганда, касаллигида, меҳнат қобилиятини тўлиқ ёки қисман йўқотганда, боқувчисидан маҳрум бўлганда моддий таъминлаш ҳуқуқи мамлакат Конституциясига мувофиқ ижтимоий таъминотнинг турли шакллари билан кафолатланган. Меҳнаткашлар ўзларининг иш ҳақларидан 1% миқдорида ўзларининг келгуси пенсияларига ажратмаларни ўтказадилар. Келгуси даврнинг пенсионерлари учун пенсия жамғармаси давлат маблағлари ҳисобидан ҳам олдиндан шакллантирилмайди. Меҳнатга қобилиятсизларни таъминлаш учун фондлар ЯИМ ва МДни тақсимлаш жараёнида ҳар йили ажратилади ва улардан фойдаланилади.

Ишламайдиган пенсионерлар зарурий ва қўшимча маҳсулотни яратмаганлиги ва меҳнат фаолияти даврларида пенсия жамғармаси улар учун шакллантирилганлиги туфайли ҳар йили шакллантирилиши лозим бўлган пенсия жамғармаларининг манбаи ишлаётган авлоднинг қўшимча меҳнати эвазига яратилган ЯИМ ва МД қисми, яъни қўшимча маҳсулот ҳисобланади.

Ижтимоий таъминотнинг ўзига хос бўлган муҳим хусусияти уни вужудга келтиришнинг (яратишнинг, қуришнинг, тузишнинг) принципларидир. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Энг умумийлик принципи – жинси, ёши, миллати, ирқи, ишининг жойи ва характери, меҳнатга ҳақ тўлашнинг шаклидан қатъий назар, ёши ёки ногиронлиги туфайли меҳнатга лаёқатсизлиги содир бўлганда ижтимоий таъминотнинг барча меҳнаткашларга нисба-

тан қўлланилишини англатади. Бундан ташқари, энг умумийлик принципи меҳнаткашларнинг барча тоифаларига, яъни ишчилар, хизматчилар, деҳқонлар, ҳарбийлар, ўқувчилар ва бошқа фуқароларга нисбатан қўлланилади. Шунингдек, ижтимоий таъминот боқувчиси вафот этган оиланинг меҳнатга қобилиятсиз барча аъзоларига (балогат ёшига етмаган болалар, ака-укалар, опа-сингиллар, набиралар, қариялар ёки меҳнатга лаёқатсиз эр (хотин), ота, она, бобо, буви ва бошқалар) нисбатан ҳам тегишлидир.

2. Ҳаммага мумкинлик принципи – барча учун мумкин бўлган у ёки бу пенсияни аниқлаш (белгилаш) ҳуқуқини берувчи шарт. Масалан, ҳаётнинг ўртача давомийлиги 70 йил бўлганда қариллик бўйича пенсия ҳуқуқи эркакларда 60 ёшда, аёлларда эса – 55 ёшда, меҳнатнинг оғир турларида банд бўлганлар учун эса эркакларда 50-55 ёшда, аёлларда эса – 45-50 ёшда вужудга келади. Бу пенсияни олиш учун зарур бўлган меҳнат стажи эркаклар учун 25 йил, аёллар учун эса – 20 йил, меҳнатнинг оғир турларида банд бўлганлар учун бундан ҳам пастроқ қилиб белгиланган. Демак, барча ҳолис (сидкидилдан) хизмат қилувчилар учун бу стажга қариллик ёшига етгундан анча олдин эришиш мумкин.

3. Таъминот ўлчами ва шаклларининг қилинган меҳнатга нисбатан боғланган ҳолда белгилаш принципи – бу ижтимоий таъминотнинг стажнинг давомийлиги, ишнинг шарт-шароити, иш ҳақи ва меҳнат ҳамда ижтимоий фаолиятнинг бошқа омилларга нисбатан боғлиқ равишда амалга оширилишини тақозо этади. Бу принцип ижтимоий таъминотда иш ҳақи орқали ўз ифодасини топади, чунки унга кўра пенсия ва нафақаларнинг кўплаб турлари иш ҳақига нисбатан ҳисобланади.

4. Такдим этилаётган таъминот турлари ва хизматларнинг жуда хилма-хиллиги принципи – бу пенсия ва нафақалар, ишга жойлаштириш, соғлиқни мустаҳкамлаш бўйича турли-туман тadbирлар, касалланишдан оғоҳлантириш, унинг олдини олиш ва уни камайтириш, ногиронлар ва қарияларни интернат-уйларга жойлаштириш, мото-велоқоляскалар ва автомобиллар билан таъминлаш, протезлаштириш ва ҳ.к.лар орқали намоён бўлади.

5. Ижтимоий таъминотни бошқариш ва ташкил қилишнинг демократик характердалиги принципи – бу ижтимоий таъминотнинг барча масалаларини ечишда намоён бўлади. Бунда касаба уюшмаларининг роли, айниқса, юқоридир. Уларнинг вакиллари пенсия тайинлаш комиссияларининг ишида бевосита иштирок этади. Ма-

ҳаллий ҳокимият органларининг ижтимоий таъминот ва соғлиқни сақлаш бўйича доимий комиссиялари ҳам меҳнаткашларнинг ижтимоий таъминоти бўйича катта ишларни амалга оширади.

7.2. Давлат пенсияси ва жамғариб бориладиган пенсия фонди

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича чораларнинг таркибида давлат пенсиялари муҳим ўрин эгаллайди. Пенсия таъминотининг ижтимоий аҳамияти шу билан аниқланадиги, ҳозирги пайтда Ўзбекистондаги кўплаб қариялар, ногиронлар ва уларнинг оила аъзолари, боқувчисини йўқотганларнинг ҳаётий муҳим манфаатларига ўз таъсирини кўрсатади.

Бозор муносабатларига ўтилиши муносабати билан давлат пенсия тизими мураккаб аҳволга тушиб қолди. Пенсиянинг даромадлари доимий равишда баҳоларнинг даражасидан ортда қолмоқда. Қариллик бўйича пенсиянинг ўртача миқдори ҳаётнинг яшаш даражасидан анча паст. Шу муносабат билан иктисодий ислохотларни амалга ошириш шароитида фуқароларнинг пенсия таъминоти бўйича ҳуқуқларини давлат томонидан кафолатлигини кучайтириш ва пенсия тизимини барқарор ривожлантириш шарт-шароитларини яратиш мақсадида мамлакатда пенсия тизими ислох қилинмоқда.

Пенсия тизимини ислох қилишнинг негизида пенсия тўланмаларини молиялаштиришнинг жамғариладиган принциплари асосида ташкил қилиш ётади. Унга мувофиқ равишда пенсияларнинг қуйидаги уч даражасини ўрнатиш кўзда тутилмоқда:

- жамғариладиган пенсиялар – ёлғаниб ишлайдиганларга берилади, бутун меҳнат фаолияти давомида олинган иш ҳақига нисбатан ажратмалар ва бу ажратмаларни сақлаб ўз оборотида фойдаланганлиги учун улар томонидан тўланадиган фоизлар ҳисобидан амалга оширилади;

- ижтимоий пенсиялар – ўзларига пенсия тўланмаларининг тўланиши учун зарур бўлган маблағларни жамгармаган ва ҳаёт кечириб учун зарурий маблағларга эга бўлмаган шахсларга умумий соликлар ҳисобидан тўланади;

- қўшимча пенсиялар – алоҳида тоифадаги иш берувчилардан ундириладиган ёки иш берувчилар ва ходимлар томонидан ихтиёрий равишда ўтказилган маблағлар ҳисобидан амалга оширилади.

Секин-асталик билан, охир-оқибатда, жамғариладиган пенсия пенсиянинг асосий кўринишига (турига) айланмоғи лозим.

Ҳозирги пайтда давлат пенсияси тўғрисидаги қонунга мувофиқ пенсиянинг қуйидаги турлари қўлланилиб келинапти:

- қарилик пенсияси;
- ногиронлик пенсияси;
- боқувчисини йўқотганлиги учун пенсия;
- хизмат қилган йиллари учун пенсия;
- ижтимоий пенсия.

Қарилик пенсияси Пенсия жамғармасининг харажатларида асосий ўрин эгаллайди. Бу пенсия 25 йилдан кам бўлмаган, умумий меҳнат стажига эга бўлган ва 60 ёшга етган эркакларга, 20 йилдан кам бўлмаган, умумий меҳнат стажига эга бўлган ва 55 ёшга етган аёлларга белгиланади. Шахсларнинг алоҳида тоифалари (Иккинчи жаҳон уруши ногиронлари ва уларга тенглаштирилганлар, 5 ва ундан кўп бола туғиб, тарбиялаган аёллар, кўриш бўйича 1 гуруҳ ногиронлари ва бошқалар) учун қарилик пенсияси имтиёзли тарзда тайинланади.

Пенсия ёшига етган, лекин тўлиқ меҳнат стажига эга бўлмаганларга, агар у 5 йилдан кам бўлмаса, тўлиқсиз стаж бўйича қарилик пенсияси белгиланади.

Қарилик пенсияси иш ҳақининг 55%и ва пенсияни белгилаш учун талаб қилинадиган умумий меҳнат стажидан ортиқча бўлган ҳар бир тўлиқ йил учун иш ҳақининг 1% миқдорида қўшимча ўрнатилади. Юқоридаги тартибда ҳисобланган пенсиянинг миқдори иш ҳақининг 75% дан ошмаслиги лозим.

Тўлиқ пенсия тайинлаш учун талаб қилинадиган умумий меҳнат стажига эга бўлинганда минимал пенсия миқдорининг минимал иш ҳақидан паст бўлмаслиги қонунчиликда кўзда тутилиши керак. Ўз навбатида, тўлиқ пенсия тайинлаш учун талаб қилинадиган умумий меҳнат стажига эга бўлинганда пенсиянинг максимал миқдори минимал пенсиянинг миқдоридан уч баравар кўп даражада ўрнатилмоғи лозим. Ер остида ва меҳнатнинг зарарли (зиёнли) шароитларида ишлаганлар учун ҳам пенсия минимал пенсиянинг уч ярим баробари миқдорида ўрнатилади.

Тўлиқсиз стажга эга бўлинганда пенсиянинг миқдори эркакларга нисбатан 25 йил ва аёлларга нисбатан 20 йил қилиб белгиланган тўлиқ стажларга мувофиқ равишда тайинланган тўлиқ пенсияларга пропорционал равишда белгиланиши керак. Бироқ бундай пенсиянинг миқдори ижтимоий пенсиянинг миқдоридан кам бўлмаслиги лозим.

Қарилик пенсияси бўйича қуйидаги устамалар белгиланиши мумкин:

- пенсионерга қаралганда (хизмат қилинганда), агар у даволаш муассасасининг хулосасига кўра 1 гуруҳ ногирони ёки доимий равишда ташқи ёрдамга ва назоратга муҳтож бўлса, ёки у 80 ёшга кирган бўлса – минимал пенсиянинг 2/3 миқдорида;

- меҳнатга лаёқатсиз боқимандалар мавжудлиги учун, агар уларнинг ўзи пенсия олмаса (пенсионер ишламаган ҳолда) – минимал пенсиянинг 2/3 миқдорида, Ш гуруҳ ногирони бўлган боқимандалар учун эса – минимал пенсиянинг 1/3 миқдорида.

Ногиронлик бўйича пенсия меҳнат қобилияти доимий ёки узол муддатда йўқотилганда тайинланади. Бу пенсиянинг миқдори меҳнат қобилиятининг йўқотилиш даражасига (ногиронлик гуруҳига), ногиронлик сабабларига ва иш ҳақининг даражасига боғлиқ.

Умумий тарзда ногиронлик пенсияси қуйидаги ҳолларда ногиронлик содир бўлганда белгиланади: меҳнат ногиронлиги; касбий касалланиш; умумий касалланиш.

Меҳнат ногиронлиги ва касбий касалланиш бўйича ногиронлик пенсияси умумий меҳнат стажига боғлиқ бўлмаган ҳолда тайинланади. Шунингдек, умумий касалланиш оқибатида 20 ёшгача ногирон бўлиб қолган фуқаролар учун ҳам ногиронлик пенсияси стажга боғлиқ бўлмаган тарзда белгиланади. Қолган ҳолатларда эса умумий касалланишдан ногиронлик бўйича пенсия ногиронлик содир бўлган пайтда меҳнат стаж мавжуд бўлгандагина тайинланади.

Ногиронлик пенсияси (ҳарбий шикастланишлар натижасида вужудга келган ногиронликдан ташқари) қуйидаги миқдорларда белгиланади:

- 1 ва II гуруҳ ногиронлари учун – иш ҳақининг 75% миқдорида;
- III гуруҳ ногиронлари учун – иш ҳақининг 30% миқдорида.

I ва II гуруҳ ногиронлари учун ногиронлик пенсиясининг минимал даражаси қарилик пенсиясининг минимал даражасида, III гуруҳ ногиронлари учун эса шу пенсиянинг 2/3 қисми даражасида ўрнатилади. Шунингдек, I ва II гуруҳ ногиронлари учун ногиронлик пенсиясининг максимал даражаси қарилик пенсиясининг максимал даражасида ва III гуруҳ ногиронлари учун эса шу пенсиянинг минимал даражаси миқдорида белгиланади.

I ва II гуруҳ ногиронларининг ногиронлик пенсияларига пенсионерларга қаралганлиги ёки уларнинг қармоғида меҳнатга лаёқатсиз боқимандалар мавжуд бўлса, қарилик пенсияси бўйича қандай устамалар белгиланган бўлса, худди шундай устамалар бу ерда ҳам амал қилади.

Ногиронлик пенсияси ногиронлик белгиланган (аниқланган) давр мобайнида ўрнатилади.

Боқувчисини йўқотганлиги учун пенсия вафот этган шахснинг қарамоғида бўлган ва унинг меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларига тайинланади. Бу пенсиянинг миқдори қуйидагиларга боғлиқ:

- вафот этган шахснинг қарамоғида бўлган ва меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларининг сон;

- вафот этган шахснинг ўлими сабаблари;

- вафот этган шахснинг иш шароити;

- вафот этган шахснинг иш ҳақи миқдори.

Оиланинг меҳнатга лаёқатсиз аъзоларининг таркиби қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- 18 ёшга етмаган (ёки ундан катта ёшда бўлган, лекин 18 ёшга етгунга қадар ногирон бўлиб қолган) ва меҳнатга лаёқатли ота-оналари бўлмаган вафот этганнинг болалари, унинг ака-укалари, опа-сингиллари ва набиралари. 18 ёшгача ва ундан катта бўлган ўқиётган болалар, ака-укалар, опа-сингиллар ва набиралар кундузги ўқув юртларида касбий ўқишларининг тугагунига қадар, лекин 23 ёшгача пенсия олиш ҳуқуқига эга;

- ота, она, хотин (эр), агар улар тегишли ёшга етган (эркаклар – 60 йил, аёллар – 55 йил) ёки ногирон бўлса;

- ота-она, эр-хотин, бобо, буви ёки опа-сингиллардан бири, ёшидан ва меҳнатга лаёқатлилигидан қатъий назар, агар улар вафот этган боқувчининг 14 ёшга етмаган ва ишламаётган болалари, ака-укалари, опа-сингиллари ёки набираларининг парвариши билан банд бўлса;

- бобо ва буви – қонун бўйича уларга хизмат қилиши лозим бўлган шахслар мавжуд бўлмаса.

Вафот этганнинг қарамоғида бўлмаган ота-она ва эр-хотинлар, агар улар кейинчалик ҳаёт кечириб манбаларидан маҳрум бўлсалар, пенсия ҳуқуқига эгадир.

Агар оила аъзолари вафот этган шахснинг тўлиқ қарамоғида бўлса ёки ундан ёрдам олган бўлсалар-у, бу ёрдам улар учун ҳаёт кечирибнинг доимий ва асосий манбаи саналган бўлса, бундай оила аъзолари вафот этган шахснинг қарамоғида бўлганлар деб ҳисобланади. Вафот этган шахснинг болалари унинг қарамоғи бўлганлиги инobatга олинади ва у исбот талаб этмайди.

Боқувчининг ўлими меҳнат жараёнида шикастланиш, касбий ёки умумий касалланиш оқибатида содир бўлган бўлса, пенсия умумий тартибда тайинланади. Агар боқувчининг ўлими ҳарбий ши-

кастланиш ёки ҳарбий хизмат даврида касалланиш натижасида рўй берган бўлса, у ҳолда ҳарбий хизматчилар учун белгиланган тартибга мувофиқ пенсия белгиланади.

Меҳнат жараёнида шикастланиш ва касбий касалланиш оқибатида белгиланиши лозим бўлган боқувчисини йўқотганлиги учун пенсия боқувчининг меҳнат стажини давомийлигига боғлиқ бўлмаган тарзда тайинланади. Умумий касалланиш оқибатида тайинланиши лозим бўлган боқувчисини йўқотганлиги учун пенсия белгиланаётган пайтда боқувчининг вафот этган кунда ногиронлик пенсиясини тайинлаш учун зарур бўлган умумий меҳнат стажига эга бўлганлиги инobatга олинади.

Пенсия (ҳарбий шикастланиш бўйича пенсиядан ташқари) ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларига боқувчининг иш ҳақининг 30%, ота-онасини ҳам йўқотган болаларнинг ҳар бирига қариллик пенсияси минимал даражасининг бир ярим баробари миқдорида ўрнатилади.

Пенсиянинг минимал миқдори, шу жумладан, тўлиқ бўлмаган умумий меҳнат стажига ҳам, ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларига нисбатан ҳисобланган минимал қариллик пенсиясининг 2/3 қисмидан паст бўлмаслиги керак. Бу пенсиянинг максимал миқдори ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзолари учун қариллик пенсиясининг минимал даражасида, ота-онасини йўқотган болалар учун эса – шундай пенсиянинг бир ярим баробар миқдорида белгиланади.

Боқувчининг умумий меҳнат стажига тўлиқ бўлмаган ҳолда пенсия мавжуд стажга пропорционал бўлган тўлиқ стаж асосида аниқланади.

Ҳарбий жароҳат натижасида боқувчи йўқотилганда пенсия максимал даражада тайинланади.

Вафот этган пенсионерларнинг оиласи учун пенсия боқувчининг умумий меҳнат стажига боғлиқ бўлмаган ҳолда белгиланади.

Хизмат йиллари учун пенсия ер остида ва зарарли ҳамда оғир шароитларда узоқ вақт меҳнат қилиниши, шунингдек, бир неча бошқа касбий фаолият турларига (ўқитувчилар, шифокорлар, фуқаролик авиациясининг ўқиш ва ўқиш-синов таркиби ва бошқалар) боғлиқ равишда ўрнатилади.

Ер ости ва очиқ тоғ ишларида банд бўлган ходимлар учун пенсия хизмат йиллари учун талаб қилинган иш ҳақининг 75% миқдорида, шундай ҳуқуққа эга бўлган бошқа ходимлар учун эса иш ҳақининг 55%дан 75%гача миқдорида белгиланади. Унинг минимал даражаси қариллик пенсиясининг минимал даражаси миқдорида ўр-

натилади. Пенсия тайинлаш учун талаб қилинадиган умумий меҳнат стажидан кўп бўлган ҳар бир йил учун пенсиянинг ҳажми 1%га оширилади (20%дан ортиқ бўлмаган ҳолда). Бу пенсиянинг максимал миқдори қариллик пенсиясининг умумий максимал даражасига нисбатан аниқланади - уч минимал миқдордаги қариллик пенсияси даражасида, ер остидаги, зарарли меҳнат шароитидаги ва бошқа шунга ўхшаш ишлар билан боғлиқ бўлган пенсиялар - минимал миқдордаги пенсияларнинг уч ярим баробари миқдорида белгиланади.

Ижтимоий пенсиялар меҳнат ёки бошқа ижтимоий фойдали фаолиятига боғлиқ равишда, баъзи бир сабабларга кўра пенсия олиш ҳуқуқига эга бўлмаганларга тайинланади. Тегишли ҳолатларда бундай пенсиялар уни олишга мурожаат қилган томоннинг хоҳишига кўра меҳнат пенсиясининг ўрнига ҳам тайинланиши мумкин.

Ижтимоий пенсия қуйидагиларга нисбатан ўрнатилади:

- I ва II гуруҳ ногиронларига, шу жумладан, болаликдан ногиронларга, шунингдек, III гуруҳ ногиронларига;
- 16 ёшгача бўлган ногирон болаларга;
- ота-онасида бирини ёки ҳар иккаласини йўқотган 18 ёшгача бўлган болаларга;
- 60 ёшга кирган эркак ва 55 ёшга кирган аёл фуқароларга.

Ижтимоий пенсия қуйидаги миқдорларда ўрнатилади:

- болаликдан I ва II гуруҳ ногиронлари, I гуруҳ ногиронлари, ногирон болалар, ота-оналарини ҳар иккаласини ҳам йўқотган болалар учун - минимал даражадаги қариллик пенсияси миқдорида;
- III гуруҳ ногиронлари (болаликдан ногиронлардан ташқари), ота-оналаридан бирини йўқотган болалар, мос равишда 65 ва 60 ёшга етган эркак ва аёллар учун – минимал даражадаги қариллик пенсиясининг 2/3 қисми миқдорида;
- III гуруҳ ногиронлари учун – минимал даражадаги қариллик пенсиясининг 1/2 қисми миқдорида.

Пенсияни ҳисоблаш ўртача ойликка нисбатан ўрнатилган меъёрларга мувофиқ равишда амалга оширилади. Пенсия тайинлашда ўртача ойлик (пенсия учун мурожаат қилганнинг хоҳиши бўйича) пенсия учун мурожаат қилишдан олдинги ишнинг 24 ойи ёки шундан олдинги барча меҳнат фаолиятининг кетма-кет исталган 60 ойи учун аниқланади. Агар фуқароларга иш ҳақи бўйича пенсия тайинлашнинг иложи бўлмаса, у ҳолда пенсия миқдори тегишли пенсияларнинг минимал даражасида ўрнатилади.

Ўзбекистонда аҳолининг ижтимоий таъминотини янада яхшилаш ва пенсионерларнинг фаровонлигини қўшимча маблағлар билан таъминлаш мақсадида 2004 йилдан бошлаб «Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонун амал қилиб келмоқда. Бу қонунга биноан қуйидагилар белгиланган:

- 2005 йил 1 январдан бошлаб фуқароларнинг амалдаги давлат пенсия таъминоти тизимига қўшимча равишда жамғариб бориладиган пенсия тизими жорий этилди;
- 2005 йил 1 январдан бошлаб фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб рақами фуқароларнинг асосий иш жойидаги Халқ банки филиалида амалга оширилади;
- фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб рақамига мажбурий ҳар ойлик бадаллар жисмоний шахсларнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳисоблаб чиқарилган даромад солиғи суммасидан тегишли равишда чиқариб ташланган ҳолда ходимнинг ҳисобланган иш ҳақи (даромад)нинг бир фоизи миқдорида ўтказилади;
- жамғариб бориладиган пенсия тизимида ихтиёрийлик асосида қатнашадиган фуқаролар томонидан шахсий пенсия ҳисоб рақамларига бадаллар миқдори ва тўлаш муддатлари мустақил равишда белгиланиши ҳам мумкин ва бошқалар.

7.3. Ижтимоий нафақалар

Ижтимоий нафақаларнинг турли кўринишлари аҳолининг ижтимоий ҳимоялаш тизимида муҳим ўрин эгаллайди. Уларнинг таркиби ҳомиладорлик ва туғиш, фарзанд туғилганда, бола парвариши ва бошқа ҳолатлар бўйича вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотганлиги учун нафақалардан иборат бўлиши мумкин.

Вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотиш меҳнат жараёнида шикастланиш ёки касбий касалланиш натижасида содир бўлган бўлса, бу бўйича нафақалар ишчи ва хизматчиларга иш стажининг узлуксизлигини ҳисобга олмаган ҳолда иш ҳақининг 100% миқдорида берилади. Қолган бошқа ҳолатларда эса нафақа берилаётган пайтда иш стажининг узлуксизлиги ҳисобга олинади.

Барча ҳолатларда вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотганлиги учун бериладиган нафақанинг минимал даражаси минимал иш ҳақининг 90% миқдорида белгиланган.

Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа қуйидагиларга берилади:

- ижтимоий суғурта қилинувчи аёлларга, корхона, ташкилот ва муассасанинг тугатилганлиги муносабати билан ишдан бўшатирилган аёлларга – ишсиз деб топилганидан сўнг 12 ой давомида;

- бошланғич, ўрта, олий ва олий ўқув юртидан сўнгги касбий билим берувчи таълим муассасаларида ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётган аёлларга;

- ички ишлар органларида шартнома ва оддий ҳамда раҳбарлик таркибида ҳарбий хизматни ўтаётган аёлларга;

- юқорида келтирилган аёллардан болаларни фарзандликка қабул қилиб олаётган аёлларга.

Бу нафақа туғишгача бўлган 70 календарь куни ва фарзанд туғилгандан кейин яна 70 календарь кунини эътиборга олган ҳолда ҳомиладорлик ва туғиш даври таътили учун берилади. Таътил ана шу кунлар жами бўйича ҳисобланади ва туғишгача фойдаланилган кунларга боғлиқ бўлмаган ҳолда тўлиқ тақдим этилади.

Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақанинг миқдори куйидагича белгиланган:

- ижтимоий суғурта қилинувчи аёлларга – иш жойидаги ўртача иш ҳақи (даромади) миқдорида;

- корхона, ташкилот ва муассасанинг тугатилганлиги муносабати билан ишдан бўшатирилган аёлларга – ишсиз деб топилганидан сўнг 12 ой давомида – иш ҳақининг минимал миқдорида;

- бошланғич, ўрта, олий ва олий ўқув юртидан сўнг касбий билим берувчи таълим муассасаларида ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётган аёлларга – стипендия миқдорида;

- ички ишлар органларида шартнома ва оддий ҳамда раҳбарлик таркибида ҳарбий хизматни ўтаётган аёлларга – пулли тақдирлашлар миқдорида.

Фарзанд туғилганда (ёки у уч ойликлигигача фарзандликка олинган) бир марта бериладиган нафақа ота-оналардан бирига ёки уларнинг ўрнини босувчи шахсга берилади. Икки ва ундан ортиқ фарзанд туғилса (фарзандликка олинса) нафақа ҳар бир фарзанд учун тақдим этилади. Агар ҳомила ўлик туғилса, у ҳолда нафақа берилмайди. Нафақа фарзанд туғилган кундаги минимал иш ҳақининг даражасини инобатга олган ҳолда тўланади.

Бола парвариши бўйича боланинг бир ярим ёшга етгунига қадар таътил давридаги нафақа куйидагиларга берилиши мумкин:

- давлат ижтимоий суғурта қилинувчи, амалда болани парваришловчи ота, она, бошқа қариндош ёки фарзандликка олувчига;

- бошланғич, ўрта, олий ва олий ўқув юртидан сўнгги касбий билим берувчи таълим муассасаларида ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётган оналарга;

- ички ишлар органларида шартнома ва оддий ҳамда раҳбарлик таркибида ҳарбий хизматни ўтаётган оналарга.

Бола парвариши бўйича таътил давридаги ҳар ойлик нафақалар иш ҳақининг минимал даражаси миқдорида, болаларнинг сонига боғлиқ бўлмаган ҳолда берилади. Бу таътил умумий ва узлуксиз стажга қўшилади. Таътил даврида иш жойи сақланиб қолинади.

Бола учун ҳар ойлик нафақа ота-оналардан бирига ҳар бир бола учун улар 16 ёшга етгунга қадар (умумтаълим муассасаларида ўқиётганлар учун – ўқиш даври тугагунча, лекин 18 ёшдан ошмаган ҳолда) берилади.

Ишсизлик нафақаси амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда ишини йўқотган ва иш ҳақидан маҳрум бўлганларга нисбатан тайинланади. Ушбу нафақани тайинлаш тўғрисидаги қарор аҳоли бандлиги хизмати томонидан қабул қилинади ва бир вақтнинг ўзида тегишли шахс қонунга мувофиқ ишсиз деб топилди. Нафақа бандлик хизмати томонидан фуқарони ишсиз деб топилган биринчи кундан бошлаб ишсизликнинг ҳақиқий календарь кунлари (дам олиш ва байрам кунларини ҳисобга олган ҳолда) учун ҳисобланади. Бундан нафақанинг ўртача кунлик миқдори ҳисобга олинади.

Ишсизлик нафақасининг миқдори фуқароларнинг ишсиз деб топилиш тоифаларига мувофиқ равишда дифференциация қилинади.

Ишсиз фуқаронинг қарамоғида меҳнатга лаёқатсизлар мавжуд бўлса, аҳоли бандлик хизмати органлари томонидан унинг ишсизлик даврида унга моддий ёрдам ва мактабгача болалар муассасаларидан, уй-жойдан, коммунал хизматлардан, жамоатчилик транспортдан, соғлиқни сақлаш ва умумий овқатланиш муассасаларининг хизматларидан фойдаланилганлиги учун дотациялар кўринишида бошқа ёрдамлар ҳам кўрсатилиши мумкин.

Ишсизлик бўйича нафақадан даромад солиги ундирилади ва суд қарорлари бўйича ушланмалар ушлаб қолинади. Бу нафақани тўлашнинг давомийлиги қонунда белгиланган муддатдан ошиб кетмаслиги керак.

7.4. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

VII боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ

7.1. Ижтимоий таъминотнинг иқтисодий асослари ва тамойиллари

- Ижтимоий таъминот деб нимага айтилади?
- Ижтимоий таъминот бўйича харажатларнинг асосий кўринишлари нималардан иборат?
- Пенсиянинг қандай кўринишлари мавжуд?
- Нафақаларнинг қандай асосий кўринишлари бўлиши мумкин?
- Ижтимоий таъминотнинг яна қандай шакллари ҳам амал қилади?
- “Ижтимоий таъминот” тушунчасининг кенг маънода талқини нималардан иборат?
- “Ижтимоий таъминот” тушунчаси тор маънода қандай тасаввур қилинади?
- Ижтимоий таъминотнинг иқтисодий манбалари нималардан иборат?
- Ижтимоий таъминотни вужудга келтиришнинг (яратишнинг, куришнинг, тузишнинг) принциплари таркибига нималар киради?

7.2. Давлат пенсияси ва жамғариб бориладиган пенсия фонди

- Ҳозирги пайтда пенсия тизимини ислоҳ қилишнинг асосий негизида қандай принцип ётади ва унга мувофиқ пенсияларнинг қандай даражаларини ўрнатиш кўзда тутилмоқда?
- Давлат пенсияси тўғрисидаги қонунга мувофиқ пенсиянинг қандай турлари қўлланилиб келинаёпти?
- Қарилик пенсиясига хос бўлган хусусиятлар нималардан иборат?
- Ногиронлик пенсияси қандай ҳолатда тайинланади ва унинг миқдорига нималар ўз таъсирини кўрсатади?
- Боқувчисини йўқотганлиги учун пенсия кимларга мўлжалланган ва унинг даражаси нималарга боғлиқ?
- Хизмат қилган йиллари учун пенсия қандай омилларга боғлиқ равишда ўрнатилади?
- Ижтимоий пенсия кимлар учун белгиланади?

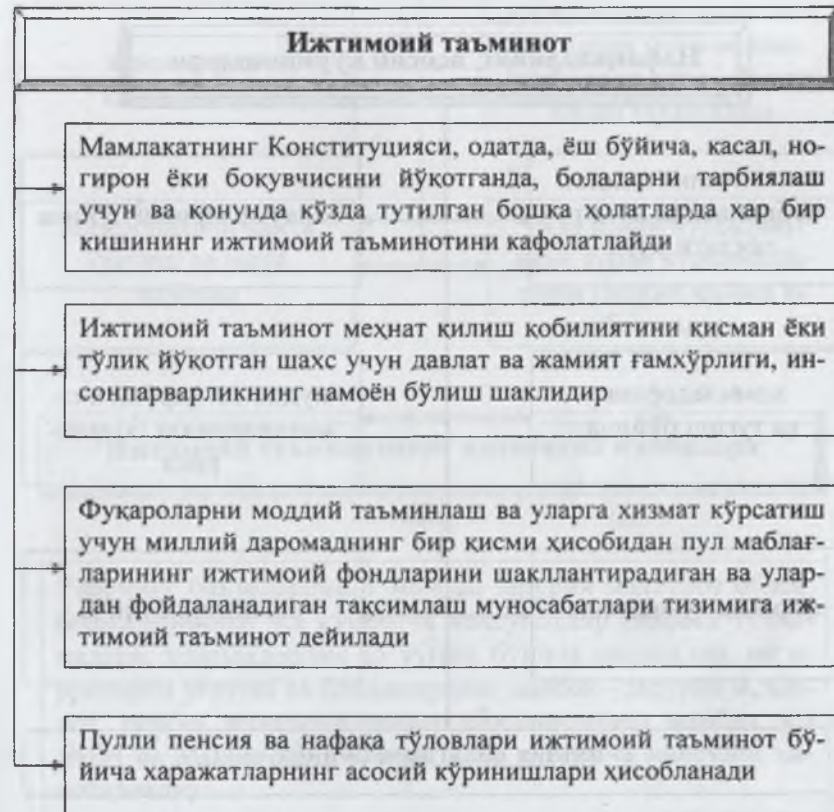
7.3. Ижтимоий нафақалар

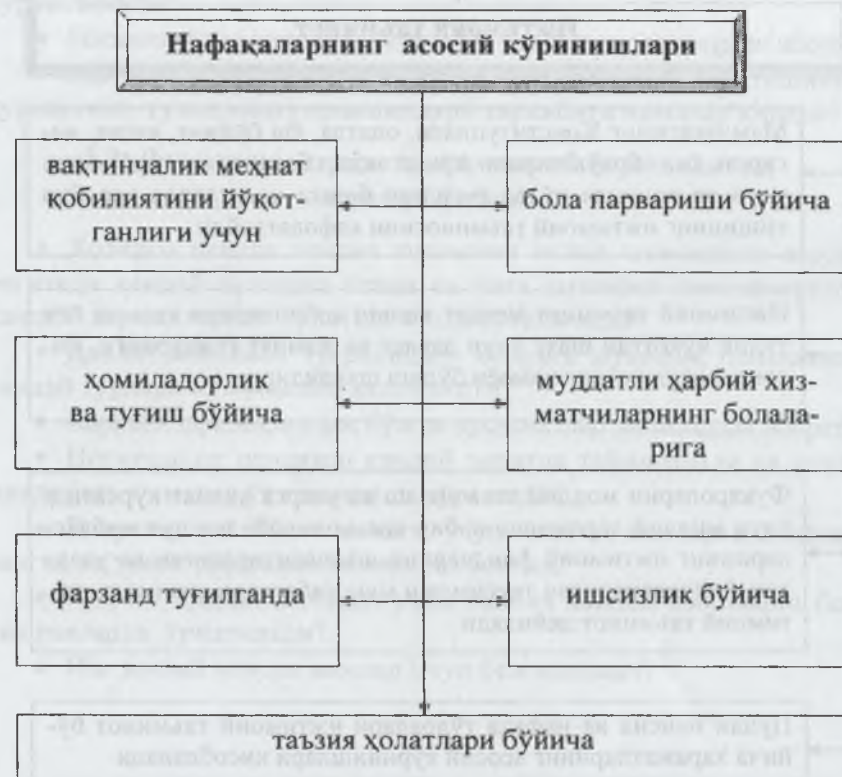
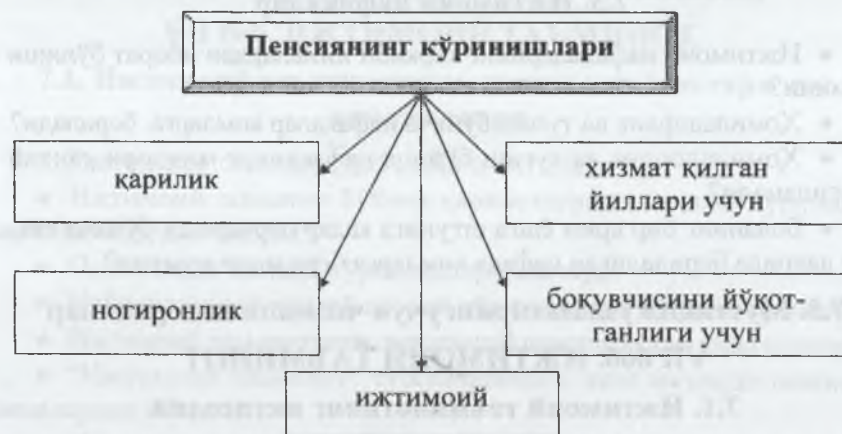
- Ижтимоий нафақаларнинг таркиби нималардан иборат бўлиши мумкин?
- Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақалар кимларга берилади?
- Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақанинг миқдори қандай белгиланади?
- Боланинг бир ярим ёшга етгунига қадар парвариши бўйича таътил даврида бериладиган нафақа кимларга берилиши мумкин?

7.5. Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар

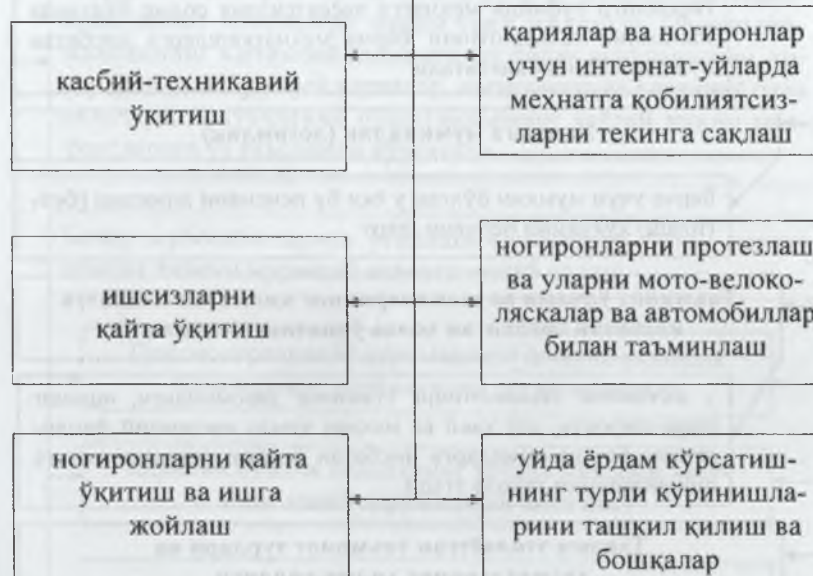
VII боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ

7.1. Ижтимоий таъминотнинг иқтисодий асослари ва тамойиллари

Ижтимоий таъминотнинг қуйдаги шакллари ҳам амал қилиши мумкин

Ижтимоий таъминотнинг иқтисодий манбалари

Уларнинг баъзиларининг манбаи зарурий маҳсулот бўлса, бошқалариники эса қўшимча маҳсулотдир (нафақа тўланмалари, ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақалар, ногиронларни ўқитиш ва бошқаларнинг манбаи - зарурий маҳсулот, пенсия жамғармаларини шакллантириш манбаи эса ЯИМ ва МДнинг бир қисми, яъни қўшимча маҳсулот ҳисобланади)

Ижтимоий таъминот принциплари

Энг умумийлик

жинси, ёши, миллати, ирки, ишининг жойи ва характери, меҳнатга ҳақ тўлашнинг шаклидан қатъи назар, ёши ёки ногиронлиги туфайли меҳнатга лаёқатсизлик содир бўлганда ижтимоий таъминотнинг барча меҳнаткашларга нисбатан қўлланилишини англатади

Ҳаммага мумкинлик (лозимлик)

барча учун мумкин бўлган у ёки бу пенсияни аниқлаш (белгилаш) ҳукукини берувчи шарт

Таъминот ўлчами ва шаклларининг қилинган меҳнатга нисбатан боғланган ҳолда ўрнатиш (белгилаш)

у ижтимоий таъминотнинг стажнинг давомийлиги, ишнинг шарт-шароити, иш ҳақи ва меҳнат ҳамда ижтимоий фаолиятнинг бошқа омилларга нисбатан боғлиқ равишда амалга оширилишини тақозо этади

Такдим этилаётган таъминот турлари ва хизматларнинг хилма-хиллиги

у пенсия ва нафакалар, ишга жойлаштириш, соғлиқни мустаҳкамлаш бўйича турли-туман тадбирлар, касалланишдан оғохлантириш, унинг олдини олиш ва уни камайтириш, ногиронлар ва қарияларни интернат-уйларига жойлаштириш, мото-велоколяскалар ва автомобиллар билан таъминлаш, протезлаштириш ва ҳ.к.лар орқали намоён бўлади

Ижтимоий таъминотни бошқариш ва ташкил қилиш демократик характердалиги

у ижтимоий таъминотнинг барча масалаларини ечишда намоён бўлади. Бунда қасаба уюшмаларининг роли юқоридир

7.2. Давлат пенсияси ва жамғариб бориладиган пенсия фонди

Давлат пенсияси ва жамғариб бориладиган пенсия фонди

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича чораларнинг таркибида давлат пенсиялари муҳим ўрин эгаллайди. Пенсия таъминотининг ижтимоий аҳамияти шу билан аниқланадики, ҳозирги пайтда бу нарса қариялар, ногиронлар ва уларнинг оила аъзолари, боқувчисини йўқотганларнинг ҳаётий муҳим манфаатларига ўз таъсирини кўрсатади

Бозор муносабатларига ўтилиши муносабати билан давлат пенсия тизими мураккаб аҳволга тушиб қолди

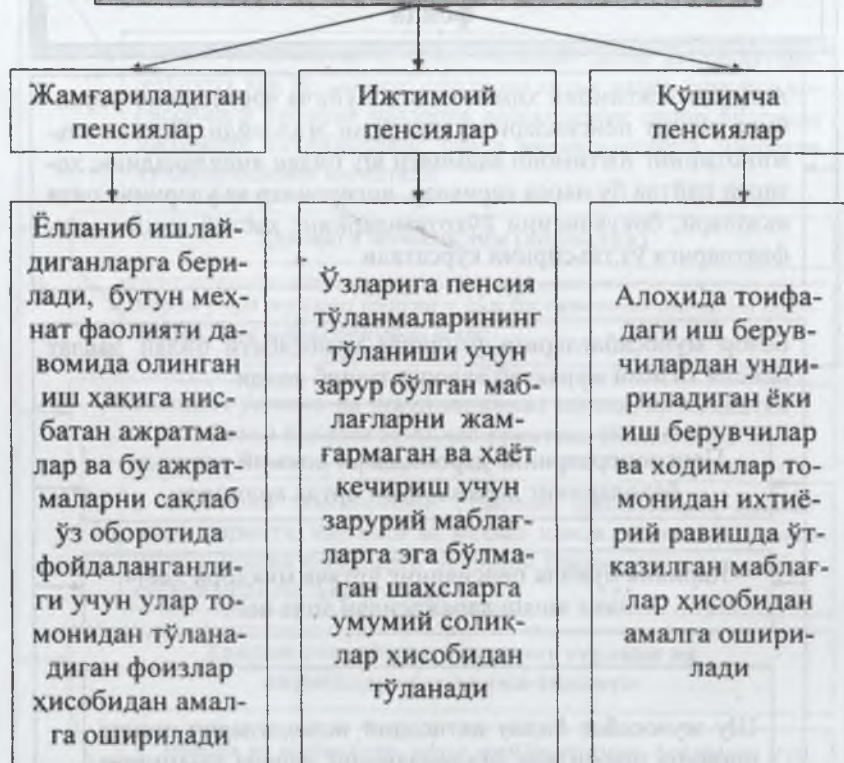
Пенсионерларнинг даромадлари доимий равишда баҳоларнинг даражасидан ортда қолмоқда

Қариллик бўйича пенсиянинг ўртача миқдори ҳаётнинг яшаш даражасидан анча паст

Шу муносабат билан иқтисодий ислохотларни амалга ошириш шароитида фуқароларнинг пенсия таъминоти бўйича ҳуқуқларини давлат томонидан қафолатланишини кучайтириш ва пенсия тизимини барқарор ривожлантириш учун шарт-шароитларни яратиш мақсадида мамлакатда пенсия тизими ислоҳ қилинмоқда

Пенсия тизимини ислоҳ қилишнинг негизда пенсия тўланмаларини молиялаштиришнинг жамғариладиган принциплари асосида ташкил қилиш ётади

Пенсияларнинг қуйидаги уч даражасини ўрнатиш кўзда тутилмоқда

Секин-асталик билан жамғариладиган пенсия пенсиянинг асосий кўринишига (турига) айланмоғи лозим

Қарилик пенсияси

- пенсия фонди харажатларида асосий ўрин эгаллайди
- 25 йилдан кам бўлмаган умумий меҳнат стажига эга бўлган ва 60 ёшга етган эркакларга, 20 йилдан кам бўлмаган умумий меҳнат стажига эга бўлган ва 55 ёшга етган аёлларга белгиланади
- шахсларнинг алоҳида тоифалари учун имтиёзли тарзда тайинланади
- пенсия ёшига етган, лекин тўлиқ меҳнат стажига эга бўлмаганларга, агар у 5 йилдан кам бўлмаса, тўлиқсиз стаж бўйича белгиланади
- иш ҳақининг 55% ва пенсияни белгилаш учун талаб қилинадиган умумий меҳнат стажидан ортиқча бўлган ҳар бир тўлиқ йил учун иш ҳақининг 1% миқдоридан қўшимча ўрнатилади
- У бўйича қуйидаги устамалар белгиланиши мумкин: пенсионерга қаралганда (хизмат қилинганда), агар пенсионер даволаш муассасасининг хулосасига кўра I гуруҳ ногирони ёки доимий равишда ташқи ёрдамга ва назоратга муҳтож бўлса, ёки пенсионер 80 ёшга кирган бўлса – минимал пенсиянинг 2/3 миқдоридан; меҳнатга лаёқатсиз боқимандалар мавжудлиги учун, агар уларнинг ўзи пенсия олмаса (пенсионер ишламаган ҳолда) – минимал пенсиянинг 2/3 миқдоридан, III гуруҳ ногирон боқимандалар учун эса – минимал пенсиянинг 1/3 миқдоридан

Ногиронлик бўйича пенсия

→ меҳнат қобилияти доимий ёки узок муддатда йўқотилганда тайинланади

→ ...нинг миқдори меҳнат қобилиятининг йўқотилиш даражасига (ногиронлик гуруҳига), ногоиронлик сабабларига ва иш ҳақининг даражасига боғлиқ

→ куйидаги ҳолларда ногоиронлик содир бўлганда белгиланади: меҳнат ногоиронлиги, касбий касалланиш, умумий касалланиш

→ меҳнат ногоиронлиги ва касбий касалланиш бўйича, шунингдек, умумий касалланиш оқибатида 20 ёшгача ногоирон бўлиб қолган фуқаролар учун ҳам умумий меҳнат стажига боғлиқ бўлмаган ҳолда тайинланади

→ куйидаги миқдорларда белгиланади: I ва II гуруҳ ногоиронлари учун – иш ҳақининг 75% миқдорида; III гуруҳ ногоиронлари учун – иш ҳақининг 30% миқдорида

→ минимал даражаси I ва II гуруҳ ногоиронлари учун қариллик пенсиясининг минимал даражасида, III гуруҳ ногоиронлари учун эса шу пенсиянинг 2/3 қисми даражасида, максимал даражаси эса I ва II гуруҳ ногоиронлари учун қариллик пенсиясининг максимал даражасида ва III гуруҳ ногоиронлари учун эса шу пенсиянинг минимал даражаси миқдорида белгиланади.

→ ногоиронлик белгиланган (аниқланган) давр мобайнида ўрнатилади

Боқувчисини йўқотгаилиги учун пенсия

→ вафот этган шахснинг қарамоғида бўлган ва унинг меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларига тайинланади

→ боқувчининг ўлими меҳнат жараёнида шикастланиш, касбий ёки умумий касалланиш оқибатида содир бўлган бўлса, пенсия умумий тартибда тайинланади

→ агар боқувчининг ўлими ҳарбий шикастланиш ёки ҳарбий хизмат даврида содир бўлган касалланиш натижасида рўй берган бўлса, у ҳолда ҳарбий хизматчилар учун белгиланган тартибга мувофиқ пенсия белгиланади

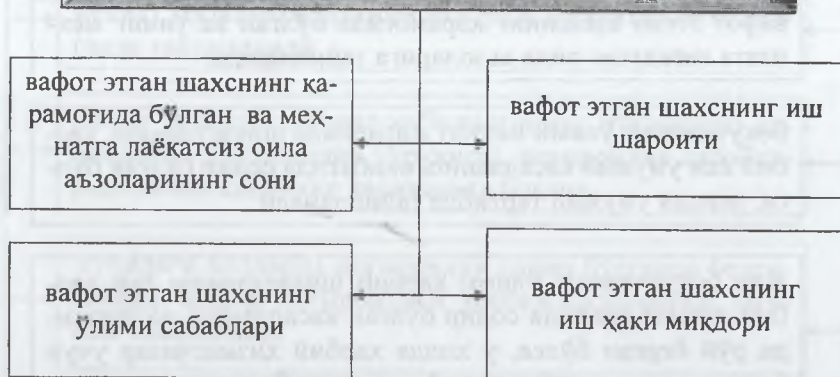
→ ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларига боқувчининг иш ҳақининг 30%, ота-онасини йўқотган болаларнинг ҳар бирига қариллик пенсияси минимал даражасининг бир ярим баробари миқдорида ўрнатилади

→ ...нинг минимал миқдори, шу жумладан, тўлиқ бўлмаган умумий меҳнат стажига ҳам, ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларига нисбатан ҳисобланган минимал қариллик пенсиясининг 2/3 қисмидан паст бўлмаслиги керак

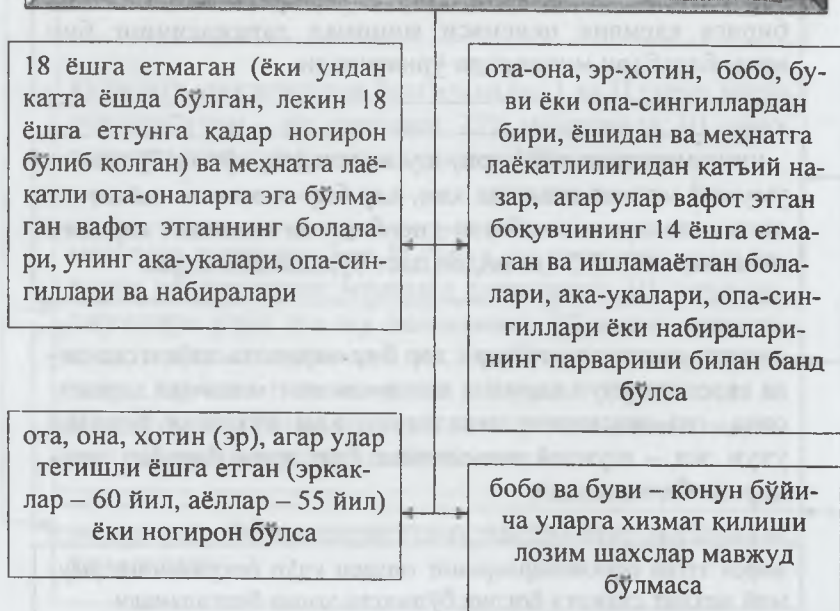
→ ...нинг максимал миқдори ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзолари учун қариллик пенсиясининг минимал даражасида, ота-онасининг иккаласини ҳам йўқотган болалар учун эса – шундай пенсиянинг бир ярим баробар миқдорида белгиланади

→ вафот этган пенсионерларнинг оиласи учун боқувчининг умумий меҳнат стажига боғлиқ бўлмаган ҳолда белгиланади

Боқувчисини йўқотганлиги учун пенсиянинг миқдори қуйидагиларга боғлиқ

Oilанинг меҳнатга лаёқатсиз аъзолари таркиби қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин

Хизмат йиллари учун пенсия

ер остида ва зарарли ҳамда оғир шароитларда узоқ вақт меҳнат қилиниши, шунингдек, бир неча бошқа касбий фаолият турларига (ўқитувчилар, шифокорлар, фуқаролик авиациясининг учиш ва учиш-синов таркиби ва бошқалар) боғлиқ равишда ўрнатилади

ер ости ва очиқ тоғ ишларида банд бўлган ходимларнинг хизмат йиллари учун талаб қилинган иш ҳақининг 75% миқдоридан, шундай ҳуқуққа эга бўлган бошқа ходимлар учун эса иш ҳақининг 55% дан 75%гача миқдоридан белгиланади

...нинг минимал даражаси қариллик пенсиясининг минимал даражаси миқдоридан ўрнатилади

...ни тайинлаш учун талаб қилинадиган умумий меҳнат стажидан кўп бўлган ҳар бир йил учун пенсиянинг ҳажми 1%га оширилади (20%дан ортиқ бўлмаган ҳолда)

...нинг максимал миқдори қариллик пенсиясининг умумий максимал даражасига нисбатан аниқланади - уч минимал миқдордаги қариллик пенсияси даражасида, ер остидаги, зарарли шароитдаги ва бошқа шунга ўхшаш ишлар билан боғлиқ бўлган пенсиялар - минимал миқдордаги пенсияларнинг уч ярим баробари миқдоридан белгиланади

Ижтимоий пенсиялар

меҳнат ёки бошқа ижтимоий фойдали фаолиятига боғлиқ равишда баъзи бир сабабларга кўра пенсия олиш ҳуқуқига эга бўлмаганларга тайинланади

тегишли ҳолатларда уни олишга мурожаат қилган томоннинг хоҳишига кўра меҳнат пенсиясининг ўрнига ҳам тайинланиши мумкин

қуйдагиларга нисбатан белгиланади

I ва II гуруҳ ногиронларига, шу жумладан, болалиқдан ногиронларга, шунингдек, III гуруҳ ногиронларига; 16 ёшгача бўлган ногирон болаларга; бир ёки иккала ота-онасини йўқотган 18 ёшгача бўлган болаларга; 60 ёшга кирган эркак ва 55 ёшга кирган аёл фуқароларга

қуйдаги миқдорларда ўрнатилади

болалиқдан I ва II гуруҳ ногиронлари, I гуруҳ ногиронлари, ногирон болалар, ота-оналарини йўқотган болалар учун - минимал даражадаги қариллик пенсияси миқдорида

III гуруҳ ногиронлари (болалиқдан ногиронлардан ташқари), ота-оналаридан бирини йўқотган болалар, мос равишда 65 ва 60 ёшга етган эркак ва аёллар учун – минимал даражадаги қариллик пенсиясининг 2/3 қисми миқдорида

III гуруҳ ногиронлари учун – минимал даражадаги қариллик пенсиясининг 1/2 қисми миқдорида

Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия фонди

2005 йил 1 январдан бошлаб амалдаги фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тизимига қўшимча равишда жамғариб бориладиган пенсия тизими жорий этилган

2005 йил 1 январдан бошлаб фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб рақами фуқароларнинг асосий иш жойидаги Халқ банки филиалида амалга оширилади

фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия ҳисоб рақамига мажбурий ҳар ойлик бадаллар жисмоний шахсларнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ, ҳисоблаб чиқарилган даромад солиғи суммасидан тегишли равишда чиқариб ташланган ҳолда ходимнинг ҳисобланган иш ҳақи (даромад)нинг бир фоизи миқдорида ўтказилади

жамғариб бориладиган пенсия тизимида ихтиёрийлик асосида қатнашадиган фуқаролар томонидан шахсий пенсия ҳисоб рақамларига бадаллар миқдори ва тўлаш муддатлари мустақил равишда белгиланиши ҳам мумкин ва бошқалар

7.3. Ижтимоий нафақалар

Ижтимоий нафақалар

...нинг турли кўринишлари аҳолининг ижтимоий ҳимоялаш тизимида муҳим ўрин эгаллайди

...нинг таркиби ҳомиладорлик ва туғиш, фарзанд туғилганда, бола парвариши ва бошқа ҳолатлар бўйича вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотганлиги учун нафақалардан иборат бўлиши мумкин

вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотиш меҳнат жараёнида шикастланиш ёки касбий касалланиш натижасида содир бўлган бўлса, у ҳолда ишчи ва хизматчиларга иш стажининг узлуксизлигини ҳисобга олмаган ҳолда иш ҳақининг 100% миқдорида берилади

бераётган қолган бошқа ҳолатларда эса иш стажининг узлуксизлиги ҳисобга олинади

...нинг минимал даражаси барча ҳолатларда минимал иш ҳақининг 90% миқдорида белгиланади

Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақа куйидагиларга берилади

ижтимоий сугурта қилинувчи аёлларга, корхона, ташкилот ва муассасанинг тугатилганлиги муносабати билан ишдан бўшатилган аёлларга – ишсиз деб топилганидан сўнг 12 ой давомида

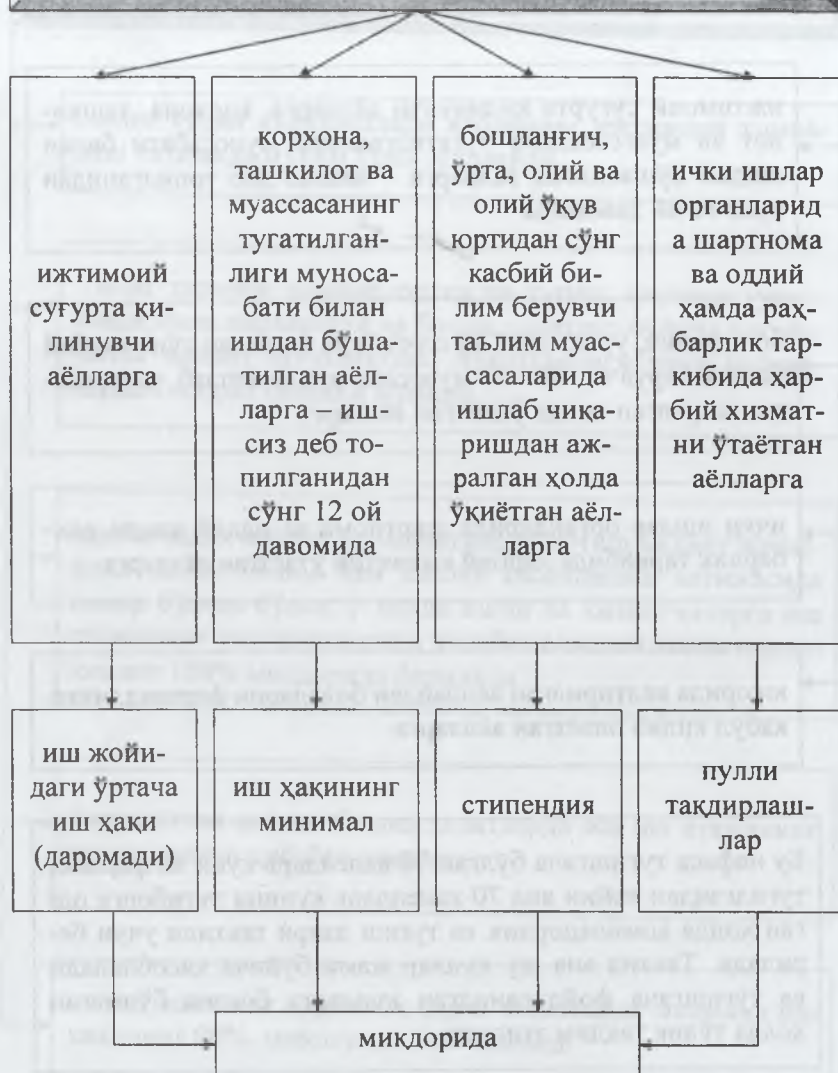
бошлангич, ўрта, олий ва олий ўқув юртидан сўнг касбий билим берувчи таълим муассасаларида ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётган аёлларга

ички ишлар органларида шартнома ва оддий ҳамда раҳбарлик таркибида ҳарбий хизматни ўтаётган аёлларга

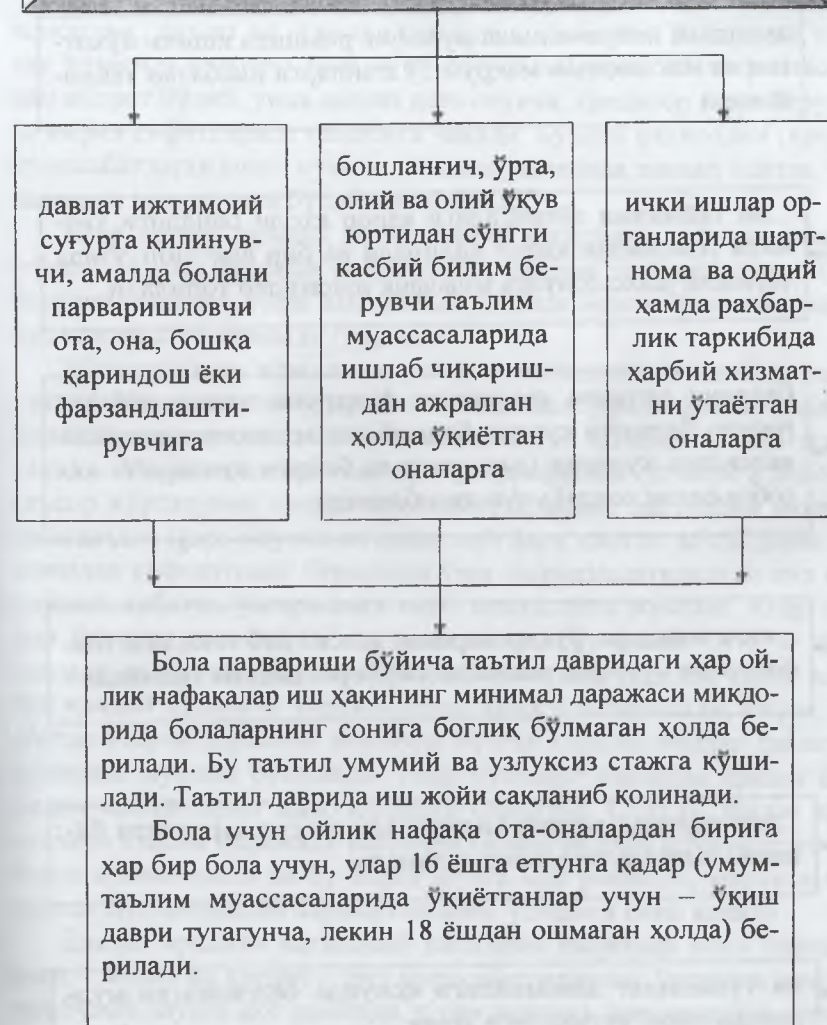
юқорида келтирилган аёллардан болаларни фарзандликка қабул қилиб олаётган аёлларга

Бу нафақа туғишгача бўлган 70 календарь куни ва фарзанд туғилгандан кейин яна 70 календарь кунини эътиборга олган ҳолда ҳомиладорлик ва туғиш даври таътили учун берилади. Таътил ана шу кунлар жами бўйича ҳисобланади ва туғишгача фойдаланилган кунларга боғлиқ бўлмаган ҳолда тўлиқ тақдим этилади.

Ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақанинг миқдори қуйидагича белгиланиши мумкин

Боланинг бир ярим ёшга етгунга қадар парвариши бўйича таътил даврида бериладиган нафақа қуйидагиларга берилиши мумкин

Ишсизлик нафақаси

амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда ишини йўқотган ва иш ҳақидан маҳрум бўлганларга нисбатан тайинланади

...ни тайинлаш тўғрисидаги қарор аҳоли бандлиги хизмати томонидан қабул қилинади ва бир вақтнинг ўзида тегишли шахс қонунга мувофиқ ишсиз деб топилади

бандлик хизмати томонидан фуқарони ишсиз деб топилган биринчи кундан бошлаб ишсизликнинг ҳақиқий календарь кунлари (дам олиш ва байрам кунларини ҳисобга олган ҳолда) учун ҳисобланади

...нинг миқдори фуқароларнинг ишсиз деб топилиш тоифаларига мувофиқ равишда дифференциация қилинади

...дан даромад солиғи ундирилади ва суд қарорлари бўйича ушланмалар ушлаб қолинади

ни тўлашнинг давомийлиги қонунда белгиланган муддатдан ошиб кетмаслиги керак

VIII боб. ДАВЛАТ КРЕДИТИ

8.1. Давлат кредитининг мазмун-моҳияти ва функциялари

Давлат кредити ҳокимият ва бошқарув органлари орқали, бир томондан, давлат ва иккинчи томондан, жисмоний ва юридик шахслар ўртасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборат бўлиб, унда давлат қарз олувчи, кредитор (қарз берувчи) ва кафил сифатларида майдонга чиқади. Бундай иқтисодий (кредит) муносабатлар(и)нинг мумтоз (классик) шаклида давлат, одатда, маблағларни қарз олувчи бўлиб ҳисобланади.

Агар давлат юридик ва жисмоний шахсларга қайтариш ва ҳақ (тўлов, тўлаш) асосида маблағларни тақдим этиб, кредитор (қарз берувчи) саналса, унда амалга оширилиши лозим бўлган операциялар ҳажми анча камаяди (пасаяди).

Жисмоний ва юридик шахслар томонидан олинган қарзларни узиш (қайтариш) ёки уларнинг бошқа мажбуриятларини бажариш жавобгарлигини давлат ўз зиммасига олган ҳолатда, у кафилга айланади. Марказлаштирилган пул фондларининг ўлчамига бевосита таъсир кўрсатувчи кредит муносабатларининг дастлабки икки кўринишидан (қарз олувчи ва кредитор) фарқ қилган ҳолда давлат томонидан кафолатнинг берилиши ўша марказлаштирилган пул фондининг, албатта, ўзгаришига олиб келмаслиги мумкин. Агар қарздор ўзининг зиммасига юклатилган мажбуриятлар бўйича тўлик ҳажмда ва ўз вақтида ҳисоб-китоб қилишни уddалай олса, кафил ҳеч қандай қўшимча харажатларни амалга оширмайди. Бироқ амалиётда етарли даражада ишончли бўлган қарз олувчилар давлат кафолатига муҳтож бўлмайди. Улар мустақил равишда кредит бозоридан маблағларни жалб қилишга қодирдир. Одатда, давлат кафолатлари етарли даражада ишончли бўлмаган қарз олувчиларга нисбатан қўлланилади ва бу нарса шунга мос равишда, марказлаштирилган пул фондидан харажатларнинг ўсишига олиб келади.

Давлат кредити иқтисодий категория сифатида икки кўринишдаги – молия ва кредит – пул муносабатларининг ўртасида жойлашган бўлиб, шунга мос равишда, у ҳам молияга, ҳам кредитга тегишли бўлган хусусиятларга эгадир. Молия тизимининг алоҳида олинган бўлини сифатида эса давлат кредити давлатнинг марказлаштирилган пул фондларини (бюджет ва бюджетдан ташқари фондларни) шакллантириш ва улардан фойдаланиш жараёнига хизмат қилади.

Кредитнинг бир тури сифатида давлат кредити классик (мумтоз) молиявий категориялардан, масалан, солиқлардан фарқ қилувчи бир неча ўзига хос бўлган қуйидаги хусусиятларга эгадир:

- давлат кредити солиқларга нисбатан ихтиёрийлик характерига эга. Айрим ҳолларда амалиётда, у ёки бу давлатлар тарихида бу принципдан чекиниш ва давлат заёмларини жойлаштиришда мажбурийлик ҳолатларига ҳам йўл қўйилади;

- агар солиқлар фақат бир йўналишда - солиқ тўловчилардан бюджетга ёки бюджетдан ташқари жамғармаларга - ҳаракат қилса (бунга тесқари йўналишдаги ҳаракат фақат ортиқча тўланган ёки хато ундирилган солиқлар қайтарилаётгандагина содир бўлиши мумкин), қайтарувчанлик ва ҳақлилиқ (тўловлилиқ) давлат кредитининг асосини ташкил этади. Ҳақиқатдан ҳам давлат кредитига маълум бир вақт ўтганидан сўнг ўтказилган сумма фоизи билан қайтарилиши керак.

Умуман олганда, давлат кредити бошқа молиявий категориялардан ўзининг қуйидаги характерли хусусиятлари билан фарқланади:

- агар банк кредитини тақдим этишда таъминланганлик элементи сифатида конкрет бойликлар – омордаги товарлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва бошқа шунга ўхшашлар майдонга чиқадиган бўлса, давлат томонидан маблағлар қарзга олинаётганда унинг эғалигида бўлган барча мол-мулк, маълум бир ҳудудий бирликнинг мулки ёки унинг қандайдир бир даромади давлат кредитининг таъминланганлик элементи бўлиши мумкин;

- Марказий ҳукумат даражасида давлат кредити аниқ мақсадли характерга эга бўлмайди. Шундай бўлишига қарамасдан, ҳокимиятнинг қуйи даражаларида олинган қарзий маблағлар аниқ ифодаланган мақсадли характерга йўналтирилган бўлади. Масалан, янги йўлларни ва турар-жой массивларини қуриш учун олинган қарз маблағлари ана шундай характерга эгадир²³;

- ҳар қандай қарз олувчи сингари давлат ҳам маблағларни олдиндан белгиланган муддатларга жалб қилади ва бу муддатлар давлат кредитининг аниқ шартларида ўз ифодасини топади.

Давлат кредитининг мазмун-моҳияти унинг бажарадиган функциялари орқали яққол намоён бўлади. Молиявий категория сифатида давлат кредити қуйидаги функцияларни бажаради:

- тақсимлаш;
- тартибга солиш;
- назорат.

Давлат кредитининг тақсимлаш функцияси орқали давлатнинг марказлаштирилган пул фондларини шакллантириш ёки муддатлилиқ, ҳақлилиқ ва қайтарувчанлик принциплари асосида улардан фойдаланиш амалга оширилади. Давлат қарз олувчи (қарздор) сифатида майдонга чиқиб, ўз харажатларини молиялаштиришни кўшимча маблағлар билан таъминлайди. Саноати тараққий этган мамлакатларда давлат қарзлари бюджет дефицитини молиялаштиришнинг асосий манбаи бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда давлат қарзлари орқали олинган тушумлар бюджет харажатларини молиялаштиришнинг солиқлардан кейинги иккинчи методидир. Бу нарса солиқ тушумларининг ошишига нисбатан бюджет харажатлари ўсиш суръатларининг юқорилиги билан изоҳланади.

Капитал характердаги харажатларни қарзга олинган маблағлар ҳисобидан молиялаштириш маълум чегараларда ижобий аҳамиятга эга. Масалан, мактаб ёки кутубхона энг камида 30-50 йил хизмат қилганлиги учун бир эмас, бир неча авлоднинг эҳтиёжларини қондириши мумкин. Шундай экан, нега уларнинг қурилиши мактаб ва кутубхонанинг хизматидан фойдаланишга улгурмайдиганларнинг солиқлари ҳисобидан бир неча йилга тўланиши керак? Бундай ҳолатларда ана шунга ўхшаган объектларни қуриш билан боғлиқ бўлган молиялаштириш масалаларини уларнинг хизматларидан фойдаланиши мумкин бўлган барча авлоднинг зиммасига юклаш оқилонадир. Ўз навбатида, молиялаштириш манбаларини вақт нуқтаи назаридан узайтириш (чўзиш) ўша муддатга заёмлар чиқариш йўли билан таъминланиши мумкин. Бу ҳолда мактаб ёки кутубхона қураётган авлод кейинги авлод билан бир хил молиявий юкни ўз елкасида кўтаришига эришилади. Чунки бу ҳолда улар томонидан тўланадиган солиқлар ҳисобидан асосий қарз, улар бўйича фоизлар ҳам қайтарилади.

Шундай қилиб, давлат кредити тақсимлаш функциясининг ижобий таъсири натижасида, вақт нуқтаи назаридан, солиқ юки оғирлигининг нисбатан текисроқ тақсимланишига эришилади. Давлат қарзлари ҳисобидан харажатларни молиялаштириш даврида олинаётган солиқлар миқдори ошмайди ва унинг оғирлиги ортмайди. Акс ҳолда, яъни харажатларни молиялаштиришга давлат томонидан қарзга олинган маблағлар жалб қилинмаса, бу нарсани, бошқа шароитлар

²³ Афсуски, бундай характердаги давлат кредитлари бизнинг мамлакатимизда ҳамон айтишга арзигулик даражада таркиб топмаган.

тенг бўлган тақдирда, фақат солиқлар миқдорини ошириш ва унинг оғирли-гини орттириш эвазига молиялаштириш мумкин. Шунинг учун ҳам олинган кредитлар қайтарилаётган пайтда солиқлар уларни тўлаш учун олинмасдан, балки қарзлар бўйича фоизларни қайтариш учун ҳам олинади.

Давлат қарзига хизмат қилиш ва уни қайтариш билан боғлиқ бўлган харажатларни молиялаштиришда солиқлар асосий, лекин ягона манба эмас. Бундай харажатларни молиялаштириш манбалари маблағлардан фойдаланишнинг йўналишларига боғлиқ. Агар давлат томонидан жалб қилинган капиталлар унумли жойлаштирилса, қуриб битказилган объект ишга тушганидан сўнг фойда келтира бошлайдики, унинг ҳисобидан, жумладан, олинган қарзлар қайтарилиши мумкин. Бу ҳолда солиқ юки оғирлигининг кучайтирилишига ҳеч қандай ҳолат қолмайди.

Давлат қарзларини жалб қилиш эвазига олинган капиталлардан унумсиз фойдаланилса, масалан, улар ҳисобидан ҳарбий ёки ижтимоий харажатлар молиялаштирилса, уларнинг қайтаришнинг ягона манбаи солиқлар ёки янги қарзлар бўлиши мумкин. Олдин чиқарилган заёмларни қайтариш учун давлатнинг янги заёмларини жойлаштирилишига давлат қарзларини қайта молиялаштириш дейилади.

Давлатнинг қарз олиши натижасида солиқ оғирлигининг кучайиши уларнинг муддатига ва қарз олувчи томонидан тўланадиган кредитларнинг фоизлари даражасига боғлиқ. Инвестор учун давлат қарзининг даромадлилик даражаси қанча юқори бўлса, давлат шунчалик катта солиқлар қисмини уларни қайтариш учун йўналтиришга мажбур. Давлат қарзининг ўлчами қанчалик катта бўлса, бошқа шароитлар тенг бўлган тақдирда, уларга хизмат қилиш учун йўналтирилаётган маблағларнинг салмоғи шунча юқори бўлади.

Давлат ўз кредити орқали кредит муносабатларига кириша туриб, ихтиёрий ёки ихтиёрсиз равишда пул муомаласининг ҳолатига, пуллар ва капиталлар бозоридаги фоиз ставкаларининг даражасига, ишлаб чиқаришга ва аҳоли бандлигига таъсир кўрсатади. Иқтисодиётни тартибга солиш воситаси сифатида давлат кредитидан онгли равишда фойдаланиб, у ёки бу молиявий сиёсатни амалга ошириши мумкин.

Давлат қарзларни инвесторларнинг турли гуруҳлари ўртасида жойлаштириб, пул муомаласини тартибга солади; жисмоний шахсларнинг маблағларини жалб қилиб, уларнинг тўловга қобилиятли талабини камайтиради. Давлат кредити ҳисобидан ишлаб чиқариш

харажатлари, масалан, инвестициялар молиялаштирилса, муомаладаги нақд пул массасининг мутлақ қисқариши содир бўлади. Шунингдек, давлат кредити ҳисобидан ўқитувчилар ва тиббиёт ходимларининг иш ҳақлари молиялаштирилса, аҳолининг тўловга қобилиятли талабининг таркибий тузилиши ўзгарсада муомаладаги нақд пул массаси ўзгармасдан қолаверади.

Давлат қимматли қоғозларини сотиш-сотиб олиш ёки уларнинг гарови асосида кредитлар бериш бўйича Марказий банк томонидан амалга ошириладиган операциялар мамлакат тижорат банклари ликвидлигини тартибга солишнинг муҳим воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Молиявий бозорда қарз олувчи сифатида майдонга чиқиб, давлат қарзий маблағларига бўлган талабни оширади ва бунинг ҳисобидан кредит баҳоларининг ортишига ўз таъсирини кўрсатади. Давлатнинг талаби қанча юқори бўлса, бошқа шароитлар тенг бўлган тақдирда, ссуда фоизининг даражаси шунча юқори бўлади ва тадбиркорлар учун кредит шунчага қимматлашади. Қарз маблағларининг қимматлиги ишлаб чиқариш соҳасида тадбиркорлар инвестицияларининг қисқаришига мажбур қилади ва бир вақтнинг ўзида, у давлат қимматли қоғозларини сотиб олиш кўринишидаги жамғармаларни рағбатлантиради.

Маълум чегарага етгунга қадар бу жараён ишлаб чиқаришга кескин салбий таъсир кўрсатмайди. Агар мамлакатда эркин капиталлар етарли даражада бўлса, улар тўлиқ қўшиб олингунга қадар салбий таъсир даражаси нолга тенг бўлиб қолаверади. Шундан кейингина молиявий бозордаги давлатнинг фаоллиги ссуда фоизининг ўсишида ўз ифодасини топади, пул жамғармаларининг катта қисмини унумсиз фойдаланишга жалб қилиниши эса иқтисодий ўсиш сурьатларини сусайтиради. Давлат кредитор ва кафил сифатида фаолият кўрсатиб, хориждан қарзга олинган маблағлар ҳисобидан миллий ишлаб чиқариш маҳсулотларига талабни вужудга келтириб, ишлаб чиқариш ва аҳоли бандлигига ижобий таъсир кўрсатади. Саноати тараққий этган мамлакатларда кичик бизнес, маҳсулот экспорти ёки ишлаб чиқариш сурьатларининг пасайиши кузатилаётган алоҳида минтакаларда тегишли дастурларга мувофиқ банklar томонидан берилаётган кредитларни давлат томонидан кафолатланиши йўли билан ишлаб чиқаришни рағбатлантириш тизими кенг тарқалган.

Кичик бизнесни қўллаб-қувватлашнинг касодга учраши содир бўлганда давлатнинг кичик тадбиркорлик субъектларига берилган кре-

дитлар бўйича банкларга бўлган қарзларни қайтаришни ўз зиммасига олиншини аниқлатади. Дунёнинг саноати ривожланган кўплаб мамлакатларида давлат ёки яримдавлат компаниялари фаолият кўрсатадики, улар миллий маҳсулотларни экспорт қилувчиларнинг тўловга қобилиятсизлик рискларини паст ставкалар бўйича суғурта қилади. Шу йўл билан миллий маҳсулотнинг янги бозорларни ўзлаштириши рағбатлантирилади.

Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва аҳоли бандлигини таъминлашни рағбатлантиришда ҳудудлар бюджетлари ва бюджетдан ташқари жамғармалари ҳисобидан бериладиган кредитлар катта роль ўйнайди. Уларнинг ёрдамида маълум бир минтақалар ва у ёки бу ҳудудлар иктисодиёти керакли йўналишларининг юқори суръатлар билан ривожланиши таъминланади.

Давлат кредитининг назорат функцияси молиянинг назорат функцияси билан органик равишда қўшилиб кетган. Лекин унинг бу функцияси шу категориянинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан қуйидаги характерли белгиларга эга:

- давлатнинг фаолияти ва марказлаштирилган пул маблағлари фондининг аҳоли билан узвий боғланган;
- қийматнинг икки томонлама ҳаракатини қамраб олади, чунки маблағлар олиншининг қайтарилиши ва тикланишини тақозо этади;
- фақат молиявий таркибий тузилмалар томонидан эмас, балки кредит институтлари томонидан ҳам амалга оширилади.

Давлат кредитининг назорат функцияси орқали маблағлар мақсадли фойдаланилиши, уларнинг қайтарилиш муддатлари ва фоизларнинг ўз вақтида тўланиши назорат остига олинади.

8.2. Давлат кредити классификацияси

Бюджет дефицитини молиялаштириш учун давлат бошқарув органлари қарз маблағларини, қарзларни жалб қилишга мажбурдир.

Қарз маблағларини, қарзларни жалб қилиш, одатда, қарз шартномаси асосида амалга оширилади. Унга кўра, бир томон (қарз берувчи) иккинчи томоннинг (қарз олувчининг) мулкига маълум белгиларга эга бўлган пул маблағлари ёки бошқа буюмларни беради, қарз олувчи эса шу суммадаги пул маблағлари (қарз суммаси) ёки тенг миқдор ва сифатдаги буюмларни қарз берувчига қайтариш мажбуриятини олади. Шартнома бўйича қарз олувчи давлат ёки унинг субъектлари, қарз берувчилар эса фуқаролар ёки юридик шахслар хи-

сбланади. Давлат қарзлари ихтиёрий бўлиб, муомалага чиқарилган қарзларнинг шартларини ўзгартиришга йўл қўйилмайди.

Давлат кредити қуйидаги бир неча белгиларга кўра классификация қилинади:

1) эмитентлар бўйича:

- марказий бошқарув органлари томонидан жойлаштириладиган қарзлар;
- ҳудудий бошқарув органлари томонидан жойлаштириладиган қарзлар;

2) жойлаштирилиш жойига қараб:

- ички қарзлар;
- ташқи қарзлар.

3) бозорда айланишига қараб:

- бозорли қарзлар;
- бозорсиз қарзлар.

Бозорли қарзлар эркин сотилади ва сотиб олинади. Улар бюджет дефицитини молиялаштиришда асосий омил бўлиб ҳисобланади. Бозорсиз қарзлар эркин равишда ўз эгаларини алмаштириши мумкин эмас. Улар қимматли қоғозлар бозорида муомалада бўлмайди. Маълум бир инвесторларни жалб қилиш учун бундай қарзлар давлат томонидан чиқарилади ва шу инвесторларнинг ўзига хос бўлган манфаатларига мос келади. Масалан, ғарб мамлакатларида бозорсиз давлат облигациялари давлат пенсия фондлари, суғурта компаниялари ва кичик инвесторларнинг маблағларини жалб қилиш учун чиқарилади.

4) маблағларни жалб қилиш муддатига кўра:

- қисқа муддатли (бир йилгача қайтариш муддати билан);
- ўрта муддатли (бир йилдан беш йилгача);
- узоқ муддатли (беш йил ва ундан юқори).

Қисқа муддатли қарзлардан бюджет даромадларининг келиб тушиши ва харажатларини амалга оширишдаги қисқа муддатли узилишларни молиялаштириш учун фойдаланилади. Одатда, бундай мақсадлар учун векселлар чиқарилади. Италияда ғазначилик векселлари 3, 6, 12 ойлик муддатларда, Японияда – 60 кунлик, Буюк Британияда – 91 кунлик муддатларда чиқарилади. Ғазначилик векселлари муддатлари икки йилгача бўлган Германия бундан мустаснодир.

Баъзи бир мамлакатларда нисбатан узоқ муддатлар учун маблағларни жалб қилишда ғазначилик ноталаридан фойдаланилади ва улар векселларга нисбатан камроқ тарқалгандир. Италияда бундай ғазначилик ноталари 2-3 йиллик қайтарилиш муддати билан, АҚШ

да – бир йилдан ўн йилгача қайтарилиш муддатларида чиқарилади. Узоқ муддатлар учун маблағларни жалб қилиш, одатда, облигациялар ёрдамида амалга оширилади.

5. Қарз мажбуриятлари таъминланганлигига қараб:

- гаровли;
- гаровсиз бўлади

Гаровли облигациялар мутлақ ёки аниқ мулк билан таъминланади. Хорижнинг ривожланган мамлакатларида тез-тез маҳаллий ҳокимият органлари томонидан бундай облигациялар муомалага чиқарилади. Гаровсиз облигацияларда аниқ бир нарса таъминланмайди: унинг таъминланиш асоси бўлиб давлатнинг ёки маҳаллий ҳокимият органларининг жами мулки ҳисобланади. Марказий бошқарув органлари, одатда, гаровсиз облигацияларни муомалага чиқаришади. Уларнинг ишончилиги жуда юқори бўлганлиги учун улар қўшимча кафолатга эҳтиёж сезмайди.

6. Тўланадиган даромаднинг характери бўйича:

- ютуқли қарз мажбуриятлари;
- фоизли қарз мажбуриятлари;
- ноль купонли қарз мажбуриятлари.

Ютуқли облигациялар бўйича даромадларнинг тўланиши лотереялар асосида амалга оширилади. Бу облигациялар катта талабга эга эмас. Чунки инвесторлар тасодифга таяниб эмас, балки барқарор даромад олишга интиладилар. Ютуқ олишни истаганлар эса лотерея чипталари сотиб олишни ихтиёр этадилар. Бу турдаги қарз мажбуриятларининг асосийси фоизли облигациялар бўлиб, улар бўйича даромад купонлар асосида йилда бир, икки ёки тўрт марта тўланади. Инвесторларнинг кўпчилиги ана шундай қарз мажбуриятларини маъқул кўришади.

Давлатнинг қисқа муддатли қарз инструментлари купонларга эга эмас. Улар номиналидан чегирмалаш асосида сотилади ва номинал бўйича сотиб олинади. Айрим узоқ муддатли қарз мажбуриятлари ҳам купонларга эга бўлмаслиги мумкин. Улар бўйича барча даромадлар асосий қарзнинг суммаси билан биргаликда тўланади. Худди қисқа муддатли облигациялар сингари улар ҳам номиналидан чегирмалаш орқали сотилади ва номинали бўйича сотиб олинади. Амалиётда бундай облигациялар ноль купонли облигациялар номини олган.

7. Даромадларни аниқлаш методига кўра:

- барқарор (қатъий) даромадли қарз мажбуриятлари;
- “сузувчан” даромадли қарз мажбуриятлари.

Айрим ҳолларда қимматли қоғозлар бўйича қатъий ставкалар фойзаларни тўлаш борасида давлат харажатлари ўсишининг сабаблари бўлиши, бошқа бир ҳолларда эса улар фоиз даражасининг ошишини кутиб ўтирган инвесторларни кўрkitиб юбориши мумкин.

Бюджет дефицитини қоплаш учун қарзларни нисбатан юқори рақ даражада бўлган фоиз ставкаларида жойлаштиришга тўғри келади. Қарз муддати, одатда, 20-30 йилни ташкил этаётган қарз даври давомида ўзининг қарз мажбуриятлари бўйича ана шундай фоизни ўрнатиб, давлат солиқ тўловчиларнинг зиммасига қўшимча харажатларни юклайди. Амалиётда бундай вазиятдан чиқиб кетишнинг икки варианты мавжуд:

1) пул маблағларига бўлган эҳтиёжни қисқа ёки узоқ муддатли қарзлар ва узоқ муддатли қарзларни (фоиз стакаси пасайиб кетган пайтда) чиқариш билан қоплаш. Бироқ бу ҳолда қарз олувчи яна битта қарзни чиқариш, жойлаштириш ва уни қайтариш (узиш) билан боғлиқ бўлган қўшимча харажатларни амалга оширишга мажбур бўлади. Бундан ташқари, инвесторлар фоиз ставкасининг (кўтарилишини) кутиб, иккинчи чиқарилган қарзга нисбатан қизиқиш билдирмаслик эҳтимоли ҳам бор;

2) қимматли қоғозлар бўйича тўланадиган фоизларни узлуксиз равишда қайта кўриб бориш. Бу ҳолда юқорида келтирилган барча муаммолар ҳал қилинади. Ҳисоб-китоб асоси сифатида, одатда, мамлакатдаги банклараро кредитлар бўйича фоиз ставкасидан фойдаланилади. Бироқ бундай қарзлар жуда катта камчиликка эга, яъни қарздор ўз харажатларини режалаштириш имконияга эга бўлмайди.

8. Қарз чиқарилган пайтда белгиланган (ўрнатилган) қарзни қайтариш муддатларига қатъий риоя қилиш бўйича қарздорнинг мажбуриятларига мувофиқ:

- муддатидан олдин қайтариш ҳуқуқига эга бўлган мажбуриятлар;
- муддатидан олдин қайтариш ҳуқуқига эга бўлмаган мажбуриятлар.

Молиявий бозорда кескин ўзгаришлар содир бўлган пайтда қарз мажбуриятларини муддатидан олдин қайтариш (узиш) масаласи алоҳида долзарблик касб этади. Масалан, қарз олувчи йиллик қатъий даромадли 12%ли облигациялар чиқарган ва бир йилдан сўнг фоиз ставкаси пасайиб, 6%га тенг бўлган бўлсин. Бундай вазиятда қарздор кескин йўқотишларга, инвестор эса аксинча, катта ютуқларга

эга бўлади. Агар облигациялар муддатидан олдин қайтариш ҳуқуқига эга ҳолда чиқарилган бўлса, янги қарзни чиқариш ва уларни жойлаштириш ҳамда эски қарзни қайтариб, инвестор ўз йўқотмаларини камайтириши мумкин.

Қарзларни қайтаришнинг икки усули бўлиши мумкин:

- бир вақтнинг ўзида;
- қисмларга бўлиб.

Агар қарзлар қисмларга бўлиниб қайтарилаётган бўлса, қайтариш муддатлари бўйича қарз суммаларининг тақсимланишига кўра қуйидаги уч вариант бўлиши мумкин:

1) аниқланган давр, масалан, 4 йил ичида тенг қисмларга бўлиб қайтариш. Бу ҳолда, масалан, қарзнинг суммаси 10 млн. сўм бўлса, ҳар йили 2,5 млн. сўмдан қайтарилади;

2) ошиб бориладиган қисмларда. Масалан, биринчи йил 1 млн. сўм, иккинчи йилда – 2 млн. сўм, учинчи йилда – 3 млн. сўм ва тўртинчи йилда – 4 млн. сўм. Қарздорнинг даромадлари йилдан-йилга ўсиб (ошиб) бораётган пайтда бу тизим жуда қулай ҳисобланади. Масалан, бошқа шароитлар тенг бўлган тақдирда, ишбилармонлик фаоллигининг ошиши натижасида солиқ тушумлари ўсиши кўзда тутилади ёки қурилишга қарз маблағлари жалб қилинган объект, секин-асталик билан ўз қувватига эга бўла бориб, йилдан-йилга каттароқ суммада фойда келтира бошлайди;

3) пасайиб борадиган қисмларда. Масалан, биринчи йилда – 4 млн. сўм, иккинчи йилда – 3 млн. сўм, учинчи йилда – 2 млн. сўм ва ҳ.к. Бундай тизим қарздорнинг даромадларини пасайиши ёки харажатларининг ортиши кутилаётган пайтда афзалликларга эга ва устувор аҳамият касб этади.

8.3. Давлат кредитини бошқариш

Давлат кредитини бошқаришни кенг ва тор маъноларда кўриб чиқиш мумкин. **Кенг маънода** давлат кредитини бошқариш дейилганда қарздор, кредитор ва гарант (кафил) сифатида давлатнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган унинг молиявий сиёсати йўналишларидан бирини шакллантириш тушунилади.

Молиявий сиёсатнинг йўналишларидан бири сифатидаги давлат кредитини бошқариш давлатнинг бошқарув ва ҳокимият органлари қўлидадир. Фақат улар бюджет дефицитининг умумий ҳажмини ва демак, уни молиялаштириш учун зарур бўлган қарзларнинг ҳажмини, пул муомаласи, кредит, ишлаб чиқариш, аҳоли бандлигига таъ-

сир қилишнинг асосий йўналишлари ва мақсадларини ҳамда кичик бизнес ва мамлакат айрим минтақаларини қўллаб-қувватлаш бўйича умумдавлат дастурларини амалга оширишнинг мақсадга мувофиқлигини аниқлайди.

Давлат бюджетининг доимий ёки хронологик тарзда дефицитлиги ва юқори даражадаги давлат қарзларининг мавжудлиги ҳозирги шароитда саноати ривожланган барча давлатларга хосдир. Давлатнинг кредит экспансияси натижасида бошқа қарз олувчилар молиявий бозордан сиқиб чиқарилапти, кредитга нисбатан бўлган юқори фоиз ставкалари ҳамон сақланиб қолмоқда. Давлат қарзларига хизмат қилиш бўйича катта харажатлар солиқ тушумларининг катта қисмини ўзига тортапти. Шунинг учун ҳам бюджет дефицити ва давлат қарзини қисқартириш саноати ривожланган мамлакатлар бошқарув органлари томонидан энг долзарб масалалардан бири сифатида эътироф этилапти.

Тор маънода давлат кредитини бошқариш дейилганда давлатнинг қарз мажбуриятларини муомалага чиқариш ва жойлаштириш, давлат қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш, давлат қарзига хизмат кўрсатиш ва уни қайтариш (узиш), ссуда ва гарантиялар тақдим этиш билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар мажмуи тушунилади.

Давлат кредитини бошқариш жараёнида қуйидаги вазифаларни ечиш кўзда тутилади:

- қарздорнинг қарзи қийматини минималлаштириш;
- бозорни давлатнинг қарз мажбуриятлари билан ортиқча тўлиб кетишига ва улар курсининг кескин тебранишига йўл қўймаслик;
- жалб қилинган маблағлардан самарали фойдаланиш ва ажратилган кредитларнинг мақсадли фойдаланилиши устидан назоратни амалга ошириш;
- кредитларнинг ўз вақтида қайтрилишини таъминлаш;
- молиявий сиёсат билан аниқланган вазифаларни максимал ечиш.

Давлат кредитини бошқаришни бошқарув органлари, молия ва кредит институтлари амалга оширади. Уни тезкор бошқариш эса мамлакат ҳукуматининг раҳбарлиги остида Молия вазирлигининг Марказий банк билан ҳамкорлигида таъминланади.

8.4. Давлат қарзи. Ички ва ташқи қарзлар

Давлат томонидан қарзий фаолиятнинг амалга оширилиши натижасида давлат қарзи вужудга келади. Жисмоний ва юридик шахслар, хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари олдида вужудга келган ҳуқуматнинг қарзий мажбуриятларига давлат қарзи дейилади. Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонунида давлат қарзига “давлат қарзи – давлат томонидан ички маблағни ва хориждан маблағ жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси” дир деб, таъриф берилган.

Жойлаштирилиш жойига қараб давлатнинг қарзлари иккига бўлинади:

- давлатнинг ички қарзлари;
- давлатнинг ташқи қарзлари.

Давлат томонидан ички маблағларни жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндисида давлат ички қарзлари дейилади. Давлат ташқи қарзлари дейилганда эса давлат томонидан хориждан маблағ жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси тушунилади. Бу қарзлар қарзий инструментлари, жойлаштирилиш шартлари, кредиторларининг таркиби ва қарзнинг валютасига нисбатан бир-бирдан фарк қилади.

Давлатнинг ички қарзлари давлат томонидан ички маблағларни жалб қилиш жараёнида вужудга келади. Давлат томонидан ички маблағларни жалб қилиш активларни ички манбалардан (резидент-юридик ва жисмоний шахслардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини (қарзларини) тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятлари вужудга келишини англатади.

Шунга ўхшаш, давлатнинг ташқи қарзлари ҳам давлат томонидан хориждан маблағ жалб қилиш жараёнида вужудга келади. Давлат томонидан хориждан маблағ жалб қилиш активларни хориж манбаларидан (хорижий давлатлардан, норезидент юридик шахслардан ва халқаро ташкилотлардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини (қарзларини) тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятларининг вужудга келишини билдиради.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси келгуси молия йили учун мамлакатнинг Давлат бюджетини қабул қилаётган пайтда давлат ички ва ташқи қарзларининг энг юқори миқдорларини тасдиқлайди.

Давлат томонидан ички ва хориждан маблағ жалб қилишга ҳамда давлат қарзининг кўпайишига олиб келадиган бошқа ҳаракатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки у ваколат берган орган томонидан амалга оширилади.

Амалдаги тартибга мувофиқ давлат томонидан ички ва ташқи маблағларни (қарзларни) жалб қилиш қуйидаги мақсадлар учун амалга оширилиши мумкин:

- иқтисодиётни ривожлантиришнинг устувор йўналишларини, шу жумладан, давлат инвестиция дастурларини молиялаштириш;
- Давлат бюджетининг даромадлари билан харажатлари ўртасидаги тушумлар вақтга кўра мувофиқ эмаслиги туфайли келиб чиққан йиллик ички тафовутни (фарқни) тўғрилаш;
- мавжуд қарзларни қайта молиялаштириш;
- бюджет дефицитини молиялаштириш;
- табиий офат ва бошқа фавқулудда вазиятлар туфайли маблағларга бўлган эҳтиёжларни қоплаш.

Давлат томонидан ички ва ташқи қарз маблағларини жалб қилишда қарз мажбуриятларининг бир неча турларидан фойдаланиш мумкин. Уларнинг асосийлари ва муҳимлари таркибига қуйидагилар қиради:

- қисқа муддатли (бир йилгача бўлган даврга чиқариладиган), ўрта муддатли (бир йилдан беш йилгача бўлган даврга чиқариладиган) ва узоқ муддатли (беш йилдан ортиқ даврга чиқариладиган) давлат қимматли қоғозлари;
- кредитлар (қисқа, ўрта ва узоқ муддатли);
- Ўзбекистон Республикасининг кафолатлари;
- бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасидаги вақтинчалик фарқни қоплаш учун қисқа муддатли ссудалар;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа турлар.

Хорижий инвесторлар томонидан бир қисми сотиб олиниши мумкин бўлишига қарамасдан шу давлатнинг резидентлари ҳисобланган юридик ва жисмоний шахслар давлат ички қарзлари бўйича асосий кредиторлар ҳисобланади. Бу қарзлар, одатда, миллий валютада муомалага чиқарилади. Ички қарз маблағларини жалб қилиш

учун миллий фонд бозорида талабга эга бўлган қимматли қоғозлар эмитация қилинади. Инвесторларни қўшимча рағбатлантириш учун эса турли солиқ имтиёзларидан фойдаланилади.

Давлатнинг ташқи қарзлари бошқа мамлакатларнинг валютасида хорижий фонд бозорларида жойлаштирилади. Бундай қарзларни жойлаштиришда жойлаштирилиши лозим бўлган мамлакат инвесторларининг ўзига хос бўлган манфаатлари ҳисобга олинади.

Амалиётда қарзий маблағларни жалб қилиш, асосан, икки йўл билан амалга оширилади:

- қарзий қимматли қоғозларни жойлаштириш;
- ихтисослаштирилган молия-кредит институтларидан кредитлар олиш.

Қарзий қимматли қоғозларни муомалага чиқариш ва уларни жойлаштириш тартиби ҳар бир мамлакатнинг тегишли қонуни орқали тартибга солиб турилади. Ана шу қонунга мувофиқ фақат мамлакат ҳукуматининг номидан чиқарилган қимматли қоғозлар давлат қимматли қоғозлари деб эътироф этилади.

Давлат қимматли қоғозлари билан операциялар фонд бозорининг таркибига кирувчи давлат қимматли қоғозлар бозорида амалга оширилади. Бу бозор қуйидаги вазифаларни бажаришга имкон беради:

- бюджет дефицитини молиялаштириш мақсадида юридик ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш турган маблағларини қарзга олиш;
- Марказий банк томонидан пул-кредит сиёсати ўтказишни таъминлаш;
- тижорат банклари ва молиявий институтларнинг ликвидлигини тартибга солишни амалга ошириш.

Қимматли қоғозлар эмиссияси натижасида вужудга келган ва мамлакатнинг ички қарзини ташкил этувчи ҳукуматнинг мажбуриятлари шу мамлакатнинг миллий валютасида ифодаланиши ва шу валютада тўланиши керак. Шунга ўхшаш, қимматли қоғозлар эмиссияси натижасида вужудга келган ва мамлакатнинг ташқи қарзини ташкил этувчи ҳукуматнинг мажбуриятлари хорижий валютада ифодаланиши ва шу валютада тўланмоғи лозим.

Ҳар бир мамлакатда давлат томонидан қарзий маблағларни жалб қилишнинг ягона ҳисобга олиш ва қайд этиш тизими мавжуд. Бунинг учун Молия вазирлиги ҳукуматнинг давлат ички ва ташқи қарзлари китобини юргизади.

8.5. Давлат – гарант (кафил) ва кредитор сифатида

Гарант (кафиллик) ҳуқуқий мажбуриятларни таъминлаш усули бўлиб, унга мувофиқ кафолат берувчи кафолат берилган томоннинг (шахснинг) мажбуриятларини тўлиқ ёки қисман учинчи томон (шахс) олдида ижро этилишига (бажарилишига) жавоб бериши учун мажбуриятни ёзма равишда ўз зиммасига олади. Кафолатлар, одатда, танлов асосида тақдим этилиши керак. Давлат томонидан миллий ва хорижий валютада берилаётган кафолатлар (кафилликлар) ўзининг юқори чегарасига эга бўлмоғи лозим. Мамлакатнинг миллий валютасида ифодаланган кафолатларнинг умумий суммаси давлатнинг ички қарзлари таркибига, унинг хорижий валютада ифодаланган суммаси эса давлатнинг ташқи қарзлари таркибига киритилади. Кафолатлар тақдим этилаётган пайтда, албатта, уни олувчиларнинг (унга эга бўлаётганларнинг) молиявий аҳволи текширилмоғи керак.

Анъанавий равишда давлат аҳолининг “Халқ банки”даги омонатларини кафолатлайди. Кейинги йилларда бозор муносабатларининг ривожланишига мувофиқ равишда давлат турли юридик шахсларнинг қарзий мажбуриятлари бўйича ҳам кафолатловчи (кафиллик берувчи) сифатида майдонга чиқмоқда.

Мамлакатда молиявий интизомни мустаҳкамлаш ва кафолатлар беришнинг асосланган механизмини жорий этиш мақсадида бюджетга ва бюджетдан ташқари жамғармаларга тўловлар бўйича қарзлари мавжуд бўлган субъектларга кафолатлар берилмайди. Шунингдек, кафолатларни танлов асосида амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Резидент-юридик шахсларнинг мажбуриятлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг кафолатлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки у ваколат берган орган томонидан содир этилади. Жисмоний шахсларнинг мажбуриятлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг кафолатлари берилмайди. Кафолатлар бериш тартиби, шунингдек, кафолатлар берилганлиги учун кафолатлар олувчидан ҳақ олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади (“Бюджет тизими тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 41-моддаси).

Давлат қарзи бўйича тўловларни ўз вақтида амалга оширишга ҳамда давлат томонидан ички ва хориждан маблағ жалб қилиш бўйича Ўзбекистон Республикасининг мажбуриятларидан келиб чиқувчи тўловларни амалга ошириш учун маблағларни жамлашга шартшароит яратиш мақсадида республика бюджет таркибида кафолат жамғармаси тузилиши мумкин. Бу жамғармани ташкил этиш ва ун-

дан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади (ўша қонуннинг 42-моддаси).

Бозор муносабатларининг ривожлана бориши билан ички бозорда давлатнинг кредитор сифатидаги фаоллиги ҳам аста-секинлик билан кучаймоқда. Агар аввал бюджетдан молиялаштиришга асосий эътибор қаратилган бўлса, кейинги йилларда оғирлик марказининг кредит муносабатлари томон ўзгараётганлиги сезилиб турибди. Чунки кредит муносабатлари маблағлардан фойдаланишда бюджет ресурсларининг катта қисмини тежашга имкон берадиган ва самарали усул ҳисобланади.

Давлатнинг кредитор сифатидаги ўрни унинг ички ва ташқи кредитлари билан белгиланади. Одатда, ички кредитлар икки кўринишга эга:

- бюджет кредитлари;
- бюджет ссудалари.

Бюджет кредитлари харажатларни бюджетдан молиялаштириш шакли бўлиб, у юридик шахсларга қайтарилиш ва тиклаш асосида маблағ берилишини кўзда тутаяди. Бюджет ссудаси эса юқори бюджетдан қуйи бюджетга ёхуд республика бюджетидан резидент-юридик шахсга ёки чет эл давлатига қайтариш шарти билан ажратиладиган маблағдир.

Бюджетдан қарз маблағларини олувчилар қуйидагилар бўлиши мумкин:

- бюджет ташкилотлари. Амалда бюджет ташкилотлари кредит ташкилотларидан ҳамда юридик ва жисмоний шахслардан кредит олиш ҳуқуқига эга эмас (бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармалардан олинган ссудаларни мустасно қилганда);
- давлат унитар корхоналари;
- бюджет ташкилоти ва давлат унитар корхонаси бўлмаган юридик шахслар;
- ижроия ҳокимият органларининг қуйи бюджетлари.

Бюджет кредитларини қайтариш бўйича ижронини таъминлашнинг усуллари фақат банк кафолатлари, мол-мулк гарови бўлиши мумкин. Юридик шахсларга берилган бюджет маблағларини қайтариш ва улардан фойдаланганлик учун ҳақини тўлаш бюджет тўловларига тенглаштирилади. Бюджет кредитлари фақат қайтарилиш асосида олдин берилган бюджет маблағлари бўйича тўлов муддати ўтиб кетган қарзлари бўлмаган юридик шахсларга берилиши мумкин.

Молия вазирлиги келгуси йил учун бюджет лойиҳаси тайёрланаётган пайтда ташкилотларга берилиши мумкин бўлган бюджет кре-

дитларининг умумий ҳажмини аниқлайди ва инвестицион лойиҳаларнинг танловини ўтказиш учун келгуси молия йилининг бошланишидан тўрт ой олдин уларни тегишли вазирликларнинг ихтиёрига етказаяди.

Лойиҳаларни танловга тақдим этиш жараёнида бюджетнинг марказлаштирилган инвестицион ресурсларини танлов асосида жойлаштиришда инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолашда талаб қилинадиган ҳужжатларга қўшимча равишда яна қуйидагилар тақдим қилиниши лозим:

- ижроия ҳокимият органларининг импорт бўйича сотиб олинган режалаштириладиган асбоб-ускуна мамлакат корхоналарида тайёрлашнинг иложи йўқлиги ва уларни импорт бўйича сотиб олиш мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги ҳулосаси;

- ссудаларни қайтаришни таъминлаш манбалари кўрсатилган ҳолда қарз маблағларини тўлиқ қайтаришнинг молиявий ҳисоб-китоблари;

- даъвогарда аванс тўловларини амалга ошириш учун ўз маблағлари борлигининг тасдиқланганлиги.

Ссудалар мамлакат тижорат банклари кафолатлари, ҳокимият органлари ва барқарор молиявий-иқтисодий аҳволга эга бўлган учинчи шахсларнинг илтимосномалари ҳамда юқори ликвидли қимматли қоғозлар гарови асосида тақдим этилади. Таъминотнинг бундай турлари рискнинг баҳолалишига боғлиқ бўлган ҳолда турли комбинацияларда қўлланилиши мумкин.

Ссудаларнинг миқдори танловдан ўтган лойиҳа учун уни молиялаштириш ресурслари ҳажмининг маълум бир қисмидан (одатда, унинг 40%дан) ошмаслиги лозим. Молиялаштиришнинг бошқа қисми бюджет манбаларига муқобил бўлган манбалар ҳисобидан қопланиши керак.

Ижтимоий соҳада давлат функцияларининг бажарилиши билан боғлиқ ва нотижорий характерга эга бўлган инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш ташкилотларга шундай лойиҳалар ҳажмини 100% молиялаштириш миқдорида тақдим этилиши мумкин.

Давлат томонидан хорижий давлатларга, уларнинг юридик шахсларига ва халқаро ташкилотларга тақдим этиладиган кредитлар дейилганда улар бўйича хорижий давлатлар, уларнинг юридик шахслари ва халқаро ташкилотларнинг кредитор сифатида давлат олдида вужудга келган қарз мажбуриятлари тушунилади.

Хорижий давлатларнинг қарз мажбуриятлари уларнинг бошқа давлат олдидаги қарзларини шакллантиради. Одатда, бюджет тўғрисидаги қонунда бу қарзларга тегишли бўлган қуйидагилар тасдиқланиши керак:

- хорижий давлатларнинг қарзлари бўйича қайтарилиш (узилиш) суммалари ва фойзаларининг тўлови;
- молиявий йилнинг охиридаги хорижий мамлакатлар қарзларининг миқдори;
- хорижий давлатларга тақдим этиладиган давлат кредитларининг максимал ҳажми;
- молиявий йилда уларнинг олувчилари, мақсадлари ва кредитлаштириш миқдорлари кўрсатилган ҳолда кредитлар рўyxатидан иборат бўлган хорижий давлатларга давлат кредитларини тақдим этиш дастури.

8.6. Давлат қарзларини бошқариш

Ўзбекистон Республикасида давлат қарзини бошқаришнинг олий органи Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисиدير. Олий Мажлис бюджет дефицитини молиялаштириш учун жалб қилиниши лозим бўлган маблағлар ва бюджет маблағлари ҳисобидан кредитлаштиришнинг максимал миқдорларини белгилайди. У ёки бу кўринишдаги қимматли қоғозларни чиқаришнинг чегаравий ҳажмини Ўзбекистон Республикаси ҳукумати – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ўрнатади.

Давлат ички ва ташқи қарзларини бошқаришни оптималлаштириш учун икки дастурни ишлаб чиқмоқ мақсадга мувофиқ:

- ташқи қарзларни олиш давлат дастури;
- ички қарзларни олиш давлат дастури.

Бу дастурлар мақсадлари, манбалари ва қайтарилиш муддатларини кўрсатган ҳолда навбатдаги молиявий йилда олиниши лозим бўлган қарзлар рўyxатидан иборатдир. Дастурлар навбатдаги йил бюджетининг лойиҳаси билан Олий Мажлисга тақдим этилади ва тасдиқланиши керак.

Хусусан, ташқи қарзлар олиш давлат дастурида икки гуруҳга бўлиб, акс эттирилади:

- боғланмаган (молиявий) қарзга олишлар (қарзлар);
- мақсадли (хорижий) қарзга олишлар (қарзлар).

Буларнинг ҳар иккаласи учун ҳам юқоридаги дастурда алоҳида алоҳида қуйидагилар ўз ифодасини топиши керак:

- боғланмаган (молиявий) қарзга олишлар: (қарзлар) бўйича:
  - а) жалб қилиш манбалари;
  - б) қарзга олиш суммалари;
  - в) қайтариш муддатлари.
- мақсадли (хорижий) қарзга олишлар: (қарзлар) бўйича:
  - а) якуний олувчи;
  - б) қарзга олишнинг мақсади ва фойдаланиш йўналиши;
  - в) қарзга олиш манбаси;
  - г) қарзга олиш суммаси;
  - д) қарзни қайтариш муддатлари;
  - е) маблағларни бюджетга қайтариш бўйича учинчи шахснинг қафолати;
  - ё) навбатдаги молиявий йил бошлангунга қадар фойдаланилган маблағлар ҳажмининг баҳолалиниши;
  - ж) навбатдаги молиявий йилда маблағларнинг фойдаланиш ҳажми прогнози (башорати).

Ўзбекистон Республикаси номидан давлат қимматли қоғозларининг ягона эмитенти бўлиб, Молия вазирлиги ҳисобланади ва у Ўзбекистон ҳукумати томонидан аниқланган чегараларда уларнинг чиқарилиш муддатлари ва ҳажмини белгилайди.

Давлат бюджети ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг маблағларини мақсадли ва барқарор сарфланишини таъминлаш, бюджетдан молиялаштириладиган ташкилотларнинг қарзларини камайтириш мақсадида ижроия ҳокимият органларига давлатнинг қимматли қоғозларини чиқариш, кредитлар ва қарзлар олиш йўли билан қарз маблағларини жалб қилиш тақиқланган (ҳукумат томонидан тўғридан-тўғри ўрнатилган ҳоллардан ташқари). Бу жиҳат давлатнинг бюджетдан ташқари жамғарларига ҳам тегишлидир.

Давлатнинг ички қарзларига хизмат қилиш бўйича бош вакил функциясини мамлакатнинг Марказий банки бажаради. Ҳар бир облигацияни чиқариш эмиссиясида барча ягона ва жамланма сертификатлар Молия вазирлиги томонидан сақлаш ва ҳисобга олиш учун депозитарийга берилиши керак. Депозитарий функциясини Марказий банк ёки у томонидан ваколати белгиланган бошқа ташкилот бажариши мумкин. Марказий банк Молия вазирлигининг топшириғига кўра ва республика бюджетининг маблағлари ҳисобидан облига-

цияларнинг эгаларига бу облигациялар қайтарилаётган пайтда туловларни амалга оширади.

Давлат қимматли қоғозларини тартибга солиш ҳукуматнинг Молия вазирлиги ва Марказий банк билан ҳамкорликдаги энг муҳим ва масъулиятли функцияларидан биридир. Ҳозирги амалиётда давлат қимматли қоғозларини тартибга солиш чораларини шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- “оловли” чоралар – қайта молиялаштириш ва ломбард ставкаларини ошириш (кўтариш), қимматли қоғозлар ва валюта бозорларида Марказий банкнинг интервенцияси. Бироқ бундай чоралар қисқа вақт – 2 ёки 3 кун учун таъсирчан ҳисобланади;

- хорижий қарзга олиш. Қимматли қоғозлар бозорига таъсир кўрсатиш учун қарз олишнинг ўзи эмас, балки кредитларнинг олиниши тўғрисида ишонч бўлишининг ўзи етарлидир. Юқоридаги чоралар сингари бу гуруҳга кирувчи чоралар ҳам, маълум даражада ва маънода, таназулли орқага сурувчи ва унинг илдизларига барҳам бермовчи “оловли” чоралар ҳисобланади;

- давлат қимматли қоғозлар миллий бозори нобарқарорлигининг олдини олишга самарали ва узоқ муддатли таъсир кўрсатишга узоқ муддатли мониторинг чораларга молиявий бозорнинг чегарасидан четга чиқувчи чоралар (хусусан, солиқ тизими ва солиқларнинг ундирилишини тартибга солиш, бюджет дефицитини қисқартириш, иқтисодиётнинг ўсишига эришиш ва ҳ.к.лар) қўлланилсагина, эришиш мумкин.

Давлат қарзларини бошқариш мамлакатнинг иқтисодий ўсиш суръатлари ва сифатига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган Ўзбекистон Республикаси бюджет сиёсатининг муҳим қисми ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда давлат қарзларини бошқаришда аниқ бир концепцияга эга бўлиш алоҳида аҳамият касб этади. Бу концепцияда давлат қарзларини бошқариш ҳамда пул-кредит сиёсати ва валюта сиёсати ўртасидаги алоқаларни давлат қарзларининг давлат молия тизимидаги ўрнини, ташқи ва ички давлат қарзларининг бир-бирлари билан боғлиқлигини аниқлаш жуда муҳимдир. Давлат қарзларини бошқариш концепциясини ишлаб чиқишда эски мажбуриятларни уларнинг янгиларини жалб этиш ҳисобидан қайтарилиши етарли даражада хавфли оқибатларга олиб келиши мумкинлиги инобатга олинмоғи керак. Шунингдек, давлат қарзларини тартибга солишнинг ягона концепцияси ишлаб чиқиляётган пайтда бу қарзлар ҳажмининг асосланмаган тарзда оширилиб юборилиши иқтисодий

ислохотларни амалга ошириш йўлида таъсирчан тўсиқ бўлиши мумкинлиги ҳам назардан четда қолмаслиги лозим.

8.7. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

VIII боб. ДАВЛАТ КРЕДИТИ

8.1. Давлат кредитининг мазмун-моҳияти ва функциялари

- Давлат кредитининг мазмун-моҳияти нимадан иборат?
- Давлат кредити қандай субъектлар ўртасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборат ва унда давлат қандай сифатларда майдонга чиқади?
- Давлат кредитида давлат қачон кафилга айланади?
- Давлат томонидан кафолатнинг берилиши марказлаштирилган пул фондининг, албатта, ўзгаришига олиб келмаслиги мумкинми? Бу қандай ҳолатларда содир бўлиши мумкин?
- Кредитнинг бир тури сифатида давлат кредити классик (мумтоз) молиявий категориялардан, масалан, солиқлардан фарқ қилувчи қандай ўзига хос бўлган хусусиятларга эга?
- Умуман олганда, давлат кредити бошқа молиявий категориялардан ўзининг қандай характерли хусусиятлари билан фарқланади?
- Давлат кредити қандай функцияларни бажаради?
- Давлат кредитини тақсимлаш функциясининг мазмуни нимадан иборат?
- Давлат кредитининг тартибга солиш функциясини характерловчи мисоллар келтиринг.
- Иқтисодиётни тартибга солиш воситаси сифатида давлат кредитидан онгли равишда фойдаланиш нималарни англатади?
- Давлат кредити назорат функциясининг мазмуни нимадан иборат ва у қимлар томонидан амалга оширилади?
- Давлат кредитининг назорат функцияси қандай характерли белгиларга эга?

8.2. Давлат кредити классификацияси

- Давлат кредити қандай белгиларга кўра классификация қилинади?
- Эмитентлар бўйича давлат кредити қандай гуруҳларга бўлинади?
- Жойлаштирилиш жойига қараб давлат кредити нималардан ташкил топади?

- Бозорда айланишига қараб давлат кредитининг таркиби нималардан иборат бўлади?
- Бозорли ва бозорсиз қарзлар дейилганда нималар назарда тутилади?
- Маблағларни жалб қилиш муддатига кўра давлат кредити қандай гуруҳларга бўлинади?
- Қарз мажбуриятларининг таъминланганлигига қараб давлат кредити нималардан ташкил топади?
- Гаровли ва гаровсиз облигациялар нималари билан фарқланади?
- Тўланадиган даромаднинг характери бўйича давлат кредити қандай классификация қилинади?
- Ютуқли облигациялар бўйича даромадларнинг тўланиши нималар асосида амалга оширилади?
- Ноль купонли облигациялар дейилганда нима тушунилади?
- Давлатнинг қандай қарзий инструментлари купонларга эга эмас?
- Даромадларни аниқлаш методига кўра давлат кредити қарз мажбуриятларининг қандай турларидан иборат?
- Қарз чиқарилган пайтда белгиланган қарзни қайтариш муддатларига қатъий риоя қилиш бўйича қарздорнинг мажбуриятларига мувофиқ давлат кредити қарзий мажбуриятларнинг қандай кўринишларидан таркиб топади?
- Қарзларни қайтаришнинг қандай усуллари бўлиши мумкин?

8.3. Давлат кредитини бошқариш

- Кенг ва тор маънода давлат кредитини бошқариш деб нималарга айтилади? Улар нималари билан фарқ қилади?
- Давлат кредитини бошқариш жараёнида қандай вазифаларни ечиш кўзда тутилади?
- Давлат кредитини бошқариш қандай органлар томонидан амалга оширилиши мумкин?
- Уни тезкор бошқариш кимнинг раҳбарлиги ва ҳамкорлигида таъминланади?

8.4. Давлат қарзи. Ички ва ташқи қарзлар

- Давлат томонидан қандай фаолият амалга оширилиши натижасида давлат қарзи вужудга келади?
- Давлат қарзи деб нимага айтилади?
- Жойлаштирилиш жойига қараб давлат қарзлари қандай қарзларга бўлинади?

- Давлатнинг ички ва ташқи қарзлари деб нималарга айтилади ва улар нималари билан фарқланади?

- Амалдаги тартибга мувофиқ давлат томонидан ички ва ташқи маблағларни (қарзларни) жалб қилиш қандай мақсадлар учун амалга оширилиши мумкин?

- Давлат томонидан ички ва ташқи қарз маблағларини жалб қилишда қарзий мажбуриятларнинг қандай турларидан фойдаланиш мумкин ва уларнинг асосийлари ва муҳимлари таркибига нималар қиради?

- Амалиётда қарз маблағларини жалб қилиш, асосан, қандай йўллар билан амалга оширилади?

- Давлатнинг қимматли қоғозлар бозори қандай вазифаларни бажаришга имкон беради?

8.5. Давлат – гарант (кафил) ва кредитор сифатида

- Гарант (кафиллик) дейилганда нима тушунилади?
- Нималар бўйича қарзлари бўлган субъектларга кафолатлар (кафиллик) берилмайди?
- Жисмоний шахсларнинг мажбуриятлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг кафолатлари берилладими?
- Резидент-юримдик шахсларнинг мажбуриятлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг кафилликлари қандай орган томонидан содир этилади?
- Давлатнинг ички кредитлари қандай кўринишларга эга?
- Бюджет кредитлари ва бюджет ссудалари нима, улар бир-бирларидан нималари билан фарқланади?
- Бюджетдан қарз маблағларини олувчилар сифатида кимлар майдонга чиқиши мумкин?
- Лойиҳаларни танловга тақдим этиш жараёнида бюджетнинг марказлаштирилган инвестицион ресурсларини танлов асосида жойлаштиришда инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолашда талаб қилинадиган ҳужжатларга қўшимча равишда яна нималар тақдим қилиниши лозим?

8.6. Давлат қарзларини бошқариш

- Ўзбекистон Республикасида давлат қарзини бошқаришнинг олий органи ким ва у нималарнинг умумий миқдорини белгилайди?
- У ёки бу кўринишдаги қимматли қоғозларни чиқаришнинг чегаравий ҳажмини ким ўрнатади?

- Давлат ички ва ташқи қарзларини бошқаришни оптималлаштириш учун қандай дастурларни ишлаб чиқмоқ мақсадга мувофиқ?
- Ташқи қарзларни олиш давлат дастурида қарзлар қандай гуруҳларга бўлиб, акс эттирилади?
- Давлат ички ва ташқи қарзларини бошқаришни оптималлаштириш учун ишлаб чиқилган дастурларда нималар алоҳида-алоҳида ифодасини топиши керак?
- Ўзбекистон Республикаси номидан давлат қимматли қоғозларининг ягона эмитенти ким ҳисобланади?
- Давлат ички қарзларига хизмат қилиш бўйича бош вакил функциясини ким бажаради?
- Ҳозирги амалиётда давлат қимматли қоғозларини тартибга солиш чораларини шартли равишда қандай гуруҳларга ажратиш мумкин?

8.8. Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар

VIII боб. ДАВЛАТ КРЕДИТИ

8.1. Давлат кредитининг мазмун-моҳияти ва функциялари

Давлат кредити ҳокимият ва бошқарув органлари орқали, бир томондан, давлат ва иккинчи томондан, жисмоний ва юридик шахслар ўртасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборат бўлиб, унда давлат қарз олувчи, кредитор (қарз берувчи) ва кафил сифатларида майдонга чиқади

Агар давлат юридик ва жисмоний шахсларга қайтариш ва ҳақ (тўлов, тўлаш) асосида маблағларни тақдим этиб, кредитор (қарз берувчи) саналса, унда амалга оширилиши лозим бўлган операциялар ҳажми анча камаяди

Жисмоний ва юридик шахслар томонидан олинган қарзларни узиш (қайтариш) ёки уларнинг бошқа мажбуриятларини бажариш жавобгарлигини давлат ўз зиммасига олганда, у кафилга айланади. Марказлаштирилган пул фондларининг ўлчамига бевосита таъсир кўрсатувчи кредит муносабатларининг дастлабки икки кўринишидан (қарз олувчи ва кредитор) фарқ қилган ҳолда давлат томонидан кафолатнинг берилиши ўша марказлаштирилган пул фондининг, албатта, ўзгаришига олиб келмаслиги мумкин

Давлат кредити иқтисодий категория сифатида икки кўринишдаги – молия ва кредит – пул муносабатларининг ўртасида жойлашган бўлиб, шунга мос равишда, у ҳам молияга, ҳам кредитга тегишли бўлган хусусиятларга эгадир

Молия тизимининг алоҳида олинган бўғини сифатида эса давлат кредити давлатнинг марказлаштирилган пул фондларини (бюджет ва бюджетдан ташқари фондларни) шакллантириш ва улардан фойдаланиш жараёнига хизмат қилади

Кредитнинг бир тури сифатида давлат кредитининг солиқлардан фарқ қилувчи хусусиятлари

солиқларга нисбатан давлат кредити ихтиёрийлик характериға эға

агар солиқлар фақат бир йўналишда ҳаракат қилса, қайтарувчанлик ва ҳақлилиқ (тўловлилиқ) давлат кредитининг асосини ташкил этади

Айрим ҳолларда амалиётда бу принципдан чекиниш ва давлат заёмларини жойлаштиришда мажбурийлик ҳолатларига ҳам йўл қўйилади

Ҳақиқатдан ҳам давлат кредитида маълум бир вақт ўтганидан сўнг ўтказилган сумма фоизи билан қайтарилиши керак

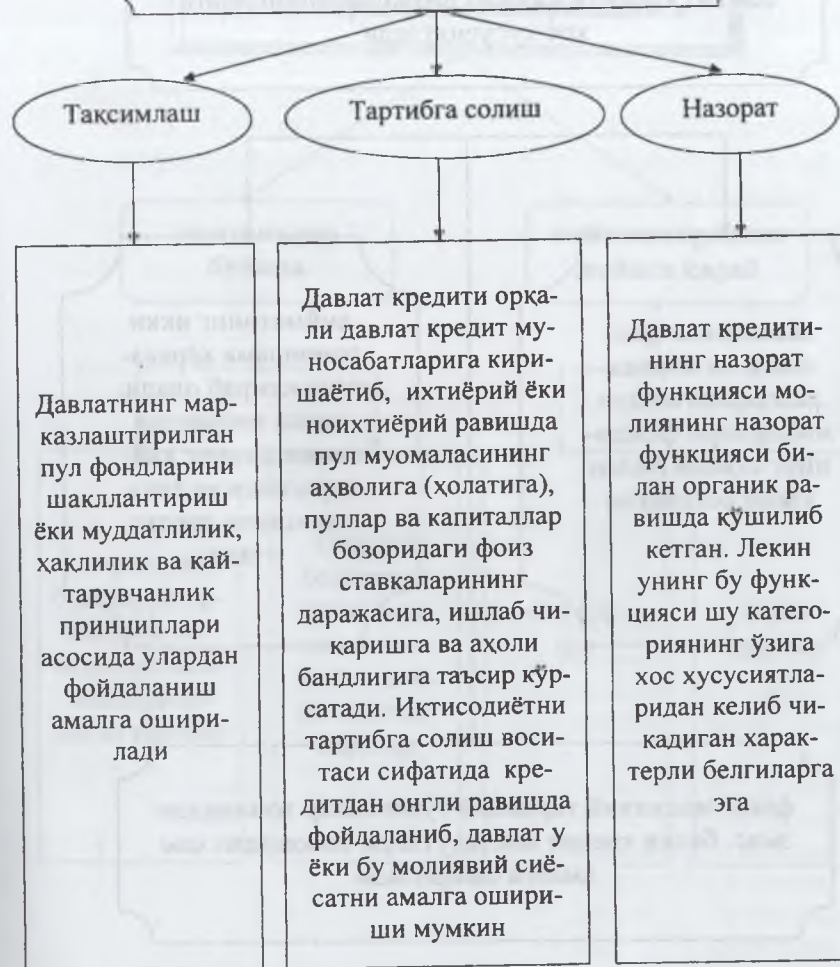
Давлат кредити бошқа молиявий категориялардан ўзининг куйидаги характерли хусусиятлари билан фарқланади

агар банк кредитини тақдим этишда таъминланганлик элементи сифатида конкрет бойликлар – омбордаги товарлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва бошқа шунга ўхшашлар майдонга чиқадиган бўлса, давлат томонидан маблағлар қарзга олинаётганда унинг эгалигида бўлган барча мол-мулк, маълум бир ҳудудий бирликнинг мулки ёки унинг қандайдир бир даромади давлат кредитининг таъминланганлик элементи бўлиши мумкин

Марказий ҳукумат даражасида давлат кредити аниқ мақсадли характерга эга бўлмайди. Шундай бўлишига қарамасдан, ҳокимиятнинг қуйи даражаларида олинган қарз маблағлари аниқ ифодаланган мақсадли характерга йўналтирилган бўлади

Ҳар қандай қарз олувчи сингари давлат ҳам маблағларни олдиндан белгиланган муддатларга жалб қилади ва бу муддатлар давлат кредитининг аниқ шартларида ўз ифодасини топади

Давлат кредитининг функциялари

Давлат кредити назорат функциясининг ўзига хос хусусиятлари

давлатнинг фаолияти ва марказлаштирилган пул маблағлари фондининг аҳволи билан узвий боғланган

қийматнинг икки томонлама ҳаракатини қамраб олади, чунки маблағлар олинишининг қайтарилиши ва тикланишини тақозо этади

фақат молиявий таркибий тузилмалар томонидан эмас, балки кредит институтлари томонидан ҳам амалга оширилади

8.2. Давлат кредити классификацияси

Давлат кредити классификацияси

эмитентлар бўйича

жойлаштирилиш жойига қараб

марказий бошқарув органлари томонидан жойлаштириладиган қарзлар

худудий бошқарув органлари томонидан жойлаштириладиган қарзлар

ички қарзлар

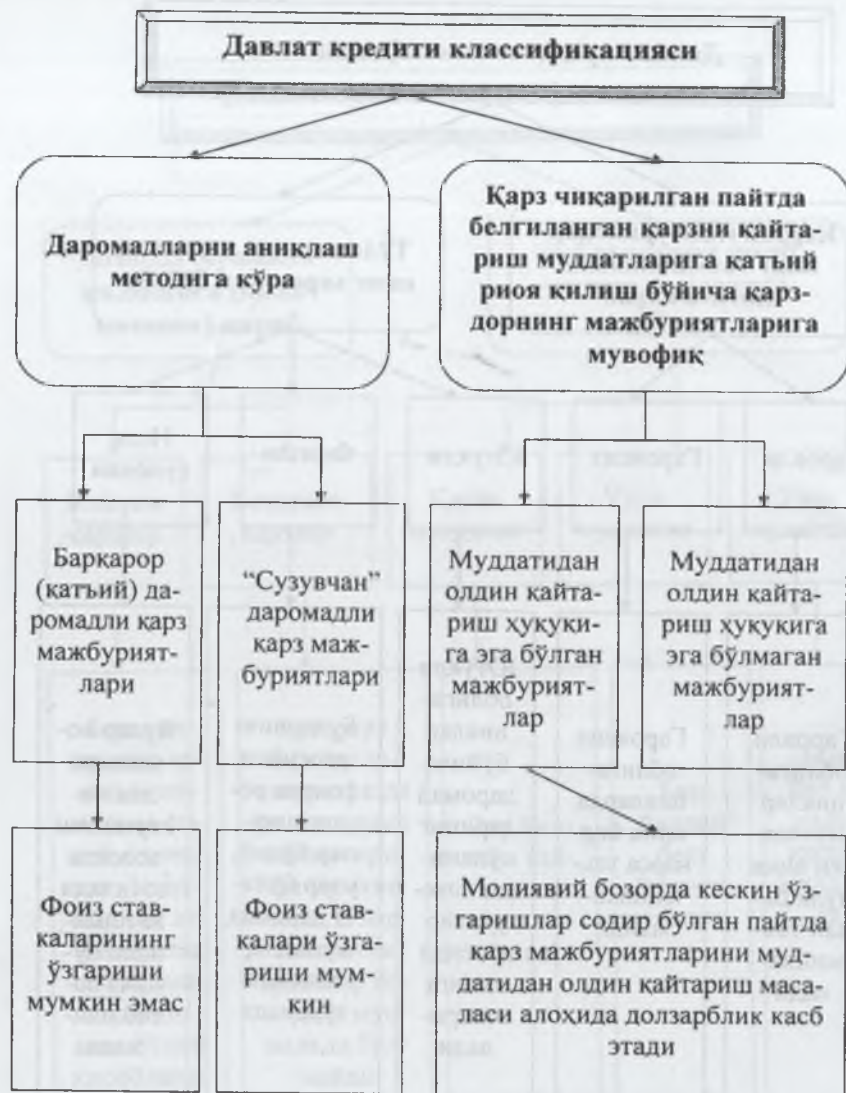
ташки қарзлар

Давлат кредити классификацияси

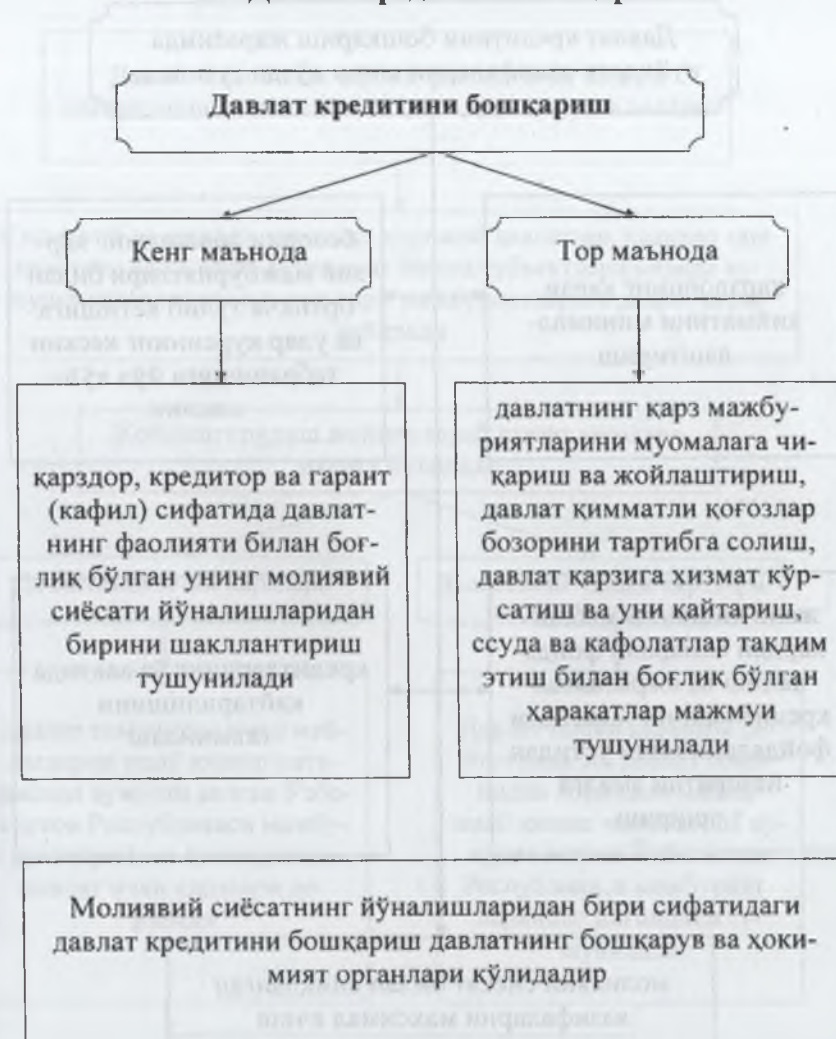

Давлат кредити классификацияси

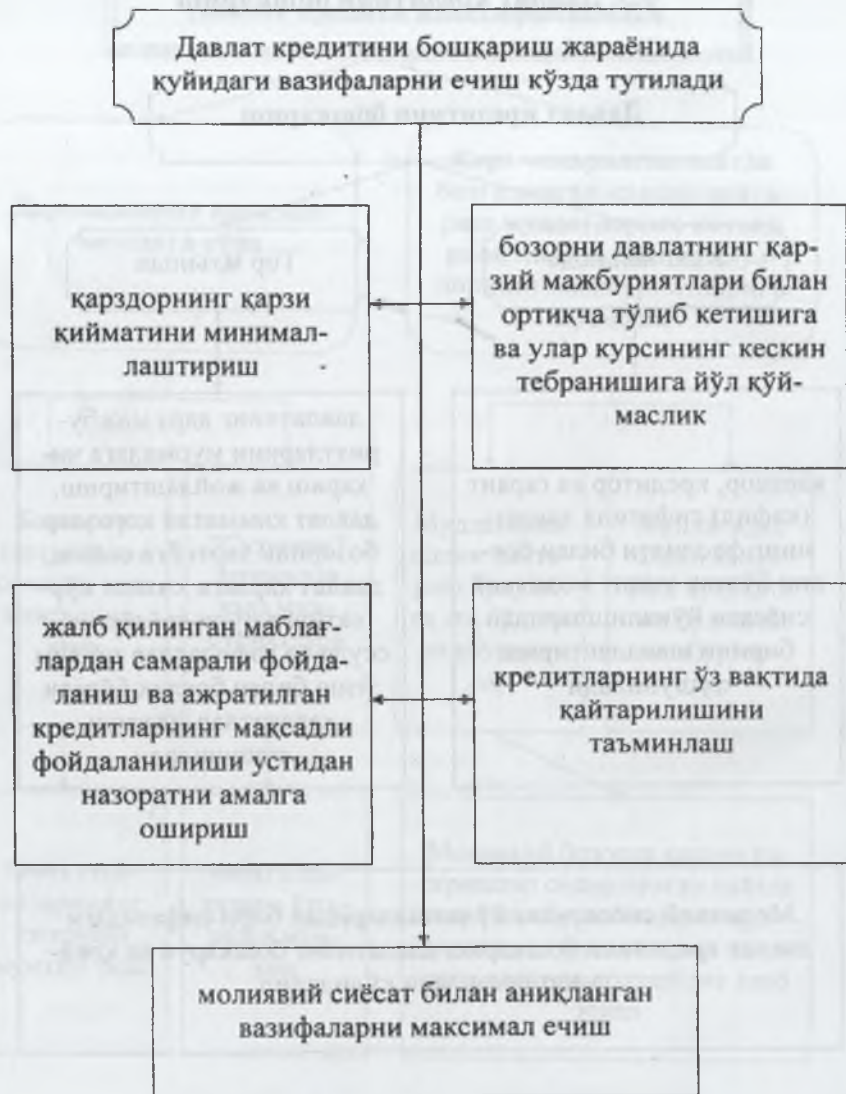

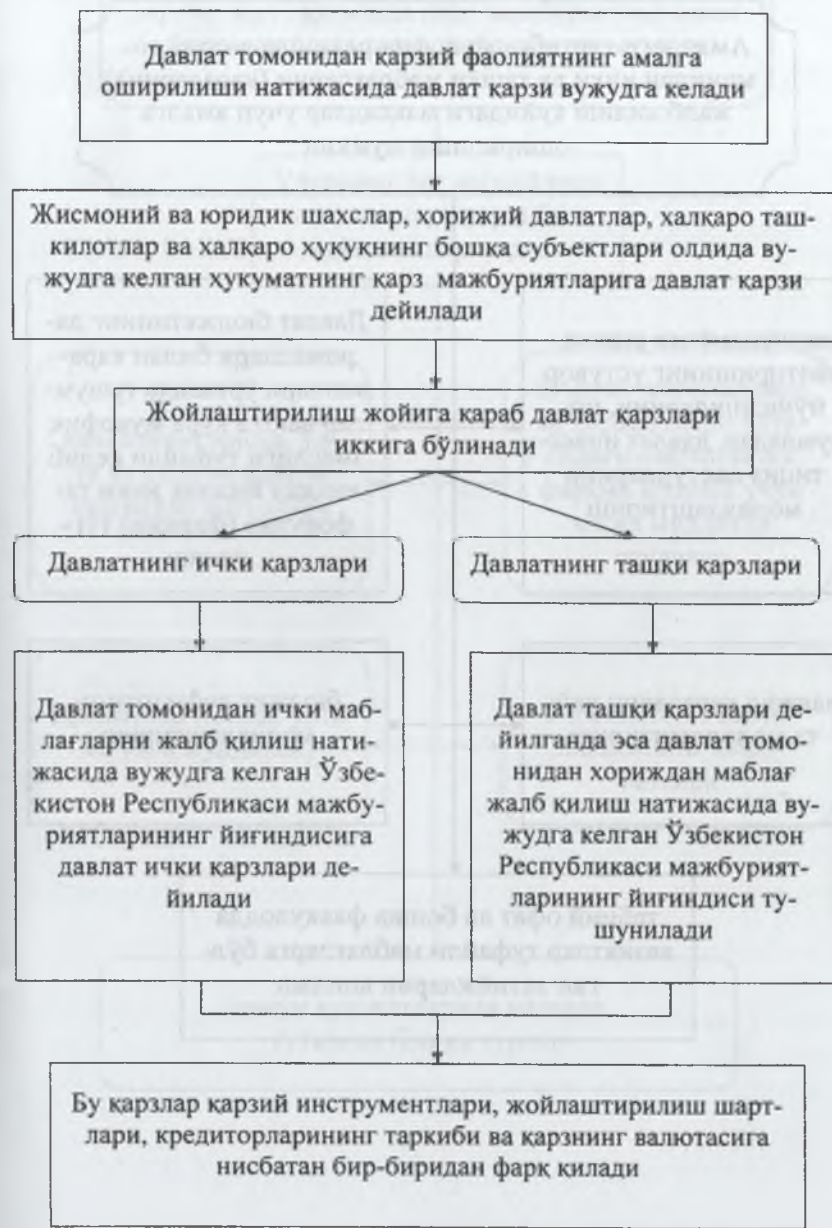
8.3. Давлат кредитини бошқариш

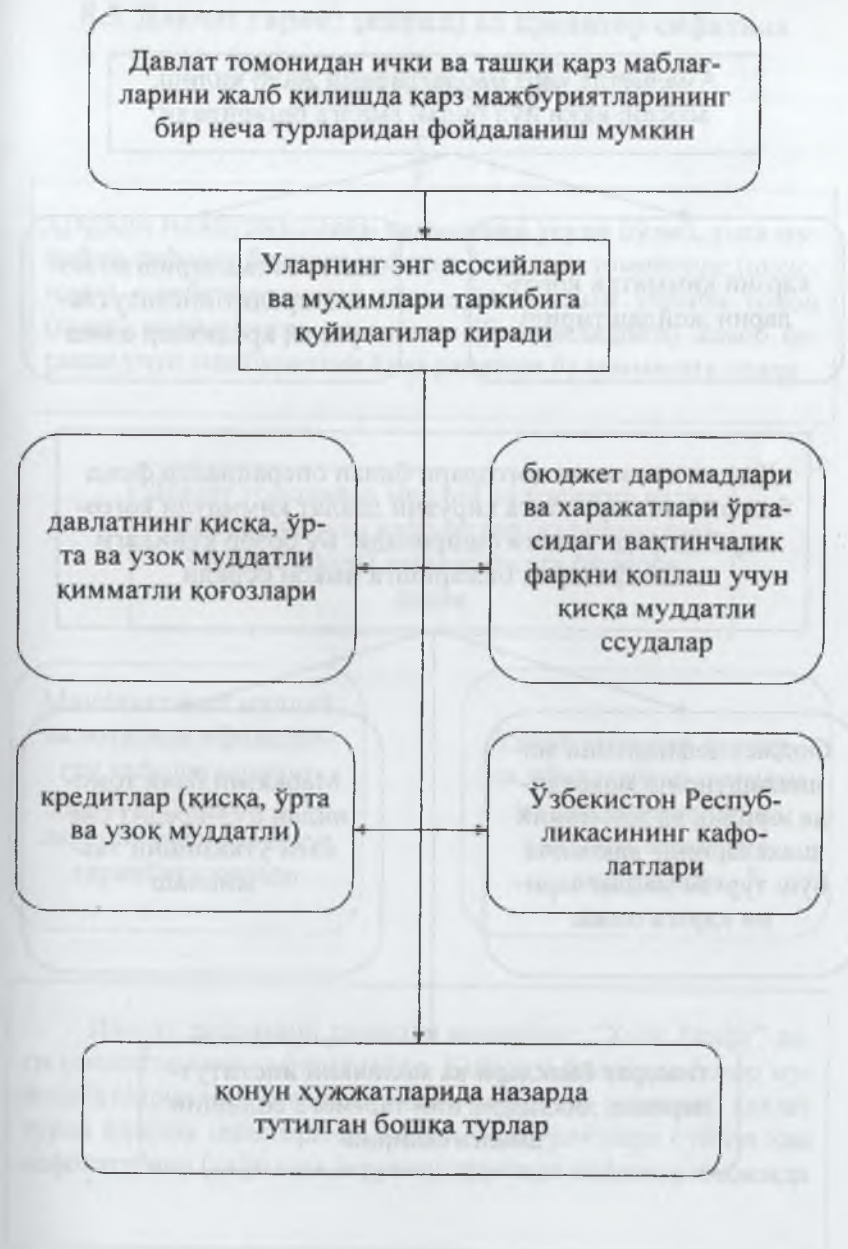
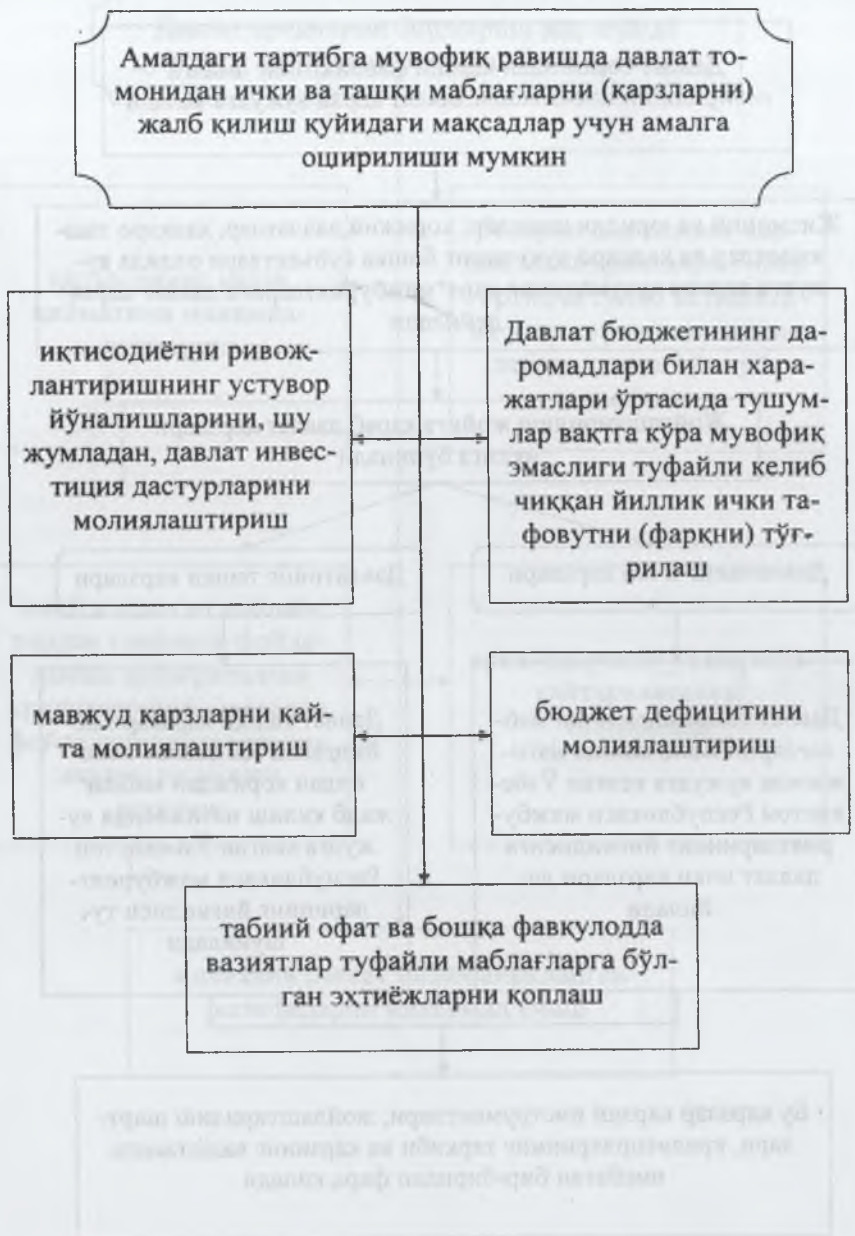

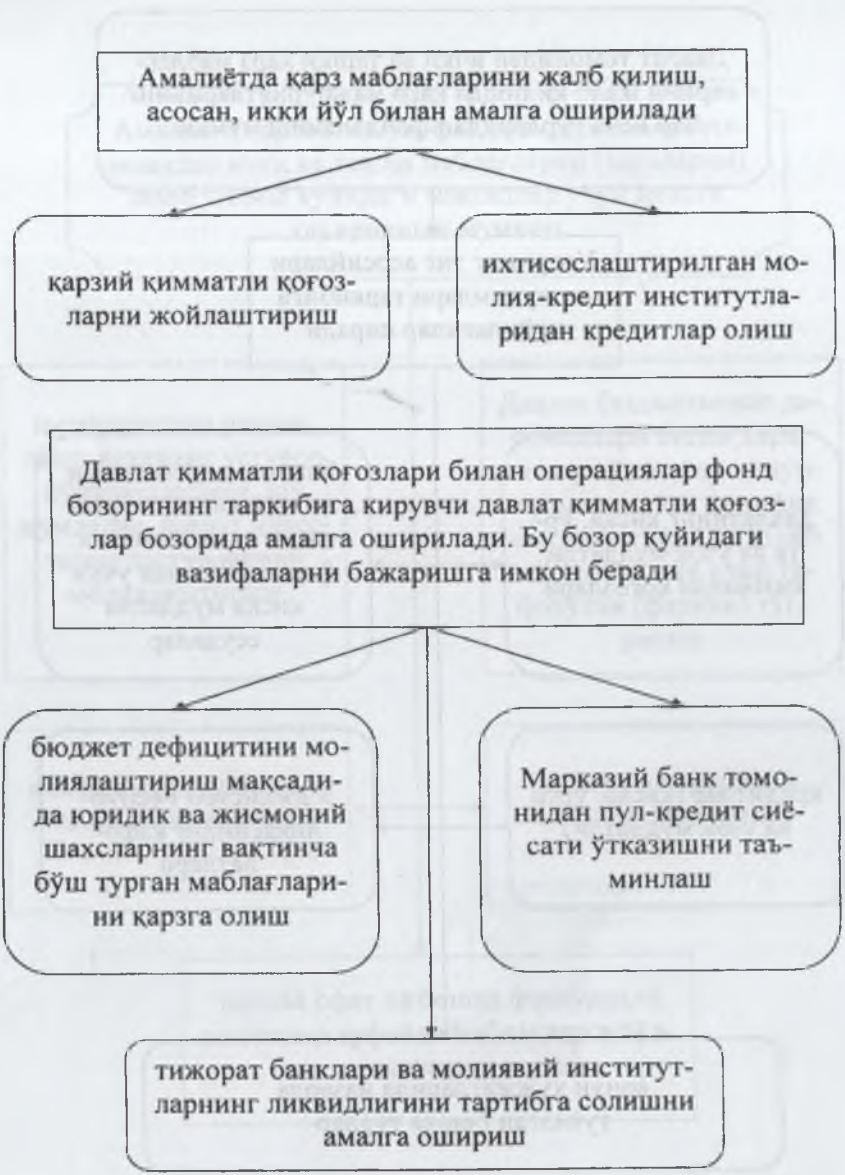
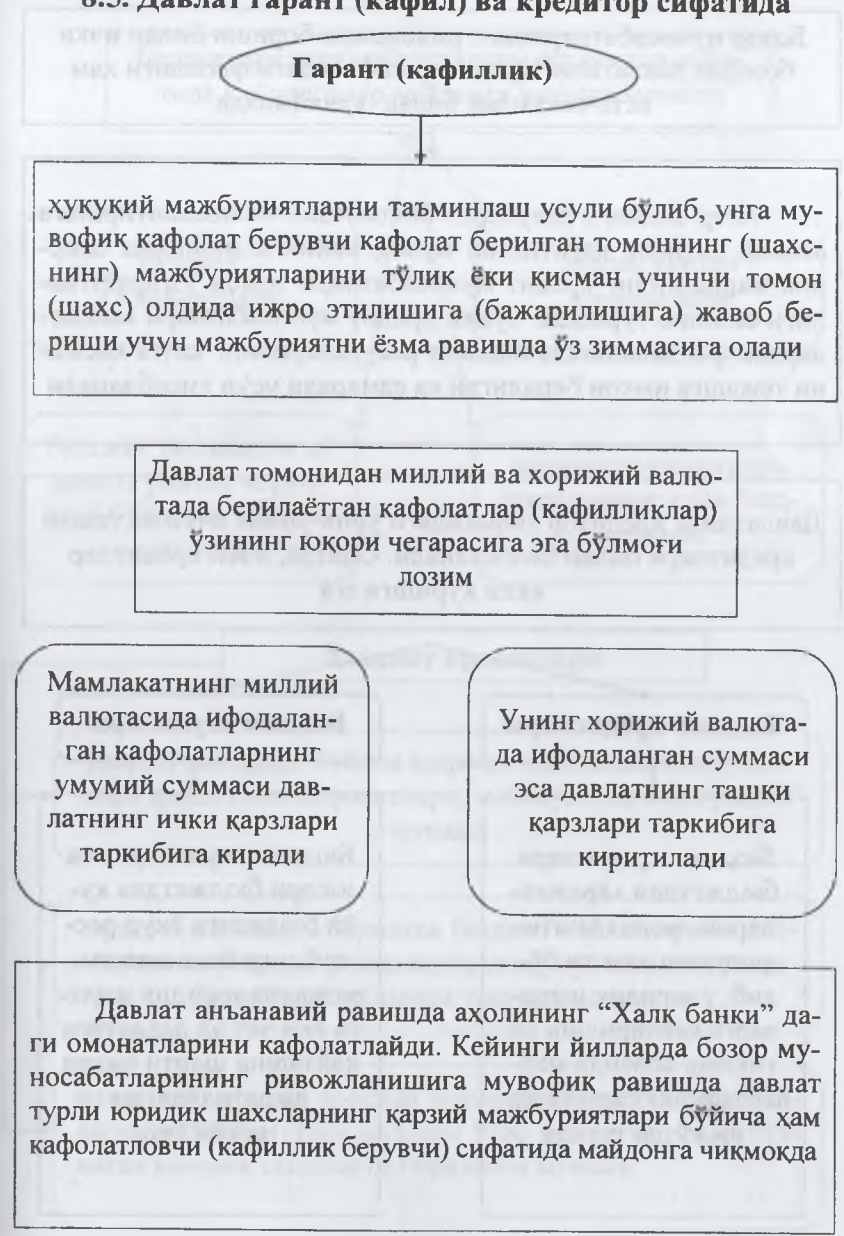

8.4. Давлат қарзи. Ички ва ташқи қарзлар

8.5. Давлат гарант (кафил) ва кредитор сифатида

Бозор муносабатларининг ривожлана бориши билан ички бозорда давлатнинг кредитор сифатидаги фаоллиги ҳам аста-секинлик билан кучаймоқда

Агар олдинги даврларда бюджетдан молиялаштиришга асосий эътибор қаратилган бўлса, кейинги йилларда оғирлик марказининг кредит муносабатлари томон ўзгараётганлиги сезилиб турибди. Чунки кредит муносабатлари маблағлардан фойдаланишда бюджет ресурсларининг катта қисмини тежашга имкон берадиган ва самарали усул ҳисобланади

Давлатнинг кредитор сифатидаги ўрни унинг ички ва ташқи кредитлари билан белгиланади. Одатда, ички кредитлар икки кўришга эга

Бюджет кредитлари

Бюджет кредитлари бюджетдан харажатларни молиялаштиришнинг шакли бўлиб, у юридик шахсларга қайтарилиш ва тиклаш асосида маблағларнинг берилишини кўзда тутлади

Бюджет ссудалари

Бюджет ссудалари эса юқори бюджетдан қуйи бюджетга ёхуд республика бюджетидан резидент-юридик шахсга ёки чет эл давлатига қайтариш шarti билан ажратиладиган маблағдир

Бюджетдан қарз маблағларини олувчилар сифатида қуйидагилар майдонга чиқиши мумкин

бюджет ташкилотлари

давлат унитар корхоналари

бюджет ташкилоти ва давлат унитар корхонаси бўлмаган юридик шахслар

ижроия ҳокимият органларининг қуйи бюджетлари

Бюджет кредитлари

уларни қайтариш бўйича ижрони таъминлашнинг усуллари фақат банк кафолатлари, мол-мулк гарови бўлиши мумкин

юридик шахсларга берилган бюджет маблағларини қайтариш ва улардан фойдаланганлик учун ҳақини тўлаш бюджет тўловларига тенглаштирилади

фақат қайтарилиш асосида олдин берилган бюджет маблағлари бўйича тўлов муддати ўтиб кетган қарзлари бўлмаган юридик шахсларга берилиши мумкин

Молия вазирлиги келгуси йил учун бюджет лойиҳаси тайёрланаётган пайтда ташкилотларга берилиши мумкин бўлган бюджет кредитларининг умумий ҳажмини аниқлайди ва инвестицион лойиҳаларнинг танловини (конкурсини) ўтказиш учун келгуси молия йилининг бошланишидан тўрт ой олдин уларни тегишли вазирликларнинг ихтиёрига етказиши

Лойиҳаларни танловга тақдим этиш жараёнида бюджетнинг марказлаштирилган инвестицион ресурсларини танлов асосида жойлаштиришда инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолашда талаб қилинадиган ҳужжатларга қўшимча равишда яна қуйидагилар тақдим қилиниши лозим

ижроия ҳокимият органларининг импорт бўйича сотиб олиниши режалаштирилаётган асбоб-ускунанинг мамлакат корхоналарида тайёрлашнинг иложи йўқлиги ва уларни импорт бўйича сотиб олишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги хулосаси

ссудаларни қайтаришни таъминлаш манбалари кўрсатилган ҳолда қарз маблағларини тўлиқ қайтаришнинг молиявий ҳисоб-китоблари

аванс тўловларини амалга ошириш учун даъвогарда ўз маблағлари борлигининг тасдиқланганлиги

Бюджет ссудалари

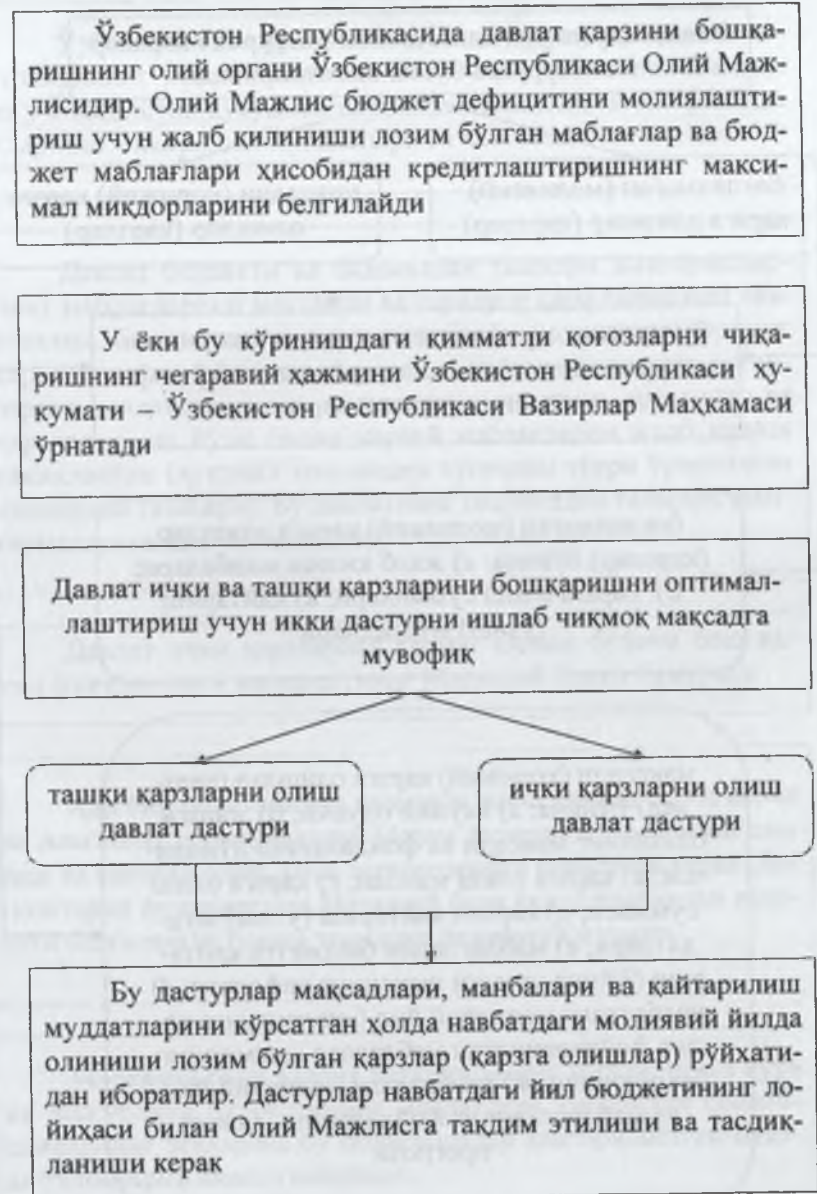
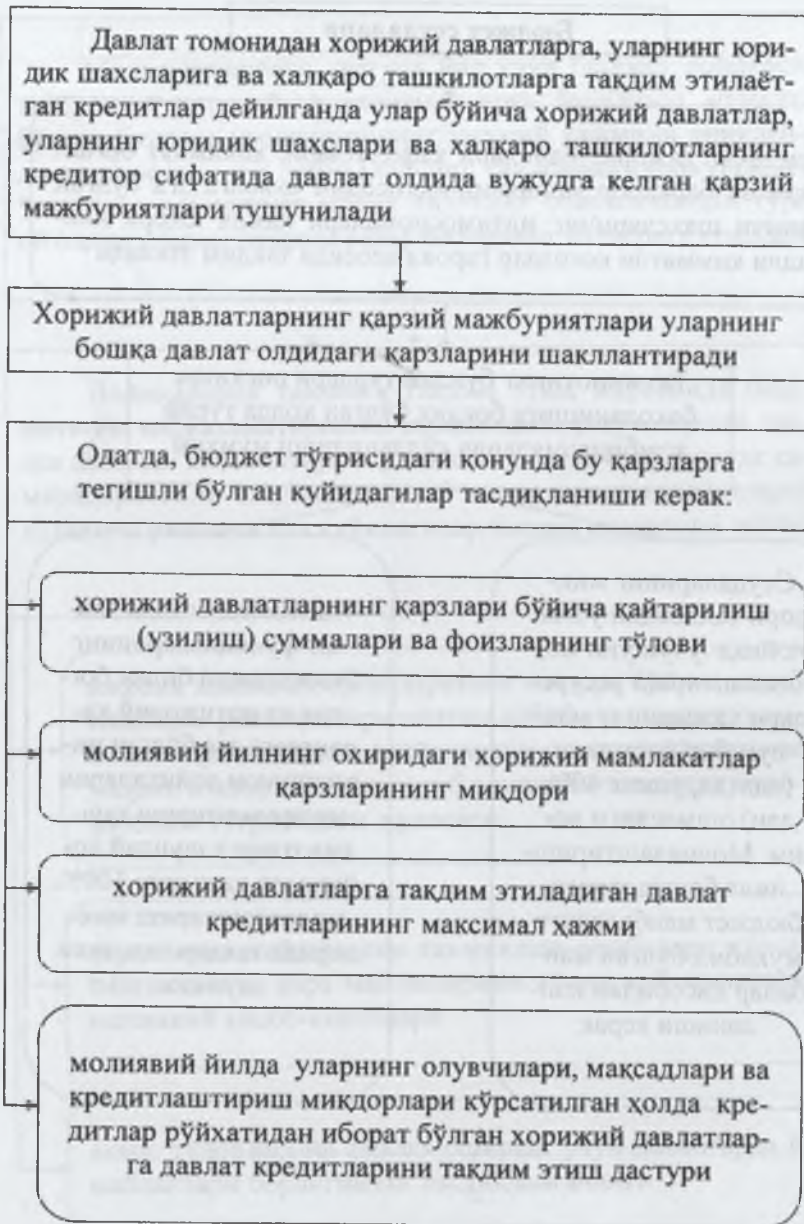
мамлакат тижорат банклари кафолатлари, ҳокимият органлари ва барқарор молиявий-иқтисодий аҳволга эга бўлган учинчи шахсларнинг илтимосномалари ҳамда юқори ликвидли қимматли коғозлар гарови асосида тақдим этилади

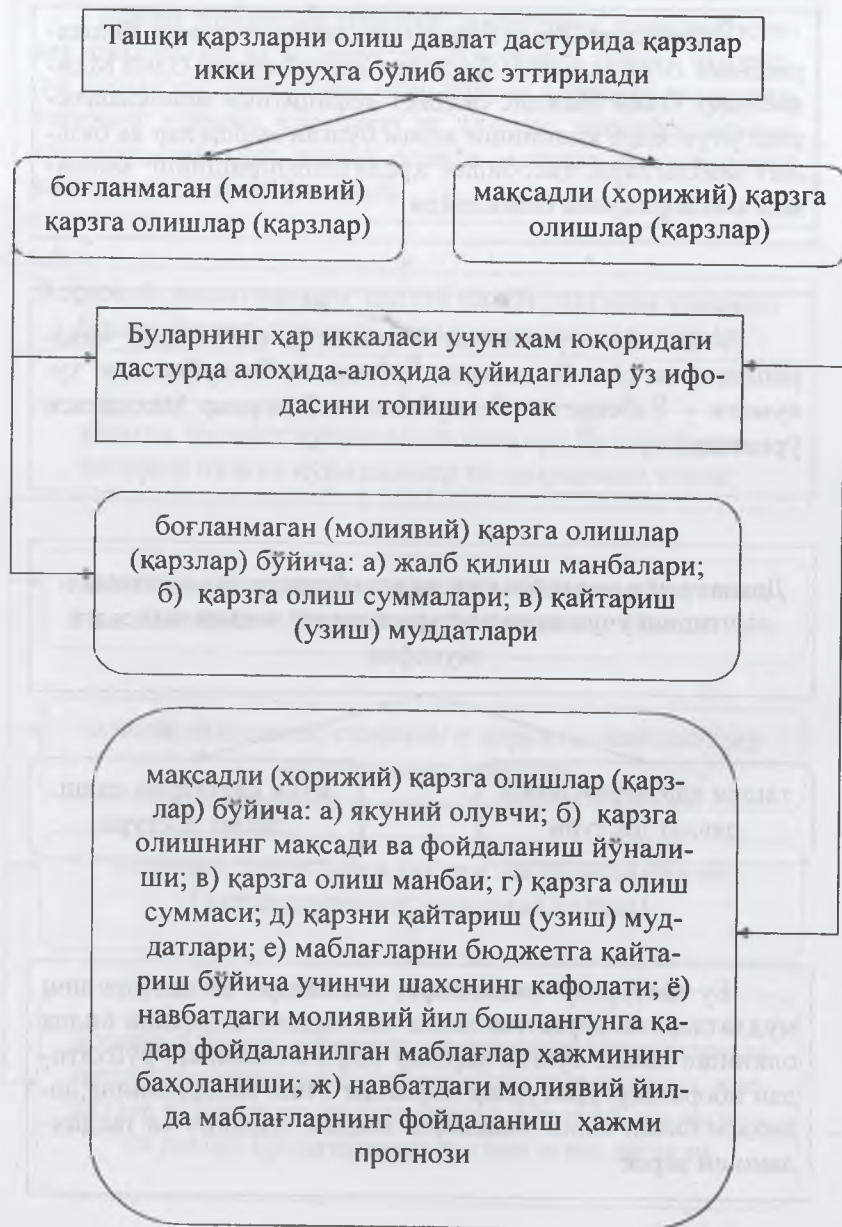
Таъминотнинг бундай турлари рискнинг баҳолалишига боғлиқ бўлган ҳолда турли комбинацияларда қўлланилиши мумкин

Ссудаларнинг миқдори танловдан ўтган лойиҳа учун уни молиялаштириш ресурслари ҳажмининг маълум бир қисмидан (одатда, унинг 40% дан) ошмаслиги лозим. Молиялаштиришнинг бошқа қисми бюджет манбаларига муқобил бўлган манбалар ҳисобидан қопланиши керак

Ижтимоий соҳада давлат функцияларининг бажарилиши билан боғлиқ ва нотижорий характерга эга бўлган инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш ташкилотларга шундай лойиҳалар ҳажмини 100% молиялаштириш миқдоридан тақдим этилиши мумкин

8.6. Давлат қарзларини бошқариш

Ўзбекистон Республикаси номидан давлат қимматли қоғозларининг ягона эмитенти Молия вазирлиги ҳисобланади ва у Ўзбекистон ҳукумати томонидан аниқланган чегараларда уларнинг чиқарилиш муддатлари ва ҳажмини белгилайди

Давлат бюджети ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг маблағларини мақсадли ва барқарор сарфланишини таъминлаш, бюджетдан молиялаштирилаётган ташкилотларнинг қарзларини камайтириш мақсадида ижроия ҳокимият органларига давлат қимматли қоғозларини чиқариш, кредитлар ва қарзлар олиш йўли билан қарзий маблағларни жалб қилиш тақиқланган (ҳукумат томонидан тўғридан-тўғри ўрнатилган ҳоллардан ташқари). Бу давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларига ҳам тегишлидир

Давлат ички қарзларига хизмат қилиш бўйича бош вакил функциясини мамлакатнинг Марказий банки бажаради

Ҳар бир облигацияни чиқариш эмиссиясида барча ягона ва жамланма сертификатлар Молия вазирлиги томонидан сақлаш ва ҳисобга олиш учун депозитарийга берилиши керак. Депозитарий функциясини Марказий банк ёки у томонидан ваколати белгиланган бошқа ташкилот бажариши мумкин

Марказий банк Молия вазирлигининг топшириғига кўра ва республика бюджетининг маблағлари ҳисобидан облигацияларнинг эгаларига бу облигациялар қайтарилаётган пайтда тўловларни амалга оширади

9.1. Суғуртанинг иқтисодий моҳияти

Суғурта фуқаролар ва корхоналарнинг мулкӣ ва шахсий номулкий манфаатларини ҳимоя этувчи самарали восита сифатида инсоният тараққиётининг барча босқичларида мавжуд бўлган. Бизгача етиб келган манбаларга қараганда, дастлабки суғурта шартномалари бундан VI-VII аср муқаддам Византия ерларида пайдо бўлган. Баъзи олимлар, хусусан, профессор Ҳ.Р. Собиров суғуртанинг вужудга келиши билан боғлиқ муаммога ўз муносабатини билдириб, шундай деб ёзади: “Суғурта тушунчаси пул ва кредит тушунчаларидан олдин шакллана бошлаган. Дастлабки жамоа тузуми даврида ҳар бир оила ҳаёт учун энг зарур озик-овқат захираларини ғамлаш заруриятини тушуна бошлаганда, захиралар етарли бўлмаса ёки бирор ҳодиса туфайли қўшимча моддий неъматларга эҳтиёж сезилса, қўшнилардан қарз олинган, бузилган иморатлар ҳашар йўли билан тикланган”²⁴. Тўғри, суғурта ҳимоя воситаси сифатида пул ва кредит тушунчаларидан олдин пайдо бўлиши мумкин. Суғурта захиралари натура шаклида шаклланган. Бу анча қийинчиликларни келтириб чиқарган. Чунки, захираларни натура шаклида жамғариш уларни узоқ муддат сақлаш имкониятини бермаган. Товар-пул муносабатларининг пайдо бўлиши суғурта захираларини пул кўринишида шакллантиришга замин яратган.

Маълумки, пулнинг асосий функцияларидан бири тўлов вазифасини бажаришидир. Пулнинг пайдо бўлиши муносабати билан суғурта захирасига йиғиладиган суғурта мукофотлари пул кўринишида тўланадиган бўлган. Ҳозирги кунда суғурта захираларини фақат пул кўринишида шакллантирилиши қонунда белгилаб қўйилган. Суғурта мукофотлари ҳам пул кўринишида тўланади.

Суғурта мустақил иқтисодий категория сифатида пул муносабатлари тизимида муҳим ўрин тутаети. У молия, кредит каби иқтисодий категориялар билан ҳаммабҳам боғлиқдир. Молия ялпи ички маҳсулотни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижасида вужудга келадиган мақсадли пул фондларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ пул муносабатларини ифодаласа, кредит аҳоли, корхона ва ташкилотлар ихтиёридаги вақтинча бўш турган маб-

²⁴ Собиров Ҳ.Р. Ўзбекистон суғурта тарихидан – “Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси” журнали, 2000 йил №10, 57-б.

Давлатнинг қимматли қоғозларини тартибга солиш ҳукуматнинг Молия вазирлиги ва Марказий банк билан ҳамкорликдаги энг муҳим ва масъулиятли функцияларидан биридир

Амалиётда давлатнинг қимматли қоғозларини тартибга солиш чораларини шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин

“оловли” чоралар

хорижий қарзга олиш

молиявий бозорнинг чегарасидан четга чиқувчи чоралар

Қайта молиялаштириш ва ломбард ставкаларини ошириш, қимматли қоғозлар бозори ва валюта бозорида Марказий банкнинг интервенцияси

Қимматли қоғозлар бозорига таъсир кўрсатиш учун қарз олишнинг ўзи эмас, балки кредитларнинг олиниши тўғрисида ишонч бўлишининг ўзи етарлидир

Хусусан, солиқ тизими ва солиқларнинг ундрилишини тартибга солиш, бюджет дефицитини қисқартириш, иқтисодийнинг ўсишига эришиш ва х.к.лар

Давлат қарзларини бошқариш мамлакат иқтисодий ўсишининг суръатлари ва сифатига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган Ўзбекистон Республикаси бюджет сиёсатининг муҳим қисми бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда давлат қарзларини бошқаришда аниқ бир концепцияга эга бўлиш алоҳида аҳамият касб этади

лағларни жалб этиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ пул муносабатлари йиғиндисидир. Суғурта олдиндан кўриб бўлмайдиган табиий ва бошқа ҳодисалар рўй бериши натижасида кўриладиган зарарларни қоплаш билан боғлиқ мақсадли пул фондларини шаклланиши ва улардан фойдаланиш бўйича пул муносабатлари йиғиндисидир.

Илмий ва иқтисодий адабиётларда суғуртанинг иқтисодий моҳиятини ёритишда турлича ёндашувлар мавжудлигини кўриш мумкин. Масалан, профессор Ҳ.Р. Собиров тушунчасига куйидагича таъриф беради: “кўпчилик адабиётларда суғурта сўзи хавф-хатар, даҳшат, ваҳима маъносида ишлатилади, чунки кўрсатилган табиий офатлар ва бахтсиз ҳодисалар натижасида жамият ҳаётига моддий зарар етказилади. Лекин суғурта деганда ана шу руҳий ҳолатлар эмас, балки булар орасида вужудга келган ва пайдо бўлиши мумкин бўлган фавкулдда зарарлар ва уларни кучини қирқишга қаратилган тadbирлар, зарар натижасида вужудга келган камомаднинг ўрнини тўлдириш, бу йўналишда юзага келадиган суғурталовчи ташкилотлар ва суғурталанувчилар ўртасидаги муносабатлар кўзда тутилади”²⁵. Фикримизча, бу ерда келтирилган таъриф суғуртанинг иқтисодий моҳиятини тўлиқ очиб беролмайди. Бунинг устига профессор Ҳ.Р. Собиров томонидан юқорида берилган таъриф узундан-узоқ бўлиб, суғуртанинг моҳиятини тезда илғаб олишни қийинлаштиради. 2002 йилнинг 5 апрелида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган “Суғурта фаолияти тўғрисида” ги қонуннинг 3-моддасида шундай дейилади: “Суғурта деганда юридик ёки жисмоний шахслар тўлайдиган суғурта мукофотларидан шакллантириладиган пул фондлари ҳисобидан муайян воқеа (суғурта ҳодисаси) юз берганда ушбу шахсларга суғурта шартномасига мувофиқ суғурта товонини (суғурта пулини) тўлаш йўли билан уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш тушунилади”²⁶. Суғурта тушунчасига берилган бу таъриф россиялик иқтисодчи, профессор Б.Ю.Сербиновский берган таърифга яқиндир: “суғурта юридик ва жисмоний шахслар тўлайдиган суғурта бадаллари (мукофотлари)дан шаклланидиган пул фондлари ҳисобидан муайян воқеа (суғурта ҳодисаси) рўй берганда ушбу шахсларнинг мулкӣ манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича муносабатлар тизимидир”²⁷. Аммо шуни ёддан чиқармаслик зарурки, суғурта нафақат юридик ёки жисмоний шахсларнинг мулкӣ манфаатларини

ҳимоя этувчи восита, балки жисмоний шахсларнинг ҳаётига, соғлиғига бахтсиз ҳодисалар содир бўлиши натижасида шикаст етказилганда, уларга суғурта суммаларини бериш йўли билан ҳимоя этувчи воситадир. Шу боис, профессор Б.Ю. Сербиновский берган таърифни ҳам тўлиқ деб бўлмайди. Яна бир иқтисодчи олима Н.В.Бендина суғуртанинг иқтисодий моҳиятини очиб бериш мақсадида куйидагиларни таъкидлайди: “юридик ва жисмоний шахслар зарар кўрганда кўрилган зарарни кўпчилик шахслар ўртасида тақсимлаш орқали уни қоплаш усулидир”²⁸. Ушбу олиманинг фикри эътиборни ўзига тортганини эътироф этиш жоиз. Дарҳақиқат, суғурта фонди кўпчилик жисмоний ва юридик шахсларнинг тўлайдиган суғурта мукофотлари ҳисобига шаклланиб, ушбу фондни шакллантиришда иштирок этган шахсларнинг мулкӣ манфаатларига табиий ҳодисалар натижасида зарар етганда, ушбу фонддан суғурта қопламаси берилади. Яна бир марта таъкидлаш лозимки, у фақат шу фондни ташкил этишда қатнашган шахсларгагина берилади. Яъни, бир шахс кўрган зарар кўпчилик ўртасида тақсимланади. Шу маънода, Н.В.Бендина томонидан берилган таъриф суғуртанинг иқтисодий моҳиятини қисман ёритиб бера олади. Бунга ўхшаш таърифларни кўплаб келтириш мумкин. Суғуртанинг иқтисодий моҳиятини теран англаш учун суғуртани иқтисодий категория сифатидаги фундаментал принципларини билиш муҳим аҳамиятга эга. Суғурта иқтисодий категория сифатида куйидаги принципларга асосланади:

а) суғурта рискининг мавжудлиги. Риск бўлмаса, суғурталашга ҳожат қолмайди. Риск – суғуртавий пул муносабатларининг асосини ташкил этади. Хўжалик юритувчи субъектларнинг ва фуқароларнинг ҳаётига турли рисклар доимо таъсир кўрсатиб турадики, бу ўз навбатида ушбу рискларни рўй бериши натижасида юзага келадиган, эҳтимол тутилган зарарлардан ҳимояланиш заруриятини келтириб чиқаради. Рискларнинг юз бериши тасодифийлик характери эга ва у инсон онгига боғлиқ бўлмайди.

б) суғурта муносабатларининг қайта тақсимлаш характери эгаллиги. Гап шундаки, суғуртанинг иқтисодий категорияси ёрдамида корхоналар ва аҳоли даромадларининг бир қисми қайта тақсимланади. Молия категориясидан фарқли ўларок, суғурта ялпи ички маҳсулотни бирламчи тақсимланишида иштирок этмайди, балки иккиламчи тақсимланишида иштирок этади. Корхоналар ва аҳоли даромадлари бир қисмини қайта тақсимланиши натижасида қатъий мақсадли йў-

²⁵ Собиров Ҳ.Р. Суғурта: 100 савол ва жавоб.-Т.: “Меҳнат” нашриёти, 1998 йил. 8-9-бетлар.

²⁶ “Суғурта фаолияти тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси қонуни.-“Халқ сўзи” газетаси, 2002 йил, 28 май.

²⁷ Сербиновский Б.Ю. Страховое дело. – М “Феникс”, 2000 г. 7 стр.

²⁸ Бендина Н.В. Страхование – М “Приор”, 2000 г. стр 3

налишда фойдаланиладиган суғурта фонди шаклланади. Бу хусусият суғуртани молия категорияси тушунчасига мос келишини билдиради.

в) зарарларни муайян макон ва замонда тақсимланиши. Зарарларни худудлараро тақсимлаш объектларни суғуртага олиш етарли даражада қамраб олинганда рўй беради. Зарарларни маълум бир вақтда тақсимлаш суғурта ходисаларнинг нотекис содир бўлиши билан изоҳланади. Ҳақиқатан ҳам бир пайтда барча объектларни ўз ичига қамраб олган суғурта ҳодисаси юз бериши амри маҳол. Тажрибанинг кўрсатишича, суғурта ходисалари муайян бир даврда рўй бермаслиги, аммо бошқа йили рўй бериши мумкин. Шунинг учун, суғурта ташкилотлари ўз зиммаларига олинган мажбуриятларни бажариш мақсадида етарли миқдорда суғурта фондига эга бўлиши даркор.

г) суғурта мукофотларининг қайтарилиш характерига эгаллиги. Суғурта мукофотлари ҳисобидан шаклланган суғурта фондидаги маблағлар фақат суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурталанувчига қайтарилиб бериледи. Суғуртанинг иқтисодий моҳиятини англатувчи бу принцип суғуртани иқтисодий категория сифатида кредит тушунчасига яқинлаштиради. Кредитнинг асосий принципларидан бири ажратилган кредитларнинг ўз вақтида банкка қайтарилишидир.

Юқорида баён этилган принциплар жамламаси суғуртанинг иқтисодий категория сифатидаги моҳиятини очиб беради.

Суғуртанинг иқтисодий табиати унинг функцияларида ўз аксини топади. Молия, кредит каби иқтисодий категориялар билан бир қаторда суғурта ҳам бир қатор функцияларни бажаради. Таъкидлаш лозимки, иқтисодий адабиётларда суғуртанинг функциялари бир неча кўринишда талқин этилади. Масалан, профессор В.М.Родионова раҳбарлигида чоп этилган “Финансы” ўқув қўлланмасида суғурта иккита функцияни бажариши кўрсатиб ўтилган. Бу функциялар қуйидагилардан иборат: қайта тақсимлаш ва назорат функцияси²⁹. Профессор Ҳ.Р.Собиров суғурта қуйидаги функцияларни бажаришини қайд этади: “хавф-хатар, огоҳлантириш, инвестиция, омонат, ахборот”³⁰.

Кўриниб турибдики, профессор. Ҳ.Р.Собиров суғуртанинг 5 та функцияга эгаллигини қайд этади. Лекин бу фикрга тўлиқ қўшилиш қийин. Чунки, бу функцияларнинг баъзилари тегишли баҳс-мунозарани талаб этади. Хусусан, суғуртанинг инвестиция функцияси. Инвестиция суғурта ташкилотлари учун функция эмас, балки асосий суғурта фаолиятига қўшимча равишда амалга ошириладиган фао-

лиятдир. Инвестициясиз ҳам суғурта ташкилотлари фаолият кўрсатишлари мумкин. Аммо, суғурта ташкилотлари вақтинча бўш турган маблағларини инвестиция қилиш орқали қўшимча даромад олади. Функция доимийлик характерига эга ва у ўзгармасдир. Собик совет ҳокимияти даврида давлат суғурта органларининг маблағлари инвестиция қилинмас эди. Бозор муносабатларига ўтиш туфайли суғурта ташкилотларида инвестиция фаолияти билан шуғулланишга имконият туғилди. Шунинг учун инвестицияни суғуртанинг функцияси бўла олмайди, деб тасдиқлаш мумкин.

Айни шундай фикрларни ахборот функцияси ҳақида ҳам гапириш ўринлидир. Суғурталанувчиларга суғурта ташкилотлари ҳақида маълумот бериш бу суғуртанинг ахборот функцияси мавжудлигини англатмайди. Суғурта ташкилотларининг тижорат сирига кирувчи маълумотлари умуман ахборот сифатида берилмайди. Суғуртага ахборот функцияси хослиги унчалик ҳам ўз исботини топмаган.

Суғурта қуйидаги функцияларни бажаради:

- суғурта фондини ташкил этиш билан боғлиқ функция;
- суғурта фондидан фойдаланиш билан боғлиқ функция;
- назорат функцияси.

Юқорида қайд этилган функциялар суғурта фаолиятида доимий ҳисобланади ва ҳар қандай шароитда ўзгармасдир. Суғурта фаолиятини амалга ошириш учун, албатта, суғурта ташкилотига етарли миқдорда пул маблағлари фонди бўлиши лозим. Агар, суғурталовчи пул фондини, яъни суғурта фондини ташкил этмаса, унинг молиявий аҳволи мураккаблашиши тайин. Ташкил этилган суғурта фондининг маблағлари катъий мақсадли характерга эга бўлиб, суғурта ходисалари рўй берганда қоплама бериш учунгина ишлатилади. Суғурта фондининг маблағларини махсус ваколатли давлат органи белгилаган тартибда ва шартларда инвестиция қилишдан ташқари бошқа мақсадларда ишлатиш ман этилади. Суғурта фонди маблағлари давлат томонидан олиб қўйилиши ва солиққа тортилиши мумкин эмас.

Суғурта ихтиёрий ва мажбурий шаклларда амалга оширилади. Ихтиёрий суғурта турлари бўйича хизматлар жисмоний ва юридик шахсларга, уларнинг розилиги билан кўрсатилади. Ихтиёрий суғурта турларига юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки суғуртаси, транспорт воситалари суғуртаси, ҳаёт суғуртаси, молиявий ва тадбиркорлик рисклари суғуртасини мисол тариқасида келтириш мумкин. Ихтиёрий суғуртадан фаркли равишда мажбурий суғурта қонunchилик ҳужжатларига асосан ўтказилади ва бунда кўрсатилган юридик

²⁹ Финансы. Учебник. Под ред. проф. Родионовой В.М. – М.: “Финансы и статистика”, 1992 г.

³⁰ Собиров Х.Р. Суғурта: 100 савол ва жавоб. – Т.: “Мехнат”, 1998 йил 16-бет.

ҳамда жисмоний шахсларнинг манфаати уларнинг иродасидан қатъий назар, мажбурий суғурта қилинади. Масалан, транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлиги суғуртаси мажбурий шаклда амалга оширилади. Бундан ташқари, умумий фойдаланишдаги ҳаво, темир йўл, автомобиль транспортидаги йўловчилар ҳам мажбурий суғурта қилинади. Шу ерда алоҳида таъкидлаш зарурки, мажбурий суғурта турлари билан бир қаторда мажбурий давлат суғурта турлари ҳам мавжуд. Жумладан, Ички ишлар вазирлиги, Мудофаа вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Давлат божхона қўмитаси ҳарбий хизматчилари бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилинадилар. Шунингдек, Давлат солиқ органлари ходимлари ҳам мажбурий давлат суғуртасига олинади. Мажбурий давлат суғуртаси бўйича суғурта хизмат ҳақлари – суғурта мукофотлари Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Суғуртанинг иқтисодий моҳияти ҳақида фикр юритар эканмиз, суғуртанинг мақсад ва вазифалари мустақиллик йилларида том маънода ўзгарганлигини таъкидлаш жоиз. 2008 йилнинг 1 январь ҳолатига Ўзбекистонда 26 та суғурта ташкилоти фаолият кўрсатапти. Эътироф этиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 31 январдаги “Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармониға мувофиқ, мулк шаклидан қатъий назар, ҳамма суғурта ташкилотлари, 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб 3 йил муддатга даромад (фойда) солиғини тўлашдан озод этилди³¹. Фармонда кўрсатилганидек, солиққа тортишдан бўшаб қолган пул маблағлари биринчи навбатда суғурта ташкилотларини моддий-техника базасини мустаҳкамлашга сарфланган. Шунингдек, ушбу пул маблағлари минтақаларда суғурта агентликлари тармоқларини кенгайтиришга, кадрларни тайёрлаш ва малакасини оширишга йўналтирилган. Шундай йул тутилиши мамлакат суғурта бозорининг ривожланишига катта имкониятлар яратди.

9.2. Суғуртанинг ривожланиш босқичлари

Суғурта кишилиқ жамиятининг турли босқичларида мавжуд бўлган ва узоқ тарихга эга. Суғурта инсоният ва унинг мол-мулкни

ишончли ҳимоялашнинг муҳим воситаси сифатида ўз ривожланиш тарихида икки босқични бошидан кечирган.

1. Тижоратга асосланмаган суғурта.

2. Тижоратга асосланган суғурта.

Тижоратга асосланмаган суғурта ибтидоий жамоа, қулдорлик ва феодал жамиятларига хос бўлиб, унда суғурталовчилар иттифоқи ўз олдига фойда олишни мақсад қилиб қўйишмаган.

Ибтидоий жамоа тузумида қабила шаклида турмуш кечирган инсонлар қурғоқчилик ва бошқа табиий офатлардан сақланиш учун озиқ-овқат, сув захираларини шаклантирганлар. Кейинчалик, қўл меҳнатининг такомиллашиши ва ишлаб чиқариш жараёнида асбоб-ускуналардан фойдаланиш (техник, ижтимоий хавф-хатарлар) ва аста-секинлик билан табиий бойликларни саноат усулида ўзлаштирилиши қўшимча хавф-хатарларни: ишлаб чиқариш, техник омилларни пайдо бўлишига олиб келди.

Дастлаб, инсонлар турли табиий офатлар ва бошқа олдиндан кўриб бўлмайдиган ҳодисалар рўй беришини олдини олиш мақсадида худоларга сиғинишган. Стихияли ҳодисаларнинг рўй бериши, бу табиий ҳол эканлигини англаган инсонлар қулдорлик давридаёқ, ёнгин, қурғоқчиликдан сақланиш учун натура шаклидаги суғурта фондларини ташкил этишган.

Тарихий ҳужжатларга кўра, нотижорат суғуртанинг дастлабки шакллари, эрамиздан 2000 йил олдин Вавилон подшоҳи Хаммурапи қонунларида, шунингдек, Форс кўрфази, Қадимги Греция ва Миср, Қадимги Римдаги савдогарларнинг ўзаро тузган битимларида ўз аксини топган. Бу битим шартларига мувофиқ, умумий қарвон сафида савдо қилувчи савдогарлардан бирортаси стихияли ҳодисалар ёки қароқчилар ҳужуми оқибатида зарар кўрса, бу зарарлар бошқа савдогарлар томонидан қопланиши белгиланган. Бу даврларда махсус суғурта ташкилотлари бўлмаган ва суғурта бадаллари тўланмаган.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш натижасида суғуртанинг мазмуни такомиллашиб, унинг янги турлари пайдо бўлган. Хусусан, Қадимги Римда касбий (савдогарлар, хунармандлар, ҳарбийлар) ва диний белгиларга кўра, ўз уставларига эга бўлган коллегия, иттифоқлар бўлган. Коллегия ёки иттифоқ аъзолари суғурта бадалларини тўлашган ҳамда Уставда қайд этилган шартларда кўрилган зарарни қоплаш учун қопламалар олиш ҳуқуқига эга бўлган. Қадимги Римда эрамиздан 133 йил олдин Ланувийлар коллегияси ташкил топган ва фаолият юритган.

³¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. – “Халқ сўзи” газетаси, 2002 йил 1 февраль.

Ланувийлар Уставига мувофиқ, унга аъзо бўладиган шахслар 100 систерн миқдорида кириш бадалини тўлашган. Ойлик бадал суммаси – 5 ассани ташкил этган. Мабодо, коллегия аъзоси вафот этса, унинг меросхўрига 300 систерн ажратилган. Агар, коллегия аъзоси ўзини-ўзи ўлдирса ёки вафот этиш арафасида ойлик бадаллар тўлаш муддати 6-10 ой чўзилган бўлса, бундай ҳолатда унинг меросхўрларига суғурта суммаси тўланмаган.

Қадимги Римда нотижорат суғуртанинг ривожланганлигига яна бир мисол келтириш мумкин. Ҳарбий коллегияга аъзо бўлган шахслар кассага 750 динарий (1 динарий 4 систерн) тўлашган. Бу бадал бир маротаба тўлиқ тўланмасдан, ой-ой тўланишига рухсат этилган. Тўланган бадал эвазига, коллегия аъзоси хизмат юзасидан кўтарилса, унга 500 динарий; бошқа легионга ўтказилганда 500 динарий; вафот этса, унинг меросхўрига 500 динарий тўланган.

X-XIII асрларда суғурта гильдия ва цехлар томонидан амалга оширила бошланди. Масалан, X асрда Англияда гильдия аъзоларига тегишли ўғирланган ҳайвонларни қоплаш учун англосаксония Гильдияси ташкил этилган. XI асрда Данияда гильдия аъзолари, улардан қайси бири кема авариясига учраса ёки асирга тушса, унга умумий касса ҳисобидан зарар қопланган ёки асирдан қутқариш учун сотиб олинган. Кейинчалик гильдия суғуртаси ҳимоя қилувчи ва касбий гильдияларга бўлинишган. Ҳимоя қилувчи гильдиялар ўз аъзоларининг мол-мулкни турли хавф-хатарлардан ҳимоя қилишган.

Хунармандчилик билан шуғулланувчи шахслар цехларга бирлашишган. Цех ўз аъзоларига бахтсиз ҳодисалар рўй берганда, қариллик туфайли меҳнат қобилиятини йўқотганда ва вафот этганда ёрдам кўрсатган. Цех ҳалок бўлган аъзосининг оиласини боқиш мажбуриятини олган.

Нотижорат шаклдаги суғурта Қадимги Русда ҳам мавжуд бўлган. Жумладан, агар округ ҳудудида ўлим ҳодисаси рўй бериб, қотил аниқланмаса: князлик эркаги учун-80 гривен (1 гривен-409,536 гр. оғирликка эга кумуш қўйилмаси), оддий фуқаро учун эса-40 гривен қоплама тўланган.

1. Европада тижорат суғуртаси пайдо бўлишининг биринчи босқичлари (XV-XVI аср охири).

2. Тижорат суғуртаси ривожланишининг иккинчи босқичи (XVI асрнинг охири-XX асрнинг охири).

3. Тижорат суғуртасининг учинчи босқичи (XX асрнинг охири-XX асрнинг ўрталари).

Тижорат суғуртаси пайдо бўлишининг биринчи босқичида суғурта хизмати олди-сотди объектига айланди; иккинчидан, суғурта фаолияти шаклланаётган бозор ҳужалигининг муҳим тармоғига айланди; учинчидан, суғурта битимлари шартнома асосида тузиладиган бўлди.

XV асрда Италияда суғурта операцияларини амалга ошириш орқали фойда олиш, денгиз орқали юк ташиш амалиётида жорий этилган. Ўша даврда Ўрта ер денгизи орқали юкларни ташишда Италия устун мавқега эга бўлган. Денгиз суғуртаси ривожланганлигини, 1393 йилда биргина нотариус орқали бир ҳафтада 80 та суғурта шартномаси тузилганлиги билан тушунтириш мумкин.

Бу даврларда денгиз суғуртаси Испания ва Португалияда ҳам тараккий эга бошлаган. Биринчи суғурта полиси 1347 йилда Барселонада берилган. 1468 йилда денгиз суғуртаси бўйича Венеция кодекси яратилади.

Кейинчалик, XVI асрга келиб денгиз суғуртаси бўйича хизмат кўрсатиш Англияга кўчади. 1601 йилда бу ерда денгиз суғуртасида юзага келадиган низоларни кўриб чиқадиган судлар ташкил этилган. XVI асрда саноат ишлаб чиқаришининг мануфактура шакли ўз ўрнини фабрика шаклига берди. Бу, ўз навбатида, суғурта янада ривожланиши учун катта имкониятлар яратди.

Тижорат суғуртаси шаклланишининг иккинчи босқичида мулк суғуртасининг бир шакли сифатида денгиз суғуртаси асосий тур сифатида ўз мавқеини сақлаб қолди.

Денгиз суғуртаси бўйича дастлабки жамият 1668 йилда Францияда ташкил этилган. XVI аср охирларида Лондонда хусусий суғурталовчиларнинг уюшмаси ташкил этилган. 1871 йилгача ушбу уюшма “Лондон ллойдс” номи билан фаолият кўрсатиб келган. Германиядаги дастлабки суғурта жамиятлари 1765 йилда Гамбург ва Берлинда тузилган.

Денгиз суғуртасини пайдо бўлиши ва ривожланишига стихияли ҳодисалар, қурғоқчилик таъсир кўрсатган бўлса, Европа мамлакатларидаги урбанизация мулк суғуртасининг бошқа турларини вужудга келишига олиб келган. 1666 йилда Лондонда катта ёнғин бўлган ва натижада 70,0 минг киши ҳалок бўлган. Бу Европада ёнғиндан суғурталашни пайдо бўлишига шароит яратган. Англияда кўплаб ёнғиндан суғурталаш билан шуғулланувчи жамиятлар барпо этилган.

Германияда дастлабки ёнғиндан суғурталаш бўйича акциядорлик суғурта жамияти 1812 йилда тузилган.

Ҳаётнинг суғуртаси бўйича биринчи суғурта жамияти “Эквитабл” номи билан 1762 йилда ташкил этилган. 1830 йилга келиб, Англияда ҳаёт суғуртаси бўйича 35 та йирик жамиятлар фаолият кўрсатган. Ҳаётни суғурталаш бўйича дастлабки акциядорлик суғурта жамиятлари 1787 йилда Францияда ташкил этилган. Германияда эса 1806 йилга келиб, ҳаёт суғуртаси бўйича акциядорлик жамияти тузилган.

XVI аср охири ва XX асрнинг бошларига келиб саноат ишлаб чиқарилишининг ривожланиши мулкӣ ва шахсий суғуртанинг тараққий этишини анча тезлаштирди. XX аср охирларида саноат соҳасидаги туб ўзгаришлар, хусусан, ишлаб чиқаришда илмий-техника ютуқларидан, электр энергиясидан кенг фойдаланиш технологик характердаги рискларни келтириб чиқарди.

1776 йили Россияда Давлат банки хузурида суғурта экспедицияси ташкил этилган.

1800 йилда Император фармони билан кема ва товарларни суғурталаш бўйича суғурта жамияти ташкил этилди, бироқ унинг мижозлари бўлмаганлиги учун тугатилган. Бу суғурта жамиятини қўллаб-қувватлаш учун Россия ҳукумати унга энг асосий губерналарда суғурта ишини мутлақ амалга ошириш учун 20 йил муддатга ҳуқуқ берган.

1835 йилда иккинчи-ёнгиндан суғурталаш бўйича жамият тузилган. 1890-1900 йилларга келиб, ўзаро суғурталаш бўйича шаҳар жамиятлари бўлган ва ривожланган. 1909 йилда маркази Петербург шаҳрида бўлган ўзаро суғурталаш жамиятларининг Россия иттифоқи ташкил этилиб, 1914 йилда унинг таркибида 300 га яқин суғурта ташкилоти бўлган. 1894 йилда Россия Ички ишлар вазирлигига суғурта жамиятлари устидан назорат олиб бориш юклатилади. 1917 йилга қадар, Россияда суғурта иши рақобатга асосланган ҳолда ривожланишнинг юқори даражасига эришган эди.

Инсоният тараққиётининг дастлабки босқичларида ҳам суғурта тушунчаси билан боғлиқ муносабатларнинг мавжуд бўлганлиги тарихдан бизга маълум. Ибтидоий жамоа тузумида уруғ ва қабила шаклида ҳаёт кечирган шахслар олдиндан кўриб бўлмайдиган ҳар хил ҳодисалардан сақланиш мақсадида озик-овқат захираларини яратганлар. Айримлар эса, содир бўлган сув тошқинлари ва қурғоқчилик каби нохуш ҳодисаларни худонинг қарғиши деб қабул қилганлар. Нима бўлганда ҳам, ўша даврларда қутилмаган ва беҳосдан бўладиган, бир сўз билан айтганда, инсон иродасига боғлиқ бўлмаган вақеа-ҳодисалар рўй берганда кўриладиган зарарларни қоплаш учун захираларни ташкил этганликлари, шубҳасиз.

Инсоният цивилизацияси бошланган даврдан то бугунги кунгача бир неча минг йиллар ўтди. Аммо, суғуртанинг фундаментал, илмий асосланган принципларидан бири бўлган турли ҳодисалар рўй бериши натижасида кўрилган зарарларни қоплаш мақсадида захираларнинг шакллантирилиши бугунги кунда ҳам сақланиб қолган. Бу, ўз навбатида, бизга суғурта муносабатлари кўп минг йиллик тарихга эга деб таъкидлашимиз учун асос бўлади.

Кўпчилик мутахассислар, жумладан мана шу соҳага яқин баъзи мутахассисларимиз суғуртани ҳимоя воситаси сифатида тушунишади. Ҳақиқатан ҳам шундайми? Суғуртани, фақат фалокат юз бериши натижасида кўрилган зарарни қоплаш нуктаи назаридан ҳимоя воситаси деб талқин этиш унчалик ҳам тўғри эмас. Бунинг боиси, суғурта хоҳ у корхона, ташкилот бўладими ёки фуқароларми, ҳамма учун ҳимоя воситаси бўла олмайди. Демак, кимлар суғурта ҳимоясида бўлиши мумкин? Фақат шундай юридик ёки жисмоний шахслар суғурта ҳимоясига олиниши мумкинки, улар албатта, суғурта захирасини ташкил этишда иштирок этган бўлиши лозим. Соддароқ қилиб айтганда, фуқаро ёки корхоналар маълум бир ҳақ эвазига суғурта хизматини сотиб оладилар. Улар тўлаган ҳақнинг бир қисми суғурта фаолиятини амалга оширувчи махсус ташкилот – суғурта ташкилоти барпо этадиган захира фондида сақланади. Қутилмаган ҳодисалар рўй бериши натижасида кўрилган зиён, шубҳасиз, унинг иштирокида шаклланган суғурта захира фонди ҳисобидан қопланади. Кўриниб турибдики, суғурта ҳимоясига фақат суғурта ташкилоти хизматини сотиб олган шахсларгина муяссар бўлишлари мумкин. Кимки, у юридик ёки жисмоний шахс бўлишидан қатъий назар, суғурта ташкилоти хизмати учун ҳақ тўламаса, яъни суғурта полисини сотиб олмаса, ўз-ўзидан уларга кўрилган зарарларни қоплаш учун маблағ берилмайди.

Суғурта ўзи нима деган саволга жавобан таъкидлаш жоизки, қутилмаган нохуш ҳодисалар рўй бериши натижасида кўрилган зарарни қоплаш учун мақсадли пул захираларини шакллантирилиши ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларга суғурта дейилади. Лекин, айтиш керакки айрим суғурта ҳодисаларини рўй бериши олдиндан маълум бўлади. Масалан, фуқароларнинг ҳаётини суғурта қилишда унинг маълум бир ёшга етиши суғурта ҳодисаси сифатида баҳоланади.

Иқтисоди тараққий этган давлатларда суғурта кундалик ҳаётнинг ажралмас бир бўлагига айланганлигини алоҳида қайд этиш ло-

зим. Бугунги кунда АКШ, Япония ва Европа Иттифоқи давлатларида кўпчилик фуқаролар фақат ўз ҳаётларинигина эмас, балки бутун мол-мулкни, фарзандларини тўлиқ суғурталагани айна ҳақиқатдир. Бу бежиз эмас, албатта. Улар суғуртани «тинч ҳаёт кечириш учун тўлов» деб талқин этишади.

Суғурта ривожланган давлатлар иқтисодиётида муҳим ўрин тутишини қуйидаги рақамлардан ҳам англаб олиш мумкин. Япония ялпи ички маҳсулотида суғурта хизматларининг ҳажми қарийб 12 фоизни ташкил этади. Кунчиқар мамлакат аҳолисининг ярмидан кўпи ўз ҳаётларини суғурта қилишган.

Суғурта мустақиллик йилларида Ўзбекистонда янги босқичга кўтарилди. Агар, ўша собиқ совет даврида мамлакат ичкарасидаги барча суғурта ишлари фақат «Госстрах» деб аталмиш давлат суғурта органлари томонидан амалга оширилган бўлса, бугунги суғурта бозорида 23 та суғурта ташкилоти 150 дан ортиқ суғурта хизматларини кўрсатишмоқда. Чунки, биринчидан, биз ўз мол-мулкимизни суғурталасак, мабодо суғурталанган мол-мулк қутилмаган ҳодисаларни юз бериши натижасида шикастланса, кўрилган зарар миқдори суғурта ташкилоти томонидан қопланади. Демак, ўз мол-мулкни суғурта қилдирган шахс суғурта ташкилоти тўлаган суғурта қопламаси эвазига йўқотилган моддий бойликлар қийматини тиклайди. Агар, суғурталовчи тегишли суғурта қопламасини бермаганида, эҳтимол, зарар кўрган шахс ўз мол-мулки қийматини тиклай олмаслиги мумкин эди.

Иккинчидан, суғурталанган шахсга тўланган суғурта қопламалари ва суммалари солиққа тортилмайди. Амалдаги солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ, фуқаролар ва корхоналар оладиган даромадлар белгиланган тартибда даромад (фойда) солиғига тортилиши лозим, улар учун берилган имтиёзлар бундан мустасно. Аммо, суғурта ҳодисалари рўй бериши натижасида кўрилган зарарларни қоплаш учун суғурта ташкилотлари томонидан тўланган пул маблағлари фуқаро ёки корхоналарнинг даромади сифатида баҳоланмайди.

Учинчидан, корхона ва ташкилотларнинг ўз мол-мулки ёки бошқа манфаатларини ихтиёрий суғурта қилиш билан боғлиқ харажатлари даромад (фойда) солиғи базасидан чиқарилади. Алоҳида таъкидлаш керакки, 2002 йилнинг бошларига қадар корхона ва ташкилотлар ўз мол-мулкни ихтиёрий суғурта қилиш бўйича тўлаган суғурта мукофотлари солиққа тортиладиган базага киритилар эди. Бу ҳолат уларни ихтиёрий суғуртага бўлган манфаатдорлигини янада па-

сайтирар эди. Мамлакатимиздаги мавжуд корхона ва ташкилотларнинг анчагина қисми суғурта ҳимоясига олинмаганлигининг омилларидан бири ҳам ана шунда.

Тўртинчидан, суғурта қилиш йўли билан тўпланган суғурта мукофотларининг катта қисми суғурта захираларида сақланади ва у суғурта ташкилотларини иқтисодиётни турли тармоқларини инвестиция ресурслари билан таъминловчи йирик инвесторга айлантиради. Бир сўз билан айтганда, суғурта ҳимоя воситаси бўлиш билан бирга иқтисодиётни барқарор ривожланишини таъминловчи омиллардан ҳамдир.

Юқорида қайд этилганидек, қутилмаган воқеа-ҳодисаларнинг рўй бериши натижасида кўрилган зарарни қоплаш мақсадида инсонлар ўз ҳаётларини бахтсиз ҳодисалардан, корхона ва ташкилотлар эса табиий ҳамда бошқа хавф-хатарларнинг рўй бериш ҳолатларидан суғурта қилишади.

Умуман, суғуртанинг инсоният ҳаётидаги ва иқтисодиётни узлуксиз ривожланишини таъминлашдаги аҳамияти бекиёс. Буни эътиборга олиб, мамлакатимизда бозор инфратузилмасининг ушбу бўғинини ривожлантиришга катта эътибор бериляпти. 2002 йилда суғурта соҳасини ривожлантириш юзасидан давлат даражасида бир қатор чора-тадбирлар белгиланди. Хусусан, 2002 йилнинг 31 январида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонининг эълон қилиниши суғурта тизимини тараққий эттириш йўлида муҳим қадам бўлди. Мазкур Фармонга мувофиқ, мулк шаклидан қатъий назар барча суғурта ташкилотлари 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб уч йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод этилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Суғурта хизматлари бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2002 йил 27 ноябрда қабул қилган Қарори соҳани ривожлантиришда катта аҳамият касб этди. 2002 йилнинг 5 апрелида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси «Суғурта фаолияти тўғрисида» янги қонун қабул қилди. Бу қонуннинг қабул қилиниши суғурта муносабатларида иштирок этувчи томонларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини қонуний жиҳатдан ҳимоялашга муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Суғурта соҳасини тартибга солувчи қонунчилик ҳужжати нормалари халқаро стандартларга мувофиқлаштирилди. Жумладан, ривожланган чет эл мамлакатларидагидек, бизда ҳам суғурта хизматлари бозори иккига ажратилди: ҳаётни суғурта қилиш билан

боғлиқ хизматлар бозори ва умумий суғурта хизматлари бозори. Ҳаётни суғурта қилишга ихтисослашган ташкилотлар умумий суғурта турларини ўтказиш, аксинча, умумий суғурта турларини амалга оширувчи ташкилотлар ҳаётни суғурталаш ҳуқуқига эга бўлмайди. Туғри, бизда ҳаётни суғурта қилиш, айниқса узок муддатли суғурта турларини ривожлантиришда баъзи муаммолар мавжуд. Бу суғурта турини амалга ошириш учун фуқароларда суғурта ташкилотларига ишонч бўлиши билан бир қаторда етарли миқдорда маблағ ҳам бўлиши зарур. Фақат ҳаёт суғуртаси билан боғлиқ хизматларни кўрсатишда эмас, балки корхона ва ташкилотларнинг мол-мулки ҳамда бошқа ихтиёрий суғурта турларини ўтказишда ҳам муаммолар мавжуд. Бу муаммоларни ҳал этиш суғурта ташкилотлари ва уларнинг салоҳиятли мижозлари бўлмиш кўп минг сонли аҳоли, юридик шахслар раҳбарларининг ўзаро ҳамкорлигига боғлиқ. Жамиятда аҳоли ва корхона ҳамда ташкилот раҳбарларининг суғуртага бўлган муносабатини тубдан ўзгартириш лозим. Бу, ўз навбатида, суғурта ташкилотлари томонидан фаол тушунтириш, тарғибот ишларини олиб боришни тақозо этади.

9.3. Суғуртанинг ҳуқуқий асослари

Жамиятда фуқаролар ва уларнинг жамоаси ўз фаолиятлари жараёнида бир-бирлари билан тегишли ижтимоий муносабатда бўладилар. Ушбу муносабатларни бир қолипга солиш учун уларни тартибга келтириш яъни фуқаролар ва ташкилотларнинг хатти-ҳаракати доирасини белгилаш зарур. Баён этилганлар тўлалигача суғуртага ҳам тааллуқлидир. Суғурта ижтимоий-иқтисодий қонуният сифатида ҳуқуқий томондан мустақамланишни талаб этади. Суғурта фондини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш жараёнида пайдо бўладиган муносабатлар ҳуқуқий тартибга солинади.

Суғурта соҳасида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар таркибига киради. Бундай муносабатлар фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг, шартнома мажбуриятларини, шунингдек, мулкий ҳамда шахсий номулкий муносабатларни тартибга солади.

Суғурта соҳасидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар куйидаги йўналишларда намоён бўлади:

- фуқаролар ва суғурта ташкилотлари ўртасида шаклландиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар;

- суғурта ташкилотлари ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатлар;

- фуқаролар ва махсус давлат органлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар;

- суғурта ташкилотлари ва махсус ваколатли давлат органи ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар.

Фуқаролар ва суғурта ташкилотлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар тегишли шартнома қоидаларига асосланади. Бунда бир томондан, суғурта ташкилотининг фуқаро олдиди, иккинчи томондан, фуқаронинг суғурта ташкилоти олдидаги бурч ва мажбуриятлари пайдо бўлади. Яъни, тузилган шартномага кўра, фуқаро ўз вақтида суғурта мукофотини тўлаши шарт. Суғурта ҳодисаси рўй берганда эса, суғурта ташкилоти суғурта шартномасида қайд этилган шарт ва муддатларда суғурта қопламаси (суммасини) фуқарога тўлаб бериши лозим. Кўриниб турибдики, шартнома-фуқаролик-ҳуқуқий ҳужжат сифатида тарафларнинг ўзаро муносабатини ҳуқуқий тартибга соляпти.

Суғурта ташкилотларининг бир-бирлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари суғурта пули ва қайта суғурта қилиш билан боғлиқ тузилган шартномалар доирасида шаклланади. Амалдаги қонун ҳужжатларига кўра, суғурта ташкилоти молиявий барқарорликни, бинобарин, суғурталанувчилар олдида ўз мажбуриятини бажаришни таъминлаш мақсадида суғурта пулида иштирок этиши ёхуд бошқа суғурта ташкилотлари ёки ихтисослашган қайта суғурта ташкилотлари билан шартномавий муносабатларга кириши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 959-моддасида «суғурта шартномаси бўйича суғурталовчи ўз зиммасига олган суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлаш хавфи унинг томонидан тўлиқ ёки қисман бошқа суғурталовчида (суғурталовчиларда) у билан тузилган қайта суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталаниши мумкин» деб алоҳида қайд этилган.

Қайта суғурта қилиш шартномасига нисбатан, агар бунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, Фуқаролик кодексининг тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш борасида қўлланиши лозим бўлган қоидалари татбиқ этилади. Қайта суғурта қилиш шартномасини тузган суғурта шартномаси (асосий шартнома) бўйича суғурталовчи кейинги шартномада суғурта қилдирувчи ҳисобланади.

Фуқаролар ва махсус давлат органлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар махсус ваколатли давлат органи-

нинг суғурталанувчилари бўлган фуқароларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя этиш билан боғлиқдир. Амалиётда шундай ҳолатлар бўладики, суғурта ташкилоти суғурталанувчига суғурта ҳодисаси туфайли кўрилган зарарни қоплашдан асоссиз воз кечади. Бундай пайтда ўз манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя этиш мақсадида суғурталанувчи махсус ваколатли давлат органига мурожаат этиши мумкин.

Суғурта ташкилотлари ва махсус ваколатли давлат органи ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар қонун ҳужжатлари асосида тартибга солинади. Махсус ваколатли органининг суғурта ташкилотларига нисбатан пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва «Суғурта фаолияти» тўғрисидаги қонунда ўз аксини топган. Махсус ваколатли давлат органи қонунда белгиланган тартибда суғурта ташкилотларининг фаолиятини назорат этиб боради. Зарурият бўлганда эса, суғурталанувчиларнинг манфаатини ҳимоя этиш мақсадида ундан суғурта фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияни чақириб олиш ҳуқуқига эга.

Суғуртани ҳуқуқий тартибга солиш давлат томонидан суғурта муносабати қатнашчиларининг хатти-ҳаракатини ҳуқуқий нормалари воситасида амалга оширилади. Жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкӣ ҳуқуқларини суғуртавий ҳимоя қилиш учун кўпчилик шахслар томонидан ташкил этиладиган махсус фонд ҳисобидан амалга ошириладиган суғурта фаолияти жараёнида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатлар мавжуд. Ушбу муносабатларни тартибга соладиган нормалар йиғиндисига суғурта ҳуқуқи дейилади.

Суғурта фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатларини икки турга бўлиш мумкин:

- суғурта фаолиятини тартибга солувчи махсус қонунлар;
- суғурта фаолиятини тартибга солувчи умумий қонунлар

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2002 йилнинг 5 апрелида қабул қилинган ва шу йилнинг 28 майида амалиётга жорий этилган «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонун суғурта фаолиятини тартибга солувчи махсус қонун ҳисобланади.

Суғурта муносабатларида иштирок этувчи томонларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя этиш мақсадида 1993 йили Олий Мажлис «Суғурта тўғрисида» қонун қабул қилган эди. Ўтган йиллар мобайнида мазкур қонунга икки марта қўшимча ва ўзгартиришлар киритилди. Табиийки, бу қонун ўша пайтда мавжуд бўлган иқтисодий жараёнларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган ва амалиётга жорий

этилган. Яъни ушбу қонун суғурта муносабатлари қатнашчилари учун бироз юмшатиш ҳолатида амал қилди. Жумладан, унда суғурта ташкилотлари тугатилган тақдирда уларнинг суғурталанувчилар олдидаги мажбуриятини бажариш тартиби тўлиқ ёритилмаган. Шунингдек, бу қонунда қонунчилик талабларини бузганлик учун томонларнинг жавобгарлиги ўз аксини топмаган ҳамда давлат суғурта назорати органининг суғурта ташкилотларига нисбатан таъсир қилиш имконияти кескин чегараланган эди.

Баён этилган ҳолатлар мамлакатимиз иқтисодий тараққиётининг ҳозирги босқичи талабларини ҳисобга олган ҳолда, амалдаги «Суғурта тўғрисида»ги қонунни янгилаш ва такомиллаштириш заруриятини келтириб чиқарди. Шунини эътиборга олиб, 2002 йилнинг 4-5 апрель кунлари бўлиб ўтган иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг саккизинчи сессиясида «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги янгидан ишлаб чиқилган қонун лойиҳаси депутатлар томонидан атрофлича муҳокама этилди ва қабул қилинди.

2002 йил апрель ойигача амалда бўлган суғурта соҳасини ҳуқуқий тартибга солувчи қонун «Суғурта тўғрисида»ги қонундир. Фикр-мулоҳаза юритмоқчи бўлган қонун эса «Суғурта фаолияти тўғрисида» дейилади. Талабаларимизда суғурта ва суғурта фаолияти тушунчалари ўртасида фарқ борми? деган ҳақли савол туғилиши мумкин: Уларнинг орасида фарқ бор. Суғуртанинг моҳиятини оддий тил билан ифодаладиган бўлсак, у ҳар хил тасодифий ҳодисалар рўй бериши оқибатида юридик ва жисмоний шахслар кўрадиган зарарларни суғурта ташкилоти томонидан қоплаш билан боғлиқ муносабат. Шунини унутмаслик лозимки, суғурта ташкилоти ўз хизматини миждозларга тегишли ҳақсуғурта мукофоти тўлаш эвазига кўрсатади. Суғурталовчи миждозлардан келиб тушган суғурта мукофотлари ҳисобидан мақсадли пул жамғармаларини ташкил этади ва бу жамғарма маблағлари фақат суғурта ҳодисалари туфайли кўрилган зарарларни қоплайди. Эътибор берган бўлсангиз, суғурта муносабатларида иккита томон иштирок этаяпти. суғурта ташкилоти (суғурталовчи) ва юридик ҳамда жисмоний шахслар (суғурталанувчилар). Суғурта фаолияти эса қонунда таъкидланишича, суғурта бозори профессионал иштирокчиларининг суғуртани амалга ошириш билан боғлиқ фаолияти. Суғурта бозорининг профессионал иштирокчилари фақат суғурталовчи ва суғурталанувчидан иборат эмас. Унда қайта суғурталовчилар, қайта суғурталанувчилар, суғурта брокерлари ва агентлари ҳам иштирок этади.

Янги қонуннинг 4-моддасида сугурталовчиларнинг сугуртани амалга ошириш билан бевосита боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмаслиги қайд этилган. Қайд этиш жоизки, сугурта фаолияти ҳам тадбиркорликнинг бир кўриниши. Мамлакатимизда иқтисодий эркинлаштириш жараёнлари кечаётган ва тадбиркорлик ҳаракатларига кенг йўл очилаётган бир пайтда, тадбиркорлик тизимининг муҳим бўғинларидан бўлган сугурталовчилар учун бундай чекловнинг қонун йўли билан белгиланишига сабаб нима? Ўтган йиллар тажрибаси шундан далolat берадики, кўпгина сугурта ташкилотлари “сугурталовчи” никоби остида турли тижорат операцияларини, хусусан, савдо-воситачилик ишларини амалга оширдилар. Юридик ва жисмоний шахсларни сугурта қилиш ҳисобига келиб тушган сугурта мукофотлари, қоидага кўра, сугурта қопламаларини тўлашга мўлжалланган захира жамғармаларини ташкил этишга сарфланмасдан, балки сугурта фаолияти билан боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга сарфланган ҳолатлар ҳам бўлган. Сугуртанинг асосий принципларидан бири-сугурталовчиларнинг ўз зиммаларига олган мажбуриятларини бажаришни таъминлайдиган сугурта захираларига эга бўлишидир. Таассуфки, баъзи сугурталовчилари, бундай захираларни шакллантирмаганликлари оқибатида мураккаб молиявий ҳолатни бошдан кечирган. Бу эса кўп минг сонли сугурталанувчилар учун ноқулай вазиятларни вужудга келтиради.

«Сугурта фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг диққатга сазовор томони, унинг 10-моддасида сугурта ташкилотларини давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини аниқ кўрсатиб қўйилганлигидир. Маълумки, қонун ҳужжатларига мувофиқ, акциядорлик жамияти шаклида ташкил этилган сугурта ташкилотлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида давлат рўйхатига олинган. Аммо, 1998 йилнинг биринчи ярмигача сугурта фаолиятини тартибга солиш ваколати берилган давлат сугурта назорати органининг ташкил этилмаганлиги ва илгари Адлия вазирлигида давлат рўйхатига олинган ташкилотларнинг фаолияти назорат қилинмаганлиги оқибатида янги ташкил этилган сугурта ташкилотларини давлат рўйхатига олишда муаммолар пайдо бўлган.

«Сугурта фаолияти тўғрисида»ги қонун 29 та моддадан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 52-боби сугуртавий ҳуқуқий муносабатларга бағишланган. Унда жами 47 та модда мавжуд. Кодекс сугурта ташкилотлари билан сугурталанувчилар

ўртасидаги, «Сугурта фаолияти тўғрисида»ги қонун сугурта ташкилотлари ва давлат ўртасидаги муносабатларни тартибга солиди.

Мустақиллик қўлга киритилгач, Президентимизнинг сугурта фаолияти билан боғлиқ бир қанча Фармонлари қабул қилинди. Улардан бири 1995 йилнинг 26 июлида ташкил этилган «Мадад» сугурта агентлиги фаолияти билан боғлиқ Президент Фармонидир. Ушбу Фармонда агентликнинг фаолият йўналишлари кўрсатилган ҳамда уни 3 йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод этилганлиги таъкидланган. Президентнинг «Мадад» сугурта агентлигини ташкил этиш билан боғлиқ Фармонининг ижросини таъминлаш учун Вазирлар Маҳкамаси Қарор қабул қилди. Шу билан бир қаторда 1997 йил 18 февралда «Ўзбекинвест» экспорт-импорт миллий сугурта компаниясини, 1997 йилнинг 25 февралда эса «Ўзагросугурта» давлат-акциядорлик сугурта компаниясини ташкил этиш бўйича Президент Фармонлари қабул қилинди. Бу Фармонларда қайд этилган компаниялар 5 йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 2002 йилнинг 31 январидан «Сугурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Фармон қабул қилди. Бу Фармон сугурта хизматлари соҳасидаги эркинлаштириш жараёнини янада ривожлантириш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, республикада сугурта бозорини таракқий эттиришнинг иқтисодий омилларини кучайтириш, сугурта ташкилотларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ҳамда уларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш мақсадида қабул қилинган эди. Шунингдек, Фармонда 2002 йилнинг 1 февралдан бошлаб, мулкчилик шаклларида қатъий назар, сугурта ташкилотлари 3 йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод қилиниши ва бунинг натижасида бўшайдиган маблағлар аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда мазкур ташкилотларнинг моддий-техника базасини ривожлантиришга, минтақаларда кенг тармоқли агентлик шохобчаларини ташкил этишга, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлашга, шу жумладан, уларни чет элларда тайёрлаш ва қайта тайёрлашга йўналтирилиши аниқ белгилаб қўйилган.

Шуниси эътиборлики, солиқ олишдан бўшайдиган маблағларни таркибида давлат улуши бўлган сугурта ташкилотлари устав жамғармаларини кўпайтиришга йўналтириш чоғида мазкур маблағлар давлатга тегишли улуш миқдорига қўшиб ҳисобланади. 2002 йилнинг 1 февралдан бошлаб тўрт йил мобайнида сугурта ташкилоти тугатилган ёки у сугурта фаолиятини тўхтатган ҳолларда даромад

(фойда) солигининг суммаси ушбу Фармонга мувофиқ берилган бутун имтиёзли давр учун тўлиқ миқдорда ундириб олинади.

Фармонда белгилаб қўйилдики, юридик шахсларнинг ихтиёрий суғурта турлари бўйича сарф-харажатлари даромад (фойда) солиғини ҳисоб-китоб қилиш чоғида қонунчиликда белгиланган меъёрлар доирасида солиққа тортиладиган база ҳисобидан чегириб ташланади. 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб хўжалик юритувчи субъектлар харидорларга хизмат қиладиган банкларнинг кафолатлари ёки экспорт шартномаларининг сиёсий ва тижорат таваккалчиликларидан суғурта полиси мавжуд бўлган тақдирда олдиндан ҳақ олмасдан ва аккредитив очмасдан, эркин алмаштириладиган валютага товарлар (ишлар, хизматлар)ни экспорт қилишлари мумкин.

9.4. Мулкий ва шахсий суғурта. Жавобгарлик суғуртаси

Мулкий суғурта ҳаёт суғуртасидан ташқари умумий суғурта тармоғида энг асосий суғурта турларини ўз таркибига олади. Маълумки, ҳар қандай корхона, ташкилот ёки фуқаро ўз мол-мулкни авайлаб-асрашга ҳаракат қиладди. Аммо, қутилмаган кўнгилсиз воқеаларнинг тасодифан содир бўлиши оқибатида бу мол-мулклар зарарлангани ёки бутунлай нобуд бўлади. Режали иқтисодиёт тизимида барча кор-хоналар давлат тасарруфида бўлганлиги боис бундай воқеаларнинг рўй бериши натижасида етказилган зарарлар, аксарият ҳолатларда, давлат бюджети маблағлари ҳисобидан қопланган. Аммо иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтказиш билан боғлиқ иқтисодий ислохотлар мулкий муносабатларни тубдан ўзгартириб юборди. Мулклар давлат тасарруфидан чиқарилиши туфайли хусусий ва бошқа мулкчилик шаклидаги корхона ва ташкилотлар барпо этилди. Табиийки, янги шароитда давлат хусусий сектордаги корхона ва ташкилотларнинг мулкий манфаатларига етказилган зарарлар учун масъулиятни ўз зиммасига олмайди. Бир томондан, бозор шароитида рақобатнинг мавжуд бўлиши ҳамда турли ички ва ташқи хавф-хатарлар тадбиркорлик фаолиятини бир маромда амалга оширишга таҳдид солса, иккинчи томондан, юқори фойда олишга интилиш катта таваккалчиликларни талаб этади.

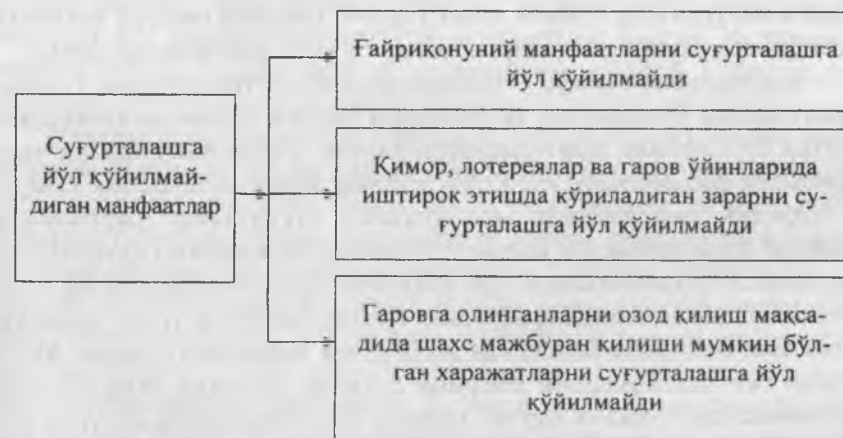
Суғурта корхона ва ташкилотларнинг мулкий манфаатларини ишончли ҳимоя этувчи самарали восита сифатида бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамият касб этади. Аммо ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатларда юридик шахсларнинг мулкий ман-

фаатларини суғурта ҳимоясига олиш катта қийинчиликка учрайди. Бунга бир қатор омиллар таъсир кўрсатади:

- юридик шахслар тўлов қобилиятининг паст даражада бўлиши;
- суғурта ташкилотларига бўлган ишончнинг камлиги;
- юридик шахслар раҳбарларининг суғуртанинг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини тўлиқ тушуниб етмаслиги.

Ҳар қандай юридик ва жисмоний шахс ўзига тегишли бўлган мол-мулкни сақлаш, авайлаб-асрашдан манфаатдор бўлади. Бу мулкий манфаат суғурта объекти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 916-моддасида суғурталашга йўл қўйилмайдиган манфаатлар келтирилган. Уни чизмада қуйидагича тасвирлаш мумкин:

9.4.1-чизма. Суғурталашга йўл қўйилмайдиган манфаатлар

Юридик шахсларнинг қуйидаги мол-мулклар билан боғлиқ мулкий манфаати суғурта объекти сифатида қабул қилиниши мумкин:

- бинолар, иншоотлар, тугалланмаган қурилиш объектлари;
- ишчи машиналар, узатиш қурилмалари, қувват берувчи ускуналар;
- инвентарь;
- товар захиралари, хомашё, материаллар, ёқилғи ва бошқалар.

Суғурталанувчига мулк ҳуқуқи сифатида тегишли бўлган мол-мулклар ҳам, ижара ва кейинчалик эгалик ҳуқуқини бериш шarti билан қабул қилинган мол-мулклар ҳам суғурталаниши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 915-моддасига кўра, мулкий суғурта шартномасига мувофиқ бир тараф (суғурталовчи) шартномада шартлашилган ҳақ (суғурта мукофоти) эвази-

га шартномада назарда тутилган воқеа (суғурта ҳодисаси) содир бўлганда бошқа тарафга (суғурта қилдирувчига) ёки шартнома қайси шахснинг фойдасига тузилган бўлса, ўша шахсга (наф оловчига) бу ҳодиса оқибатида суғурталанган мулкка етказилган зарарни ёхуд суғурталанувчининг бошқа мулкӣ манфаатлари билан боғлиқ зарарни шартномада белгиланган сумма (суғурта пули) доирасида тўлаш (суғурта товони тўлаш) мажбуриятини олади.

Мулкӣ суғурта шартномаси бўйича қуйидагилар суғурталаниши мумкин:

– муайян мол-мулкнинг йўқотилиши (нобуд бўлиши), кам чиқиши ёки шикастланиши хавфи;

– фуқаролик жавобгарлиги хавфи – бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиги ёки мол-мулкига зарар етказилиши оқибатида юзага келадиган мажбуриятлар бўйича жавобгарлик, қонунда назарда тутилган ҳолларда эса, шунингдек, шартномалар бўйича жавобгарлик хавфи;

– тадбиркорлик хавфи – тадбиркорнинг контрагентлари ўз мажбуриятларини бузиши ёки тадбиркорга боғлиқ бўлмаган вазиятларга кўра бу фаолият шарт-шароитларининг ўзгариши туфайли тадбиркорлик фаолиятдан қутилган даромадларни ололмаслик хавфи.

Юридик шахсларнинг мол-мулкни суғурталаш шартномаси уларнинг ёзма аризасига асосан тузилади. Мол-мулкни суғурталаш шартномаси тузилаётганида суғурталовчи суғурта қилинаётган мол-мулкни кўздан кечиришга, зарурият бўлган тақдирда унинг ҳақиқӣ қийматини белгилаш мақсадида экспертиза тайинлашга ҳақли. Мол-мулкни ёки тадбиркорлик хавфини суғурта қилишда, агар суғурта шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлса, суғурта пули уларнинг ҳақиқӣ қийматидан (суғурта шартномасини тузиш кунини турган жойидаги ҳақиқӣ қиймати) ошмаслиги лозим.

Суғурталовчиларнинг фаолияти тижоратга асосланган, бинобарин, фойда олишга қаратилган экан, улар ҳар қандай рискларни суғуртага қабул қилавермайди. Бошқача сўз билан айтганда, рисклар танланади. Рискларни танлаш суғурта шартномасини тузиш бўйича мижозлардан келиб тушган таклифларни таҳлил этишга қаратилган суғурта компаниясининг фаолиятидир. Суғурта компаниясининг мувозанатлашган суғурта портфелини шаклланишида рискларни танлаш иборасини амалий жиҳатдан ишлатиш муҳимдир. Суғурта амалиётида рискларни танлаш ишини сюрвейерлар амалга оширади. Рискларни танлаш риск менежмент соҳасида олиб бориладиган чора-тадбирларнинг бир қисмидир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Суғурта хизматлари бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2002 йил 27 ноябрдаги 413-сонли Қарорига биноан “Суғурта фаолияти классификатори” тасдиқланган. Ушбу классификаторнинг 8 ва 9-класслари мос равишда “Мол-мулкни оловдан ва табиӣ офатлардан суғурта қилиш” ҳамда “Мол-мулкни зарардан суғурта қилиш” деб аталади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, суғурта шартномаси тузишдан олдин, суғурта ташкилотининг вакили суғурта ҳимоясига олинажак асосий воситаларни диққат билан кўздан кечириши шарт. Аммо ҳамма жойда ҳам бу муҳим қоидага риоя этилмайди. Оқибатда, баъзи суғурталанувчилар суғурта объекти ҳақида нотўғри маълумотлар тақдим этиши мумкин. Мабодо, суғурталанган мол-мулк ҳақида суғурта ташкилотига нотўғри маълумотлар тақдим этилганлиги маълум бўлса, бундай ҳолатда суғурталовчи суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурта қопламасини тўламаслик ҳуқуқига эга бўлади.

Юридик шахсларнинг мол-мулкни суғурта қилиш бўйича шартномалар тузишдан олдин, уларда бўш маблағ бор ёки йўқлигини билиш муҳим аҳамиятга эга. Тажрибанинг кўрсатишича, тегишли шартномалар тузилади, лекин корхоналарда маблағ етишмаслиги туфайли улар юридик кучга кирмасдан қолади. Суғурта шартномаси томонлар имзолагандан сўнг кучга киради, аммо суғурта ташкилотининг суғурта ҳодисаси рўй бериши оқибатида қўрилган зарарни қоплаш мажбурияти унинг ҳисоб-китоб рақамига суғурта мукофоти келиб тушгандан сўнг бошланади. Бу ҳақда шартномада алоҳида кўрсатилади. Сабаби, суғурта мукофоти келиб тушмасдан суғурта қопламасини тўлаш мантиқсиздир ва суғурта назариясининг фундаментал принципларига мос келмайди.

Юридик шахсларнинг мол-мулкни ва бошқа асосий воситаларини ихтиёрий суғурта қилиш қоидаларига кўра, корхоналарга суғурта полиси улар томонидан суғурта ташкилотининг ҳисоб-китоб рақамига суғурта мукофоти келиб тушгандан кейин шартномада келишилган муддатда берилади. Суғурта полиси – суғурта шартномаси тузилганлик фактини тасдиқловчи ҳужжат. Суғурта полисида қуйидаги реквизитлар бўлиши шарт: суғурта компаниясининг юридик манзили, суғурталанувчининг номи, суғурта объекти, суғурта мукофотининг миқдори, шартноманинг амал қилиш муддати. Суғурта қопламасини тўлашда суғурталанувчи суғурта полисини суғурта компаниясига тақдим этиши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Суғурта хизматлари бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2002 йилнинг 27 ноябридаги 413-сонли Қарорида “Мол-мулкни оловдан ва табиий офатлардан суғурта қилиш” 8-классга оид эканлиги кўрсатилган. Ёнғин, портлаш, бўрон, довул, жала, кўчки, тупроқнинг чўкиши, емирилиш, ер ости сувлари, сел, яшин уриши, зилзила, ядро энергияси таъсири натижасида мол-мулк йўқотилганда ёки шикастланганда суғурта қопламаси тўланишини таъминловчи суғурта турларининг жами ҳукумат қарори билан тасдиқланган “Суғурта фаолияти классификатори”нинг 8-классига мос келади. Дўл, қалин қор ёғиши ёки қаттиқ совуқ тушиши, бузиб кириб, ўғирлик қилиш ва бошқа воқеалар натижасида мол-мулк йўқотилганда ёки шикастланганда суғурта қопламаси тўланишини таъминловчи суғурта турлари 9-класс доирасида амалга оширилади.

Суғурта ҳодисалари суғурталанувчиларнинг эҳтиётсизлиги, атайдан қилинган хатти-ҳаракати натижасида содир этилса ва унинг натижасида мол-мулкка зарар етказилса, бу зарарлар суғурталовчи томонидан қопланмайди. Шу ерда сиёсий рискларни содир бўлиши оқибатида кўрилган зарарлар ҳам қопланмаслигини эслатиб ўтиш ўринли деб ҳисоблаймиз.

Юридик шахслар мол-мулкни суғуртаси бўйича суғурта суммаси мол-мулк баланс кийматида нисбатан фоизларда ҳисобланади. Тариф ставкасини аниқлашда мол-мулкнинг жойлашган ўрни, эскирганлик ва риск даражаси каби омиллар ҳисобга олинади.

Ҳар қандай шартномада бўлгани каби, юридик шахслар мол-мулкни суғурталаш шартномасида ҳам унда иштирок этувчи томонлар тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Чунончи, суғурталовчининг ҳуқуқига куйидагиларни киритиш мумкин: суғурталанган мол-мулкнинг ҳолатини, сақланишини бутун суғурта шартномаси амалда бўлган даврда текшириш, суғурталанувчи томондан суғурта шартномаси шартлари бажарилмаганда уни бекор қилиш, мол-мулкларнинг зарарланиши ва нобуд бўлишида айбдор бўлган шахслар аниқланганда суғурта қопламасини улардан ундириб олиш ва бошқалар. Суғурта шартномасига мувофиқ, суғурталовчи шартномада белгиланган муддатда суғурта полисини суғурталанувчига бериши, суғурта ҳодисаси туфайли кўрилган зарарларни аниқлаш ва уни қоплаш чора-тадбирларини кўриши шарт. Суғурта ташкилоти суғурталанувчининг мол-мулк ҳолатига оид маълумотларини сир сақлаши талаб этилади.

Юридик шахслар-суғурталанувчилар сифатида суғурта шартномаси амалда бўлган даврда суғурталовчидан маслаҳатлар олиш, суғурталаш қоидалари билан танишиш каби ҳуқуқларга эга. Айни пайтда, суғурталанган корхоналар мол-мулки зарарланганда ёки нобуд бўлганда унинг олдини олиш чора-тадбирларини кўриши зарур, суғурта шартномасида кўрсатилган муддатда суғурта мукофотини тўлашга мажбур. Акс ҳолда, суғурта шартномаси ўз кучини йўқотиши мумкин.

Шахсий суғурта – бахтсиз ҳодисалар ёхуд табиий ҳодисалар рўй бериши оқибатида фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига шикаст етказилиши билан боғлиқ уларнинг мулкий манфаатларини ҳимоялашга қаратилган суғуртанинг мустақил тармоғи. Шахсий суғурта фуқаролар бошига қулфат тушганда уларни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Шу маънода, шахсий суғурта ижтимоий ҳимоянинг ҳаётий тажрибада синалган ишончли шаклидир.

Шахсий суғуртанинг, хусусан унинг ажралмас бўғини бўлган фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан суғуртасининг жорий этилиши бир неча асрлик тарихга эга. 1541 йилда Европада мавжуд бўлган денгиз ҳуқуқи қоидаларига кўра, кема эгалари шу кема капитанларини бахтсиз ҳодисалардан суғурталашлари шарт бўлган.

Шахсий суғуртанинг баъзи белгилари қадимги римликларга ҳам маълум бўлган. Ўша пайтда Диана ва Антони мухлисларининг диний жамияти бўлган. Унга аъзо бўлиб кирган шахслар аъзолик бадалини тўлашган. Жамият аъзоларидан бири вафот этганда уни кўмиш билан боғлиқ харажатлар жамият ҳисобидан амалга оширилган ва ҳатто, пул маблағларининг муайян қисми вафот этган шахснинг меросхўрларига берилган.

1699 йил Англияда шахсий суғурта билан шуғулланадиган дастлабки суғурта ташкилоти барпо этилган ва у аввало бева аёллар ҳамда етим болалар суғуртасини амалга оширган. Бу жамиятнинг номи “Эквател” деб аталган. XVIII асрда эса Германияда суяк синиши ҳолатларидан ҳимоялаш бўйича ўзаро ёрдам уюшмалари ташкил этилган. 1849 йили Англияда темир йўлларда бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш бўйича дастлабки “Railway Death Rassegers Company” номли суғурта компанияси тузилди.

Ҳар қандай юридик ва жисмоний шахс шахсий суғурта бўйича суғурталанувчи бўлиши мумкин.

Шахсий суғурта бу инсон ҳаётига, унинг меҳнат қобилияти ва саломатлиғига таҳдид соладиган турли хавф-хатарлардан ҳимояла-

нишнинг муҳим шаклидир. Ҳозирги пайтда шахсий суғурта суғурта фаолиятининг йирик тармоги сифатида жаҳон амалиётида кенг қўлланилади. Тараққий этган давлатларда шахсий суғурта турлари бўйича келиб тушган суғурта мукофотлари бошқа суғурта турлари бўйича келиб тушган суғурта мукофотларига нисбатан юқори салмоққа эга. Масалан, АҚШ да жами йирилган суғурта мукофотлари ҳажмида шахсий суғурта-нинг ҳиссаси 50,0 фоиздан юқоридир.

Ўтган асрнинг бошларида Ўзбекистон ҳудудида Россия суғурта ташкилотларининг ваколатхоналари фаолият кўрсатган ва улар аҳолига шахсий суғурта хизматларини кўрсатишган. 1917 йилдан 1990 йилгача мамлакатимизда шахсий суғурталаш ишлари давлат суғурта органлари (Госстрах) томонидан амалга оширилган. Ана шу даврда суғурта шартлари, қоидалари ва тарифлари марказда-Москвада ишлаб чиқилар ва аксарият ҳолларда маҳаллий шарт-шароитлар ҳамда хусусиятлар ҳисобга олинмас эди.

1991 йилда Ўзбекистоннинг ўз сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини қўлга киритиши ҳаётимизнинг барча жабҳалари қаторида суғурта соҳасини ҳам бозор муносабатлари тамойилларига мос равишда ривожланиши учун шароит яратди. Тўғри, мустақилликнинг дастлабки йилларида иқтисодиётда рўй берган кескин ўзгаришлар қисқа муддат бўлса-да, пулнинг қадрсизланишига, пировардида, аҳоли турмуш даражасининг пасайиб кетишига олиб келди. Шубҳасиз, бу ҳолат шахсий суғуртанинг аҳоли ўртасидаги оммавийлигига путур етказди. Натижада, бу суғурта турлари бўйича суғурта шартномалари сони ва суғурта мукофотлари миқдори камайди. Масалан, 1993 йилда шахсий суғуртанинг алоҳида тури бўлган ҳаёт суғуртаси бўйича жами 1770356 дона шартнома тузилган ҳолда бу кўрсаткич 1994 йилда 406864 донага камайган.

Бундай салбий вазиятни олдини олиш ва аҳолининг шахсий суғуртага бўлган ишончини тиклаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳолининг омонатлардаги ва давлат суғуртаси бўйича пул маблағларини индексация қилиш тўғрисида” 1995 йилнинг 20 декабрида ПФ № 1327-сон Фармони қабул қилинди. Ушбу Фармонга биноан, 1996 йилдан бошлаб аҳолининг 1992 йил 1 январгача бўлган ҳолатига кўра ва 1996 йил 1 январгача амалда бўлган Давлат суғурта бош бошқармаси муассасаларида турган ҳаётни, болаларни суғурта қилиш, никоҳ қунида бериладиган узоқ муддатли суғурта шартномалари тўловларини босқичма-босқич индексация қилиш мақсадга мувофиқ деб топилди. Давлат суғурта муассасалари

томонидан 1996 йилнинг 1 январидан 1 июлигача бўлган муддатда фуқароларнинг 400,0 мингдан зиёд шартномалари индексация қилинди.

Ўзбекистон Республикасида шахсий суғуртани амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари Фуқаролик кодексининг 921-моддасида акс эттирилган. Унга кўра, шахсий суғурта шартномаси бўйича бир тараф (суғурталовчи) бошқа тараф (суғурта қилдирувчи) тўлайдиган, шартномада шартлашилган ҳақ (суғурта мукофоти) эвазига суғурта қилдирувчининг ўзининг ёхуд шартномада кўрсатилган бошқа фуқаро (суғурталанган шахс)нинг ҳаёти ёки соғлигига зарар етказилган, у муайян ёшга тўлган ёки унинг ҳаётида шартномада назарда тутилган бошқа воқеа (суғурта ҳодисаси) юз берган ҳолларда шарт-номада шартлашилган пулни (суғурта пулини) бир йўла ёки вақт-вақти билан тўлаб туриш мажбуриятини олади. Шунингдек, кодексда шахсий суғурта шартномаси кимнинг фойдасини кўзлаб тузилган бўлса, ўша шахс суғурта пулини олиш ҳуқуқига эга бўлади, деб кўрсатилган.

Шахсий суғурта шартномаси тузишда суғурта қилдирувчи билан суғурталовчи ўртасида куйидагилар тўғрисида келишувга эришилиши лозим:

- суғурталанган шахс тўғрисида;
- суғурталанган шахс ҳаётида юз бериши эҳтимол тутилиб, суғурта амалга ошириладиган воқеа (суғурта ҳодисаси)нинг хусусияти тўғрисида;
- суғурта пули миқдори тўғрисида;
- суғурта мукофотининг миқдори ва уни тўлаш муддати (муддатлари) тўғрисида;
- шартноманинг амал қилиш муддати тўғрисида.

Тарафларнинг келишувига биноан шартномага бошқа шартлар ҳам киритилиши мумкин. Агар суғурта шартномаси суғурта қилдирувчи, суғурталанган шахс ёки наф олувчи ҳисобланган фуқаронинг аҳолини қонун ҳужжатларида белгиланган қоидаларга нисбатан ёмонлаштирадиган шартларни ўз ичига олса, шартноманинг ана шу шартлари ўрнига қонун ҳужжатларининг тегишли қоидалари қўлланилади.

Суғурталанувчининг ҳаёти, соғлиғи, меҳнат қобилияти билан боғлиқ мулкрий манфаатлари шахсий суғуртанинг объекти ҳисобланади. Суғурталовчи ва суғурталанувчилар ҳамда суғурталанган шахслар шахсий суғурта субъектларидир.

Шахсий суғурта, одатда, фуқароларни куйидаги хавф-хатарлардан ҳимояланишини назарда тутди:

- суғурталанувчининг ёки суғурталанган шахснинг вафот этиши;

- меҳнат қобилиятини вақтинчалик йўқотиши;
- нафақа ёшига етиши билан фуқаронинг фаол меҳнат фаолиятини тугаши.

Юқорида қайд этилган ҳамма ҳолатларда суғурта ҳодисасини рўй бериши суғурталанувчининг ёки суғурталанган шахснинг даромадини камайишига сабаб бўлади.

Илмий-иқтисодий адабиётларда шахсий суғурта турлича таснифланади. Мутахассислар ўртасида кенг тарқалган фикрларга кўра, шахсий суғурта 2 та кичик тармоққа бўлинади:

- ҳаёт суғуртаси;
  - соғлиқни суғурталаш;
- Соғлиқни суғурталаш, ўз навбатида, 2 та гуруҳга бўлинади:
- бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш;
  - тиббий суғурта.

Шахсий суғуртанинг ҳаёт суғуртасига ва соғлиқ суғуртасига бўлинишига асосий сабаб, суғурта суммаларини жамғарилиб борилишидир. Ҳаёт суғуртаси узоқ муддатли бўлиб, унда шартнома бўйича белгиланган суғурта суммаси ҳар йили жамғарилиб борилади.

Фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан суғурталашда суғурта суммалари жамғарилмайди, муддати 1 йилдан ошмайди.

2002 йилнинг 28 майидан эътиборан “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилиниши билан суғурта 2 та тармоққа бўлинди:

- ҳаёт суғуртаси;
- умумий суғурта.

Қонунга асосан суғурталовчиларнинг фаолияти суғуртанинг қайси тармоғига ихтисослашганлигига қараб алоҳида лицензияланадиган бўлди. Ҳаёт суғуртасини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга бўлган суғурталовчилар умумий суғурта турларини ўтказишга ҳақли эмас ёки аксинча.

Шахсий суғурта ихтиёрий ва мажбурий шаклларда амалга оширилади.

Ихтиёрий шахсий суғурта турларига қуйидагилар қиради:

- ҳаёт суғуртаси;
- фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш;
- фуқароларнинг соғлиғини ва касалликлардан суғурталаш;
- фуқарони маълум ёшгача суғурталаш;
- вафот этиш ҳолатидан узоқ муддатли суғурталаш;

- тиббий суғурталаш;
- чет элга чикувчи фуқароларни касалликлардан суғурталаш;
- мактаб ўқувчиларини бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш.

Мажбурий тарзда амалга ошириладиган шахсий суғурта турларига қуйидагилар қиради:

- йўловчиларни бахтсиз ҳодисалардан мажбурий суғурталаш;
- солиқ органлари ходимларини бахтсиз ҳодисалардан мажбурий давлат суғуртаси;

• Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий ҳавфсизлик хизмати, Давлат божхона қўмитаси, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ходимларини бахтсиз ҳодисалардан мажбурий давлат суғуртаси.

Мажбурий давлат суғуртасини 2003 йил 1 январдан бошлаб “Ўзбекинвест” экспорт-импорт миллий суғурта компанияси ўтказиб келмоқда. Ушбу суғурта турлари бўйича суғурта тарифи бир суғурталанувчига бир йилга энг кам ойлик иш ҳақининг 20 фоизи миқдорида белгиланган. Суғурта мукофотлари суғурталанувчи учун республика бюджети маблағлари ҳисобидан тўланади.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган суғурта ташкилотлари, асосан, қуйидаги суғурта турларини амалга оширади:

- бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш;
- ихтиёрий тиббий суғурта ва касал бўлиш ҳолатидан суғурта;
- чет элга кетаётган шахсларнинг суғуртаси;
- ҳаёт суғуртаси.

Юқорида қайд этилган суғурта турлари ичида бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш кенг тарқалган бўлиб, улар “Ўзбекинвест” ЭИМСК, “Ўзагросуғурта” ва “Кафолат” давлат-акциядорлик суғурта компаниялари, “Мадад” суғурта агентлиги каби бир қатор суғурта ташкилотлари томонидан амалга оширилади.

Шахсий суғуртанинг ихтиёрий турлари бўйича тариф ставкалари суғурта ташкилоти томонидан бозордаги талаб ва таклиф, миқдорнинг ёшини ҳисобга олган ҳолда актуар ҳисоб-китоблар асосида ишлаб чиқилади. Шахсий суғуртанинг мажбурий турлари бўйича тариф ставкалари қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ, ҳукумат томонидан белгиланади.

Суғурта бозорида миқдорларни жалб этиш бўйича рақобат бўлганлиги туфайли ихтиёрий шахсий суғурта турлари бўйича тариф ставкалари доимо ўзгариб туради. Масалан, “Ўзбекинвест” компа-

ниясида 20-25 ёшлардаги шахсларни 100,0 минг сўмга сугурталаш учун тариф ставкаси ана шу сугурта суммасига нисбатан 1,125 фоизни, ёши 55-60 да бўлган фуқаролар учун эса тариф ставкаси 1,575 фоизни ташкил этади. “Ўзагросугурта” сугурта компаниясида мактаб ўқувчиларини бахтсиз ҳодисалардан ихтиёрий сугурталаш бўйича тариф ставкаси сугурта суммасига нисбатан 0,2 фоиз миқдорда белгиланган.

“Кафолат” сугурта компаниясида талабаларни бахтсиз ҳодисалардан ихтиёрий сугуртаси бўйича тариф ставкаси сугурта суммасига нисбатан 0,5 фоизни ташкил этади.

Шахсий сугурта турлари таркибида фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан ихтиёрий сугурталаш алоҳида ўринга эга. Шу боис, биз ушбу сугурта тури билан яқиндан танишамиз. Фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан ихтиёрий сугурталаш бўйича шартнома қонунга кўра юридик ва жисмоний шахсларни ёзма аризаси асосида тузилади. Шартнома тузишдан олдин сугурта ташкилоти ўз мижозларига сугурта хизматини таклиф этади. Юридик ва жисмоний шахслар сугурта шартномаси тузишдан олдин, албатта, сугурталовчининг молиявий ҳолати, лицензияси мавжудлиги билан қизиқиши лозим.

Сугурта шартномаси тузишдан олдин сугурта ташкилоти вакили сугурталаётган фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан сугурталаш қоидалари билан таништириши лозим. Мазкур сугурта тури бўйича фуқароларни бахтсиз ҳодиса рўй бериш натижасида соғлиги ва ҳаётини сақлаш билан боглиқ манфаати сугурта объекти ҳисобланади. Сугурталовчи, одатда, асаб ва рухий касалликка дучор бўлган, шол, кўзи ожиз, эшитиш қобилияти заиф бўлган ва ногирон шахслар билан сугурта шартномасини тузмайди.

Сугурталанган шахснинг ҳаётига ва соғлигига қуйидаги бахтсиз ҳодисаларнинг рўй бериши натижасида шикаст етганда сугурта суммалари берилиши мумкин: жароҳат олганда; суякларнинг синиши, чиқиши; ички органларнинг зарарланиши; куйиш; тери қатламларининг совуқ уриши; электр токи таъсирида жароҳатланиш; кимёвий моддалар ва зарарли ўсимлик таъсирида зарарланиш; тиш синиши.

Бундан ташқари, юқорида қайд этилган ҳолатлар натижасида ўлим ҳолати юз берганда ҳам сугурта суммаси тўланади.

Қуйидаги ҳодисаларнинг рўй бериши оқибатида сугурталанган шахснинг ҳаёти ва соғлигига шикаст етказилса ёхуд ўлимга олиб келса сугурта суммаси тўланмайди: ядро портлаши; радиация ва нурланиш; сугурталанган шахснинг атайин хатти-ҳаракати натижасида

бахтсиз ҳодисалар юз берганда, ўз жонига қасд қилганда ва жиноий ҳаракатлар натижасида рўй берганда.

Сугурта мукофоти сугурта ташкилотининг ҳисоб-китоб рақамига келиб тушгандан сўнг, у шартномада кўрсатилган муддат ичида фуқароларга сугурта полисини бериши шарт. Агар сугурта полиси йўқотилган тақдирда сугурта ташкилоти сугурталанган шахсга унинг дубликатини беради.

Сугурталанувчиларнинг ҳуқуқларига қуйидагилар қиради: сугурта шартномаси амалда бўлган даврда сугурталанган шахс сугурта ташкилотидан сугурта масалалари бўйича маслаҳатлар олиш; сугурта полиси йўқотилганда унинг дубликатини олиш.

Фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан сугурталашда сугурталанган шахслар яна қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлиши мумкин: сугурта суммасини олишда низолар пайдо бўлганда мустақил экспертни жалб этиш; сугурталовчи билан келишилган ҳолда амалдаги сугурта шартномасига қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш; сугурталовчи билан келишган ҳолда сугурта шартномасини муддатидан олдин бекор қилиш.

Сугурталанувчининг мажбуриятларига қуйидагилар қиради: сугурта шартномасида кўрсатилган муддат ва шартларда сугурта мукофотини тўлаш; сугурталанган шахсларга сугурта шартномаси шартлари тўғрисида маълумотлар бериш.

Сугурталовчининг ҳуқуқлари эса қуйидагилар қиради: сугурта ҳодисалари сугурталовчи томонидан тан олинмаганда сугурта суммаларини тўламаслик; сугурта шартномасида кўрсатилган муддатда сугурта мукофоти тўланмаса, сугурта шартномасини бекор қилиш. Унинг мажбуриятларига қуйидагилар қиради: сугурталанувчини фуқароларнинг бахтсиз ҳодисалардан ихтиёрий сугурталаш қоидалари ва сугурта шартномаси шартлари билан таништириш; сугурта шартномасида кўрсатилган муддатда сугурта полисини бериш; сугурта ҳодисаси рўй берганда сугурта суммасини тўлаш; сугурта суммасини тўлашдан воз кечилганда, шартномада кўрсатилган муддатда бу ҳақда сугурталанувчига ёзма равишда хабар бериш.

Сугурта ҳодисаси рўй берганда сугурталанган шахслар воқеа тафсилотлари ҳақида қисқа муддатда сугурталовчига хабар бериши лозим. Сугурта суммасини олиш учун сугурталанган шахслар сугурталовчига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиши шарт:

1. Сугурта полиси.

2. Даволаш-профилактика муассасасидан суғурталанган шахсининг даволанганлигини тасдиқловчи маълумотнома.

Зарурият бўлганда суғурталовчи суғурта суммасини тўлаш масаласини ҳал этиш учун зарур бўлган бошқа ҳужжатларни сўрашга ҳам ҳақли.

Бахтсиз ҳодисалар натижасида ўлим ҳодисаси рўй берганда қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

1. Суғурта полиси.

2. ФХДдан фуқаронинг вафот этганлигини тасдиқловчи маълумотнома.

3. Меросхўрлик ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат.

4. Агар ўлим ҳодисаси йўл-транспорт ҳодисаси натижасида рўй берган бўлса, йўл ҳаракати хавфсизлиги идорасидан олинган маълумотнома.

5. Фуқаронинг шахсини тасдиқловчи ҳужжат.

Суғурталовчи зарурият бўлганда юқоридаги ҳужжатлардан ташқари бошқа ҳужжатларни сўрашга ҳам ҳақли.

Суғурталовчи томонидан суғурта суммасини тўлаш тўғрисида қарор қабул қилинганда суғурта суммаси шартномада кўрсатилган муддат ичида миқдор ёки унинг меросхўрига тўланади.

Ўзбекистон Республикасида кенг қамровли иқтисодий ислохотларни амалга ошириш турли мулкчилик шаклига эга суғурта ташкилотларининг вужудга келиши билан бир қаторда янгидан-янги суғурта хизматларини кўрсатишга шарт-шароит яратди. Ана шундай суғурта хизматларидан бири – жавобгарликни суғурта қилишдир.

Кўпгина иқтисодий адабиётларда жавобгарлик суғуртаси суғуртанинг мустақил тармоғи сифатида ёритилади. Жумладан, профессор В.В.Шаховнинг таъкидлашича “Жавобгарликни суғурталаш мулк ва шахсий суғуртадан фарқ қилиб, суғурталовчининг учинчи шахсларга зарар етказиш юзасидан жавобгарлигини назарда тутати”. Суғурта соҳасидаги тажрибали мутахассислардан бири доцент М.А Сафронов жавобгарлик суғуртасига қуйидагича таъриф беради: “бир шахс томонидан бошқа бир шахс мулкий манфаатларига зарар етказиш – жавобгарликни суғурталовчи ихтиёрига ўтиши тушунилади»³².

Бозор муносабатларига ўтишга қадар, бошқа собиқ иттифоқ республикалари каби Ўзбекистонда ҳам жавобгарлик суғуртаси бўлмаган. Суғурта соҳасида давлат монополиясининг тугатилиши ва бунинг натижасида рақобатнинг вужудга келиши янги хизмат турлари-

ни, хусусан, жавобгарликни суғурталаш турларининг жорий этилишини талаб қилди.

Жавобгарлик суғуртаси – тасодифан ва олдиндан кўзда тутилмаган ҳолда юридик ва жисмоний шахслар томонидан учинчи бир шахсларга етказилган зарарни суғурта воситасида қоплаш билан боғлиқ муносабатлар йиғиндисидир.

Жавобгарликни суғурталаш суғуртанинг энг ёш ва мустақил тармоғидир. Унинг пайдо бўлганлигига 100 йилдан ошди³³. Жавобгарликни суғурталаш ҳаётимизнинг барча жабҳаларини қамраб олиб, унинг ривожланиши фан ва техника тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ. Мазкур суғурта турларининг иқтисодий моҳияти шундаки, суғурталанувчининг учинчи шахсларга етказган зарарларини тўлаш мажбуриятини суғурталовчи ўз зиммасига олади. Суғурталанувчи сифатида ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахс майдонга чиқиши мумкин. Баъзи ҳолатларда учинчи шахсларга етказилган зарар жуда катта миқдорни ташкил этади ва айбдор уни тўлиқ қоплаш имкониятига эга бўлмайди. Агар, учинчи шахсга зарар етказган шахс ўзининг жавобгарлигини суғурталаган бўлса, унинг учун моддий зарарни суғурталовчи тўлайди.

Жавобгарлик суғуртасининг айрим унсурларини қадимги Римда ҳам кўриш мумкин. Римда “денгиз хатарларидан химояланиш бўйича жамият” ташкил этилган ва унинг вазифаси жамият аъзолари денгиз қароқчилари томонидан ўғирланганда уни сотиб олиш харажатларини тўлашдан иборат бўлган. Грек ҳуқуқида ҳам жавобгарлик суғуртасининг айрим жиҳатлари назарга ташланади.

Жавобгарлик суғуртасининг ҳозирги замон шаклига ўхшаш турлари илк марта XIX асрнинг биринчи ярмида Францияда пайдо бўлган. У от ва машина эгаларини бахтсиз ҳодисалардан ва каско-суғуртасидан ташкил топган.

Мустақил соҳа сифатида жавобгарликни суғурталаш саноатнинг ривожланиши билан янги босиқичга кўтарилди. Ишлаб чиқаришнинг фабрика усулига ўтилиши ишлаб чиқариш воситалари ишлатишда юзага келадиган рискларни вужудга келишига олиб келди. Транспорт воситаларини яратилиши, шубҳасиз, йўл ҳаракати иштирокчиларининг манфаатига дахлдор бўладиган рискларни пайдо бўлишига сабаб бўлди. Транспорт воситасини бошқариш натижасида фуқарони жабрланиши билан боғлиқ дастлабки ҳодиса 1897 йил Лон-

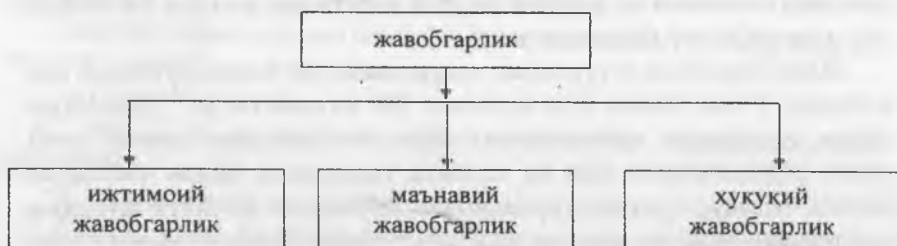
³² Сафронов А. Страхование ответственности. – “Страховое дело”, №2 1997 г. стр.12.

³³ Основы страховой деятельности. Учебник (отв ред. проф. Т.А.Федорова). – М.: «БЕК», 2001 г. с. 549.

донда бўлган. Бунда соатига 7 км тезликда келаётган машина йўловчига тан жароҳати етказган³⁴.

Жавобгарлик ўз мазмун-моҳияти жиҳатидан учга бўлинади ва уни чизмада қуйидагича ифодалаш мумкин:

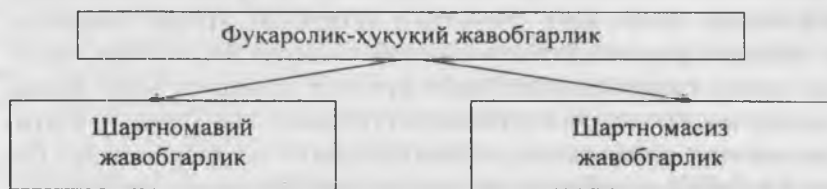
9.4.2-чизма. Жавобгарликнинг моҳиятан бўлиниши

Ижтимоий жавобгарлик умумий тушунча бўлиб, жамиятдаги барча жавобгарликни ўз ичига олади. Фуқароларнинг ўзаро муомаласида ахлоқий нормаларнинг бузилиши маънавий жавобгарликни келтириб чиқаради. Хукукий жавобгарлик эса давлат томонидан ўрнатилган қонуний нормаларнинг бузилиши оқибатида юзага келади.

Хукукий жавобгарликнинг ўзи бир қанча турларга бўлинади. Жумладан, интизомий жавобгарлик, маъмурий жавобгарлик, фуқаролик-хукукий жавобгарлик, моддий жавобгарлик, жиноий жавобгарликка бўлинади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган жавобгарликлар ичида фуқаролик-хукукий жавобгарлик ўзига хос ўрин эгаллайди. Зеро, жавобгарликни суғурталаш фуқаролик-хукукий жавобгарлик билан чамбарчас боғлиқ. Бу жавобгарлик, одатда, бир шахс томонидан иккинчи бир шахсга мулкый зарар етказганда юзага келади.

Фуқаролик-хукукий жавобгарлик қуйидаги чизмага мувофиқ иккита турга бўлинади:

9.4.3-чизма. Фуқаролик-хукукий жавобгарликнинг турлари

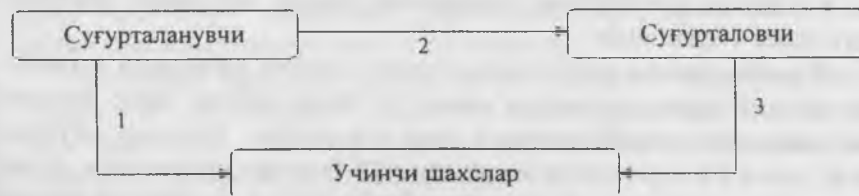
Шартномавий жавобгарлик шартнома мажбуриятларини бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик оқибатида юзага келади. Бунда бир томон иккинчи томоннинг айби билан зарар кўради.

Шартномасиз жавобгарлик деганда айбдор томонидан жабрланувчига у билан шартнома муносабатларида бўлмаган ҳолда зарар етказиш тушунилади. Масалан, автомобиль транспорти эгаси ўзига тегишли бўлган транспорт воситасини нотўғри бошқариш оқибатида тасодифан учинчи шахс ҳисобланувчи йўловчига тан жароҳати етказди. Бунда томонлар муқаддам шартнома муносабатларида бўлмаган.

Ўзида бир нечта суғурта турларини мужассамлаштирган ҳамда суғурта соҳасининг мустақил тармоғи бўлган жавобгарлик суғуртасининг моҳияти шундан иборатки, у жисмоний ва юридик шахсларга суғурталанувчи томонидан етказилган моддий зарарни қоплашга қаратилгандир. Жавобгарлик суғуртаси ўзида мол-мулк ва шахсий суғурта турларининг айрим қирраларини намоён этган. Яъни, агар зарар юридик ёки жисмоний шахснинг мол-мулкига етказилган бўлса – мол-мулк суғуртасини; агар зарар жисмоний шахснинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган бўлса, шахсий суғурта турларини қамраб олади.

Жавобгарлик суғуртасида, суғурталанувчининг учинчи шахсларга етказган зарарларини қоплаш билан боғлиқ мулкый манфаатлари суғурта объекти бўлиб ҳисобланади (1). Суғурталанувчининг учинчи шахсларга етказган зарарларини қоплаш билан боғлиқ жавобгарлиги тузилган суғурта шартномасига мувофиқ муайян ҳақ тўлаш эвазига суғурталовчиға ўтказилади (2). Суғурта ходисаси рўй берганда, яъни суғурталанувчи учинчи шахсларга зарар етказганда, бу зарарлар суғурталовчи томонидан қопланади (3).

Юқорида қайд этилганларни чизма кўринишида қуйидагича акс эттириш мумкин.

9.4.4-чизма. Жавобгарлик суғуртасидаги ўзаро алоқалар

Айни чоғда, мол-мулк ва шахсий суғурта турларидан фарқли равишда, жавобгарлик суғуртаси биринчи навбатда суғурталанувчи то-

³⁴ Основы страховой деятельности. Учебник (отв.ред. проф. Т.А. Федорова). – М.: «БЕК», 2001 г. с. 550.

монидан учинчи шахсларга етказилган зарарларни қоплаш ва бир вақтнинг ўзида суғурталанувчининг мулкий манфаатларини ҳимоя этиш воситасидир. Суғурталанувчининг мулкий манфаатлари деганда, учинчи шахсларга етказилган зарарларни қоплаш юзасидан у қўрадиган зиённи тушуниш керак. Агар, суғурталанувчининг учинчи шахсларга зарар етказиш жавобгарлиги суғурталанган бўлса, зарар суғурталовчи томонидан келишилган суғурта суммаси доирасида қопланади.

Маълумки, мол-мулк суғуртасида суғурта суммаси шу мол-мулкнинг бутун қиймати доирасида ёки унинг бир қисми сифатида аниқланиши мумкин. Жавобгарликни суғурталашда эса томонлар ўзаро келишган ҳолда учинчи шахсларга зарар етказилганда уларга тўланадиган суғурта қопламаси суммасини, яъни жавобгарлик лимитини белгилайдилар. Шунинг учун жавобгарлик суғуртасида “суғурта суммаси” тушунчаси ўрнига “жавобгарлик лимити” деган тушунча қўлланилади. Қоидага кўра, жавобгарликни суғурталаш шартномаларида бир йиллик жавобгарлик лимити кўрсатилади. Шунингдек, шартномада ҳар бир суғурта ходисаси бўйича ҳам жавобгарлик лимити белгиланади.

Суғурталовчилар суғурта ходисаси содир бўлган тақдирдагина суғурта қопламасини тўлайди. Суғурталанувчи томонидан учинчи шахсларга зарар етказилиб, бу зарарни айбдор томонидан мажбурий қопланиши хусусида қонун кучига эга суд қарори қабул қилингандагина суғурта қопламаси тўланиши мумкин.

Суғурталанувчининг тасодифан ва ўзи билмаган ҳолда учинчи шахсларга етказган зарарини аниқроқ ҳолда қуйидагича ифодалаш мумкин:

- учинчи шахс бўлган фуқаронинг ҳаётига, соғлиғига жароҳат етказилиши ёки ўлим ҳолатининг рўй бериши;
- учинчи шахс бўлган фуқаро ёки юридик шахснинг мол-мулкига зарар етказилиши.

Жавобгарликни суғурталаш орқали учинчи шахсларга етказилган мулкий зарар қопланади, аммо бу билан айбдор шахс жиноий ёки маъмурий жавобгарликдан озод этилмайди. Масалан, автомобиль эгаси йўл-транспорт ходисаси рўй бериши натижасида фуқаронинг фожиали ҳалок бўлишига сабабчи бўлди. Бу бахтсиз ходиса автомобиль эгасининг атайин ёки қасддан қилган хатти-ҳаракатлари натижасида эмас, балки тасодифан ва бехосдан содир бўлди. Суғурталовчи мазкур ҳолатни муайян ўрганишлардан сўнг суғурта ходисаси сифатида тан олиши ва шунга кўра суғурта қопламаси тўла-

ши мумкин. Аммо, суғурталовчи томонидан жабрланган шахсга суғурта қопламасини тўланиши айбдор шахс маъмурий ва жиноий жазодан озод этилди, деган маънони келтириб чиқармайди. Бу ерда фуқаролик жавобгарлигини жиноий жавобгарликдан фарқлаш зарур. Фуқаролик жавобгарлиги учинчи шахсларга етказилган зарарни қоплашни назарда тутса, жиноий жавобгарлик эса қасддан жиноят қилган шахсни жазолашдир.

Жавобгарликни суғурталаш ихтиёрий ва мажбурий шаклларда амалга оширилади. Ривожланган чет эл давлатларида жавобгарликни суғурта қилишнинг мажбурий шакллари анча тараққий этган.

Жавобгарлик суғуртасининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти суғуртанинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти билан чамбарчас боғлиқ десак, хато бўлмайди.

Суғурта фаолиятини амалга ошириш учун, албатта, суғурта ташкилотиде тарли миқдорда пул маблағлари фонди бўлиши лозим. Агар, суғурталовчи пул фондини, яъни суғурта фондини ташкил этмаса, унинг молиявий аҳволи мураккаблашиши мумкин. Ташкил этилган суғурта фондининг маблағлари қатъий мақсадли характерга эга бўлиб, у фақат суғурта ходисалари рўй берганда қоплама бериш учун ишлатилади. Суғурта фондининг маблағларини бошқа мақсадларда ишлатиш мумкин эмас. Суғурта фонди маблағлари давлат томонидан олиб қўйилиши ва солиққа тортилиши мумкин эмас.

2. Автотранспорт воситалари эгаларининг учинчи шахслар олдидаги фуқаролик жавобгарлигининг мажбурий суғуртаси

Бозор муносабатлари шароитида юридик ва жисмоний шахсларнинг учинчи шахслар манфаатига зарар етказиш хавфи кучаяди. Бу хавфнинг рўй бериши натижасида етказилган зарарни қоплаш юзасидан зарар етказган шахсларнинг жавобгарлигини суғурта қилиш мамлакатимизда ўз ривожини топмокда. Ана шундай жавобгарликни суғурта қилишнинг кенг тарқалган турларидан бири – транспорт воситалари эгаларининг учинчи шахсларга зарар етказишдаги фуқаролик жавобгарлигини суғурталашдир.

Маълумки, транспорт юқори хавфни келтириб чиқарувчи манбалардан бири ҳисобланади. Транспорт ҳайдовчиси транспорт воситасини бошқариш жараёнида учинчи шахсларнинг муайян манфаатларига, соғлиғига зарар етказиши мумкин.

Йўл транспорт ходисаси натижасида зарар кўрган шахслар, қўп ҳолатларда айбдорлардан зарарни ундириб ололмайдилар. Ғайриқонуний ҳаракат туфайли юридик ёки жисмоний шахсларнинг соғли-

ғи, ҳаёти ёки мол-мулкига етказилган зарар айбдор шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим. Қонун ҳужжатларида зарарни тўлаш мажбурияти зарар етказувчи бўлмаган шахсга юклатилиши мумкин. Зарар етказган шахс, агар зарар ўз айби билан етказилмаганлигини исботласа, зарарни тўлашдан озод этилиши мумкин.

Бугунги кунда аҳоли турмуш даражасининг доимо ошиб бориши, транспорт воситаларининг янада такомиллашиши жаҳонда автомобиллар сонининг мунтазам ўсишига олиб келаяпти. Транспорт воситалари сонининг кўпайиши табиий ҳолда йўл-транспорт билан боғлиқ бахтсиз ҳодисалар ҳам кўпайишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида транспорт воситалари ва бошқа ўзиюрар машина ҳамда механизмлар эгалари фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғуртаси тўғрисида” 1994 йил 30 декабрда қабул қилган 632-сонли Қарорига (бу Қарорга Вазирлар Маҳкамасининг “Суғурта хизматлари бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2002 йил 27 ноябрдаги 413-сон Қарори билан қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган) мувофиқ, 1995 йил 1 январдан бошлаб транспорт воситалари эгалари фуқаролик жавобгарлигининг мажбурий суғуртаси жорий этилди. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган мулкчиликнинг барча шаклларидаги транспорт воситалари эгалари фуқаролик жавобгарлиги мажбурий суғуртасига жалб қилинадилар.

Фуқаролик жавобгарлиги мажбурий суғуртасининг жорий этилганлиги йўл-транспорт ҳаракати иштирокчилари манфаатларини ҳимоя этишга ва уларни ижтимоий муҳофаза этишга қаратилган.

10-жадвалда транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш бўйича транспорт воситаси бирлигидан бир йилда бир марта ундириладиган суғурта суммаси ҳажмидан суғурта мукофотлари тарифлари миқдорлари келтирилган.

Юридик ва жисмоний шахсларга етказилган зарарни ундириш учун суғурта суммаларининг чекланган миқдорлари:

– мол-мулкка етказилган зарарни қоплаш учун (ҳар бир зарар етказилиш ҳолати бўйича) – Ўзбекистон Республикасида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг 20 баравари миқдориди;

– ўлимга олиб келган зарарни қоплаш учун (ҳар бир жабрланган бўйича) - энг кам ойлик иш ҳақининг 30 баравари миқдориди.

Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш бўйича транспорт воситаси бирлигидан бир йилда бир марта ундириладиган суғурта суммаси ҳажмидан суғурта тарифлари ставкалари³⁵ (фоизларда)

Транспорт воситалари	Суғурта суммаларининг қабул қилинган ҳажмидан суғурта мукофотлари тарифлари (қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик баравари миқдориди)	
	Юридик шахслар	Жисмоний шахслар
Енгил автомобиллар, автобуслар	1,5	1
Юк автомобиллари	2	1,5
Троллейбуслар, трамвайлар	1	-
Тракторлар, кобайнлар ва бошқа ўзиюрар машина ва механизмлар	1	1
Махсус енгил автомобиллар ва микроавтобуслар	1	1
Мототранспорт	0,5	0,5

Масалан: 2005 йилнинг 1 октябридан бошлаб, Ўзбекистон Республикасида ўрнатилган энг кам иш ҳақи миқдори 9400 сўм миқдориди белгиланган. Демак, юридик ёки жисмоний шахсларнинг мол-мулкига суғурталанувчи томонидан зарар етказилганда суғурталовчи 470,0 минг сўмгача суғурта қопламаси тўлаб беради. Айни пайтда фуқаронинг ўлимига олиб келган зарарни қоплаш учун 282,0 минг сўм миқдориди суғурта қопламаси берилади. Ҳозир “Автофуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғуртаси” бўйича қонун қўлланилмоқда.

Экспертларнинг фикрича, Ўзбекистон Республикасида давлат рўйхатидан ўтган автотранспорт воситалари ҳайдовчиларининг анчагина қисми жавобгарликни суғурталаш бўйича шартномага эга эмас. Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, кўпгина автотранспорт ҳайдовчилари суғуртани иккинчи даражали, кераксиз восита сифатида тушунишади. Ҳатто йўл автотранспорт ҳодисалари рўй берганда суғурта ташкилотларига мурожаат қилишни ҳам унутишади.

³⁵ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида транспорт воситалари ва бошқа ўзиюрар машина ҳамда механизмлар эгалари фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғуртаси тўғрисида” 1994 йил 30 декабрда қабул қилган 632-сонли Қарори (мазкур Қарорга Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 413-сонли Қарори билан қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган).

Автотранспорт ҳайдовчиларининг фуқаролик жавобгарлигини суғурталаш ихтиёрий тартибда ҳам ўтказилади. Бозор иқтисодиёти шароитида бу суғурта турини амалга ошириш бир томондан, транспорт ҳайдовчиси учун, иккинчи томондан эса йўл транспорт ходисаси натижасида зарар кўрган жабрланувчи учун ҳам катта аҳамиятга эга. Чунки транспорт ҳайдовчисида жабрланувчига моддий ёрдам кўрсатиш учун маблағ бўлмаслиги мумкин. Агар у учинчи шахсларга зарар келтириш жавобгарлигини суғурталаш бўйича шартномага эга бўлса, суғурта қопламаси суғурта ташкилоти томонидан қопланади.

Автотранспорт ҳайдовчиларининг фуқаролик жавобгарлигини суғурталашнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бунда суғурта ташкилоти ва суғурталовчидаги ташқари учинчи шахс ҳам иштирок этади.

Аммо фуқаролик жавобгарлиги суғуртаси бўйича шартнома суғурталовчи ва суғурталанувчи (транспорт воситаси ҳайдовчиси) ўртасида тузилади. Учинчи шахс эса шартномада иштирок этмайди, аммо шарнома унинг фойдасига тузилади.

Таъриба шуни кўрсатадики, автотранспорт ҳайдовчиларига нисбатан суд орқали белгиланган жабрланувчига тўланиши лозим бўлган зарар миқдори ҳайдовчининг бир йиллик иш ҳақининг ярмидан кўпини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хорижий автотранспорт воситаларининг Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудида бўлишининг қўшимча шартлари тўғрисида”ги 2000 йил 12 январь, 11-сонли Қарорига биноан, Қозоғистон Республикаси ва Туркменистоннинг транспорт воситалари, бошқа ўзиюрар машина ва механизмларининг Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудига кириб келишига тегишли лицензияга эга бўлган суғурта ташкилотларининг ҳайдовчиларининг учинчи шахслар олдидаги фуқаролик мажбурияти суғурталанганлиги тўғрисидаги полиси мавжуд бўлган тақдирда йўл қўйилади. Давлат божхона кўмитаси Ўзбекистон Республикасининг суғурта ташкилотлари билан биргаликда божхона постларида транспорт воситалари, бошқа ўзиюрар машина ва механизмлар эгаларининг учинчи шахслар олдидаги фуқаролик жавобгарлиги суғуртасини амалга оширади. Бу жавобгарлик суғурта турининг жорий этилишига сабаб шуки, чегарадош мамлакатлар томонидан бир томонлама қуйидаги чора-тадбирлар жорий қилинган: Қозоғистон Республикасида – ташувчининг йўловчи олдидаги фуқаролик, ҳуқуқий жавобгарлиги учун турли автотранспорт воситаларидан суғурта йиғимлари қўлланилаётганлиги; Туркменистонда –

Туркменистон ҳудудига кириб келаётган автотранспорт воситалари эгаларидан Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган йиғимларга тенг бўлмаган йиғимлар белгиланган. Шуни эътиборга олган ҳолда 2000 йилнинг 1 январидан бошлаб, Қозоғистон ва Туркменистон Республикаларидан кириб келадиган транспорт воситалари учун автофуқаролик жавобгарлигининг мажбурий суғуртаси жорий этилди. Қуйида ана шу чегарадош мамлакатлар ҳудудидан кириб келган транспорт воситалари ҳайдовчиларидан ундириладиган суғурта мукофотлари миқдори келтирилган (11-жадвал).

11-жадвал

Транспорт воситалари эгаларининг учинчи шахслар олдидаги фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш шартномалари бўйича бир ойгача муддатга Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кирадиган битта автотранспорт воситасидан ундириладиган суғуртанинг тариф ставкалари³⁶ (фоизларда)

т/р	Транспорт турлари	Суғурта жавобгарлиги миқдоридан суғурта тариф ставкалари (фоизларда)	
		1000 АҚШ доллари (Қозоғистон)	3000 АҚШ доллари (Туркменистон)
1.	Юк автомобиллари	1,0	2,5
2.	Автобуслар	0,8	2,0
3.	Енгил автомобиллар	0,5	1,5
4.	Тракторлар, комбайнлар ва бошқа ўзиюрар машиналар ва механизмлар	0,4	1,0
5.	Мототранспорт	0,2	0,7

Суғурта суммаси миқдори Қозоғистон Республикаси автотранспорти учун:

– мол-мулкка етказилган зарарни қоплаш учун – 400 АҚШ доллари;

– ўлим ҳолатига олиб келган зарарни қоплаш учун – 600 АҚШ доллари.

Туркменистон автотранспорти учун:

– мол-мулкка етказилган зарарни қоплаш учун – 1000 АҚШ доллари;

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хорижий автотранспорт воситаларининг Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудида бўлишининг қўшимча шартлари тўғрисида” 2000 йил 12 январь 11-сонли Қарори.

– ўлим ҳолатига олиб келган зарарни қоплаш учун – 2000 АҚШ долларига белгиланган.

Суғурта мукофотлари божхона органлари томонидан бевосита божхона постларида эркин алмаштириладиган валютада ундирилади ва маблағлар кейинчалик шартнома асосида суғурта ташкилотларининг ҳисоб рақамларига ўтказилади. Суғурта мукофоти тўлангандан сўнг, ҳорижий транспорт воситаси ҳайдовчиларига суғурта полиси берилади.

Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудига кириб келаётган ҳорижий транспорт воситалари ҳайдовчиларининг учинчи шахслар (жисмоний ва юридик шахслар)нинг соғлиғига ва мол-мулкига етказилган зарар учун фуқаролик жавобгарлиги суғурта қилиш объекти ҳисобланади. Бундай тартиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Тожикистон Республикаси ва Қирғизистон Республикаси автотранспорт воситалари ҳайдовчиларининг учинчи шахслар олдида Ўзбекистон Республикасида фуқаролик жавобгарлиги тўғрисида” 2000 йил 18 февралдаги 59-сон қарорига (Мазкур Қарорга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 27.11.2002 й. 413-сон Қарорига мувофиқ ўзгартиришлар киритилган) мувофиқ, Тожикистон ва Қирғизистон Республикалари учун ҳам жорий этилган.

Транспорт воситалари эгаларининг учинчи шахслар олдидаги фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилиш шартномалари бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳудудига 1 ойгача муддатга кириб келаётган бир автотранспорт воситасидан ундириладиган суғурта тариф ставкалари 12-жадвалда берилган.

Тожикистон Республикаси ва Қирғизистон Республикаси автотранспорти учун суғурта суммалари миқдорлари:

– 1000 АҚШ доллари – мол-мулкка етказилган зарарни қоплаш учун;

– 2000 АҚШ доллари – ўлимга олиб келган зарарни қоплаш учун.

Ҳорижий транспорт воситаси ҳайдовчиси томонидан учинчи шахсга етказилган зарарнинг суғурталовчи томонидан тўланишини назарда тутувчи воқеа ёки тасодиф суғурта ҳодисаси ҳисобланади.

Уларга қуйидагилар киради:

– фуқароларнинг соғлиғига, ҳаётига зарар етказилиши;

– транспорт воситасининг, шунингдек, мол-мулкнинг шикастланиши, нобуд бўлиши.

Зарар миқдорига шикастланган транспорт воситасини энг яқин жойдаги техник хизмат кўрсатиш станциясигача етказиш ва уни тузатиш харажатлари ҳам киритилади.

12-жадвал

Транспорт воситалари эгаларининг учинчи шахслар олдидаги фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилиш шартномалари бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳудудига 1 ойгача муддатга кириб келаётган бир автотранспорт воситасидан ундириладиган суғурта тариф ставкалари³⁷

т/р	Транспорт турлари	Суғурта жавобгарлиги ҳажмига нисбатан суғурта тариф ставкалари (фоизларда) 3000 АҚШ доллари (Тожикистон ва Қирғизистон Республикалари)
1.	Юк автомобиллари	2,5
2.	Автобуслар	2,0
3.	Микроавтобуслар	1,8
4.	Енгил автомобиллар	1,5
5.	Тракторлар, комбайнлар ва бошқа ўзи-юрар машиналар ва механизмлар	1,0
6.	Мототранспорт	0,7

Суғурта қопламаси, агар йўл-транспорт ҳодисаси ёки бахтсиз воқеа оқибатида:

– жабрланувчи майиб бўлса ёки унинг соғлиғига бошқа тарзда шикаст етказилса;

– жабрланувчи вафот этса;

– учинчи шахсларнинг мол-мулки нобуд бўлса, йўқ қилинса ёки шикастланса, суғурталовчи томонидан тўланади.³⁸

Транспорт воситасининг ҳаракатланиши натижасида етказилган зарарларга, шунингдек:

– транспорт воситасига йўловчилар чиқариш ёки тушириш пайтида;

– транспорт воситаси йўлда тўхтаб турган ёки тузатилаётган вақтда келиб чиққан зарарлар ҳам киритилади.

³⁷ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Тожикистон Республикаси ва Қирғизистон Республикаси автотранспорт воситалари ҳайдовчиларининг учинчи шахслар олдида Ўзбекистон Республикасида фуқаролик жавобгарлиги тўғрисида” 2000 йил 18 февралдаги 59-сон Қарори (Мазкур Қарорга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 27.11.2002 й. 413-сон Қарорига мувофиқ ўзгартиришлар киритилган).

³⁸ Келтирилган жумлалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ҳорижий автотранспорт воситаларининг Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудига бўлишининг қўшимча шартлари тўғрисида”ги 2000 йил 12 январь 11-сонли Қароридан олинган.

Суғурталовчи:

- айбдор шахснинг транспорт воситасида бўлган юкка;
- йўл-транспорт ҳодисаси натижасида атроф-муҳитга;
- ёнғин келиб чиқиши туфайли ўрмонларга, дарахтзорларга ва боғларга етказилган зарар учун;
- нақд пул, қимматли қоғозлар, ҳар қандай турдаги ҳужжатлар, шунингдек, филателистик, нумизматик ва бошқа коллекциялар ва бойликлар йўқолганлиги учун жавоб бермайди.

Агар жабрланувчи томонидан қасддан жиноят содир этилган бўлса, суғурта товони тўланмайди. Зарар миқдори суд орқали аниқланади.

Шахсга етказилган зарар учун суғурта суммаси жабрланувчига, унга бошқа суғурта шартномалари бўйича тўланадиган суммалардан қатъи назар, тўланади.

Жабрланувчининг соғлиғига етказилган зарар учун товон миқдори даволаш-профилактика муассасасининг тегишли ҳужжатида кўрсатиб ўтилган зарар даражасига қараб ёки вафот этганлик тўғрисидаги далолатнома асосида белгиланади.

Саломатликка етказилган зарар учун товон суғурта суммасига мутаносиб равишда, бироқ унинг жами миқдорининг 60 фоизидан (вафот этган тақдирда) кўп бўлмаган миқдорда тўланади. Учинчи шахсларнинг мол-мулкига зарар етказилганлиги ёки нобуд бўлганлиги учун суғурта қопламаси суғурта суммасига мутаносиб равишда, бироқ унинг жами миқдорининг 40 фоизидан (мол-мулк тўлиқ нобуд бўлган тақдирда) кўп бўлмаган миқдорда тўланади.

Мол-мулкка етказилган зарар учун ёки жабрланувчиларнинг соғлиғига зиён етказганлик учун суғурта тўлови ҳар бир аниқ, суғурта ҳодисаси бўйича бир вақтда тўланади.

Суғурта қопламасини суғурталовчи барча зарур ҳужжатлар олингандан сўнг, 72 соат мобайнида тўлайди. Суғурта қопламасини тўлаш суғурталовчининг айби билан кечиктирилса, у ҳар бир кечиккан кун учун ҳисоблаб чиқилган суғурта товони суммасининг 0,5 фоизи миқдорида пеня тўлайди.

Йўл-транспорт ҳодисаси (бахтсиз ҳодиса) рўй берган тақдирда суғурталовчи:

- йўл-транспорт ҳодисаси (бахтсиз ҳодиса) юз берган жойда ҳаракатланиш хавфсизлигини таъминлаш мақсадида тегишли чоралар кўришга, воқеа оқибатларини енгиллаштириш, шунингдек, мол-мулкнинг сақланишини таъминлаш чораларини кўришга;
- имкони борича зарарнинг кўпайишини бартараф этишга;

– жабр кўрган шахсларга фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилиш шартномасини тузган суғурталовчи тўғрисида зарур маълумотлар беришга;

– воқеа рўй берган жойдаги суғурталовчини дарҳол хабардор қилишга ёки воқеа рўй бергандан кейинги иш кунидан кечиктирмай суғурталовчига зарур ахборот ва тушунтириш хати тақдим этишга мажбурдир.

Транспорт воситаси эгаси, ҳайдовчи ёки даъво қилувчи шахс суғурта ташкилотига йўл-транспорт ҳодисаси (бахтсиз ҳодиса)га тааллуқли мавжуд далилларни тақдим этиши ҳамда суғурталовчининг юз берган воқеа тафсилотларини ва етказилган зарар миқдорини аниқланишини таъминлаши, шунингдек, суғурталовчи томонидан йўл-транспорт ҳодисаси (бахтсиз ҳодиса) айбдорларига қарши даъволарни текширишда ёрдам кўрсатиши шарт.

Йўл-транспорт ҳодисаси (бахтсиз ҳодиса) тўғрисида хабар олингандан сўнг суғурталовчи зарар миқдорини, ҳодисанинг ҳақиқий ҳолатларини аниқлаш мақсадида ҳаракат қилади ҳамда суғурта далолатномасини ва манфаатдор шахслар иштирокида белгиланган намунадаги ҳисоб-китоб сметасини тузади.

Суғурталовчи транспорт воситаси эгасини ва даъво қилувчи шахсни тўланадиган зарар миқдорини аниқлаш учун қандай ҳужжатлар тақдим этиш зарурлиги ҳақида хабардор қилади.

Жабрланувчи ёки унинг топшириғига кўра ваколатли шахс транспорт воситаси томонидан етказилган зарар тўғрисида суғурталовчини хабардор қилади.

Агар зарар номаълум транспорт воситаси томонидан етказилган бўлса, у ҳолда жабрланувчи милицияга ёки Йўл ҳаракати хавфсизлиги хизматига, суғурталовчига дарҳол хабар бериши ва зарар номаълум транспорт воситаси томонидан етказилганлиги тўғрисида тергов органларининг хулосасини олиши шарт.

Жабрланувчи томонидан ушбу шартлар бажарилмаган тақдирда суғурталовчи воқеанинг муҳим ҳолатлари аниқланмай қолганлиги учун товон тўлашга мажбур эмас.

Қуйидаги ҳайдовчи:

- учинчи шахсга зарар етказилишини қасддан юзага келтирган;
- транспорт воситасини спиртли ичимлик ичиб ёки гиёҳвандлик воситасини истеъмол қилиб, бошқарган ва бу билан суғурта воқеасини юзага келтирган;
- транспорт воситасини бошқаришга рухсатномаси бўлмаган;

– транспорт воситасидан унинг эгасининг рухсатисиз фойдаланган ва ушбу транспорт воситаси билан зарар етказган ҳайдовчи туланган суғурта қопламасини суғурталовчига қайтаришга мажбурдир.

Агар суғурталанувчи суғурталовчига зарар етказилганлиги тўғрисида хабар бермаса ёки ўз вақтида хабар бермаса, у ҳолда суғурталовчи бундай хабар бермаслик ёки ўз вақтида хабар бермаслик оқибатида келиб чиққан қўшимча харажатлар ва суд чиқимларини қоплаш юзасидан суғурталанган шахсга нисбатан даъво қўзғатиши мумкин.

3. Аудиторлар, нотариуслар ва баҳоловчиларнинг касбий жавобгарлигини суғурталаш механизми

Касбий жавобгарликни суғурталаш учинчи шахсларга етказилган зарарни тўлиқ ёки қисман қоплаш бўйича суғурталовчининг мажбуриятларини кўзда тутувчи суғурта турларини ифода этади. Бундай ҳолат жисмоний шахснинг мулкӣ манфаатлари суғурта объекти ҳисобланади. Ушбу объектни суғурта қилиш тўғрисида фуқаролик қонунчилиги томонидан белгиланган тартибда жисмоний шахснинг учинчи шахс томонидан суғурталанган касбий фаолиятни амалга ошириш муносабати билан етказилган зарарни қоплаш мажбуриятларига боғлиқ суғурта шартномаси тузилади. Касбий фаолиятга талаблар ва уни амалга ошириш тартиби тегишли қонунчилик ҳамда меъёрий ҳужжатлар билан белгиланади.

Касбий жавобгарликни суғурталаш касбий фаолиятни амалга оширишда учинчи шахсга зарар етказиши мумкин бўлган турли шахслар тоифаларининг мулкӣ манфаатларини суғурта қилиш турларини бирлаштиради. Кўпинча шифокорлар, нотариуслар, баҳоловчилар, экспертлар, қўриқчилар, адвокатлар ва бошқаларнинг касбий жавобгарлиги суғурта қилинади.

Касбий жавобгарликни суғурталашда бошқа суғурта турларидан фарқли ўлароқ суғурта ҳодисасининг бошланиши ташқи омилларга (табиий офатлар ва кескин ўзгаришлар, учинчи шахс ҳаракатлари ва ҳоказолар) эмас, балки муайян касбий фаолиятни амалга оширадиган шахс малакасига боғлиқ. Суғурталанувчи суғурта шартномаси тузганидан сўнг ўз касбий фаолиятини амалга оширишда эҳтиёткорлик билан иш тутиши ва касбий кўникмаларни намоён этиши лозим.

Кўпчилик ҳолатларда суғурта ҳодисасининг бошланиши суднинг суғурталанувчининг мижозга моддий зарар етказганлиги ва унинг миқдори учун мулкӣ жавобгарлигини белгиловчи қарори қонуний кучга киргандан кейин тан олинади. Бундан ташқари, су-

ғурталанувчининг учинчи шахсга етказган зарари учун жавобгарлигининг белгиланиши ҳам фақат суғурталанувчи томонидан етказилган зарар аниқ исботланганда, суғурта ҳодисаси сифатида тан олинishi мумкин. Бунда суғурта шартномасида суғурталанувчи жавобгарлигининг пайдо бўлиши асосли эканлигини тан олиш ва зарарни қоплаш миқдорини аниқлаш суғурталовчи ёки унинг ваколатли вакили иштирокида амалга оширилиши келишиб олинади.

Касбий жавобгарликни суғурталашнинг ҳар бир тури маълум бир касбнинг ўзига хос хусусиятлари билан асосланган ўз хусусиятларига эга. Ҳар бир касбнинг ўзига хос хусусиятлари касбий жавобгарликни суғурталаш шартномасини тузишда ҳисобга олинади. Суғурталанувчининг ўз касбий мажбуриятларини бажаришга виждонан, мулоҳаза билан ва асосли ёндашуви касбий жавобгарликни суғурталашда умумий принцип саналади. Акс ҳолда, суғурталовчи суғурта қилиш шартномаси бўйича ўз жавобгарлигидан озод этилиши мумкин.

Хорижий амалиётда касбий жавобгарликни суғурталашнинг айрим турлари мажбурий асосда амалга оширилади, яъни юридик ёки жисмоний шахслар (масалан, шифокорлар, риэлторлар, баҳоловчилар, нотариуслар ва бошқалар) касбий жавобгарликни суғурталаш полисисиз маълум бир касбий фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқига эга эмас. Бу борада суғурталанувчи – касбий фаолиятни амалга оширадиган юридик ёки жисмоний шахс ва суғурталовчи - суғурта фаолиятини амалга ошириш учун ташкил этилган ва белгиланган тартибда рўйхатга олинган ҳамда корхонанинг касбий жавобгарликни суғурталаш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга юридик шахс суғуртавий ҳуқуқӣ муносабат субъекти ҳисобланади. Ушбу суғурта субъектлари суғурта мажбуриятларининг асосий томонлари, яъни суғурта шартномаси иштирокчиларидир. Бундан ташқари, жабр кўрган шахс (суғурта шартномаси унинг фойдасига тузилган) ҳам касбий жавобгарликни суғурталаш субъектлари сирасига киради. Одатда, жабр кўрган, агарда суғурта шартномасида бошқа нарса кўзда тутилмаган бўлса, етказилган зарар миқдорида суғурта қопламаси олишга ҳаққи бор.

Касбий жавобгарликни суғурталаш шартномасини тузишда жабр кўрганлар (фойда олувчилар) суғурталанувчига ҳам, суғурталовчига ҳам маълум бўлмайди. Ушбу ҳолатда, суғурта шартномасида бу шартнома кимнинг фойдасига тузилганлиги айтилмаган ёки у суғурталанувчи ёхуд бошқа шахс фойдасига тузилган бўлсада, суғур-

та қопламаси олиш ҳуқуқига фойда олувчи ёки суғурталанувчи олдидан жавобгар бўлган шахсина (ёки унинг меросхўри) ҳисобланади.

Касбий жавобгарликни суғурталаш шартномаси шартларида суғурталовчининг суғурталанувчи ёки унинг ходимининг ваколатига нисбатан кафолатлари кўзда тутилмаган.

Суғурталанувчи томонидан учинчи шахсга қонуний ва меъёрий ҳужжатларнинг бузилиши, суғурталанувчининг атайин қилган ҳаракатлари натижасида зарар етказилса, суғурталанувчининг мажбуриятлари бўйича суғурталовчи жавобгар ҳисобланмайди. Суғурталанувчининг ҳара-катларидаги ниятни исботлаш суғурталовчи зиммасига юклатилади. Суғурталанувчининг нияти суднинг қонуний кучга кирган қарори, ҳукми билан аниқланади. Агарда суғурталанувчига нисбатан жиноий иш қўзғатилган бўлса, суғурта қопламаси тўғрисидаги масала суд қарори ва ҳукмигача тўхтатилади.

Ўзбекистонда касбий жавобгарликни суғурта қилиш ўз ривожланишининг дастлабки босқичида бўлиб, бу йўналишда бир қатор муаммолар мавжуд. Биринчидан, меъёрий-ҳуқуқий базанинг шаклланимаганлиги ва айрим касбларга нисбатан стандартларнинг ишлаб чиқилмаганлиги, иккинчидан эса, касб эгаларига билдириладиган эътироз, даъволар бўйича статистик маълумотларнинг юритилмаслигидир. Шундан келиб чиққан ҳолда айрим касб эгаларига жабр кўрган шахслар томонидан билдирилган даъволарни ҳисобга олиш бўйича статистик базани шакллантиришни таклиф этамиз.

Мамлакатимизда амал қилаётган қонунчилик базасига мувофиқ, касбий жавобгарлик суғуртаси шартномасида, фақат касбий фаолият билан яқка тартибда шуғулланувчи жисмоний шахсларнинг касбий жавобгарлиги суғурталаниши мумкин. Юридик шахслар ўз касбий жавобгарлигини суғурталай олмайдилар, сабаби касбга эга эмаслар. Аммо, улар ўзларининг учинчи шахслар олдиданги фуқаролик жавобгарликларини суғурталашлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Нотариат тўғрисида”ги қонунининг 20-моддасига биноан шахсий амалиёт билан шуғулланувчи нотариус ўз касбий фаолиятини суғурталаш бўйича шартнома тузишга мажбур. Нотариус ўз мажбуриятларини суғурта шартномасини тузмасдан туриб, бажариш ҳуқуқига эга эмас.

Нотариуснинг қонунчилик томонидан белгиланган тартибда учинчи шахсга нотариал фаолиятни амалга оширишда етказилган зарарни қоплашга доир мажбуриятлари билан боғлиқ мулкрий манфаатлари суғурта объекти ҳисобланади.

Нотариусларнинг касбий жавобгарликни суғурталаш шартномаси шартларига мувофиқ суғурталовчи суғурталанувчи томонидан суғурта шартномасида кўрсатилган суғурта мукофотини тўлаганидан кейин суғурталанувчига суғурта шартномасининг амал қилиниш даврида аҳамиятга эга бўлган нотариал ҳаракатларни қонунга хилоф равишда амалга оширган (ёки керакли нотариал ҳаракатларни бажармаган) суғурталанувчи ўз касбий мажбуриятларини тегишли тарзда бажармагани оқибатида юзага келган эътирозлар бўйича зарарни қоплаш мажбуриятларини қабул қилади.

Суғурталовчининг зарарни қоплаш мажбурияти нотариус томонидан мижозларига касбий мажбуриятларини амалга оширишдаги эътиборсиз ҳаракатлари, хатолари ёки керакли нотариал хатти-ҳаракатларни бажармаганлиги натижасида зарар етказилган ҳолатларда пайдо бўлади. Суғурталовчи, одатда, амалдаги қонунчиликка зид тарзда амалга оширилган нотариал ҳаракатлар ёки суғурталанувчининг гаразли ниятда керакли нотариал ҳаракатларни бажармаслиги натижасида етказилган зарарни қопламайди. Нотариуснинг гараз нияти суднинг қонуний кучга кирган қарори ва ҳукми билан аниқланади. Бунда суғурталанувчининг ҳаракатларида гараз ният борлигини исботлаш суғурталовчи зиммасига юкланади.

Суғурталовчининг зарарни қоплаш мажбурияти у томонидан суғурта ҳодисаси тан олинган пайтдан бошланади. Одатда, суғурта ҳодисаси нотариусга учинчи шахсга у томонидан бажарилган ноқонуний нотариал ҳаракатлар, хатолар ёки керакли нотариал ҳаракатларни бажармаслик оқибатида етказилган зарарни қоплашни юклайдиган суд идорасининг қарори кучга киргач, тан олинган ҳисобланади. Суғурта шартномасида суғурта ҳодисасини тан олиш ва мижознинг нотариусга зарарни қоплаш талаби билдирилган эътирози асосли бўлганда, уни суғурта йўли билан тўлаш мажбурияти кўзда тутилади. Суғурта ҳодисасини аниқлаш суғурта шартномасида аниқ баён этилиши шарт.

Нотариуснинг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш жараёнини чизмада куйидагича кўрсатиш мумкин.

9.4.5-чизма. Нотариуснинг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш жараёни

Аризада, юқоридаги чизмада кўрсатилган маълумотлардан ташқари, нотариуснинг почта манзили, телефон ва факс рақамлари ҳам баён этилади. Ариза бериш пайтида нотариус фаолияти суғурталани, аввал тузилган суғурта шартномасининг тўхтатилиши нимага боғлиқлиги, нотариуснинг касбий фаолиятига тааллуқли хатолар, эҳтиётсизлик ёки камчиликлар билан боғлиқ эътироз билдирилган маълумотлар кўрсатилади.

Нотариуснинг касбий жавобгарлигини суғурталаш шартномаси нотариус касбий фаолиятини амалга оширишда ўз ҳаракатлари учун жавоб бергандагина, шахслар фойдасига тузилган ҳисобланади. Суғурта шартномасини тузишда фойда олувчилар суғурталанувчи ёки суғурталовчига маълум қилинмайди. Шундай бўлсада, суғурта шартномасида у кимнинг фойдасига тузилгани айтилмаган бўлса ёки шартнома нотариус ёхуд бошқа шахс фойдасига тузилган бўлса ҳам, суғурта қопламаси олиш ҳуқуқига эга фойда олувчи фақат нотариус унинг олдидан жавобгар бўлган шахс бўлиши мумкин.

Суғурта шартномаси, одатда, бир йилдан кам бўлмаган муддатга тузилади. Суғурта шартномаси, агарда, шартномада бошқа нарса кўзда тутилмаган бўлса, суғурталанувчи томонидан суғурта мукофотлари тўлиқ тўланганидан кейин, кучга киради.

Суғурта шартномасининг амал қилиниши шартномада кўрсатилган муддатда ёки суғурталанувчи томонидан суғурта суммаси бўйича суғурта қопламаси тўлиқ тўланган ҳолатда тўхтатилади. Суғурталанувчининг суғурта манфаати нотариус ўз ваколатини тўхтатганда йўқотилган саналади. Ушбу ҳолатда суғурталанувчи суғурталовчига бу ҳақда ёзма билдиришнома ва суғурта манфаати йўқолганини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этади. Шартномани суғурталанувчининг суғурта манфаати йўқотганлиги натижасида муддатидан олдин тўхтатишда суғурталовчи суғурталанувчига суғурта мукофотини суғурта шартномаси бекор қилинишининг ҳақиқий санасидан унда кўрсатилган амал қилиш санасигача қолган муддатга мутаносиб тарзда қайтаради.

Одатда, суғурта шартномасига кўра, суғурталанувчи қуйидаги мажбуриятларни ўз зиммасига олади: суғурта ҳодисасининг сабаблари, унинг бориши ва оқибатларини аниқлаш учун барча имкони бор ва мақсадга мувофиқ чора-тадбирларни амалга ошириш; суғурталовчини унга суғурта ҳодисаси муносабати билан билдирилаётган барча эътироз ҳақида кечиктирмасдан (суғурта шартномасида келишилган муддатда) хабардор қилиш; суғурталовчига суғурта ҳодисаси сабаблари ва оқибатлари, етказилган зарар хусусиятлари ва миқдори ҳақида муҳокама қилиш имконини берадиган барча ахборотлар ҳамда ҳужжатларни тақдим этиш.

Суғурта шартномасига мувофиқ суғурталовчи унга суғурталанувчи номидан зарарни ундириш тўғрисида талаб қайд этилган эътирозлар билдирилган ҳолатда музокаралар олиб бориши ва етказилган зарарни қоплаш ҳақида битим тузиш, суғурта ҳодисаси сабабларини ёки суғурталанувчининг розилигини кутмасдан, зарар миқдорини аниқлаш учун чоралар кўриш, шунингдек, суд ва бошқа ваколатли органларда суғурталанувчи номидан ҳамда унинг топшириғи бўйича иш юритиш ҳуқуқига эга.

Агарда нотариус суғурталовчига зарур маълумотларни бермаса ёки бошқа тарзда қайд этилган ҳаракатларни амалга оширишга тўсқинлик қилса, суғурталовчи суғурта қопламасини тўлашдан бош тортиши мумкин.

Нотариуснинг касбий жавобгарлигини суғурталаш шартнома-сида суғурта мукофотини тўлаш муддатлари белгиланади. Суғурта мукофотининг миқдори суғурта шартномасига мувофиқ, белгиланади ва суғурта суммаси миқдорига боғлиқ бўлади.

Суғурта мукофоти тариф ставкаларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади ва суғурта суммасига боғлиқ бўлади. Суғурта тарифлари статистика маълумотлари, суғурта бозори конъюнктураси шароити, риск даражаси, суғурта қилиш муддати ва суғурта суммаси миқдори ҳисобга олинган ҳолда белгиланади. Бундан ташқари, суғурта мукофоти миқдори нотариус томонидан касбий ҳаракатларнинг амалга оширилиши ва амалга оширилаётган нотариал ҳаракатлар турлари муносабати билан эътирозларни қонунда белгиланган тартибда кондириш тўғрисида маълумотлар етарлигига боғлиқ бўлади. Нотариус ижро хатларини амалга ошириш чоғида суғурталовчи оширувчи коэффицентларни қўллаши мумкин.

Ҳисоблаб чиқарилган суғурта мукофоти суғурталанувчи томонидан бир йўла ёки қисман нақд ёхуд нақд пулсиз шаклда, шартнома тузилган кундан бошлаб, келишилган муддат ичида тўланади. Суғурта мукофоти тўлиқ тўланмаган ҳолда эса суғурта суммаси суғурта мукофотининг тўланган қисмига мутаносиб равишда камаяди.

Республикамизнинг қатор суғурта компаниялари айна пайтда аудиторларнинг касбий жавобгарлигини суғурта қилишни амалга оширмоқда. Ушбу ҳолатда қуйидагилар суғурталанувчилар ҳисобланади: аудиторлик фирмалари - юридик ёки жисмоний шахслар томонидан ташкил этилган ва аудиторлик хизматларини кўрсатадиган, белгиланган тартибда рўйхатга олинган ва тегишли лицензияга эга юридик шахслар.

Суғурталанувчининг мижоз олдида аудиторлик текширувини ўтказиш учун улар ўртасида тузилган шартнома ва амалдаги қонунчиликдан келиб чиқадиган мулкӣ жавобгарлиги суғурта объекти ҳисобланади. Суғурталовчи суғурта шартномасига мувофиқ суғурталанувчига амалдаги қонунчиликка мос келмайдиган аудиторлик ҳаракатларини амалга оширишда (ёки керакли аудиторлик ҳаракатларини амалга оширмаганда) суғурталанувчининг ўз касбий мажбуриятларини тегишли равишда бажармаганлиги ёки ўз лавозим мажбуриятлари доирасида фаолият юритаётган суғурталанувчининг ёхуд у профессионал хизмат кўрсатиш учун хизматларидан фойдаланган бошқа шахсларнинг эҳтиётсизлиги, хатолари, камчиликлари туфайли билдирилган эътирозлар бўйича зарарни қоплаш

мажбуриятини қабул қилади. Бундан ташқари, суғурталовчи томонидан суғурталанувчининг эътирозларини ҳал қилиш бўйича барча сарф-харажатлари ҳам қопланиши мумкин.

Суғурталовчининг зарарни қоплаш мажбуриятлари аудитор мижозлари ёки бошқа учинчи шахсга аудитор томонидан ўз касбий мажбуриятларини амалга оширишда эътиборсиз ҳаракатлар, хатолар, камчиликлар, шунингдек, керакли аудиторлик ҳагги-ҳаракатларини бажармаслик натижасида зарар етказилган ҳолатларда пайдо бўлади. Суғурталовчи, одатда, амалдаги қонунчиликка мос келмайдиган аудиторлик ҳаракатларни ёки керакли аудиторлик ҳаракатларини суғурталанувчининг ғаразли нияти борлигида бажармаслик натижасида етказилган зарарни қопламайди. Аудиторнинг ғаразли нияти суднинг қарори, ҳукми қонуний кучга киргач, аниқланади. Суғурталанувчининг ҳаракатларида ғаразли ниятлар борлигини исбот қилиш суғурталовчи зиммасига юклатилади.

Одатда, суғурта ходисаси ваколатли давлат органларининг сифатсиз ўтказилган аудит ёки суғурталанувчининг аудиторлик ҳисоботи ёки ҳулосасида акс этирилган, атайлаб йўл қўйилган хатолар оқибатида суғурталанувчи билан аудиторлик текшируви ўтказиш учун шартнома тузган учинчи шахсга жарима ёхуд бошқа моддий санкциялар юклаш қарори, шунингдек, аудиторнинг зиммасига у томонидан амалга оширилган ноқонуний аудиторлик ҳаракатлар, хатолар, камчиликлар ёки керакли аудиторлик ҳаракатлари амалга оширилмагани сабабли, учинчи шахсга етказилган зарарни қоплашни юклайдиган суд органи қарори кучга киргач, содир этилган ҳисобланади.

Агарда суғурта шартномасида бошқа нарса кўзда тутилмаган бўлса, суғурталовчи суғурта ходисаси форс-мажор вазиятлар, яъни қонунлар, қарорлар, идора ва ишлаб чиқариш қоидалари, йўриқномалар, бошқа меъёрий ҳужжатлар бузилганда, ишлаб чиқаришда иштирок этишга ваколати йўқ ёки инструктаж, қайта тайёрланиш вақтини ўтказиб юборган ходимларнинг, шунингдек, руҳий хасталиклар, тутқаноқ ва ишга лаёқатлилигини чекловчи бошқа касалликларга дучор бўлган шахсларнинг ишлаб чиқаришда иштироки (ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш), суғурталанувчи ёки унинг ваколатли вакилига маълум бўлган, бироқ суғурталовчига маълум қилинмаган суғурта ходисаси рискинни оширувчи ҳолатлар оқибатида содир этилганда суғурта қопламаси тўлашдан озод этилади. Шунингдек, суғурта шартномасида суғурталовчини суғурта қопламаси тўлашдан озод этишнинг бошқа ҳолатлари ҳам кўзда тутилган бўлиши мумкин.

Одатда, суғурталанувчи томонидан учинчи шахсларнинг тадбиркорлик таваккалчилиги билан боғлиқ аудиторлик хулосаси ёки ҳисоботи асосида амалга оширилган хўжалик операциялари натижасида уларга етказилган зарар тан олинмайди. Суғурта шартномаси бўйича суғурта суммаси томонларнинг келишувига биноан суғурталанувчининг аудиторлик хизматлари кўрсатиши бўйича ялпи маблағ айланмасидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Томонларнинг келишувига биноан суғурта шартномасида барча суғурта ҳодисалари ёки битта ҳодиса бўйича қопламалар тўлашнинг энг кам суммаси белгиланиши мумкин. Суғурталовчи тузилган суғурта шартномасига кўра шартномада кўрсатилган суғурта суммаси доирасида жавобгар ҳисобланади. Бир қанча суғурта ҳодисалари бўйича тўловларнинг умумий қиймати суғурта суммасидан ошмаслиги керак.

Мамлакатимизнинг халқаро иқтисодий алоқалар соҳасидаги муносабатлари жадал ривожланиб бормоқда. Чет мамлакатлардан Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кўплаб импорт товарлари кириб келмоқда. Экспорт-импорт операцияларини амалга ошираётган корхона ва ташкилотларнинг товарларни божхонада расмийлаштируви махсус лицензияга эга бўлган божхона брокерлари томонидан амалга оширилмоқда. Божхона брокерлари ўзлари билмаган ҳолда ёки касбий малакасининг пастлиги оқибатида учинчи шахслар бўлган корхона ва ташкилотларнинг манфаатига зарар етказишлари мумкин. Тўғри, ҳозирги пайтда бир қатор етакчи суғурталовчилар томонидан божхона брокерларининг учинчи шахслар олдидаги жавобгарлиги суғурталанмоқда, аммо у етарли даражада эмас. Ушбу суғурта туринининг бир томондан суғурталанувчилар, яъни божхона брокерлари учун, иккинчи томондан, учинчи шахс бўлган корхона ва ташкилотлар учун иқтисодий жиҳатдан катта аҳамиятга эгаллигини ҳисобга олиб, божхона брокерларига, касбий жавобгарликги суғурталанганлиги тўғрисидаги полис мавжуд бўлгандагина, ушбу фаолият билан шуғулланишга рухсат беришни жорий этиш лозим.

Ўзбекистон суғурта бозорида жавобгарликни суғурта қилишнинг куйидаги турлари амалга оширилмоқда.

- Транспорт воситалари эгаларининг учинчи шахс олдидаги фуқаролик жавобгарлигини мажбурий ва ихтиёрий суғурта қилиш.
- Юк ташувчиларнинг учинчи шахс олдидаги фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилиш.
- Лизингга олувчининг лизинг тўловларини тўлай олмаслик жавобгарлигини ихтиёрий суғурта қилиш.

- Курилиш-монтаж ишларини олиб боришда учинчи шахсларга зарар етказиш жавобгарлигини мажбурий ва ихтиёрий суғурта қилиш.

- Қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларнинг контрактиция ва фьючерс шартномалари бўйича ажратилган аванс маблағларини ўз вақтида қайтара олмаслик жавобгарлигини суғурта қилиш.

- Акциядорлик жамиятларининг инвесторлар олдидаги жавобгарлигини суғурта қилиш.

- Аудиторларнинг касбий жавобгарлигини ихтиёрий суғурта қилиш.

- Божхона брокерларининг жавобгарлигини суғурта қилиш.

- Тиббий хизмат ходимларининг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш.

- Адвокатларнинг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш.

- Нотариусларнинг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш.

- Баҳоловчиларнинг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш ва бошқалар.

9.5. Суғурта бозори

Ўзбекистонда суғурта бозорининг шаклланиши иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтказиш жараёни билан чамбарчас боғлиқдир. Мазкур жараён халқ хўжалигида узоқ йиллар ҳукм сурган яққаоқимлик тамойилидан воз кечишни, мулкларни давлат тасарруфидан чиқаришни ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришни тақозо этди. Бундай шароитда, шубҳасиз ҳар хил мулк шаклларига асосланган хўжалик субъектларининг молиявий хизматларга, шу жумладан, суғурта хизматида бўлган талаби кескин ошади. Хўжалик, ташкилот ва муассасалар ўзларининг эҳтиёжига мос келадиган суғурта хизматини фақат суғурта бозорига мурожаат қилиш натижасидагина олиши мумкин. Фикримизча, шу ерда суғурта бозори нима ва унда кимлар харидор ёки сотувчи сифатида намоён бўлиши мумкин, деган саволларга жавоб бериш ўринлидир.

Маълумки, ҳар қандай бозорда сотувчи ва харидор бўлади ҳамда улар ўртасида тегишли товарлар (хизматлар) айирбошланади. Суғурта бозорида ҳам сотувчи (суғурталовчи) ва харидор (потенциал суғурталанувчи) иштирок этади. Бу ерда потенциал суғурталанувчи тушунчасини қандай изоҳлаш мумкин? Гап шундаки, башарти, потенциал суғурталанувчини тўғридан тўғри суғурталанувчи, деб ата-сак, катта хатога йўл қўйган бўламиз. Негаки, амалдаги қонунларга мувофиқ, суғурта компаниялари билан бевосита шартнома тузган,

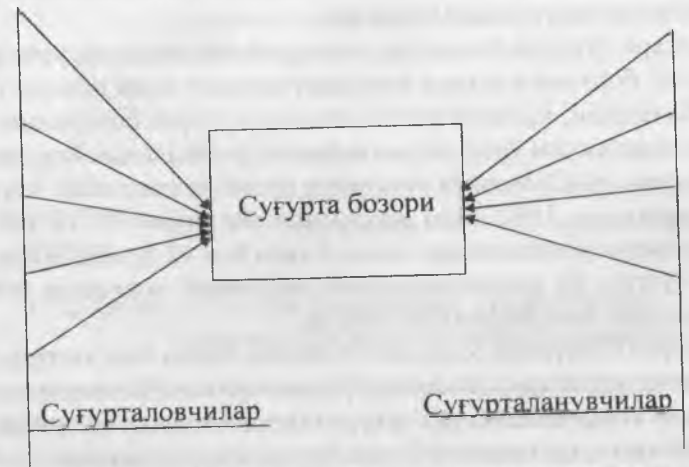
фуқаролик салоҳиятига эга бўлган жисмоний ва белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтган юридик шахслар суғурталанувчилар дейилади. Аксинча, суғурта “маҳсулотини” сотиб олишга эҳтиёжи бор, аммо ҳали суғурталовчилар билан тегишли суғурта муносабатларига киришмаган шахслар потенциал суғурталанувчилар деб аталади. Энди, суғурталовчилар ҳақида гапирадиган бўлсак, суғурталовчилар мамлакат ҳудудида суғурта фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқи берилган юридик шахслардир. Суғурта компанияси тегишли фаолиятни амалга ошириш учун ваколатли давлат органининг лицензиясига эга бўлиши ва суғурта билан боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланмаслиги зарур. Бу «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонунда ҳам алоҳида кўрсатиб ўтилган. Аммо, қонун суғурта ташкилотларига махсус ваколатли давлат органи белгиланган шартларда инвестиция фаолияти билан шуғулланишлари ҳамда суғурта агенти сифатида воситачилик ва суғурта соҳасидаги мутахассисларнинг малакасини ошириш билан боғлиқ фаолиятни амалга оширишларига рухсат беради³⁹.

Суғурта ташкилоти ўз маҳсулотини бозорда сотар экан, зиммасига катта масъулият олганлигини унутмаслиги керак. Чунки, суғурталовчи озгина суғурта мукофоти эвазига йирик миқдордаги рискни қабул қилиб олади ва суғурта ҳодисаси рўй берганда зиммасидаги суғурта қопламасини тўлаши шарт. Суғурта ташкилотига мурожаат қилишни истаган ёки муайян суғурта хизматига эҳтиёж сезган шахслар суғурта шартномасини тузишдан олдин суғурта ташкилотининг молиявий аҳволи, баланси билан танишиб чиқишлари шарт.

Суғурталовчилар бозорга ўзларининг ишлаб чиқарган маҳсулоти – суғурта хизматини таклиф этадилар. Ушбу хизматлар юзлаб, минглаб суғурта компаниялари томонидан сотилиши мумкин. Ўз-ўзидан, бу ҳолат суғурта бозорида потенциал мижозларни жалб этиш учун суғурта компаниялари ўртасида рақобатнинг кучайишига олиб келади ва “маҳсулот”нинг сифатига ижобий таъсир кўрсатади. Асосийси, потенциал суғурталанувчи ўзининг талабини ҳар томонлама қондирадиган “маҳсулот”га эга бўлади. Баён этилганлар бугунги кунда иқтисоди тараққий этган мамлакатлар бозорида рўй бераётган оддий ҳақиқатдир. Юқорида зикр этилган фикрларни (9.5.1-чизмада) яққол кўриш мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, бошқа товарлар ва хизматлар каби суғурта хизматининг ҳам баҳоси талаб ва таклиф асосида пайдо бў-

лади ҳамда бу баҳо ўзининг пастки ва юқори чегараларига эга. Суғурта тушумларининг миқдори суғурта тўловлари ва суғурта ташкилотлари харажатлари миқдорига тенг бўлиши суғурта баҳосининг пастки чегарасини билдиради. Бундай шароитда суғурта компанияси асосий фаолиятдан фойда ололмайди. Кўп ҳолларда суғурта бозоридаги кескин рақобат суғурта ташкилотларининг потенциал мижозларни жалб этиш мақсадидаги тариф ставкаларини камайтиришга мажбур этади. Чет мамлакатларда суғурталовчилар суғурта фаолиятдан зарар кўрганда, бу зарар инвестициядан келадиган даромад ҳисобидан қопланади.

9.5.1-чизма. Суғурта бозори иштирокчилари

Суғурта хизмати баҳосининг юқори чегараси талаб ҳажми ва банк фоизининг миқдори билан аниқланади. Суғурта хизматининг маълум бир турига етарли даражада талаб мавжуд бўлганда, суғурта ташкилоти мазкур хизмат баҳосини юқори даражада сақлаб туриши мумкин. Лекин, вақт ўтиши билан бозорда суғурта хизмати кўрсатиш турларининг кўпайиши билан, ўз-ўзидан тариф ставкалари камаяди.

Суғурта бозори ҳудудий жойлашувига қараб халқаро, минтақавий ва миллий суғурта бозорларига бўлинади. Миллий суғурта бозори бирон-бир мамлакат ҳудудидаги суғурта муассасаларини ва уларнинг фаолиятини ўз таркибига олади. Жаҳондаги энг йирик миллий суғурта бозори Америка Қўшма Штатларидадир. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда йиғиладиган суғурта тушумла-

³⁹ Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуни. – “Халқ сузи” газетаси, 2002 йил 28 май

рининг 43 фоиздан ортиғи АҚШ ҳиссасига тўғри келади. Бу ерда ҳаётни суғурта қилувчи ва бошқа умумий турдаги суғурта хизматларини кўрсатувчи бир неча мингта суғурта компаниялари фаолият кўрсатмоқда. Улардан баъзи бирлари дунё суғурта бозорида ҳам олдинги ўринлардадир. Масалан, “Пруденшиал оф Америка” компанияси мамлакат ички бозорида биринчи ва 1992 йил бошида мавжуд активлари, тўплаган суғурта мукофотлари бўйича жаҳонда учинчи ўринни эгаллаган.

Минтақавий суғурта бозори деганда савдо, иқтисодий ва бошқа жиҳатлардан ўзаро яқин муносабатда бўлган бир нечта мамлакатларнинг ички бозори тушунилади. Европа Иттифоқининг суғурта бозори йирик минтақавий бозордир.

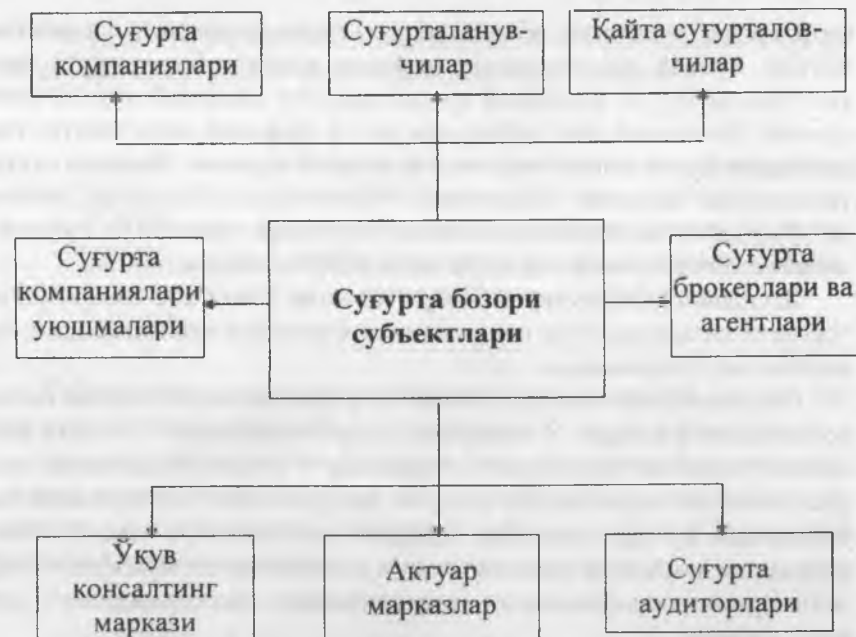
Халқаро суғурта бозори деганда дунё миқёсида суғурта фаолиятини олиб борувчи алоҳида мамлакатларнинг ички бозори тушунилади. Жумладан, ҳозирги вақтда Япония суғурта бозорининг халқаро даражада муҳим ўрни бор ва кейинги ўн йилликда Япония суғурталовчилари дунё бозорида етакчилик қилиб келишмоқда. Маълумотларга қараганда, 1992 йили жаҳондаги энг йирик 20 та ҳаётни суғурта қилувчи компаниялар ичида 9 таси ёки 45 фоизи Японияга тегишли бўлган. Бу компанияларнинг молиявий салоҳияти 869 млрд. АҚШ доллари миқдорида баҳоланган.

Суғурта бозорлари ҳудудий бўлиниш билан бир қаторда суғурта турларига қараб ҳам хилма-хил бўлиши мумкин. Иқтисоди ривожланган мамлакатлар амалиётида суғурта бозори иккига бўлинади:

- 1) Ҳаётни суғурта қилиш билан боғлиқ суғурта хизматлари бозори.
- 2) Умумий суғурта хизматлари бозори.

Шуни таъкидлаш керакки, суғурта бозорининг институционал таркиби, нафақат суғурталовчидан ва суғурталанувчилардан иборат, балки яна шундай субъектлар ҳам мавжудки, уларнинг иштирокисиз суғурта бозорини, яъни унинг инфратузилмасини тасаввур қилиш қийин. Буни қуйидаги чизмадан ҳам кўриш мумкин (9.5.2-чизмага қаранг).

Суғурта бозорида суғурта ташкилотларининг мавқеи ниҳоятда каттадир. Ўз навбатида, суғурталовчилар мулкий шаклига қараб, бир нечта турда бўлади (давлат, акциядорлик, давлат-акциядорлик ва ҳоказолар). Суғурта бозорида қайд этилган қатнашчилардан ташқари ўзаро суғурталаш жамиятлари ҳам фаолият кўрсатишлари мумкин.

9.5.2-чизма. Суғурта бозорининг профессионал иштирокчилари ва инфратузилмаси

Бу жамиятларнинг бошқа суғурталовчилардан фарқи шундаки, улар фойда олиш учун интилмадан, кўрилган зарарни ўзаро ҳамкорликда қоплашни назарда тутаяди. Статистик маълумотлар бўйича, ўзаро суғурталаш жамиятлари халқаро суғурта бозорида тўплаган суғурта мукофоти ҳамда активлари жиҳатидан салмоқли ўринга эга. АҚШ ва Япония миллий суғурта бозорларида ўзаро суғурталаш жамиятларининг сони жами суғурта компанияларининг 50 фоиздан кўпроғини ташкил этади.

Чет мамлакатлар суғурта бозорининг муҳим таркибий қисмларидан бири суғурта брокерларидир. Брокерлар суғурта агентларидан фарқли ўлароқ, бир томондан, суғурталовчининг, иккинчи томондан эса суғурталанувчининг манфаатларини ҳимоя қилади. АҚШ ва Буюк Британияда суғурта брокерлари институти ниҳоятда тараққий этган.

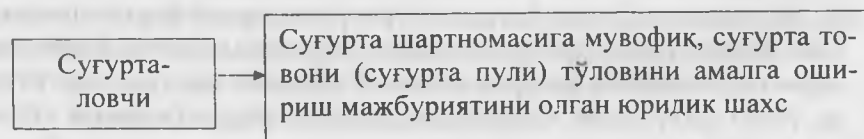
Жаҳон суғурта бозори қайта суғурталовчи ташкилотлар мавжудлиги билан ҳам ранг-барангдир. Суғурта операцияларини амалга оширувчи ташкилотлар тўғридан тўғри қайта суғурталовчиларсиз, қий-

мати юкори турадиган объектларни суғурта ҳимоясига ололмайди. Негаки, бундай объектларнинг қиймати алоҳида бир суғурта ташкилотининг бутун молиявий қудратидан юз марталаб кўп бўлиши мумкин. Замоनावий ҳаво лайнерлари ва сув кемалари, атом электр станцияларини бунга мисол сифатида келтириш мумкин. Халқаро суғурта бозорида “Колония” (Германия), “Кёльн қайта суғурталаш жамияти” (Германия) ва Швейцария қайта суғурталаш жамияти ўз нуфузига эга ва ишончли ҳамкор сифатида катта обрў-эътибор қозонган.

Шундай қилиб, суғурта бозори деганда, ўзига хос товар бўлган “суғурта хизматлари”ни олди-сотдиси билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар тушунилади.

Суғурта бозори профессионал ва профессионал бўлмаган иштирокчиларга бўлинади. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуни 5-моддасида “Суғурта бозорининг профессионал иштирокчилари суғурта фаолиятининг субъектлари ҳисобланади. Суғурталовчилар, суғурта воситачилари ҳамда бошқа юридик ва жисмоний шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ суғурта бозорининг профессионал иштирокчилари ҳисобланадилар”, деб қайд этилган.

Суғурта бозорининг асосий профессионал иштирокчиси – суғурталовчи. Суғурталовчига қуйидагича таъриф бериш мумкин:

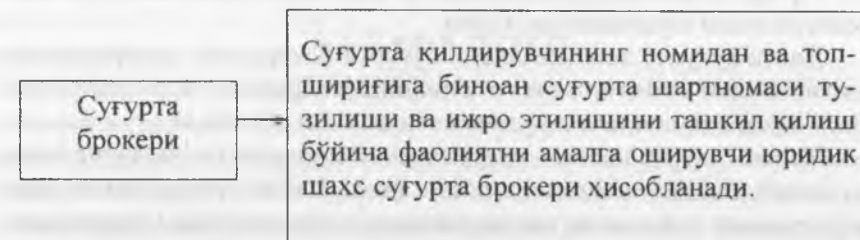

Суғурталовчи суғурта ҳодисалари юзага келишини бартараф этиш ва олдини олишга оид чора-тадбирларни махсус ваколатли давлат органи томонидан белгиланган тартибда ва шартларда молиялаштиришга ҳақли.

Суғурталовчилар суғуртани амалга ошириш билан бевосита боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас. Қуйидагилар бундан мустаснодир:

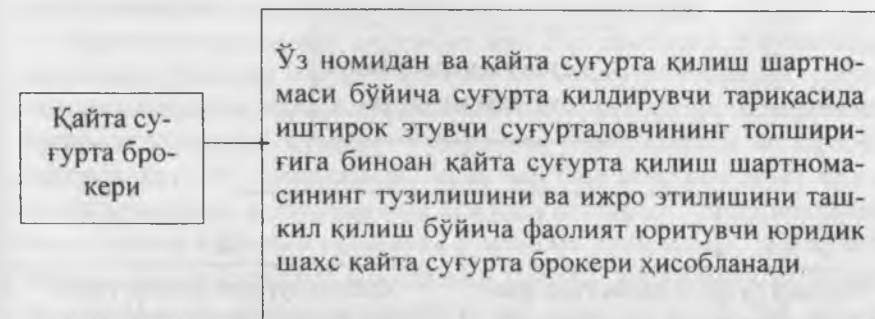
- махсус ваколатли давлат органи белгилайдиган тартиб ва шартлардаги инвестиция фаолияти;
- суғурта соҳасидаги мутахассисларнинг малакасини ошириш билан боғлиқ фаолият;
- суғурта агенти сифатидаги суғурта воситачилиги.

Суғурта бозори профессионал иштирокчилари таркибига суғурта брокери ва суғурта агентини ҳам киритиш мумкин.

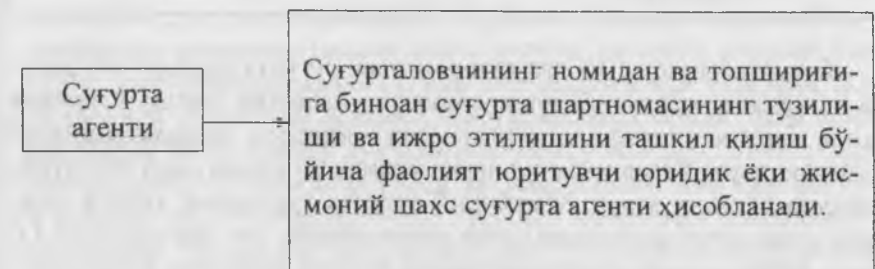

Ўзбекистонда суғурта брокерларининг роли деярли йўқ. Суғурта хизматларининг аксарияти уларнинг иштирокисиз амалга оширилмоқда.

Суғурта компаниялари ўртасида ўзаро ёки ихтисослашган қайта суғурта компаниялари орасида қайта суғурталаш хизматларини кўрсатишда воситачи ролини бажарувчи қайта суғурталаш брокерлари фаолият юритиши мумкин.

Ўзбекистон суғурта воситачилиги тизимида суғурта брокерларидан фарқли равишда суғурта агентлари фаол хизмат кўрсатапти.

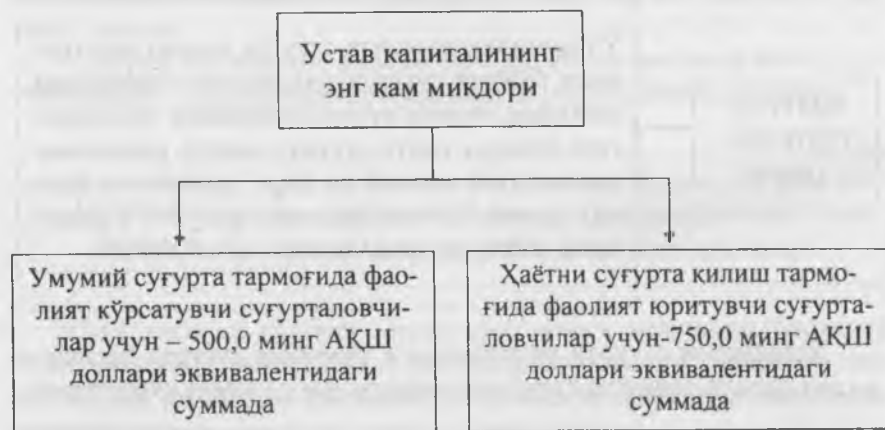
Суғурталовчининг бошқарув органлари раҳбарлари суғурта агент-ти бўла олмайдилар.

Суғурталовчилар ўзлари ваколат берган суғурта агентларининг реестрларини юритишлари лозим.

Қайта суғурта компаниялари суғурта бозорининг профессионал иштирокчиси сифатида суғурта ташкилотларининг молиявий ҳолатини мустаҳкамлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Қайта суғурталовчи – суғурталанган рискни қайта суғурталаш учун қабул қилиб оладиган юридик шахс. Қайта суғурталовчи ёрда-мида рискни иккиламчи тақсимлаш амалга оширилади. Суғурта ком-панияси ҳам қайта суғурталовчи бўлиши мумкин. Жаҳондаги энг йи-рик қайта суғурталовчилар гуруҳига Мюнхен, Швейцария Кельн қай-та суғурталаш жамиятлари киради. Ўзбекистонда қайта суғурталаш компаниялари ташкил этилмаган.

Суғурта бозорининг асосий профессионал иштирокчилари бўл-ган суғурталовчилар ва қайта суғурталовчиларнинг устав фондининг энг кам миқдори қуйидагиларга тенг бўлиши зарур:

Суғурталовчилар Молия вазирлигидан суғурта фаолиятини амал-га ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия олаётган пайтда уларнинг устав капитали юқорида кўрсатилган миқдорда шакллантирилган бўлиши шарт. Устав капиталининг камида 90 фоизи нақд пул кўри-нишида бўлиши зарур. Мажбурий суғурта турларини амалга оши-риш учун суғурталовчилар устав капиталининг энг кам миқдори 1,0 млн. АҚШ доллари эквивалентидаги миллий валютада шаклланти-рилган бўлиши талаб этилади.

Фаолияти фақат қайта суғурталашдан иборат бўлган қайта су-гурталаш компаниялари учун энг кам устав фонди 3,0 млн. АҚШ дол-ларига тенг миллий валютадаги суммада бўлиши керак.

9.6. Қайта суғурта

Қайта суғурталаш суғурталаш учун риск қабул қилиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар тизими (рискларни бирламчи жой-лаштириш)дир. Суғурталовчи мувозанатлашган суғурта портфели-ни яратиш ва суғурта операцияларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш мақсадида қабул қилиб олинган рискни бир қисмини Ўза-ро келишилган ҳолда бошқа суғурталовчига бериши (рискни икки-ламчи жойлаштириш) лозим. Қайта суғурталаш операцияларини асо-сан, ихтисослашган қайта суғурталаш компаниялари амалга оширади. Қайта суғурталаш актив (рискни бериш) ва пассив (рискни қабул қи-либ олиш) кўринишида, нисбий ва нонисбий шаклда бўлади.

Айрим ҳолатларда қайта суғурталаш операцияларини амалга оши-рувчи брокер иккита томон, яъни суғурта компанияси ва қайта су-гурталовчининг компанияси ўртасидаги воситачидир.

Қайта суғурта қилиш шартномалари бир томондан, суғурта ком-паниялари ўртасида ўзаро тузилиши ёки иккинчи томондан, суғур-та компанияси ва ихтисослашган қайта суғурта қилиш компанияси ўртасида тузилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 354 - моддасида "икки ёки бир неча шахснинг фуқа-ролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишуви шартнома дейилади" – деб кўрса-тилган. Дастлаб, суғурта компанияси ўзининг молиявий қобилияти-ни мутаҳкамлаш мақсадида қабул қилиб олинган рискни бир қисми-ни бошқа суғурта компаниясида ёки ихтисослашган қайта суғурта қилиш компаниясида суғурталаш тўғрисида қарор қабул қилади. Уш-бу қарорнинг ижросини таъминлаш мақсадида суғурталовчи ихти-сослашган суғурта компаниясига мурожаат қилади. Агар қайта су-гурталовчи компания рискни қайта суғурта қилишга розилик бил-дирса, улар ўртасида қайта суғурталаш шартномаси тузилади. Шу-ни алоҳида таъкидлаш лозимки, шартнома шартларида, унда ишти-рок этувчи томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, олинган маж-буриятларнинг бажарилиши юзасидан жавобгарлик, шартномани куч-га кириши, амал қилиш ва бекор этилиши қоидалари мужассам бў-лиши керак. Шунингдек, шартномада қайта суғурталаниш муқофоти миқ-дори ва жавобгарлик ҳажми кўрсатилиши зарур. Ўзбекистон Респуб-

ликасининг амалдаги қонун ҳужжатларига кўра, қайта суғурта қилишда суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлаш учун асосий суғурта шартномаси бўйича суғурталанувчи олдида ушбу шартномага кўра суғурта компанияси жавобгар бўлиб қолаверади. Бироқ асосий суғурта шартномаси бўйича суғурталанувчи ҳисобланган суғурта ташкилоти суғурта ҳодисаси юз беришидан олдин тугатилган тақдирда, унинг ушбу шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларининг қайта суғурта қилинган қисми қайта суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталовчига ўтади.

Қайта суғурта қилиш шартномалари бир қатор ўзига хос белгиларга эга бўлиб, савдо ва бошқа турдаги шартномалардан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам қайта суғурта қилиш соҳасини назарий жиҳатдан қайси суғурта тармоғига киритиш ёхуд уни мустақил суғурта соҳаси сифатида қараш анча баҳс-мунозарани талаб қилади.

Агар суғурта ҳодисаси рўй берса, бу ҳақда суғурта компанияси қайта суғурталовчи компанияга дарҳол хабар қилиши керак. Ўз навбатида, қайта суғурталовчи компания шартномада кўзда тутилган қопламани тўлаши шарт. Қайта суғурта қилиш компанияси шартнома бўйича ўз мажбуриятларини тўла-тўқис бажарса, у ҳолда шартнома ижро этилган ҳисобланади.

Цедент рискни иккиламчи жойлаштиришни амалга оширувчи, яъни рискни қайта суғурталаш учун берувчи суғурта компаниясидир. Иккиламчи цедент ретроцедент деб аталади. Қайта суғурталашда цессия атамаси ҳам кенг қўлланилади. Цессия суғурта рискни қайта суғурталашга бериш жараёнидир.

Қайта суғурталашнинг факультатив, облигатор ва факультатив-облигаторли қайта суғурталаш каби турларини учратиш мумкин. Факультатив қайта суғурталаш – нисбий қайта суғурталаш шартномасининг бир тури. Факультатив қайта суғурталашда ҳар бир берилган ётган риск бўйича алоҳида шартнома тузилади. Цедент ҳар бир риск бўйича қайта суғурталаш зарур ёки зарур эмаслик масаласини мустақил кўриб чиқади. Ўз навбатида, қайта суғурталовчи ҳам цедентнинг таклифини қабул қилиши ёки қабул қил-маслиги мумкин.

Облигаторли қайта суғурталаш ҳалқаро амалиётда икки хил маънони билдиради:

1) қайта суғурталашнинг мажбурий шакли. Айрим мамлакатлар қонунчилигига кўра, ушбу мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатаётган барча суғурта компаниялари қабул қилган рискларининг бир қисмини мажбурий равишда қайта суғурталаш компаниясига беради. Бу

чора қайта суғурталаш орқали чет элга валюта чиқиб кетишининг олдини олади;

2) суғурта компанияси (цедент) маълум бир суғурта тури бўйича рискни қайта суғурталовчига беришини ва ўз навбатида, қайта суғурталовчи, рискни қабул қилишни назарда тутувчи қайта суғурталаш шартномаси. Факультатив-облигатор шартномаси - цедент қайта суғурталовчи билан қилинган тоифадаги ҳар қандай суғурта рискни бериши, қайта суғурталовчи эса уларни қабул қилиши шарт эканлиги ҳақидаги қайта суғурталаш шартномаси.

Қайта суғурта қилиш операциялари нисбий ва нонисбий шаклда амалга оширилади. Нонисбий қайта суғурта қилишга нисбатан нисбий қайта суғурталаш анча илгари пайдо бўлган. Шу нуқтаи назардан қараганда нисбий қайта суғурталашни, баъзан, анъанавий қайта суғурталаш деб ҳам аташ қабул қилинган.

Нисбий қайта суғурта қилишнинг асосий моҳияти шундаки, қайта суғурталовчи компаниянинг рискни тақсимлашдаги улуши суғурта компанияси аниқлаган нисбат асосида, олдиндан аниқланади. Ушбу нисбатга қараб, қайта суғурталаш мукофотининг ва суғурта компаниясининг тегишли улуши аниқланади. Нисбий қайта суғурта қилишнинг принципи "қайта суғурталовчи цедентнинг рискни бўлади" деган маънодан иборат.

Суғурта иши амалиётида нисбий қайта суғурталашнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

- * Квотали қайта суғурта қилиш;
- * Эксцедент қайта суғурта қилиш;
- * Квотали-эксцедент қайта суғурта қилиш.

Нонисбий қайта суғурта қилишда қайта суғурталовчининг суғурта мукофоти ва қопламасидаги фоизлардаги иштироки принципи қўлланилмайди. Нисбий қайта суғурта қилишда томонларнинг манфаати бир-бирига мос келади.

Қайта суғурта қилиш шартномасига хос бўлган белгилардан бири қайта суғурта қилиш бўйича суғурта мукофотларини қайтариб олиш характерига эга эканлигидир. Қайта суғурта қилиш муносабатларининг узоқ йиллик ривожланиши жараёни давомида ҳалқаро ва миллий даражаларда фойдаланиладиган қайта суғурта қилиш шартномаларининг бир неча хиллари шаклланган. Улар қуйидагилардир:

- * факультатив қайта суғурта қилиш;
- * облигаторли қайта суғурта қилиш;
- * факультатив-облигаторли қайта суғурта қилиш;

Юқорида қайд қилинган қайта суғурта қилиш шартномаларидан энг оммавийси ва узоқ йиллардан бери қўлланиб келинаётгани факультатив қайта суғурта қилиш шартномаларидир. Мазкур шартноманинг ижобий томони, рискни қайта суғуртага берувчи – суғурта компанияси ҳам, қайта суғурталовчи компания ҳам қанча миқдордаги рискни ўзига олиб қолиш ёки қабул қилиш масалаларини мустақил ҳал қиладилар. Аксинча, облигаторли қайта суғурта қилиш шартномалари бўйича суғурта компанияси қабул қилиб олинган ҳар бир рискнинг тегишли қисмини қайта суғурта компаниясига бериши шарт.

9.7. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

IX боб. СУГУРТА

9.1. Суғуртанинг иқтисодий моҳияти

- Суғуртанинг иқтисодий моҳияти нимадан иборат?
- Суғурта қандай пул муносабатларининг йиғиндиси ҳисобланади?
- 2002 йилнинг 5 апрелида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 3-моддасида суғуртага қандай таъриф берилган?
- Суғурта иқтисодий категория сифатида қандай принципларга асосланади?
- Суғуртага қандай функциялар хос?
- Суғурта қандай шаклларда амалга оширилади?
- Суғуртанинг мақсад ва вазифалари мустақиллик йилларида том маънода қандай ўзгарди?

9.2. Суғуртанинг ривожланиш босқичлари

- Суғурта ўз ривожланиш тарихида қандай босқичлардан ўтган?
- тижоратга асосланмаган суғуртанинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
- тижорат суғуртаси пайдо бўлишининг босқичлари қандай даврларни ўз ичига олади?

9.3. Суғуртанинг ҳуқуқий асослари

- Суғурта соҳасидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар қандай йўналишларда намоён бўлади?
- Суғурта фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатларини қандай турларга бўлиш мумкин?

- «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг асосий мазмуни нималардан иборат?

9.4. Мулкий ва шахсий суғурта. Жавобгарлик суғуртаси.

- Юридик шахсларнинг қандай мол-мулклари билан боғлиқ мулкий манфаати суғурта объекти сифатида қабул қилиниши мумкин?
- Юридик шахслар мол-мулкининг суғуртасида суғурта объекти бўлиб нима хизмат қилади?
- Юридик шахслар мол-мулкни суғурталаш бўйича шартнома нималар асосида тузилади?
- Юридик шахсларнинг мол-мулки қандай ҳодисаларнинг рўй бериши натижасида етказилган зарардан суғурта қилинади?
- Мол-мулкларни суғурта қилиш суғурта фаолияти классификаторининг қайси классларида кўрсатилган?
- Юридик шахсларнинг мол-мулки суғуртаси бўйича тузилган суғурта шартномасига мувофиқ суғурталанувчи қандай ҳуқуқларга эга?
- Юридик шахслар мол-мулкни суғуртаси бўйича тузилган шартнома қайси ҳолатларда бекор этилиши мумкин?
- Юридик шахсларнинг мол-мулки суғуртасида суғуртачининг суғурта копламасини тўлаш бўйича мажбурияти қачон бошланади?
- Суғурта ҳодисаси рўй берганда корхона қандай чора-тадбирларни амалга оширади?
- Суғурта копламаси юридик шахсга қайси ҳужжатлар асосида тўланади?
- Юридик шахсларнинг мол-мулки суғуртасини ривожлантириш муаммолари ҳақида сўзлаб беринг.
- Мулкий суғурта шартномаси бўйича нималар суғурталаниши мумкин?
- Шахсий суғурта шартномаси тузишда суғурта қилдирувчи билан суғурталовчи ўртасида нималар тўғрисида келишувга эришилиши лозим?
- Шахсий суғурта, одатда, фуқароларни қандай хавф-хатарлардан ҳимояланишини назарда тутуди?
- Ихтиёрий шахсий суғурта турларига нималар киради?
- Мажбурий тарзда амалга ошириладиган шахсий суғуртанинг турлари нималардан иборат?

• Суғурта суммасини олиш учун суғурталанган шахслар суғурталовчига қандай ҳужжатларни тақдим этиши шарт?

• Жавобгарлик суғуртаси нима?

• Жавобгарлик суғуртаси мазмун-моҳияти жиҳатидан нечтага бўлинади?

• Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик суғуртаси қандай турлардан иборат?

• Ўзбекистон суғурта бозорида жавобгарликни суғурта қилишнинг қандай турлари амалга оширилмоқда?

9.5. Суғурта бозори

• Суғурта бозори деганда нима тушунилади?

• Суғурта бозори қандай иштирокчиларга бўлинади?

• Суғурта бозори профессионал иштирокчилари таркибига яна кимларни киритиш мумкин?

• Суғурта бозорида суғурта компанияларининг мавқеи қандай?

9.6. Қайта суғурта

• Қайта суғурта ёки қайта суғурталаш дейилганда нималар назарда тутилади?

• Қайта суғурта қилиш шартномалари қандай ўзига хос белгиларга эга?

• Цедент ва ретроцедент нима?

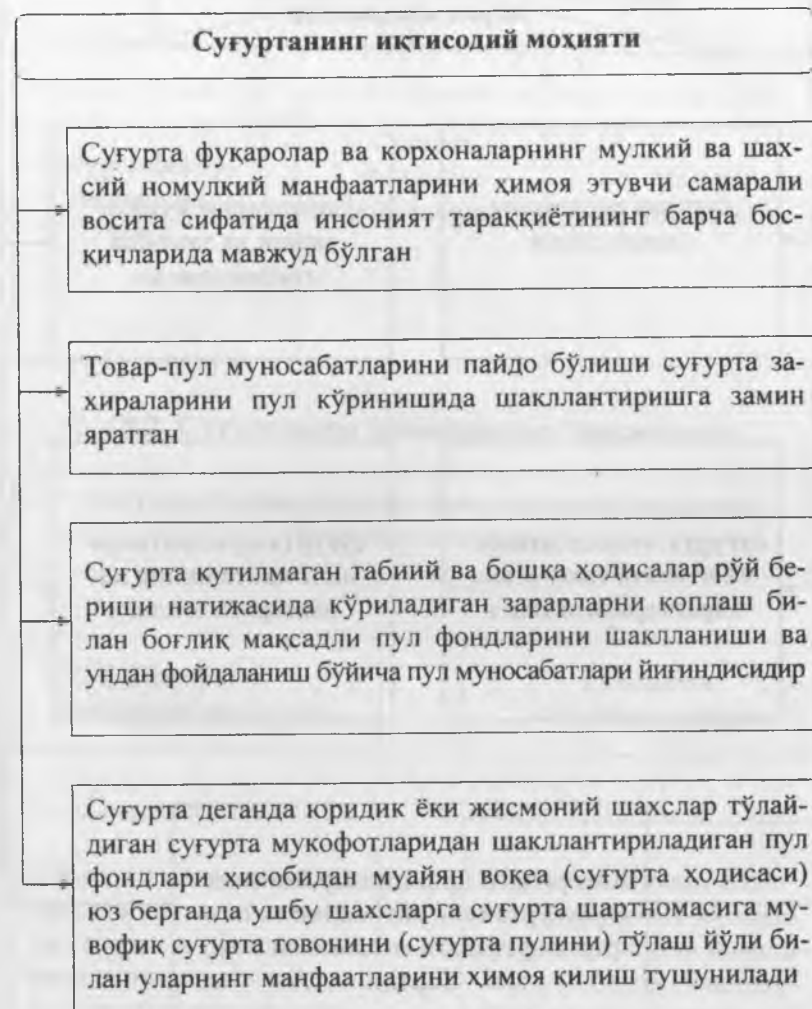
• Факультатив, облигатор ва факультатив-облигаторли қайта суғурталаш дейилганда нималар тушунилади?

• Суғурта иши амалиётида нисбий қайта суғурталашнинг қандай шакллари мавжуд?

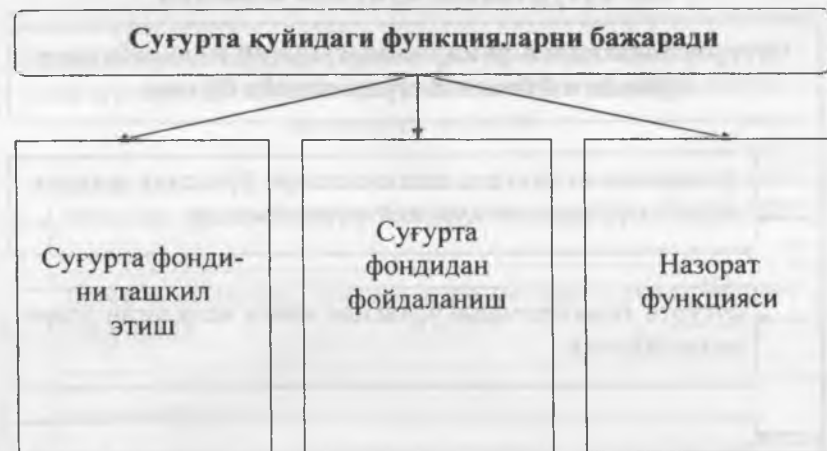
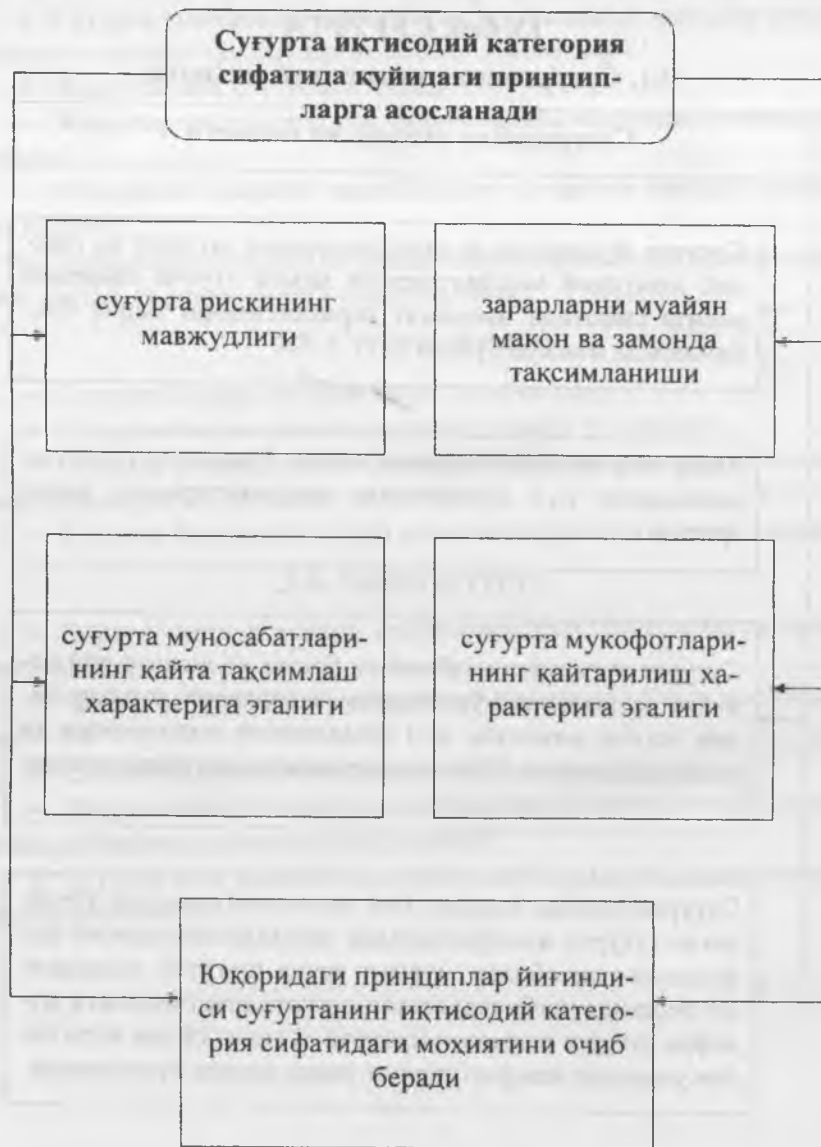
9.8. Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар⁴⁰

IX боб. СУГУРТА

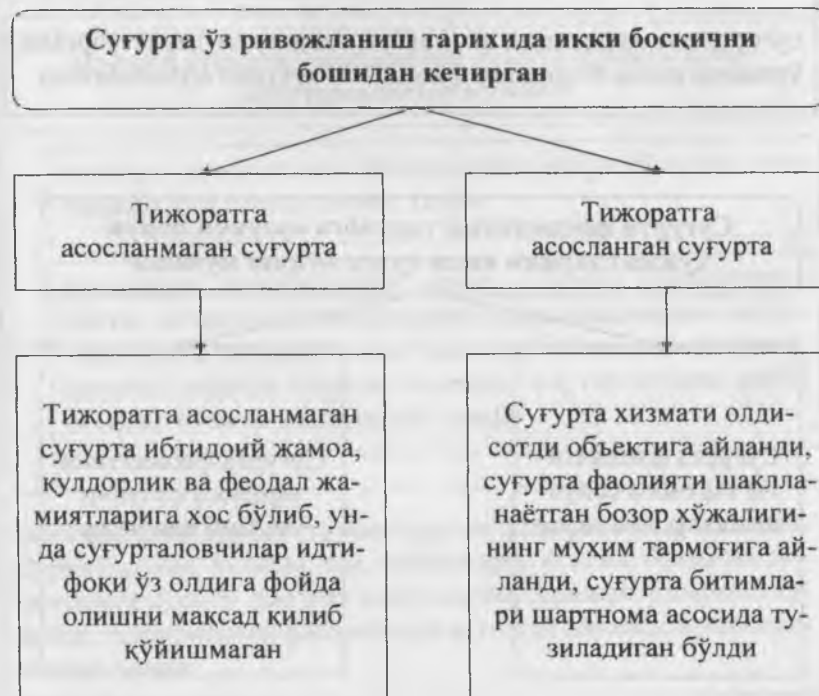
9.1. Суғуртанинг иқтисодий моҳияти

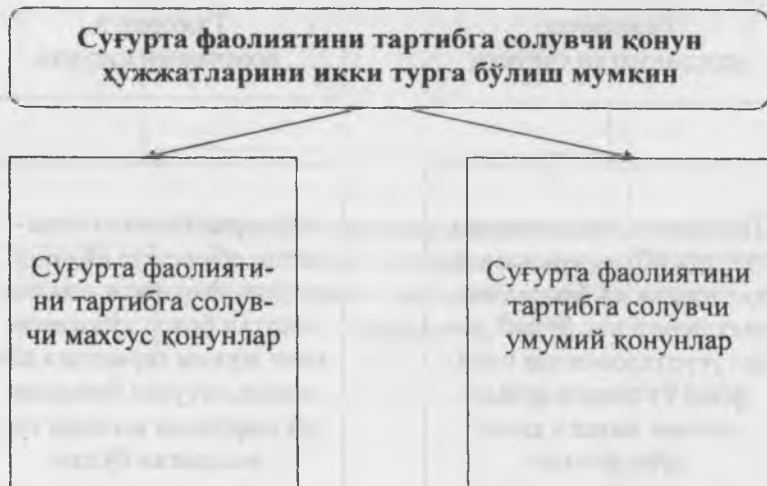
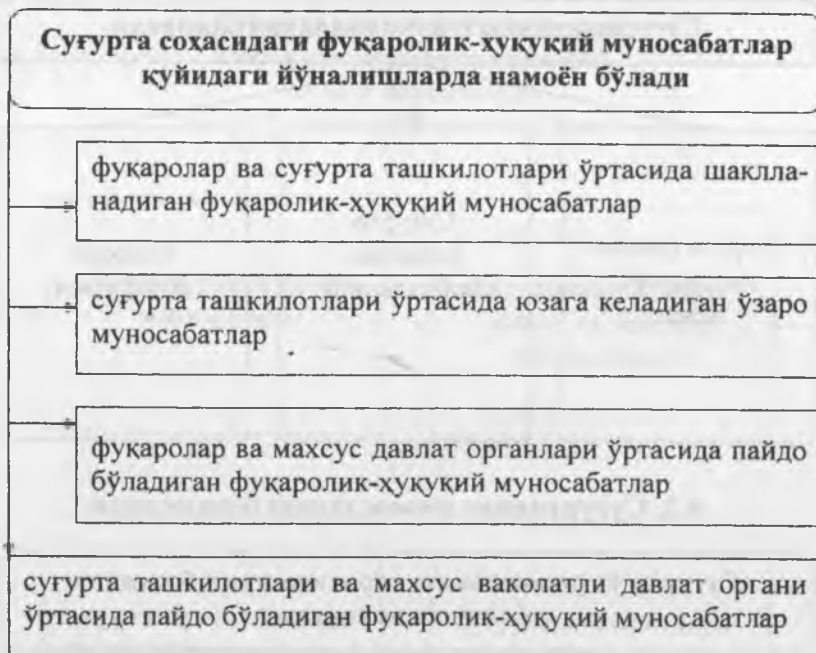
⁴⁰ Ушбу боб материалларини баён этиш жараёнида чизмалардан нисбатан кўпроқ фойдаланилганлиги инобатга олинди.

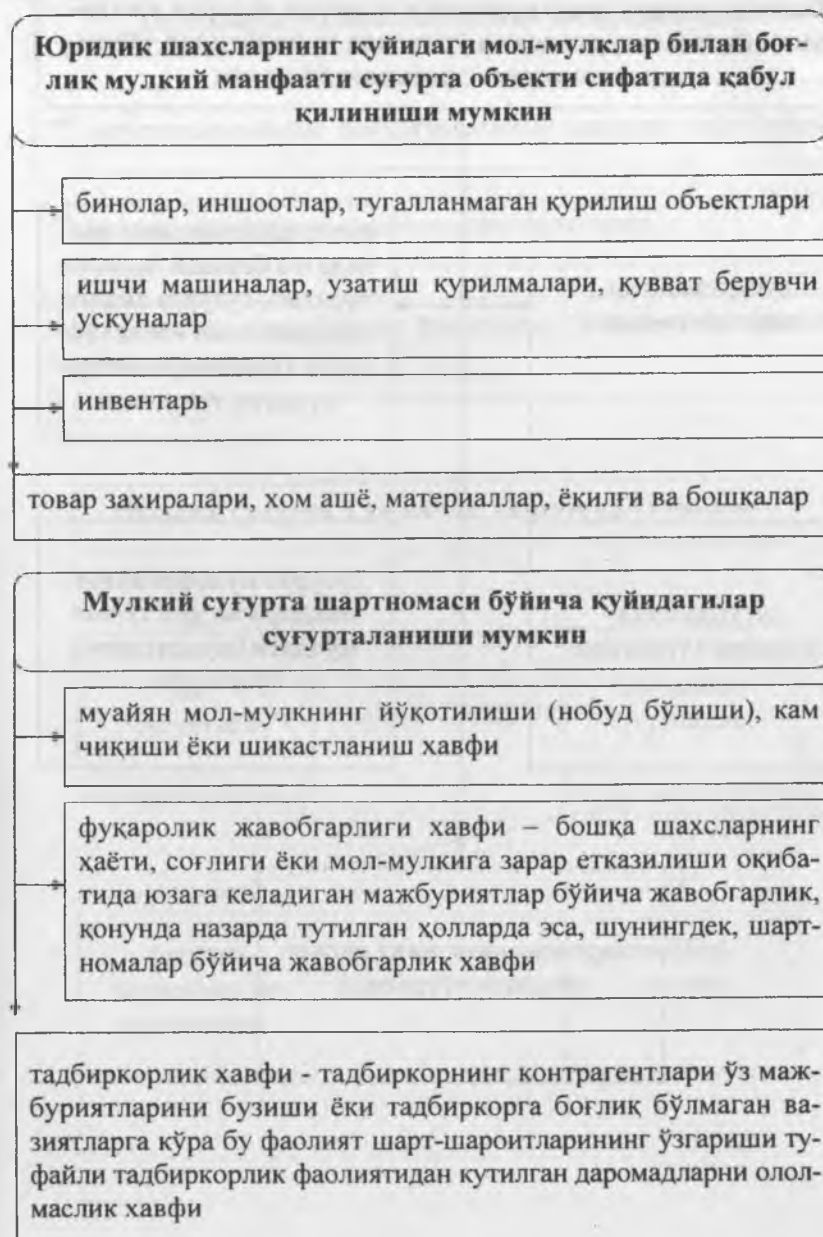
9.2. Суғуртанинг ривожланиш босқичлари

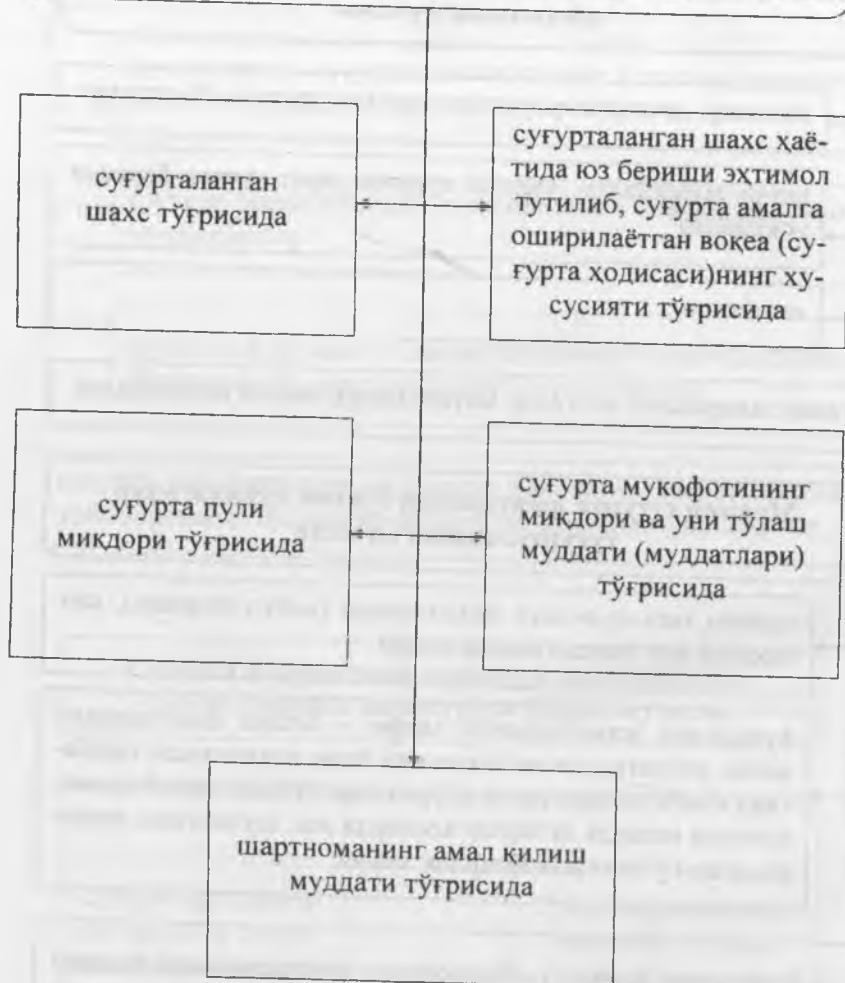
9.3. Суғуртанинг ҳуқуқий асослари

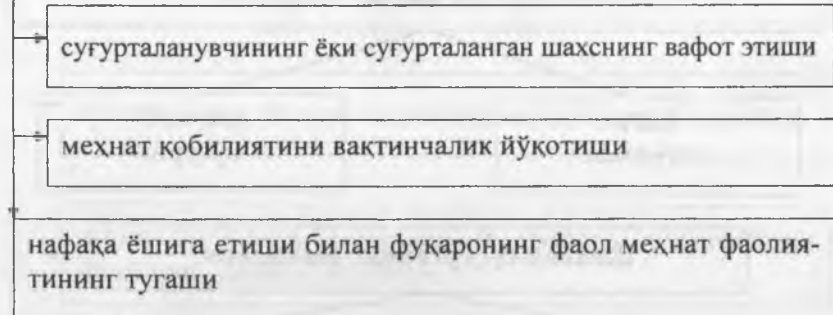
9.4. Мулкӣ ва шахсий суғурта. Жавобгарлик суғуртаси

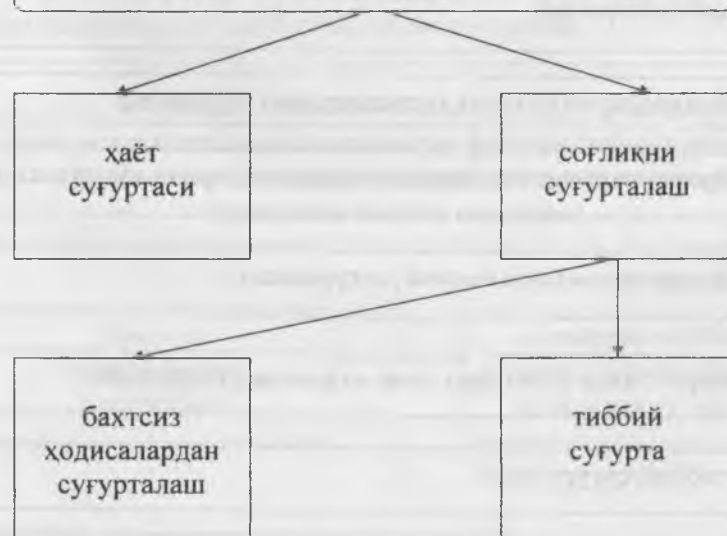
Шахсий суғурта шартномасини тузишда суғурта қилдирувчи билан суғурталовчи ўртасида қуйидагилар тўғрисида келишувга эришилиши лозим

Шахсий суғурта, одатда, фуқароларни қуйидаги хавф-хатарлардан ҳимояланишини назарда тутади

Шахсий суғурта 2 та кичик тармоққа бўлинади

2002 йилнинг 28 майида “Суғурта фаолияти тўғрисида” қонун қабул қилиниши билан суғурта 2 та тармоққа бўлинди

хаёт суғуртаси

умумий суғурта

Шахсий суғуртанинг шакллари

ихтиёрий

мажбурий

хаёт суғуртаси

фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш

фуқароларнинг соғлиғини ва касалликлардан суғурталаш

фуқарони маълум ёшгача суғурталаш

вафот этиш ҳолатидан узоқ муддатли суғурталаш

тиббий суғурталаш

чет элга чикувчи фуқароларни касалликлардан суғурталаш

мактаб ўқувчиларини бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш

Мажбурий тарзда амалга ошириладиган шахсий суғурта турларига қуйидагилар киради

йўловчиларни бахтсиз ҳодисалардан мажбурий суғурталаш

солиқ органлари ходимларини бахтсиз ҳодисалардан мажбурий давлат суғуртаси

Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, Давлат божхона қўмитаси, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ходимларини бахтсиз ҳодисалардан мажбурий давлат суғуртаси

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган суғурта ташкилотлари, асосан, қуйидаги суғурта турларини амалга оширади

бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш

ихтиёрий тиббий суғурта ва касал бўлиш ҳолатидан суғурта

чет элга кетаётган шахсларнинг суғуртаси

хаёт суғуртаси

Суғурта суммасини олиш учун суғурталанган шахслар суғурталовчига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиши шарт

суғурта полиси

даволаш-профилактика муассасасидан суғурталанган шахснинг даволанганлигини тасдиқловчи маълумотнома

Зарурат бўлганда суғурталовчи суғурта суммасини тўлаш масаласини ҳал этиш учун зарур бўлган бошқа ҳужжатларни сўрашга ҳам ҳақли

Бахтсиз ҳодиса натижасида ўлим ҳодисаси рўй берганда қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади

суғурта полиси

ФХДдан фуқаронинг вафот этганлигини тасдиқловчи маълумотнома

меросхўрлик ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат

агар ўлим йўл-транспорт ҳодисаси натижасида рўй берган бўлса, йўл ҳаракати хавфсизлиги органидан олинган маълумотнома

фуқаронинг шахсини тасдиқловчи ҳужжат

Зарурат бўлганда суғурталовчи юқоридаги ҳужжатлардан ташқари бошқа ҳужжатларни сўрашга ҳам ҳақли

Ўзбекистон суғурта бозорида жавобгарликни суғурта қилишнинг қуйидаги турлари амалга оширилмоқда

транспорт воситалари эгаларининг учинчи шахс олдидаги фуқаролик жавобгарлигини мажбурий ва ихтиёрий суғурта қилиш

юк ташувчиларнинг учинчи шахс олдидаги фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилиш

лизингга олувчининг лизинг тўловларини тўлай олмаслик жавобгарлигини ихтиёрий суғурта қилиш

қурилиш-монтаж ишларини олиб боришда учинчи шахсларга зарар етказиш жавобгарлигини мажбурий ва ихтиёрий суғурта қилиш

кишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларининг контрактация ва фьючерс шартномалари бўйича ажратилган аванс маблағларини ўз вақтида қайтара олмаслик жавобгарлигини суғурта қилиш

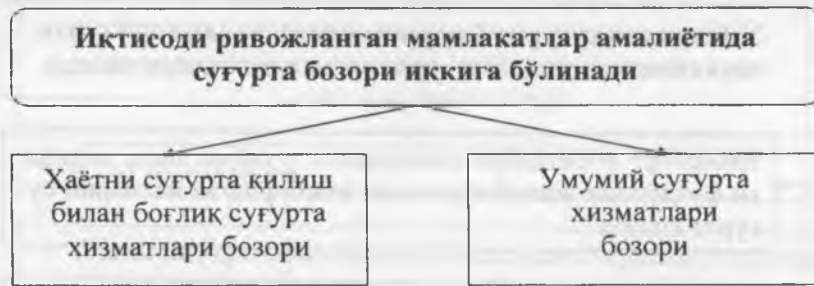
акциядорлик жамиятларининг инвесторлар олдидаги жавобгарлигини суғурта қилиш

аудиторларнинг касбий жавобгарлигини ихтиёрий суғурта қилиш

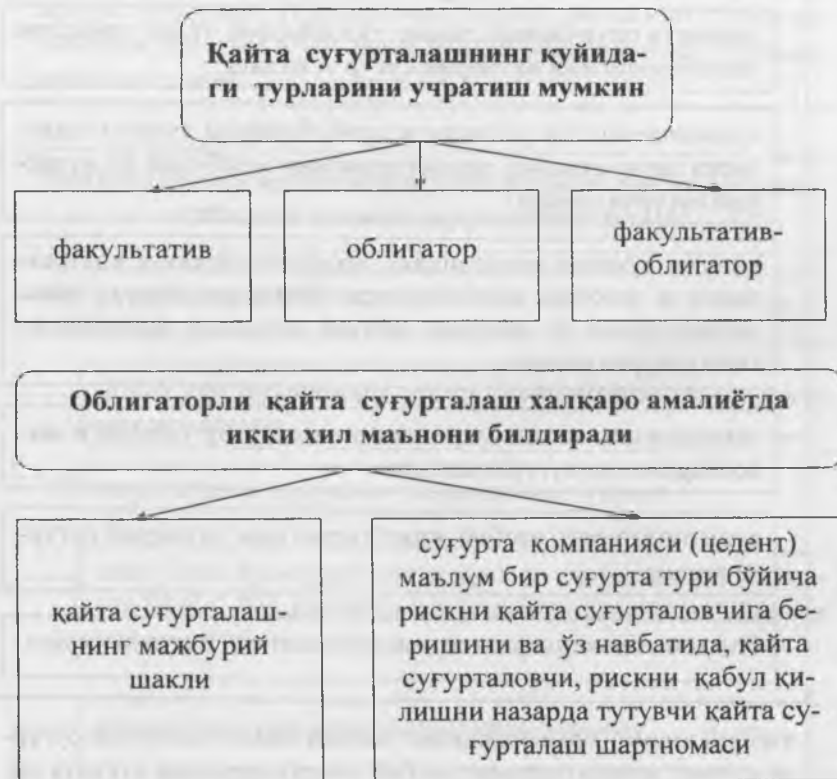
божхона брокерларининг жавобгарлигини суғурта қилиш

тиббий хизмат ходимларининг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш, адвокатларнинг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш, нотариусларнинг касбий жавобгарлигини суғурта қилиш ва бошқалар

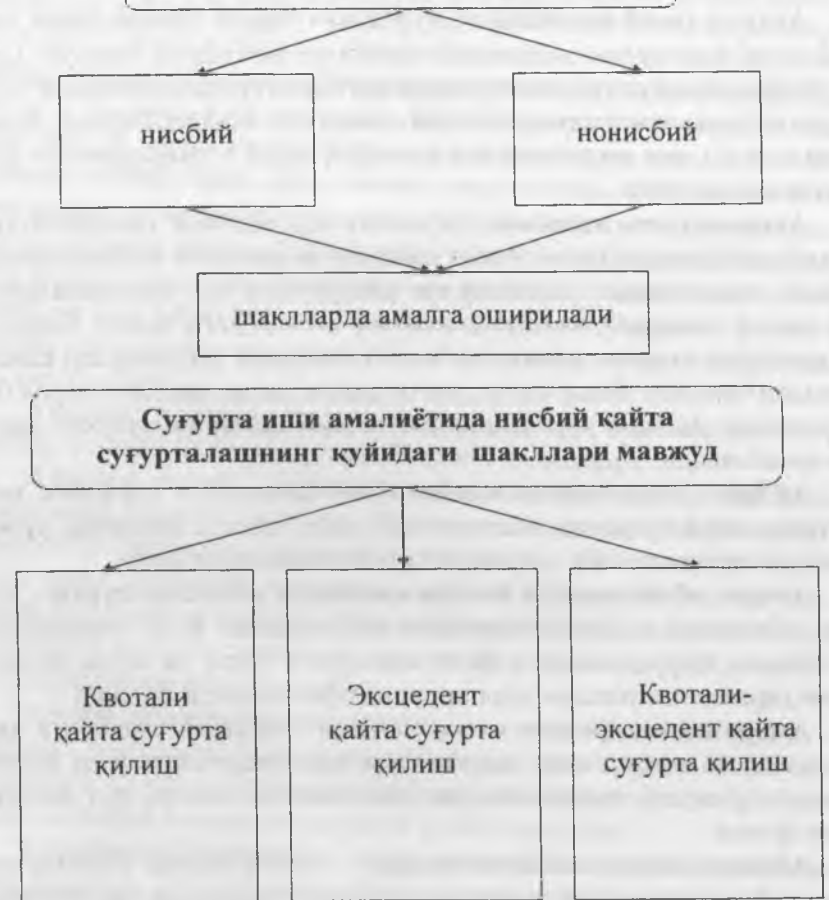
9.5. Суғурта бозори

9.6. Қайта суғурта

Қайта суғурта қилиш операциялари

Умумдавлат молиясига оид атама ва ибораларнинг изоҳли луғати

А

Актуар ҳисоб-китоблар (суғуртада) - тариф ставкаларини ҳисоб-китоб қилишнинг иктисодий-математик методлари мажмуи. Суғурта фондини вужудга келтиришда ҳар бир суғурталанувчининг (суғурта қилувчининг) иштирок этиш салмоғини аниқлаб беради, яъни тузилган суғурта шартномасига мувофиқ тариф ставкаларининг ўлчамини аниқлайди.

Акционерлик жамияти – ҳўжалик юриштининг ташкилий-ҳуқуқий шаклларида бири. Унинг капитали акцияларни жойлаштириш орқали шаклланади. Акционерлик жамиятлари пул жамғармаларини ишлаб чиқариш инвестицияларига айланишига имкон беради. Акцияларни чиқариш капитални жалб қилишнинг энг самарали шаклларида биридир. Бозор иктисодиёти ривожланган мамлакатларда бу корхоналар фаолият кўрсатишининг асосий ташкилий-ҳуқуқий шакли ҳисобланади.

Акция – акционерлик жамиятининг капиталига улушнинг киритилганлиги хусусида маълумот ва унинг эгасига дивиденд кўришида даромад олиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоз.

Акция, облигация ва бошқа қимматли қоғозлар курси – акция, облигация ва бошқа қимматли қоғозларнинг фонд биржасидаги баҳоси. Курс дивиденд, фоиз миқдорига тўғри ва ссуда фоизининг даражасига тескари пропорционал боғлиқликда бўлади.

Амортизация фонди – маҳсулотнинг таннархи таркибига киритиладиган амортизация ажратмалари ҳисобидан корхонада яратиладиган (вужудга келтириладиган, шакллантириладиган) пул маблағлари фонди.

Айланма касса маблағи меъёри – молия йилида Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ҳисобварақларида туриши мумкин бўлган пул маблағларининг қонун ҳужжатлари билан белгиланадиган энг кам миқдори.

Акцизлар – кенг истеъмол товарлари ва хизматларидан олинадиган эгри (билвосита) солиқларнинг турларидан бири. Тегишли маҳсулотнинг баҳоси, хизматнинг ҳақи ёки тарифнинг таркибига киритилади. Одатда юқори рентабелли маҳсулотларни ишлаб чиқарувчиларнинг юқори фойдасини бюджетга олиш учун сотилаётган маҳсулотларнинг сотиш баҳосига давлат томонидан ўрнатилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаб чиқарилган ва импорт қилинган акциз тўланадиган маҳсулотларга акциз солиғи солинади. Акциз тўланадиган товарлар ишлаб чиқараётган ёки бундай маҳсулотларни импорт қилаётган юридик ва жисмоний шахслар бюджетга акциз солиғини тўлайди. Акциз тўланадиган товарлар рўйхати ва акциз солиғи ставкалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. Бундай товарлар жумласига ичимлик спирти, ароқ, ликёр-ароқ маҳсулотлари, узум виноси, коньяк, шампан виноси, пиво, икра, тамаки маҳсулотлари, энгил ва юк автомобиллари, зеби-зийнат буюмлари, нефть ва нефть маҳсулотлари ҳамда шу кабилар киради. Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқарилган акциз тўланадиган товарлар учун уларнинг қўшилган қиймат солиғи ҳисобга олинмаган ҳолдаги (акциз солиғи суммасини ўз ичига олган) қиймати ёки маҳсулотнинг табиий ҳажми солиқ солиш объекти ҳисобланади.

Акцизоти маҳсулотлар – уларга нисбатан акцизлар ўрнатилган (белгиланган) маҳсулотлар. (Қаранг: Акцизлар).

Адвалор солиқ – маҳсулот қийматига нисбатан қатъий фоиз ставкасида ўрнатилган тўлов. Инфляция шароитида ўзининг функцияларини автоматик равишда сақлаб қолади. Бу солиқнинг таркибига савдо солиқлари, импортга нисбатан кўпгина божлар ва бошқалар киритилиши мумкин. Маҳсулотлар (жумладан, импорт маҳсулотларини ҳам), жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкларини солиққа тортишда қўлланилади.

Асосий фондларни реализация қилишдан олинган фойда – ҳукумат томонидан белгиланган тартибда ҳисобланган, инфляция индексига кўпайтирилган асосий фондларнинг сотиш баҳоси ва уларнинг дастлабки ёки қолдиқ қиймати ўртасидаги фарқ.

Аудиторлик назорати – аудиторлик фаолиятини амалга ошириш борасида лицензияга эга бўлган аудиторлик фирмаси томонидан ўтказиладиган мустақил ноидоравий молиявий назорат. Асосий вазифаси бухгалтерия ва молиявий ҳисоботнинг ҳаққонийлиги, тўлиқлиги ва ишончилиги ҳамда молиявий қонунчиликка қай даражада риоя қилинганлигини аниқлаш (ўрнатиш)дир. Банклар, суғурта ташкилотлари, биржалар, нобюджет ва хайрия фондлари, очиқ турдаги акционерлик жамиятлари, хорижий капитал иштирокидаги корхоналар, шунингдек, прокуратура ва давлат назорат органларининг топшириғига биноан ҳар қандай корхона ва ташкилотлар мажбурий равишда аудиторлик назоратидан ўтказилиши керак. Аудиторлик фир-

малари бухгалтерия ҳисоботи ва солиқ ҳисоб-китоблари, ҳисоб ишларини юритиш, лойиҳаларни молиявий экспертиза қилиш ва ҳ.к.лар бўйича маслаҳат хизматларини кўрсатиши мумкин. Уларнинг бу хизматлари тегишли тўлов (ҳақ) асосида амалга оширилади.

Аҳолига трансфертлар – аҳолига тўланадиган мажбурий тўланмаларни (мамлакат қонунчилигига мувофиқ равишда ўрнатилган пенсиялар, стипендиялар, нафақалар, компенсацион ва бошқа ижтимоий тўловлар) молиялаштириш учун мўлжалланган бюджет маблағлари.

Б

Баланс фойда – маҳсулот таннархига киритиладиган барча харажатлар ва чиқимлар ҳамда мажбурий тўловлар чегирилганидан сўнгги корхона ялпи даромадининг қисми. Баланс фойда солиққа тортилгунга қадар бўлган ялпи фойдадир.

Бюджетнома – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг бошқа вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликда ишлаб чиқадиган ҳамда қуйидагиларни ўз ичига олувчи лойиҳавий ҳужжат: 1) мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ўтган йилги асосий яқунлари ва мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг жорий йилги яқунларининг прогноз (башоратли) баҳоси; 2) ўтган йилги Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва жорий йилги Давлат бюджетининг кутилаётган ижроси баҳоси; 3) келгуси йилга мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳасини тузишда асос бўлган келгуси йил учун асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар; 4) мамлакат бюджет ва солиқ сиёсатининг келгуси йилги асосий йўналишлари лойиҳаси; 5) мамлакат бюджет ва солиқ сиёсатининг келгуси йилги асосий йўналишларига шарҳлар; 6) давлат ташқи ва ички қарзлари ҳамда улар бўйича харажатлар ҳолати тўғрисидаги маълумотлар; 7) келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳаси.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги юқоридагиларни ўз ичига олувчи бюджетнома лойиҳасини ҳар йилнинг биринчи октябрига қадар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этиши лозим. Шунингдек, бюджетнома Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан жорий йилнинг биринчи ноябридан кечиктирилмасдан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этилиши керак.

Бюджет жараёни – Давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш, унинг ижросини назорат қилиш, ижроси

ҳақида ҳисобот тайёрлаш ва тасдиқлаш, шунингдек, Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солиш бўйича қонунчилик билан регламентация қилинган ҳокимият органларининг фаолияти. Ягоналик, мустақиллик ва баланс методи бюджет жараёнининг принципларидир.

Бюджет дотацияси – ўз даромадлари ва бюджетни тартибга солувчи бошқа маблағлар етишмаган тақдирда қуйи бюджетнинг харажатлари билан даромадлари ўртасидаги фарқни қоплаш учун юқори бюджетдан қуйи бюджетга қайтармаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет дефицити – муайян даврда бюджет харажатларининг бюджет даромадларидан ортиқ бўлган суммаси.

Бюджетдан маблағ ажратиш – қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда Давлат бюджетидан бюджет ташкилотларига ҳамда бошқа бюджет маблағлари олувчиларга ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет профицити – муайян даврда бюджет даромадларининг бюджет харажатларидан ортиқ бўлган суммаси.

Бюджет росписи (рўйхат-ёзуви) – бюджет классификациясининг бўлинмалари бўйича даромадлар ва харажатлар тақсимланишининг асосий оператив режаси. Унда йил давомида солиқлар ва бошқа тўловларнинг бюджетга келиб тушиш ва бюджет маблағларининг сарфланиш муддатлари ўз аксини топади.

Бюджетий режалаштириш – турли даражалардаги бюджетлар ва бюджетдан ташқари жамғармаларни тузиш ва ижро этиш жараёнида мамлакатнинг умуммиллий ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастури асосида молия тизимининг бўғинлари ўртасида ялпи ижтимоий маҳсулот ва миллий даромад қийматининг марказлаштирилган тарзда тақсимланиши ва қайта тақсимланиши.

Бюджетий тартибга солиш – ҳудудларнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланишига йўналтириладиган ва ҳудудий бюджетларни минимал зарур даражадаги даромадлар билан таъминлаш мақсадида маблағларни қайта тақсимлаш.

Бюджет ссудаси – юқори бюджетдан қуйи бюджетга ёхуд республика бюджетидан резидент-юримдик шахсга ёки чет эл давлатига қайтариш шарти билан ажратиладиган маблағ.

Бюджет субвенцияси – қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда муайян мақсадларга сарфлаш шарти билан юқори бюджетдан қуйи бюджетга қайтармаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет сурови – бюджет таснифи бўйича тушумларни шакллантириш ва бюджетдан маблағ ажратиш тўғрисидаги суров. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда келгуси молия йилига: 1) тегишли ҳудудлар ва давлат мақсадли фондлари бюджетлари лойиҳаларини тайёрлаш учун – Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашига, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликларига, давлат мақсадли фондларини тақсимловчи органларга; 2) бюджетдан ажратиладиган маблағларни олишга буюртмалар тузиш учун – республика бюджетидан молиялаштирилладиган бюджет маблағларини олувчиларга бюджет суровини юборади.

Бюджет классификацияси (таснифи) – Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари ва харажатларини, шунингдек, унинг дефицитини молиялаштириш манбаларини гуруҳлаш. Унда тасниф объектларига гуруҳлаштирувчи кодлар берилди. Барча даражадаги бюджет кўрсаткичларининг қиёсланишини таъминлайди. Бюджет таснифи бюджет даромадлари таснифини, бюджет харажатларининг вазифа жиҳатидан, ташкилий ва иқтисодий таснифини, Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш манбалари таснифини ўз ичига олади. Бюджет даромадлари таснифи қонун ҳужжатларига мувофиқ даромадларни турлар ва манбалар бўйича гуруҳларга бўлишдан иборатдир. Бюджет харажатларининг вазифа жиҳатидан таснифи давлат бошқарув органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, бошқа бюджет ташкилотлари томонидан ижро этиладиган асосий вазифалар бўйича харажатларни гуруҳларга бўлишдан иборат бўлади. Бюджет харажатларининг ташкилий таснифи эса бюджетдан ажратилладиган маблағлар уларни бевосита олувчилар ўртасида тақсимланишини акс эттирувчи хўжалик юритувчи субъектлар ва тадбирлар турлари бўйича харажатларни гуруҳларга бўлишдан иборатдир. Бюджет харажатларининг иқтисодий таснифи тўловларнинг иқтисодий вазифаси ва турлари бўйича харажатларни гуруҳлашни ўз ичига олади. Давлат бюджети дефицитини молиялаштириш манбалари таснифи дефицитни молиялаштиришнинг ички ва ташқи манбалари бўйича гуруҳларга бўлишдан иборат бўлади. Бюджет таснифи қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Бюджет ташкилоти – зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлган фаолиятини амалга ошириши учун

Давлат бюджетидан маблағ ажратиш кўзда тутилган ва бу маблағ молиялаштиришнинг асосий манбаи ҳисобланадиган вазирлик, давлат қўмитаси, идора, давлат ташкилоти.

Бюджетдан ташқари жамғармалар – а) ижтимоий: ижтимоий суғурта жамғармаси; пенсия жамғармаси; бандлик жамғармаси; мажбурий тиббиёт суғуртаси жамғармаси, б) ноижтимоий: йўл жамғармаси; экология ва бошқа мақсадли жамғармалардан иборат бўлиб, уларнинг барчаси бюджет тизимида консолидацияланади.

Бюджет тузилмаси – бюджет тизими тузилишини ташкил этиш ва принципларини, унинг таркибий тузилмасини, уларнинг алоҳида бўғинлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ифодалайди. Давлат тузилиши билан аниқланади. Ўзбекистон Республикасининг бюджет тузилмаси а) Давлат бюджети; б) республика бюджети ҳамда в) Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади. Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари жамланади. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджетини ҳамда республикага (Қорақалпоғистонга) бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларини, вилоят бюджети вилоят бюджетини ва вилоятга бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларини, туманларга бўлинадиган шаҳарнинг бюджети шаҳар бюджетини ва шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетини, туманга бўйсунувчи шаҳарлари бўлган туманнинг бюджети туман бюджетини ва туманга бўйсунувчи шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади.

Бюджет тизими – турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблағлари олувчилар йигиндисини, бюджетларни ташкил этишни ва уларни тузиш принципларини, бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек, бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилар ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатларни ифодалайди. Мамлакатнинг бутун ҳудудида амал қиладиган, иқтисодий муносабатлар ва юридик нормаларга асосланган барча бюджетларнинг мажмуи. Республика бюджети Қорақалпоғистон Республикаси ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади.

Бюджет тизимининг асосий принциплари – бюджет таснифи тизими, ҳисобга олиш-бюджет ҳужжатлари ва бюджет жараёни тузилишининг ягоналиги; бюджет тузилишининг маъмурий-ҳудудий тузилишга мувофиқлиги; турли даражадаги бюджетларнинг ўзаро боғлиқлиги; Давлат бюджетининг баланслилиги; давлат даромадларини аниқ манбалар бўйича ва харажатларини йўналишлари (модда-

лар) бўйича режалаштириш; Давлат бюджети харажатларини тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар доирасида сарфлаш; барча даражадаги бюджетларнинг муваффақиятидан иборат.

Бюджет тизимини бошқариш бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари – Давлат бюджети лойиҳаси ишлаб чиқилишини ташкил этиш ва уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этиш, Давлат бюджетининг ижросини ташкил этиш, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва давлат бошқаруви бошқа органларининг Давлат бюджетини ижро этиш борасидаги ишларини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш, давлатнинг мақсадли жамғармалари маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартибини белгилаш, Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни кўриб чиқиш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиғига киритиш ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлардан иборат.

Бюджет тизимини бошқариш борасида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг ваколатлари: давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш (шакллантириш), Давлат бюджети ва унинг тузилмасига кирувчи бюджет маблағлари тушуми ва сарфининг тартибини белгилаш ҳамда назоратини амалга ошириш, республика бюджети харажатларини амалга ошириш, бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаси ва штат жадвалларини рўйхатдан ўтказиш, бюджетдан маблағ олувчиларнинг Давлат бюджети маблағларидан фойдаланишини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, шунингдек, ўз ваколатлари доирасида умуммажбурий тусдаги бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни ўз ичига олади.

Бюджет тизимини бошқариш борасида Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти органлари ва жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг ваколатлари: а) Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари: белгиланган тартибда Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетларни қабул қилиш, шунингдек, уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлаш, қонун ҳужжатларига мувофиқ маҳаллий бюджетга тушадиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар ва тўловлар миқдорини ҳамда улар бўйича имтиёزلарни белгилаш, қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда бошқа ваколатларни амалга ошириш; б) Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимликлар: Қорақалпоғистон Республикаси бюд-

жети ва маҳаллий бюджетлар лойиҳаларини белгиланган тартибда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органларига қабул қилиш учун тақдим этиш ва уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тузиш, бюджетга тушумлар тўлиқ ва ўз вақтида тушиши ҳамда бюджет маблағларидан белгиланган мақсадларда фойдаланилиши устидан назоратни ташкил этиш ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлардан иборат.

Бюджет трансферти – бюджетдан юридик ва жисмоний шахсага бевосита ёхуд ваколатли орган орқали ажратиладиган қайтарилмайдиган пул маблағлари.

Бюджетларга (Қорақалпоғистон Республикаси ва маҳаллий бюджетларга) **чекловлар** қуйидагилардан иборат: 1) Қорақалпоғистон Республикаси ва маҳаллий бюджетларнинг дефицитли бўлишига йўл қўйилмайди; 2) Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетларни тасдиқлаш ва ижро этишга: а) қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган манбалар ҳисобидан фондлар ташкил этишга; б) маблағ жалб қилишни амалга оширишга (юқори бюджетлардан бюджет ссудалари олиш бундан мустасно); в) ўз бюджетлари харажатларига тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган ортикча маблағ сарфлашга (қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно); г) бюджет маблағлари ҳисобидан бошқа шахслар фойдасига молиявий кафолатлар ва кафилликлар беришга; д) юридик ва жисмоний шахсларга бюджет ссудалари беришга йўл қўйилмайди.

Бюджетлараро муносабатлар – давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ўртасида муносабатлар.

Бюджет ҳуқуқи – мамлакат бюджет тузилишининг (қурилишининг) асосларини, мамлакатнинг бюджет тизимига кирувчи бюджетларни тузиш, кўриб чиқиш (муҳокама қилиш), тасдиқлаш ва ижро этиш тартибини аниқловчи юридик меъёрлар мажмуи.

Биржа солиғи – биржа оборотидан олинadиган солиқ. Пропорционал ставкалар бўйича олинib, унинг даражаси битимлар суммасига нисбатан 1%дан 2,5% гача тебранади. Унинг солиққа тортиш объекти, фонд биржасидаги қимматбаҳо қоғозлар обороти ҳисобланади. Солиққа тортишда асос сифатида қимматбаҳо қоғозлар бўйича битимларнинг имзоланиши майдонга чиқади. Солиқнинг икки хил кўриниши бўлиши мумкин: а) биржа оборотидан олинadиган республика солиғи. Унинг солиққа тортиш объекти – фонд биржасидаги қимматбаҳо қоғозлар оборотининг ҳажми. Солиқ республика бюдже-

тига бориб тушади; б) биржа маҳаллий солиғи. Бу биржада содир бўладиган қимматбаҳо қоғозлар битими бўйича йиғимдан иборатдир.

Бириктирилган даромадлар – ўзларининг тегишли бюджетга бириктирилганлигига қараб, тўлиқ ёки қатъий белгиланган ҳиссада (фоизда) доимий равишда ёки маълум бир муддат давомида у ёки бу бюджетга тушувчи даромадлар (солиқлар).

Боқиманда – белгиланган муддатда бюджетга ўтказилмаган ва сўзсиз ундирилиши лозим бўлган солиқ ёки бошқа мажбурий тўловнинг суммаси.

Божхона божлари – маълум бир мамлакат ҳудудига маҳсулотларни киритиш, ундан чиқариш ва олиб ўтишда ундириладиган истеъмол солиқларидан бири. Уларнинг асосий мақсади даромад олиш эмас, балки ички бозорни, миллий sanoatни ва қишлоқ хўжалигини ҳимоя қилишдир. Давлат иқтисодий (молия-солиқ) сиёсатининг воситаси сифатида майдонга чиқади. Импорт қилинадиган маҳсулотларнинг баҳоси билан ички бозордаги худди шунга ўхшаш маҳсулотларнинг баҳосини тенглаштириши лозим. Одатда, маҳсулотлар баҳосидан олинади. Бунинг учун, айрим ҳолларда, маҳсус мезонлар (масалан, огирлик, майдон) ҳам қўлланилиши мумкин.

Божхона божларининг ставкалари – ҳукумат томонидан ўрнатилиб, ягона ҳисобланади ва чегарадан маҳсулотларни олиб ўтувчи шахсларга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўзгармасдир. Ташқи иқтисодий фаолиятни оператив равишда тартибга солишнинг воситаси бўлиб хизмат қилади. Уларнинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин: а) адвалор ставкалар (бож ундириладиган маҳсулотларнинг бож қийматиغا нисбатан фоизда ўрнатилади); б) маҳсус ставкалар (бож ундириладиган маҳсулотнинг бирлигига нисбатан аниқланади); в) комбинациялаштирилган ставкалар (бож ундиришнинг дастлабки икки варианты биргаликда қўлланилади).

Бож декларацияси – миллий қонунчиликнинг талабларига мувофиқ расмийлаштирилган, ўзида чегарадан ўтаётган юклар (экспорт ёки импорт қилинаётган маҳсулотлар, йўловчининг юки, унинг қўлидаги юки, бойликлар ва валюталар) тўғрисидаги маълумотларни акс эттирадиган ҳужжат. Бу ҳужжат юкни давлат чегараси орқали ўтказишда асос бўлиб ҳисобланади. Декларация божхонага қонунда белгиланган муддатларда (бир кундан икки ҳафтагача, маҳсулот божхонага етиб келган кунни ҳам ҳисобга олган ҳолда) тақдим этилиши лозим. Декларацияда божхонага қабул қилинган маҳсулотнинг юк ҳужжати номери, маҳсулотнинг тариф номи ёки бож тарифининг

тегишли моддасига асосланиш, маҳсулот партиясининг қиймати ва баҳоси ҳамда уларга илова қилинадиган ҳужжатлар рўйхати қабилар ўзининг аксини топиши шарт. Бож декларациясининг шакли маҳсулотнинг божга тортилиш ёки тортилмаслигига боғлиқдир.

В

Валюта курси – бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакатлар пул бирликларида ёки халқаро валюта бирликларида ифодаланган баҳоси. У мамлакат иқтисодиётининг аҳволи билан белгиланади, шунингдек, турли мамлакатлардаги инфляциянинг нисбий суръатларига, меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари ва унинг мамлакатлар ўртасидаги нисбатига, ЯММнинг ўсиш суръатларига (пулнинг товар билан тўлдирилиш асосларига), халқаро савдодаги мамлакатнинг ўрни ва ролига, капиталнинг мамлакатдан чиқарилишига боғлиқ. Мамлакат тўлов балансининг аҳволи, турли мамлакатлар пул бозорларидаги фоиз ставкаларининг мамлакатлар ўртасидаги фарқлари, шу мамлакат валютасининг евробозорларда ва халқаро ҳисобкитобларда фойдаланиш даражаси, мамлакат валютасига бўлган ишонч ва бошқа омиллар валюта курсига бевосита таъсир кўрсатади.

Валютавий чекланмалар – валюта, олтин ва бошқа валютавий бойликлар билан операцияларнинг чекланишига йўналтирилган, қонуний ёки маъмурий тартибда ўрнатилган тадбирлар ва меъёрий қоидалар мажмуи. Жорий тўлов баланси операциялари бўйича улар эркин конвертация қилинадиган валюталарга (АҚШ доллари, Европа Иттифоқи евроси, инглиз фунт стерлинги, Швейцария франки ва бошқаларга) нисбатан қўлланилмайди.

Г

Грант – инновацион характердаги ишларни мақсадли-имтиёзли молиялаштириш. Солиққа тортиш мақсадлари учун “грант” атамаси ишлатилганда хорижий хайрия ташкилот (фонд)лари томонидан корхона ва ташкилотларга пул ёки натурал шаклда илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишларини, ўқитиш, даволаш ва бошқа шунга ўхшаш мақсадларни амалга ошириш учун улардан фойдаланилганлиги тўғрисида ҳисобот бериш шarti билан бериладиган маблағлар тушунилади.

Герб солиғи – турли хилдаги тадбиркорлик битимлари, компанияларни қайд этиш ёки унинг акционерлик капиталини ошириш, ижара тўғрисидаги шартнома ва бошқаларни расмийлаштирувчи ҳужжатлар учун солиқ.

Д

Давлат бюджети – давлат пул маблағларининг (шу жумладан, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган фонди, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади. Қонун кучига эга бўлган давлатнинг асосий молиявий режаси. Давлат ҳокимиятининг қонунчилик органи томонидан тасдиқланади. Давлат пул маблағлари марказлаштирилган фондиди шакллантириш ва фойдаланиш жараёнидаги иқтисодий (пул) муносабатлар(и)ни ифодалайди. Миллий даромадни қайта тақсимлашнинг асосий қуроли. Асосий функциялари: 1) мамлакатнинг ялпи ички маҳсулоти ва миллий даромадини тақсимлаш; 2) иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ва рағбатлантириш; 3) давлатнинг ижтимоий сиёсатини молиявий жиҳатдан таъминлаш; 4) пул маблағларининг шакллантирилиши ва улардан фойдаланиш устидан назоратни амалга ошириш.

Давлат бюджети тузилмаси – республика бюджетини, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади. Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари жамланади. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети Қорақалпоғистон Республикасининг Республика бюджетини ҳамда туманлар ва республикага (Қорақалпоғистонга) бўйсунувчи шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олса, вилоят бюджети эса вилоят бюджетини, туманлар ва вилоят бўйсунувчидаги шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади. Ўз навбатида, туманларга бўлинадиган шаҳарнинг бюджети шаҳар бюджети ва шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетларидан иборатдир. Туманга бўйсунадиган шаҳарлари бўлган туманнинг бюджети туман бюджетини ва туман бўйсунувчидаги шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади.

Давлат бюджети даромадлари – давлат бюджетига жалб қилинадиган солиқли ва солиқсиз маблағлар; амалдаги қонунчиликка мувофиқ давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағлари. Ўз таркибига қуйидагиларни олади: 1) қонун ҳужжатларида белгиланган солиқлар, йиғимлар, божлар, шунингдек, мажбурий тўловлар ҳамда солиқ бўлмаган бошқа тушумлар; 2) давлатнинг молиявий активлари ва бошқа активларининг жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотишга берилишидан олинган даромадлар; 3) қонун ҳуж-

жатларига мувофиқ мерос олиш, ҳада этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари; 4) юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, хорижий давлатлардан келган, қайтарилмайдиган пул тушумлари; 5) резидент-юридик шахсларга ва хорижий давлатларга берилган, бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига тушадиган тўловлар; 6) қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар.

Давлат бюджети харажатлари – давлат пул маблағлари фондиди тақсимлаш билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатлар; давлат ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари функциялари ва ва-зифаларини молиявий жиҳатдан таъминлашга йўналтириладиган пул маблағлари. Таркиби қуйидагилардан иборат: 1) бюджетдан маблағ олувчиларнинг жорий харажатлари; 2) жорий бюджет трансфертлари; 3) капитал харажатлар (асосий фондлар ва воситаларни давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқариш, хорижий мамлакатларда давлат эҳтиёжлари учун ер ва бошқа мол-мулк олиш, давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқ ва бошқа номоддий активларни олиш, давлат захираларини вужудга келтириш ва бошқалар); 4) капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга бериладиган бюджет трансфертлари; 5) резидент юридик шахсларга ва хорижий давлатларга бериладиган бюджет ссудалари; 6) давлат мақсадли жамғармаларига бериладиган бюджет ссудалари ва дотациялари; 7) давлат қарзини қайтариш ва унга хизмат кўрсатиш бўйича тўловлар; 8) қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа харажатлар.

Давлат бюджети дефицитини молиялаштириш – давлат томонидан хориждан ва ички маблағ жалб қилиш, республика бюджетини маблағларининг молия йили бошланишидаги қолдиқлари ва қонунга мувофиқ бошқа манбалар ҳисобидан молиялаштирилади.

Давлат бюджети маблағларини бюджетлар ўртасида қайта тақсимлаш – 1) қуйи бюджетларга юқори бюджетлардан бюджет субвенциялари ва дотациялари бериш; 2) бюджет ижроси жараёнида пайдо бўлган ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича маблағларни юқори бюджетдан қуйи бюджетга, шунингдек, қуйи бюджетдан юқори бюджетга йўналтириш; 3) бюджет ссудаларини ажратиш билан қайта тақсимланади. Республика бюджетидан бюджет субвенциялари ва дотациялари Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларига тасдиқланган Давлат бюджети доирасида ажратилади. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларидан бюджет субвенциялари ва дотациялари туманлар ҳамда шаҳарлар бюджетларига тегишли

тасдиқланган бюджетлар доирасида ажратилиши мумкин. Қорақалпоғистон Республикаси бюджетида ва маҳаллий бюджетларда пайдо бўладиган даромадлар ва харажатлар ўртасидаги вақтинчалик хазинавий узилиш нақд пул айланиши, юқори бюджетларга бериладиган бюджет ссудалари, фойдаланилмаган бюджет маблағлари қолдиқлари ҳисобига қопланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Қорақалпоғистон Республикаси бюджетида, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларида назарда тутилган айрим харажатларни мақсадли молиялаштириш учун қуйи бюджетлар ҳисобига киритиладиган даромадларни республика бюджетига ўтказиши мумкин.

Давлат божи – юридик аҳамиятга эга бўлган ҳаракатларни содир этганлиги ёки ваколатли органлар ва мансабдор шахслар томонидан тегишли ҳужжатлар берилганлиги учун олинадиган мажбурий тўлов. Турли инстанциялардаги судларга берилган ариза ва шикоятлар, нотариал ҳаракатларнинг содир этилганлиги, фуқаролик ҳолати актининг давлат қайдидан ўтказилганлиги ва тегишли органлар томонидан ҳужжатларнинг берилганлиги учун давлат божи олинади. Унинг миқдори юридик ҳаракат ва бериладиган ҳужжатларнинг характерига боғлиқ.

Давлат қарзи – давлат томонидан ички маблағни ва хориждан маблағ жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси. Бир томондан, давлат ва иккинчи томондан, юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар. Бунда давлат қарз олувчи сифатида майдонга чиқади.

Давлатнинг ички қарзлари – давлат томонидан ички маблағни жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси. Олдин чиқарилган ва ҳозирги вақтгача фоизлари билан қайтарилмаган (узилмаган) давлат қарзларининг (заёмларининг) бутун суммаси.

Давлатнинг мақсадли жамғармалари – Давлат бюджети таркибида жамланадиган фондлар бўлиб, уларнинг ҳар бири учун маблағлар манбалари, ҳар бир манбадан маблағ тушиш нормалари ва шартлари, шунингдек, шу маблағлардан фойдаланилиши мумкин бўлган мақсадлар қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Аниқ мақсадларга мўлжалланган пул фондлари. Аҳолига тақдим этиладиган ижтимоий хизматларнинг қўламини кенгайтириш, инфратузилманинг қолоқ тармоқлари ривожланишини рағбатлантириш, иқтисодиётнинг устувор тармоқларини қўшимча ресурслар билан таъминлаш

бу жамғармаларнинг мақсадидир. Улар Пенсия жамғармаси, Республика йўл жамғармаси, Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасининг махсус жамғармаси (ҳисоб варағи), Иш билан таъминлашга қўмаклашиш давлат жамғармасидан иборат. Уларнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги вақтинчалик узилишни (етишмовчиликни) қоплаш учун давлатнинг мақсадли жамғармаларига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорига биноан республика бюджетидан бюджет дотациялари ва ссудалари ажратилиши мумкин. Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тушган даромадлар харажатлардан ошган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори билан ортиқча сумма йилнинг ҳар бир чораги якунлари бўйича республика бюджетига тўлиқ ёки қисман олиб қўйилиши мумкин.

Давлатнинг молиявий назорати – давлат бюджетни ва бюджетдан ташқари жамғармалар, солиқлар, давлат корхона ва ташкилотларининг молиявий фаолияти, пул ҳисоб-китобларини ташкил этиш, ҳисоб ва ҳисоботни юритиш соҳаларида қонунчиликка риоя этилишини мамлакат ҳокимият ва бошқарув органлари, шунингдек, махсус тузилган назорат органлари (Ҳисоб палатаси, Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва бошқалар) томонидан амалга оширилдиган назорат.

Давлатнинг ташқи қарзи – давлат томонидан хориждан маблағ жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси.

Давлат томонидан ички маблағни жалб қилиш – активларни ички манбалардан (резидент-юридик ва жисмоний шахслардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини (қарзларини) тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятларининг вужудга келиши.

Давлат томонидан хориждан маблағ жалб қилиш – активларни хориж манбаларидан (хорижий давлатлардан, норезидент юридик шахслардан ва халқаро ташкилотлардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини (қарзларини) тўлашга кафил сифатидаги мажбуриятларининг вужудга келиши.

Давлат томонидан (ички ва хориждан) маблағ жалб қилиш – куйидаги мақсадларда амалга оширилиши мумкин: 1) иқтисодиётни ривожлантиришнинг устувор йўналишларини, шу жумладан, давлат инвестиция дастурларини молиялаштириш; 2) Давлат бюджетни даромадлари билан харажатлари ўртасида тушумлар вақтга кўра мувофиқ эмаслиги туфайли келиб чиққан йиллик ички тафовутни тўғрилаш; 3) мавжуд қарзни қайта молиялаштириш; 4) бюджет дефицитини молиялаштириш; 5) табиий офат ёки бошқа фавқулодда вазиятлар туфайли маблағларга бўлган эҳтиёжларни қоплаш. Давлат томонидан ички ва хориждан маблағ жалб қилишда қарз мажбуриятларининг куйидаги турларидан фойдаланиш мумкин: 1) қисқа муддатли (бир йилгача бўлган даврга чиқариладиган), ўртача муддатли (бир йилдан беш йилгача бўлган даврга чиқариладиган) ва узоқ муддатли (беш йилдан ортиқ даврга чиқариладиган) давлат қимматли қоғозлари; 2) кредитлар (қисқа, ўрта ва узоқ муддатли); 3) Ўзбекистон Республикасининг кафолатлари; 4) бюджет даромадлари билан харажатлари ўртасидаги вақтинчалик тафовутни қоплаш учун қисқа муддатли ссудалар; 5) қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа турлар. Давлат томонидан ички ва хориждан маблағ жалб қилишга ҳамда давлат қарзи кўпайишига олиб келадиган бошқа ҳаракатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки у ваколат берган орган томонидан амалга оширилади.

Давлат валюта монополияси – валюта бойликлари (валютавий бойликлар) билан операцияларни амалга ошириш ёки операцияларни амалга оширишни маълум органлар, корхоналар, фирмалар зиммасига ўтказишга рухсат бериш, валютавий маблағлардан фойдаланиш тартибини белгилаш бўйича давлатнинг танҳо ҳуқуқи. Валюта операцияларини регламентация (тартибга солиб туриш) қилишни, валютавий маблағлардан фойдаланиш устидан назоратни амалга оширишни ва уларнинг қўлланилиш самарадорлигини ошириш бўйича чоралар кўришни тақозо этади.

Даромадлар тўғрисида декларация – ўтган давр мобайнида олинган даромадлар, мулклар ва уларга тегишли бўлган солиқ чегирмалари ҳамда имтиёзлари тўғрисида солиқ тўловчининг расмий аризаси. Жисмоний шахсларни солиққа тортишда асосий молиявий ҳужжат бўлиб, улардан олинadиган даромад солиғининг ҳажмини аниқлаш учун фуқароларнинг даромадлари унда қайд этилади.

Даромад солиғининг шедуляр шакли – даромаднинг манбаини инобатга олган ҳолда унинг қисмларга (шедулларга) бўлиниши-

ни тақозо этади. Дастлаб, Буюк Британия солиқ тизимида қабул қилинган. Унга кўра, ҳар бир шедул ўзига хос тарзда солиққа тортилади. Бундай тартиб даромадни ўзининг манбаи олдида “тутиш”ни мақсад қилиб кўяди. Мамлакатда бу соҳада олти шедул амал қилиб, уларнинг айримлари яна ички тақсимланишга ҳам эга. Масалан, “А” шедул ўз таркибига мулкдан олинadиган даромадларни (ерга мулкчиликдан, бино ва иншоотларга эгаликдан, уй ёки хонани ижарага беришдан олинadиган даромадларни), “В” шедул тижорий мақсадлар учун фойдаланиладиган ўрмон массивларидан олинadиган даромадларни, “С” шедул давлатнинг қимматбаҳо қоғозларидан олинadиган даромадларни, “Д” шедул тижорий ишлаб чиқариш фаолиятдан олинadигаен даромадларни (бу шедулнинг таркибига даромадларнинг жуда кўп турлари кирганлиги учун унинг ўзи яна олти қисмга бўлинади), “Е” шедул иш ҳақи, пенсия, нафақа ва бошқа меҳнат даромадларини ва ниҳоят, “Ф” шедул Буюк Британия компаниялари томонидан тўланадиган дивидендлар ва бошқа тўловларни ўз ичига олади.

Даромад солиғи бўйича жарималар – ушбу солиқ тўланмаганда, нотўлиқ тўланганда ёки тўлаш тартиби бузилганда (риоя қилинмаганда), пулни ундириш, моддий таъсир кўрсатишдан иборат. Ўз вақтида ушлаб қолинмаган, нотўлиқ ушланган ёки тегишли бюджетга ўтказилмаган солиқ суммалари жисмоний шахсларга даромад тўлайдиган корхона, ташкилот ва муассасалардан ундиришга мўлжалланган сумманинг 10% ҳажмидаги жаримани биргаликда кўшиб, солиқ органлари томонидан сўзсиз ундириб олинади. Корхона, ташкилот, муассасалар ва тадбиркор сифатида қайддан ўтган жисмоний шахслардан солиқ ўз вақтида тегишли бюджетга ўтказилмаса, ҳар бир кечиктирилган кун учун тўлов муддатидан кейинги кундан бошлаб тўланган кунгача (бу кун ҳам кўшилади) 0,5% миқдорида пеня ундирилади. Пенянинг ундирилиши уларни жавобгарликнинг бошқа турларидан озод этмайди.

Даромадли солиққа тортиш – даромадларнинг олинис вақтида ундириладиган даромад солиқлари тизими.

Даромадлардан олинadиган солиқ – фойда солиғидан ташқари акциялар, облигациялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар бўйича (давлат облигациялари ва бошқа қимматбаҳо қоғозлари бўйича олинadиган даромадлардан ташқари) олинadиган дивидендлар ва фоизлардан, казинолар, видеосалонларнинг даромадларидан, ўйин автоматларининг

даромадларидан, оммавий концерт-томоша тадбирларини ўтказишдан олинган даромадлардан, корхона ва ташкилотлар томонидан тўланади.

Дивидендлар – тақсимлашга мўлжалланган акционерларнинг соф фойдаси (даромади); акционерлик жамияти ёки корxonанинг соф фойдасидан ҳар бир акция учун акционерларга маълум даврдан сўнг (ҳар йили, айрим ҳолларда – ҳар чорақда) тўланадиган даромад.

Дотация – давлат бюджетидан қайтарилмайдиган тартибда бериладиган пул маблағлари, зарар (зиён)ларни қоплаш учун корхона ва ташкилотларга бериладиган давлат нафақалари. Зарар (зиён)лар корхонага боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра вужудга келган пайтда истисно тариқасида дотация берилиши мумкин.

Демпингга қарши божхона божлари – маҳсулотни чиқараётган мамлакатдаги товарларнинг қийматидан шу товарлар олиб кираётган мамлакатда уларнинг баҳоси паст бўлса, бу нарса мамлакат ўз ишлаб чиқарувчиларига моддий зарар етказиш хавфини тугдирса ёки шунга ўхшаш товарларни мамлакат доирасида ишлаб чиқаришни тўхтатиб қўйиши мумкин бўлса, жорий этилади.

Е

Ер учун тўловларнинг шакллари – ер солиғи, ижара ҳақи ва ернинг норматив баҳосидан иборат. Ернинг эгалари, ернинг мулкдорлари ва ердан фойдаланувчилар йиллик ер солиғига тортилади. Ижарага берилган ер учун ижара ҳақи олинади. Қонунда кўзда тутилган ҳолларда сотиб олиш ва банкдан кредит олиш учун гаров сифатида ердан фойдаланилганда ернинг норматив баҳоси белгиланади (ўрнатилади).

Ер солиғи – ер эгалари, ерга эгалик қилувчилар ва ердан фойдаланувчилар тўлайдиган солиқ. Унинг миқдори ер эгалари, ерга эгалик қилувчилар ва ердан фойдаланувчилар хўжалик фаолиятининг натижаларига боғлиқ бўлмасдан, балки бир йил учун ер бирлигига нисбатан барқарор тўловлар кўринишида ўрнатилади. Ўз мулкида, эгалигида ёки фойдаланишида ер участкаларига эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар бу солиқнинг тўловчиларидир. Солиқнинг ставкаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Ер солиғи юридик шахслар томонидан ҳар йили биринчи январгача бўлган ҳолатга қараб мустақил ҳисоблаб чиқарилади ва солиқ бўйича ҳисоб-китоблар ер участкаси жойлашган ҳудуддаги солиқ органига жорий йилнинг биринчи февралгача тақдим этилади. Юридик шахслар томонидан (қишлоқ хўжалиги кор-

хоналаридан ташқари) солиқ йилнинг ҳар чорағида, иккинчи ойнинг 15-кунигача тўланса, қишлоқ хўжалиги корхоналари бу солиқни бир йилда бир марта – ҳисобот йилининг 15-декабригача тўлайдилар. Бу муддат жисмоний шахслар учун жорий йилнинг биринчи ноябригача белгиланган.

Ер остидан фойдаланганлик учун солиқ – бу солиқни Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фойдали қазилмалар қазиб олишни, шунингдек, фойдали қазилмалар қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлари қуриш ва улардан фойдаланишни амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар тўлайдилар. Унинг объекти бўлиб фойдали қазилмалар қазиб олиш ҳажми, техноген ҳосилаларнинг ҳажми, фойдали қазилмалар қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлари ҳажми, рангли тошлар хом ашёси, палеонтология қолдиқлари ва бошқа геологик коллекция материаллари намуналарини тўплаш учун бериб қўйилган ер қазри участкаси майдони ҳисобланади. Солиқнинг ставкаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ернинг норматив баҳоси – ҳисобли қоплаш муддати давомида олиниши лозим бўлган потенциал даромаддан келиб чиққан ҳолда маълум сифатдаги ва жойдаги ер участкасининг қийматини ифодалайдиган кўрсаткич. Ерни мулк сифатида бериш учун, унга нисбатан жамоа-ҳиссали мулкни ўрнатиш учун, мерос сифатида бериш, тақдим этиш, банк кредитини олиш учун ер участкасидан гаров сифатида фойдаланилганда, ер муносабатларини иқтисодий тартибга солишни таъминлаш учун жорий этилган. Одатда, ернинг норматив баҳоси ер майдони бирлигига тўғри келувчи ер солиғининг 50 марталик ҳажми миқдорида ўрнатилади. Бу баҳо ҳисобланаётган пайтда ер солиғи бўйича берилган имтиёзлар инobatга олинмайди.

Ер учун ижара ҳақи – унинг ҳажми (ўлчами), шартлари ва ўтказиш муддатлари шартномага мувофиқ ўрнатилади. Қишлоқ хўжалиги мақсадларига мўлжалланган ерлар ижарага олинганда унинг миқдори ижараланган участкалардан олинадиган ер солиғининг суммасидан ошмаслиги керак. Ер учун ижара ҳақи алоҳида ёки бутун ижарага олинган мулкнинг ижара ҳақи таркибида ҳам олиниши мумкин. Лекин бу ҳолда ҳам ер учун ижара ҳақи, албатта, маҳаллий бюджетнинг даромадига ўтказилиши керак.

Ж

Жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар – даромад солиғи, фуқароларнинг мулкидан олинадиган солиқлар (транспорт воситалари солиғи, мол-мулк солиғи, уй-жой солиғи, мерос тариқасида ўтадиган мулкдан олинадиган солиқ ва бошқалар), тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи жисмоний шахслардан олинадиган қайд этиш йиғими, бошқа солиқ, йиғим ва тўловлардан иборат.

Жисмоний шахсларнинг даромадига солинадиган солиқ – умумдавлат солиқларининг таркибига кириб, бюджет даромадларининг муҳим манбаларидан бири ҳисобланади. Молия йилида солиқ солинадиган даромадга эга бўлган жисмоний шахслар бу солиқнинг тўловчилари ҳисобланади. Солиқ прогрессив характерга эга. У қуйидаги шаклларда тўланиши мумкин: даромад манбаидан, яъни асосий иш жойидан ва бошқа иш берувчилардан; агар даромад бир неча манба ҳисобидан олинса ва қонуний тарзда белгиланган даромаднинг йиллик суммасидан ошса, даромадлар тўғрисидаги декларация кўринишида; тадбиркорлик фаолиятдан олинадиган даромадни солиққа тортиш шаклида. Жами йиллик даромад билан қонунда белгиланган чегирмалар ўртасидаги фарқ сифатида ҳисобланган солиқ солинадиган даромад солиққа тортиш объектидир. Жисмоний шахсларнинг жами йиллик даромадига солиқ тўловчи олиши лозим бўлган (олган) ёки текинга олган пул ёки бошқа маблағлар, шу жумладан, меҳнатга ҳақ тўлаш шаклида олинадиган даромадлар, жисмоний шахсларнинг мулкӣ даромади ва тадбиркорлик фаолиятдан келадиган ялпи даромад киради.

Жисмоний шахслардан олинадиган маҳаллий солиқлар – ер учун тўловлар (ер солиғи, ер учун ижара ҳақи), реклама солиғи, маҳаллий йиғимлар (биржада амалга оширилган битимлар бўйича йиғим, маҳаллий аукцион ва лотерея ўйинларини ўтказиш ҳуқуқи учун лицензия йиғими, савдо қилиш ҳуқуқи учун йиғим ва бошқа мақсадли йиғимлар)дан иборат.

Жон солиғи – ҳар бир солиқ тўловчидан тенг суммаларда олинадиган солиқ.

З

Зарарлар – фуқаролик ҳуқуқида қонунга хилоф ҳаракатлар туфайли бир шахс (юридик ёки жисмоний) томонидан иккинчи шахсга (юридик ёки жисмоний) етказилган зиённинг пулда ифодаланган шакли. Зарарлар маҳсулот, иш, хизматларни сотишдан, табиий офат-

лар, дебиторлик қарзларини талаб қилиб олмасдан воз кечишдан, тўлиқ амортизация қилинмаган асосий фондларга барҳам беришдан ва бошқалардан вужудга келиши мумкин. Маҳсулот, иш ва хизматларнинг баҳоси уларнинг тўлиқ таннархидан паст бўлганда ҳам зарарлар пайдо бўлади.

И

Икки марта солиққа тортиш – 1) турли солиқларни даромад (капитал)нинг ягона манбаидан олиниши; 2) қўшма корxonанинг хорижий иштирокчиси фойдасини хорижга ўтказилаётганда солиққа тортиш ва шу фойдани хорижий иштирокчининг мамлакатида солиққа тортилиши; 3) соф фойда (даромад) (корпорациялар фойдаси) ва ундан тўланадиган дивидендлар шахсий даромадга айланаётган пайтда солиққа тортиш. Бошқа мамлакатда тўланган солиқларни бу мамлакатда ҳисобга олиш ёки бир мамлакатдаги солиққа тортиш манбаини иккинчи мамлакатда солиққа тортишдан озод қилиш йўли билан икки марта солиққа тортишдан қутилиш мумкин. 1979 йилда БМТ томонидан манфаатдор давлатлар ўртасидаги муносабатларда икки марта солиққа тортишга барҳам бериш учун махсус конвенция ишлаб чиқилган бўлиб, унинг асосида икки томонлама битимлар имзоланади. Улар томонидан ўрнатилган солиққа тортиш тартибига кўра қўшма корxonанинг хорижий иштирокчиси ўз фойдасини хорижга ўтказаетган пайтда қўшимча солиқдан озод қилинади.

Инвестициялар – юридик жиҳатдан мустақил бўлган корхонага узоқ муддат (бир йилдан кам бўлмаган) давомида қўшимча фойда олиш, таъсир этиш доирасини сотиб олиш мақсадларида ёки шу соҳада ўз фаолиятини ташкил қилгандан кўра уни шундай қўйиш (сарф этиш) афзалроқ бўлганлиги учун капитални жойлаштириш. Фойда (даромад) олиш ва ижобий ижтимоий самарага эришиш мақсадида пул маблағлари, мақсадли банк омонатлари, акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар, технологиялар, машиналар, асбоб-ускуналар, лицензиялар, кредитлар, бошқа ҳар хил мулклар ёки мулкӣ ҳуқуқлар ҳамда интеллектуал бойликларни тадбиркорлик ва фаолиятнинг бошқа турлари объектларига қўйилишининг барчаси инвестициялар ҳисобланади. Инвестицияларнинг молиявий, реал, ялпи, соф, хусусий ва давлат каби турлари бўлиши мумкин.

Инвестицион солиқ кредити – солиқ тўловчи томонидан маълум бир ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши бўйича жуда муҳим буюртмани бажарганлиги ёки шу ҳудуд аҳолисига жуда муҳим хизматни тақдим этганлиги учун унга маҳаллий ҳокимият

органлари томонидан солиқ суммаси доирасида бериладиган енгиллик, имтиёз (солиқ тўловининг кечиктирилиши). Бу кредит солиқ тўловчи ва маҳаллий маъмурият ўртасида тузиладиган солиқ битими билан расмийлаштирилади. Инвестицион солиқ кредитини тақдим этиш (бериш), расмийлаштириш ва қайтариш тартиби “Инвестицион солиқ кредити тўғрисида”ги қонунга мувофиқ белгиланади.

Инвестор – 1) ўз, қарзий ва жалб қилинган маблағларни инвестициялар шаклида жойлаштиришни амалга оширувчи ва уларнинг мақсадли фойдаланилишини таъминловчи инвестицион фаолият субъекти; 2) қимматли қоғозларни сотиб олувчи жисмоний ёки юридик шахс.

Имтиёз – маълум бир мажбуриятларни бажаришдан қисман (ёки тўлиқ) озод этиш, маълум бир афзалликларга (қулайликларга) эга бўлиш, масалан, солиқ имтиёзига.

Иш фаоллиги солиғи – бир неча хорижий мамлакатларнинг (масалан, АҚШда) солиққа тортиш амалиётида қўлланилиб, ўз таркибига икки элементни олади: 1) корхонанинг умумий йиллик оборотини солиққа тортиш (одатда 1,0%дан 2,5% гача); 2) иш ҳақи фондидини солиққа тортиш.

Иш ҳақи солиғи – юридик шахслардан иш ҳақи харажатларига нисбатан ва ходимларнинг иш ҳақидан маълум фоизда олиннадиган солиқ.

Импорт-экспорт солиғи – солиққа тортишнинг кўринишладан бири; ташқи савдони давлат томонидан тартибга солиш вотаси (чораси). Белгиланган курс бўйича миллий валютада ҳисоланган товарларнинг бож қиймати ёки оғирлик ва миқдор бирликларида ифодаланган товарларнинг сони солиққа тортиш объекти ҳисобланади.

Истеъмом солиғи – бир неча мамлакатлардаги солиқлар гуруҳи, даромад сарф қилинаётган пайтда олинади. Қўшилган қиймат солиғи ва акцизлар ана шундай солиқ таркибига киради. Божхона божларини ҳам истеъмом солиқлари қаторига киритиш мумкин. Бу солиқларнинг айримлари давлат фойдасига олинса, бошқа бировлари маҳаллий бюджетларга бориб тушади.

Ижтимоий солиқлар – иш ҳақи ва ишчи кучига нисбатан қўлланиладиган солиқлар ва ҳўжалик юритувчи субъектларнинг ижтимоий таъминотга бадалларидан (ажратмаларидан) таркиб топади.

Имтиёзли солиққа тортиш – жисмоний ёки юридик шахсларни солиқлардан тўлиқ ёки қисман озод этиш.

Ижара ҳақи – ижара шароитида (шарти билан) тақдим этилган мулк учун тўлов тури. Асосий фондларнинг алоҳида объектлари ижа-

рага олинганда улар ижара шартномасининг бутун амал қилиш давомида тенг ҳиссаларда (қисмларда) маҳсулот таннархига киритилади.

Й

Йиғимлар – қонун актларига мувофиқ, белгиланган тартибда ва шартларда тўловчилар томонидан тегишли даражадаги бюджетларга ёки бюджетдан ташқари жамғармаларга ўтказиладиган мажбурий бадаллар. Уларнинг таркибига савдо-сотик қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан, айрим турдаги маҳсулотларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари, юридик шахсларни, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим, автотранспортларнинг тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим, ободончилик ишлари учун йиғим ва бошқалар киради.

Йўл жамғармасини шакллантирувчи солиқлар – ёқилғимойловчи материалларни сотишдан олиннадиган солиқ, автомобиль йўлларида фойдаланувчилардан олиннадиган солиқ, транспорт воситаларининг эгаларидан олиннадиган солиқ ва транспорт воситаларини сотиб олганлик учун тўланадиган солиқдан иборат.

К

Кафолат фонди – давлат қарзи бўйича тўловларни ўз вақтида амалга оширишга ҳамда давлат томонидан ички ва хориждан маблағ жалб қилиш бўйича Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларидан келиб чиқувчи тўловларни амалга ошириш учун маблағларни жамлашга шарт-шароит яратиш мақсадида республика бюджети таркибида тузиладиган фонд.

Корхоналарнинг давлат реестри – солиқ инспекциясида солиқ тўловчиларни ҳисобга олиш учун қўлланилади ва ҳўжалик юритувчи субъектларни идентификациялаштиришни таъминлайди.

Кўчмас мулк – ер билан мустаҳкам боғлиқ бўлган ер майдонлари, алоҳидалаштирилган сув объектлари, ўрмонлар, кўп йиллик ўсимликлар, бинолар, иншоотлардан иборат. Уларнинг кўчирилиши шу нарсаларнинг мўлжалланганлигига зарар етказилади. Кўчмас мулк таркибига давлат қайдидан ўтган ҳаво ва денгиз кемалари, космик объектлар ҳам киради. Кўчмас мулкнинг асосий белгиси сифатида ер ҳисобга олинади. Қонун бўйича кўчмас мулкнинг таркибига бошқа мулклар, масалан, корхона ёки хонадонлар ҳам киритилиши мумкин.

Корхона мулки – асосий фондлар, номоддий активлар ва ишлаб чиқариш захираларининг йиғиндисидан иборат. Унинг тарки-

бига материаллар, тайёр маҳсулот, келгуси давр харажатлари, ҳисобот даврида (кунида) маҳсулот таннархи таркибига киритилмаган, лекин амалга оширилган ишлаб чиқариш харажатлари, қолдиқ маҳсулотларнинг муомала харажатлари ва ортиб, жўнатилган маҳсулотлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар ва бошқалар киради. Солиққа тортиш базаси ҳисобланаётган пайтда асосий воситалар, номоддий активлар, арзон баҳоли ва тез эскирадиган предметларнинг қийматидан эскириш суммаси чиқариб ташланади.

Квота – 1) тегишли битим доирасида миллий ёки халқаро бирлашма иштирокчиларининг ишлаб чиқариш ёки сотишда иштирок этиш ҳиссаси; 2) халқаро иқтисодий ёки молия-валютавий ташкилотнинг устав фонди ёки капиталда мамлакатнинг бадали; 3) солиққа тортиш бирлигидан олинadиган солиқнинг ставкаси (мутлақ ифодада ёки ҳисса кўринишида); 4) ниманингдир қисми, ҳиссаси, меъёри, миқдорий чекланишлар.

Корпорацияларнинг даромадидан олинadиган солиқ – даромад солиғи ва фойда солиғининг (айрим мамлакатларда) ўрнига барча компанияларнинг фойдасидан қатъий фоизда олинadиган солиқ. Барча корпоратив орган ва нокорпоратив ассоциацияларга нисбатан қўлланилади. Таксимланадиган дивидендлар суммаларидан ҳам солиқ олишни тақозо этади.

Касб солиғи (касбий солиқ) – маҳаллий ҳокимият органлари томонидан тадбиркорлик фаолиятининг барча турларидан ҳар йили олинadиган тўғри (бевосита) солиқлардан бири. Масалан, Францияда касб солиғи (касбий солиқ)нинг ставкасини ҳисоблашда база сифатида кўчмас мулк ижарасининг қиймати, ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган барча асбоб-ускуналарнинг қиймати (субъектнинг ўз мулкими ёки ижарага олганми, бундан қатъий назар), иш ҳақи фондининг қиймати ва бошқалар хизмат қилади. Касб солиғи (касбий солиқ)нинг суммаси асос рақамлари ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан белгиланадиган коэффицент асосида ҳисобланади. Бунда унинг суммаси корхонада янгидан яратилган маҳсулотнинг маълум бир фоизидан (масалан, 5%) ошмаслиги лозим.

Квотатив солиқлар – даромад ёки мулк қийматининг пулдаги ифодасига нисбатан фоизларда ўрнатиладиган солиқлар.

Контингентлаштирилган солиқлар – умумий суммаси олдиндан ўрнатиладиган ва сўнг маъмурий бирликлардан тортиб то алоҳида солиқ тўловчилар ўртасида таксимланадиган солиқлар.

Л

Лизинг – молия-кредит муносабатларининг шаклларида бири бўлиб, корхоналар томонидан машина, асбоб-ускуна ва шунга ўхшашларни узоқ муддатли ижарага олинишини англатади. Лизингда унинг объектлари одатда (лекин мажбурий тартибда эмас) ижарага берувчи корхонанинг балансидан ижарага олувчи корхонанинг балансига ўтказилади. Бу тартибдаги битимлар ижарачи корхона учун фойдали ҳисобланиб, улар молиявий зарар кўрмайдилар, солиқ ва амортизация имтиёзларига эга бўладилар.

Лицензия – у ёки бу маҳсулотни тайёрлаш, хўжалик ишлаб чиқариш ва илмий фаолиятнинг турини амалга ошириш, маҳсулотнинг маълум бир тури ва миқдорини экспорт ёки импорт қилиш, олиб кириш, олиб чиқиш ёки ўтказиб кетишга давлат ёки маҳаллий бошқарув органларининг расмий рухсати (розилиги). Савдо қилиш ҳуқуқи ёки лотерея ва маҳаллий аукционларни ўтказиш учун лицензия уч нусхада расмийлаштирилади. Биринчи нусха ижарачига (ўтказувчига, шуғулланувчига) берилади, иккинчиси туман солиқ инспекциясига йўлланади, учинчи нусха эса тегишли қарор, хат ва унга илова қилинган ҳужжатлар билан биргаликда туман ёки шаҳар маъмуриятининг иш жилдида сақланади. Лицензия олиш учун мурожаат этаётган жисмоний шахслар тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эгаликлари тўғрисида гувоҳномага эга бўлишлари шарт.

Лондон клуби – ўз ҳукуматларининг кафолатларисиз собик СССРга ссуда тақдим этган 600 нафар йирик Ғарб банк-кредиторларнинг бирлашмаси. 1996 йилда Россия ва Лондон клуби ўртасида келишувга эришилган бўлиб, унга мувофиқ 32 млрд. АҚШ доллари миқдоридаги Россиянинг ташқи қарзи (шундан, 25 млрд. АҚШ доллари – асосий қарз, 7 млрд. АҚШ доллари эса – асосий қарз бўйича тўланмаган фоизлар) муддатидан олдин реструктуризация қилинган ва унга кўра, бу қарз навбатдаги 25 йилга қайта расмийлаштирилган ва 5 йиллик имтиёзли давр тақдим этилган эди.

М

Маҳаллий бюджет – Давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари фондини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратилadиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар – маҳаллий бюджетларга олинадиган жисмоний ва юридик шахсларнинг мажбурий тўловлари. Уларнинг таркибига қуйидагилар киради: мол-мулк солиғи, ер солиғи, реклама солиғи, автотранспорт воситаларини олиб-сотганлик учун солиқ, савдо-сотик қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан, айрим турдаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари, юридик шахсларни, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим, автотранспортларнинг тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим, ободончилик ишлари учун йиғим ва бошқалар.

Маҳсулот таннархи таркибига киритиладиган маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари – маҳсус Низом асосида белгиланиб, унинг таркибига маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлган харажатлар, табиий хом ашё, ер, ўрмон, сув ресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган харажатлар, ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ўзлаштириш харажатлари, технологик жараёнларни такомиллаштириш ва маҳсулот сифатини ошириш билан боғлиқ бўлган нокапитал характердаги харажатлар, тажриба-экспериментал ва ихтиро харажатлари, ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари кабилар киради.

Маҳсулотнинг бож қиймати – маҳсулот чегарадан ўтаётган пайтда унинг эгаси томонидан эълон қилинадиган қиймат. Унинг тўғрилигини аниқлаш устидан назорат маҳсулотларни расмийлаштирувчи божхона органлари томонидан амалга оширилади. Маҳсулотларнинг бож қийматини аниқлашда турли методлардан фойдаланилади: а) киритилаётган маҳсулотларнинг битим баҳоси бўйича (энг кўп қўлланиладиган метод); б) турдош (бир турдаги, бир хилдаги) маҳсулотлар битим баҳосига кўра; в) қийматни ҳисоблаш методи бўйича; г) қийматларни қўшиш йўли билан; д) резерв методи бўйича.

Маҳсус божхона божлари – божхона божларининг кўринишларидан бири бўлиб, агар мамлакатга олиб кириладиган маҳсулотлар шунга ўхшаш маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи мамлакатнинг ўзидагиларга зарар етказадиган бўлса, ҳимоя воситаси бўлиб хизмат қилади. Бошқа мамлакатларнинг дискриминацион ҳаракатларига нисбатан жавоб тариқасида ҳам қўлланилиши мумкин.

Мақсадли солиқ имтиёзлари – ҳўжалик юритувчи субъект томонидан давлатнинг мақсадли ижтимоий, иқтисодий, инвестицион ва бошқа дастурларини бажарилганлиги учун солиққа тортиш ҳажмининг пасайтирилиши. Инвестицион солиқ кредитидан фарқли равиш-

да ўзаро манфаатдорлик (ўзаро фойдалилик) асосида минтақавий бюджетга бориб тушувчи солиқ суммалари доирасида ижроия ҳокимияти органлари томонидан ҳар қандай корхонага берилиши мумкин.

Мақсадли ажратмалар – бюджетдан ташқари жамғармаларнинг даромадлар қисмини шакллантиради. Бу ажратмаларнинг манбаи ишлаб чиқарилган (яратилган) ялпи ички маҳсулот бўлиб, унинг ҳисобидан бирламчи даромадларни шакллантириш жараёнида ижтимоий мақсадлар учун бюджетдан ташқари жамғармаларга, меҳнат ҳақи фондига боғланган ва маҳсулот таннархининг таркибига киритиладиган тўловларнинг тегишли қисми таркиб топади: пенсия жамғармасига, мажбурий тиббиёт суғуртаси жамғармасига ва ҳ.к.

Мақсадли бюджетдан ташқари жамғармалар – қаранг: Бюджетдан ташқари жамғармалар.

Мақсадли хорижий кредит – лойиҳаларнинг мақсадларига мувофиқ равишда товарлар, ишлар ва хизматларнинг ҳақини тўлаш йўли билан маблағларни хорижий валютада қайтарилиш ва тиклаш асосида тақдим этилишини кўзда тутган ҳолда ҳукуматнинг ташқи қарз олиш Давлат дастурига киритилган лойиҳаларини молиялаштириш шакли. Улар хорижий давлатларнинг ҳукуматлари, банклари ва фирмаларининг кредитларига боғланган кредитларни ва халқаро молиявий ташкилотларнинг номолиявий кредитларини ўзига камраб олади.

Маъмурий жавобгарлик – маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун фуқаролар ва мансабдор шахслар жавобгарлигининг шаклларида бири.

Молия – давлатнинг функциялари ва вазифаларини бажариш ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун шароитларни яратиш мақсадида марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул маблағлари фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар тизими.

Молия йили – биринчи январдан ўттиз биринчи декабрь кунининг охиригача бўлган вақтни ўз ичига олувчи давр.

Молия тизими – давлат ва корхоналар пул маблағлари фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланиш шакллари ва методлари тизими.

Молиянинг функциялари – молия моҳиятининг амалда намоён бўлиши. Унинг тақсимлаш ва назорат функциялари мавжуд.

Молиявий ресурслар – давлат ва корхоналар пул маблағлари мақсадли фондларининг мажмуи. Уларнинг ўсишининг асосий шарти

миллий даромаднинг кўпайишидир. Мамлакатнинг молиявий ресурслари Иқтисодиёт вазирлиги томонидан тузиладиган йиғма молиявий балансда ўз ифодасини топади. У ўз ичига давлат бюджет тизими, ҳукуматнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ва турли мулкчилик шаклидаги корхоналарнинг (амортизация ва уларнинг ихтиёрига қоладиган фойда суммаси) ресурсларини қамраб олади.

Молиявий аппарат – молиявий бошқарувни амалга оширувчи органлар. Ўзбекистонда уларнинг таркибига Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ва унинг (Сенат ва Қонунчилик) палаталари, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси ва уларнинг жойлардаги куйи органлари, турли мулкчилик шаклларидаги корхоналарда молияни оператив бошқариш функциясини амалга оширувчи молиявий бўлимлар, бошқармалар ва ҳ.к.лар киради.

Молиявий бозор – қисқа, ўрта ва узоқ муддатли кредитлар ҳамда фонд қимматлари, яъни акциялар, облигациялар ва қимматли қоғозларнинг бошқа кўринишлари бозори. Бирламчи молиявий бозорда янги қимматли қоғозлар чиқарилади, иккиламчи молиявий бозорда эса олдин чиқарилган қимматли қоғозларнинг қайта сотилиши содир этилади.

Молиявий назорат – молиявий бошқарув тизимининг элементларидан бири, барча иқтисодий субъектларнинг (давлат, ҳудудий-маъмурий бўлинмалар, корхона ва ташкилотлар) молиявий фаолияти молиявий-хўжалик қонунчилигига риоя этилиши, амалга оширилган харажатларнинг мақсадга мувофиқлиги, молиявий-хўжалик операцияларининг иқтисодий самарадорлиги устидан амалга ошириладиган қийматий назоратнинг алоҳида соҳаси.

Молиявий механизм – молиявий муносабатларни ташкил этишнинг давлат томонидан ўрнатилган шакллари, турлари ва методлари тизими. Давлат томонидан тартибга солишнинг даражасига боғлиқ равишда иккига бўлинади: директив молиявий механизм ва тартибга солувчи молиявий механизм. Директив молиявий механизм давлат бевосита иштирок этадиган муносабатлар (солиқлар, давлат кредити, бюджет жараёни ва бошқалар) билан боғланган. Тартибга солувчи молиявий механизм эса, давлатнинг манфаатларига тўғрида-тўғри таъсир этмайдиган молиявий муносабатлардан (масалан, корхона ички-хўжалик фаолиятини ташкил этиш) фойдаланишнинг асосий йўналишларини белгилаб беради.

Моддий харажатлар – хом ашё ва асосий материаллар, ёрдамчи материаллар, ёқилғи, энергия ва бошқа харажатлардан иборат. Моддий ресурсларнинг қиймати уларни сотиб олиш баҳоси (қўшилган қиймат солиғисиз), таъминот ва ташқи иқтисодий ташкилотларга тўланадиган устамалар, комиссия мукофотлар, бож тўловлари, товарлар биржасининг хизмат қийматлари, ташиш, сақлаш ва етказиб бериш ҳақларининг йиғиндисидан ташкил топади.

Меҳнат ҳақи харажатлари – асосий ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи, мукофотлари, рағбатлантирувчи ва тикловчи (копловчи) тўланмалар, натурал ҳақ сифатида бериладиган маҳсулотларнинг қиймати, тузилган шартномалар бўйича ходимларга бериладиган меҳнат ҳақи ва бошқа тўланмаларни ўз ичига олади.

Мерос – қонун ёки васиятга мувофиқ меросхўрлик асосида қабул қилинадиган мулк.

Меросхўрлар – қонунга мувофиқ икки тоифага бўлинади: 1) биринча даражали (навбатдаги) меросхўрлар – вафот этган шахснинг болалари, хотини (эри), ота-онаси, вафот этгандан сўнг туғилган фарзанд; 2) иккинчи даражали (навбатдаги) меросхўрлар – вафот этган шахснинг ака-укалари, опа-сингиллари, ота ёки она томонидан бобоси ва момоси. Иккинчи даражали (навбатдаги) меросхўрлар қонун бўйича биринчи даражали (навбатдаги) меросхўрлар бўлмаганда, улар томонидан мерос қабул қилинмаганда ёки васиятчи томонидан улар мерос қабул қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилганда меросни қабул қилишга чақирилдилар.

Муомала харажатлари – маҳсулотлар муомаласи жараёнига хизмат қилувчи харажатлардан иборат. Улар икки кўринишда бўлиши мумкин: 1) олди-сотди жараёни билан боғлиқ бўлган харажатлар (соф муомала харажатлари); 2) ишлаб чиқариш жараёнининг муомала соҳасида ҳам давом этиши билан боғлиқ бўлган харажатлар (маҳсулотларни сақлаш, ортиб жўнатиш, қадоқлаш ва бошқалар). Муомала харажатлари мутлақ суммаларда ва маҳсулот айланмасига нисбатан фоизда ижтимоий зарурий харажатлар чегарасида (доирасида) режалаштирилади.

Мулккий солиққа тортиш – солиқ тўловчининг мулкидан, кўп ҳолларда унинг капиталидан олиннадиган солиқлар тизими. Одатда, прогрессив характерга эга – мулкнинг ўлчами (ҳажми, миқдори) ошишига қараб, солиқнинг ставкаси ҳам ортади.

Мулк солиғи (мулккий солиқ) – ўз таркибига кўчмас мулк (ер, бинолар) солиғини ва шахсий мулк, асбоб-ускуналар, захиралар со-

лигини олади. Маҳаллий ҳокимият органлари фойдасига ҳисобланиб, кўпгина мамлакатларда улар даромадларнинг асосий манбаи ҳисобланади. Бизнинг мамлакатимизда бу солиқ юридик шахсларнинг мол-мулкига ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқларга бўлинган.

Н

Нафақа – вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотганда, ҳомиладорлик ва туғишда, бола туғилганда, бола парвариши бўйича ва шунга ўхшаш бошқа ҳолатларда мамлакат фуқароларига бериладиган доимий равишдаги ёки бир марталик пул тўланмаси.

Нодавлат молиявий назорати – хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий аҳволи ва ликвидлилиги, молиявий ҳисоботларининг ишончлилиги, фойдалилиги ва тўловга лаёқатлилиги устидан аудиторлик фирмалари, корхона ва ташкилотларнинг раҳбарияти ва молиявий хизматлари, акционерлари, тижорат банклари, суғурта фирмалари томонидан амалга ошириладиган назорат.

О

Облигация – фоиз шаклида даромад келтирувчи қимматли қозғоз. Давлат органлари томонидан бюджет дефицитини қоплаш учун ва акционерлик жамиятлари томонидан капитални жалб қилиш мақсадида чиқарилади. Акциядан фарқли ўлароқ облигацияда уни қайтариш (узиш) муддати кўрсатилади.

Оборот солиғи – ишлаб чиқаришнинг якуний босқичида халқ истеъмоли учун ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг қийматидан олиннадиган солиқ тури. Асосан, уч хил метод бўйича аниқланади: 1) чакана баҳо (савдо ва таъминот устамалари чегирилган) ва корхона улгуржи баҳоси ўртасидаги фарқ; 2) чакана баҳолардаги (савдо устамалари чегирилган) товар оборотга нисбатан фоизда; 3) маҳсулот бирлигига нисбатан мутлақ пул суммаларида. Барча маҳсулотлардан олинмасдан, балки технологик занжирнинг охиридаги маҳсулотдан олинади (масалан, чўян рудасидан эмас, балки музлатгич, автомобилдан). Ҳозирги пайтда Буюк Британия, Франция, Германия, Россия, Ўзбекистон каби мамлакатларда бу солиқдан қўшилган қиймат солиғига ўтилган бўлса, АҚШда унинг ўрнига сотувдан олиннадиган солиқ жорий этилган.

Ортиқча тўловлар – тўловнинг бюджетга тушган ортиқча суммаси. Одатда, солиқ тўловчининг бошқа тўловлар бўйича мавжуд бўлган боқимандаларини узиш учун ҳисобга олинади ва бу тўғрида

унга маълум қилинади ёки солиқ органининг қарори нусхаси ва банкнинг тегишли кўчирмаси асосида солиқ тўловчига қайтарилади. Бошқа тўловлар бўйича боқимандалари бўлмаган ҳолда корхонанинг ортиқча тўловлари суммаси унинг ёзма аризасига кўра тўлов муддати етиб келмаган тўловларни тўлашга йўналтирилиши ёки унинг ўзига қайтарилиши мумкин. Ортиқча тўловларнинг қайтарилиши солиқ органлари томонидан бюджет ҳисобидан амалга оширилади.

П

Патент – маълум бир ҳуқуқ ёки имтиёз берувчи ҳужжат. Масалан, савдо ёки ҳунармандчилик билан шуғулланиш ҳуқуқи. Амалдаги солиқ қонунчилигига мувофиқ доимий савдо нуқталарида савдони амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар савдо қилиш ҳуқуқига эга бўлиш учун вақтинчалик патент сотиб оладилар. Патентда унинг берилиш муддати (патент амал қиладиган давр), савдо амалга ошириладиган маҳсулотлар гуруҳи ва савдо қилиш жойи ўз аксини топган бўлиши лозим.

Париж клуби – дунёнинг асосий (бош) кредитор давлатлари гуруҳи. Агар бирор-бир қарздор мамлакат ўз тўлов балансини баланслаштиришда кийинчиликка дуч келиб, ХВФ ёрдамида ўз иқтисодиётини соғломлаштириш дастурини амалга оширишга киришса, Париж клуби қарздор мамлакатнинг молиявий муаммоларини ҳал этишга ўз ҳиссасини қўшади. Бунинг учун ўша мамлакат билан ҳамкорликда битим ишлаб чиқилади. Унга кўра, унинг ташқи қарзларини қайтариш муддатлари узайтирилади. Масалан, Россиянинг Париж клуби давлатларига қарзининг ҳажми 40 млрд. АҚШ долларига тенг бўлган бир пайтда, 1996 йил апрелининг охирида Парижда Россиянинг Париж клуби кредиторларига бўлган қарзини узок муддатли реструктуризация қилиш тўғрисида битим имзоланди. Унга мувофиқ равишда Россия томонидан қарзнинг қайтарилиши 2002 йилдан бошланиши ва 2020 йилга келиб тугаши керак. Бу нарса иқтисодий кризисдан чиққандан, иқтисодиётда реал ўсиш содир бўлгандан сўнг Россияга Париж клуби кредиторларининг ташқи қарзларини қайтаришга киришишга имкон беради.

Пеня – фуқаролик ҳуқуқида жазо чоралари (жарима)нинг кўринишларидан бири, қонун ёки шартномага мувофиқ тўловлар муддатини бузганлик учун ундириладиган молиявий жазонинг шакли. Унинг миқдори қонунга кўра тўловнинг ҳар бир кечиктирилган куни учун тўланиши лозим бўлган суммага нисбатан фоизда белгила-

нади. Корхона томонидан туланган пеня суммаси ноишлаб чиқариш харажатларининг таркибига киритилади.

Пенсия – қарилик, ногиронлик, хизмат қилган йиллари учун ва боқувчисини йўқотганда фуқароларни моддий жиҳатдан таъминлаш учун пул суммаларининг кафолатланган ҳар ойлик тўлови. Унинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин: қарилик пенсияси ногиронлик пенсияси, хизмат қилган йиллари учун пенсия боқувчисини йўқотганлиги учун пенсия, ижтимоий пенсия.

Пулли капитал даромадларидан олинадиган солиқ – дивидендлар, акция ва облигацияларнинг фоизлари, банкдаги омонатлар бўйича фоизлар, заёмлар бўйича ютуқлар ва бошқа шунга ўхшаш бир неча даромадлардан олинади. Австрия, Канада, Испания, Франция каби мамлакатларда амал қилади. Пулли капиталнинг эгасига даромад берилаётган пайтда солиқ ушлаб қолинади. Солиқнинг ставкаси 20%дан 40%гача тебранади.

Прогрессив солиқ – солиққа тортиш базасининг ошиши билан солиқ ставкасининг кўтарилиши характерлидир. Прогрессив солиқларнинг орасида энг кўп учрайдигани даромад солиғидир.

Прогрессив солиққа тортиш – солиққа тортиладиган сумманинг ўсишига мос равишда солиқ ставкаси ҳам ортадиган солиққа тортиш тизими. Уларнинг қуйидаги шакллари мавжуд 1) оддий прогрессия – даромаднинг барча суммаси учун солиқнинг ставкаси даромаднинг ўсишига мувофиқ ўсади (ортади); 2) мураккаб прогрессия – даромад қисмларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири ўз ставкаси бўйича солиққа тортилади. Даромаднинг ҳар бир кейинги қисми учун солиқнинг ставкаси олдингисига нисбатан юқорироқ бўлади.

Пропорционал солиқ – солиқ шаклида олиниши мумкин бўлган сумма солиққа тортиш базасининг ўлчамига (миқдорига, ҳажмига) пропорционалдир. Бу солиқ ягона ставкали солиқлар жумласига киради.

Пропорционал солиққа тортиш – солиқнинг ставкаси солиқ тўловчи даромадининг ҳажмига боғлиқ бўлмаган ҳолда унинг даромадига нисбатан фоизда ўрнатилади.

Преференция – инвестицион ва инновацион харажатларни молиялаштириш учун инвестицион солиқ кредити ва мақсадли солиқ имтиёзи кўринишида белгиланган (ўрнатилган) имтиёз, афзаллик.

Р

Республика бюджети – Давлат бюджетининг умумдавлат тусидаги тадбирларни молиялаштиришда фойдаланиладиган қисми бўлиб, унда даромад манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Республика бюджетининг даромадлари: 1) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибдаги ва нормативлар асосидаги умумдавлат солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар; 2) қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар; 3) қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳада этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари; 4) юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари; 5) резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига берилган тўловлар; 6) қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлардан иборат.

Республика бюджетининг харажатлари ўз таркибига: 1) республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағи олувчиларнинг жорий харажатлари; 2) жорий бюджет трансфертлари; 3) капитал харажатлар (асосий фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқариш, чет элда давлат эҳтиёжлари учун ер ва бошқа мол-мулк олиш, давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олиш, давлат захираларини вужудга келтириш харажатлари); 4) капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга бериладиган бюджет трансфертлари; 5) Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларга бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари; 6) резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига бериладиган бюджет ссудалари; 8) давлат мақсадли жамгармаларига бериладиган бюджет дотациялари ва бюджет ссудалари; 9) қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа харажатларни олади.

Республика бюджети дефицитини молиялаштириш – давлат томонидан хориждан ва ички маблағни жалб қилиш, республика бюджети маблағларининг молия йили бошланишидаги қолдиқлари ва қонунларга мувофиқ, бошқа манбалар ҳисобидан амалга оширилади.

Реал солиқ – солиқ тўловчининг айрим мулкларини солиққа тортадиган тўғри солиқлардан иборат.

Регрессив солиқ – солиққа тортиладиган даромаднинг ошиши билан солиқ ставкасининг пасайиши характерлидир. Бундай солиқлар тоифасига, хусусан, эгри (билвосита) солиқларни киритиш мумкин. Регрессив солиқларнинг юки (оғирлиги) бойларга нисбатан камбағал қатламлар учун оғирроқ деб саналади. Масалан, қўшилган қиймат солиғини тўлаш учун камбағаллар бойларга нисбатан ўз даромадларининг кўпроқ қисмини (ҳиссасини) сарфлайдилар. Пропорционал солиқ ҳам регрессив бўлиши мумкин.

Регрессив солиққа тортиш – солиқ асоси (базаси)нинг ўсиб бориши билан солиқ ставкасининг пасайишини тақозо этади. Солиқ ундириш оғирлиги даромадга тескари пропорционалдир: даромад қанча кам бўлса, солиқ тўловчи учун солиқнинг оғирлиги шунча оғирдир. Ҳозирги пайтда қўшилган қиймат солиғининг жорий этилиши билан эгри (билвосита) солиқларнинг регрессивлиги кучайиб бормоқда.

Резидентлар – календарь йилида мамлакатда 183 кундан кам бўлмаган муддатда яшаган, Ўзбекистонда доимий яшаш жойига эга бўлган ва бўлмаган солиқ тўловчилардан иборат. Шу мамлакатнинг резидентларининг даромадлари (шу мамлакат ҳудудида ва ундан ташқарида олинганлари ҳам) шу мамлакатда солиққа тортилиши шарт.

С

Солиқлар – қонунда белгиланган тартибдаги ставка бўйича хўжалик юритувчи субъектлардан ва фуқаролардан давлат томонидан давлат ёки маҳаллий бюджетга олинадиган мажбурий тўловлар. Солиқ, йиғим, бож ва бошқа тўловлар дейилганда қонуний актлар асосида белгиланган тартибда ва шартларда тўловчилар томонидан тегишли даражадаги бюджетларга ёки бюджетдан ташқари фондларга мажбурий бадалларнинг тўланиши тушунилади. Белгиланган тартибда олинадиган солиқлар, йиғимлар, бошлар ва бошқа тўловларнинг йиғиндиси солиқ тизимини ташкил этади.

Солиқ тўловчиларни ҳисобга олиш (қайддан ўтказиш) – уларни хўжалик юритувчи субъектнинг идентификациялашувини таъминлайдиган солиқ тўловчининг Давлат реестрига киритиш орқали амалга оширилади. Солиқ тўловчилар мажбурий равишда солиқ органларида ҳисобдан (қайддан) ўтиши шарт. Бунда банк ва бошқа кредит ташкилотлари солиқ тўловчилар томонидан уларнинг солиқ органларида ҳисобдан (қайддан) ўтганлигини тасдиқловчи маълумот-

номани тақдим этганларидан сўнгигина уларга ҳисоб-китоб ва бошқа ҳисобварақларини очиши ҳамда белгиланган муддат ичида уларга (солиқ тўловчиларга) хабар бериши керак. Кўрсатилган талаблар бажарилмаган ҳолда банк ва бошқа кредит ташкилотларининг раҳбарлари белгиланган тартибда маъмурий жазога тортиладилар.

Солиқ асоси, негизи (базаси) – умумий ҳолда белгиланган солиққа тортиш даври мобайнида маълум ҳудуддаги солиқ тўловчилар ва солиққа тортиш объектларининг йиғиндиси.

Солиқ оғирлиги (юки, “зулми”) – давлат ва жамият ҳаётида солиқларнинг ролини характерлаб (кўрсатиб) берадиган энг умумлашган кўрсаткич. Ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми ва даромадларда солиқ ажратмаларининг салмоғини (ҳиссасини) кўрсатувчи, бозор иқтисодиётининг амалга ошириладиган моделидан келиб чиқадиган ўлчам. Солиқ йиғимларининг жами миллий маҳсулотга (ялпи ички маҳсулотга) нисбати билан аниқланади.

Солиқ имтиёзи – солиқ тўловчи солиқ мажбуриятлари ҳажмининг тўлиқ ёки қисман қисқариши, тўлов муддатининг кечиктирилиши ёки орқага сурилиши. Солиқларнинг рағбатлантирувчи функцияси солиқ имтиёзлари тизими орқали амалга оширилади. Солиқ имтиёзи солиққа тортиш объектининг ўзгаришида, солиққа тортиш базасининг камайишида (қисқаришида), солиқ ставкаларининг пасайтирилишида ва бошқаларда ўз ифодасини топади. Солиққа тортилмайдиган объект минимуми, алоҳида шахслар ва солиқ тўловчиларнинг айрим тоифаларини солиқ тўлашдан озод қилиш, солиққа тортиш объектдан айрим элементларни чиқариш, солиқ ставкаларини пасайтириш, мақсадли солиқ имтиёзлари, солиқ кредитлари (солиқларнинг ундирилишини кечиктириш) ва бошқалар солиқ имтиёзларининг кўринишларидир (турларидир). Масалан, корхоналар фойдасидан олинадиган солиқ бўйича имтиёзлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва уй-жой қурилишини ривожлантириш харажатларини молиялаштиришни, тадбиркорликнинг кичик шаклларини, ногиронлар ва пенсионерларнинг бандлигини таъминлашни, ижтимоий-маданий ва табиатни муҳофаза қилиш соҳаларини рағбатлантиришга қаратилгандир. Индивидуал характерга эга бўлган солиқ имтиёзларини бериш, одатда, тақиқланиши керак.

Солиқ ставкаси – солиққа тортиш бирлигига тўғри келувчи солиқ ҳажми (миқдори, даражаси). Қатъий солиқ ставкалари даромадларга боғлиқ бўлмаган ҳолда солиққа тортиш бирлигига нисбатан мутлақ суммаларда ўрнатилади. Пропорционал ставкалар даромаднинг ҳаж-

мига (микдориға) боғлиқ бўлмаган ҳолда унга нисбатан бир хил фоизларда белгиланади. Прогрессив солиқ ставкалари солиққа тортиладиган даромад ҳажмининг ортиши билан ошиб боради. Регрессив солиқ ставкалари эса, аксинча, даромаднинг ортиб бориши билан пасаяди.

Солиқ тизими – мамлакат ҳудудида тўловчилардан (юридик ва жисмоний шахслардан) белгиланган тартибда олинадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа тўловлар ҳамда улар таркибий тузилишининг шакл ва услублари йиғиндиси.

Солиқ юрисдикцияси – давлат солиқ органларининг ҳуқуқий масалаларни ва солиқ ҳуқуқбузарлиги тўғрисидаги ишларни ҳал қилиш бўйича қонунга биноан (ёки бошқа меъёрий ҳужжатга кўра) белгиланган ваколатлари йиғиндиси. Бу ваколатлар икки мезон бўйича аниқланади: 1) резидентлик; 2) ҳудудийлик. Булар, ўз навбатида солиққа тортиладиган даромадларнинг таркибини аниқлаб беради. Барча мамлакатларда бу мезонларни қўллашда ягоналик бўлмаганлиги учун икки марта солиққа тортиш муаммоси вужудга келади. Мезонларни танлаш ҳар бир мамлакатнинг миллий манфаатлари билан боғлиқ. Айрим мамлакатлар амалиётида бу мезонларни турли вариантларда комбинация қилиб, қўллаш кенг тарқалган. Масалан, АҚШ ва Буюк Британияда асос сифатида резидентлик мезони олинса-да, у мамлакатларнинг аниқ манфаатларига боғлиқ равишда ҳудудийлик мезони билан тўлдирилган. Лотин Америкаси мамлакатларида эса солиқ юрисдикцияси устуворлик билан ҳудудийлик мезонини қўллаш орқали амалга оширилади. Бу тартиб Франция, Швейцария ва бошқа мамлакатларнинг солиқ амалиётида ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Солиқ қонунчилиги – давлатда солиқларнинг тури, уларни ундириш механизми ва солиқ мажбуриятларининг вужудга келиши, ўзгариши ва тўхташини тартибга солиб турувчи юридик меъёрлар йиғиндиси, молиявий ҳуқуқ институти. Солиқ ҳуқуқи давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тузилиши (қурилиши), унинг вазифа ва функциялари билан белгиланади.

Солиқ бадаллари (тўловлари) – солиқ қонунчилиги бўйича белгиланган тартибда ва муддатда солиқ тўловчилар томонидан тўланадиган, ҳисобланган ёки қатъийлаштирилган суммалар. Уларни ҳисоблаш тартиби ҳар бир солиқ тури бўйича, қонунга биноан аниқланади.

Солиқ тушумлари – Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган бюджет даромадлари ва харажатлари классификациясининг даромадлар қисмидаги ҳар бир солиқ ва бошқа мажбурий тўловларга

мўлжалланган қисм, банд, код ва моддага мувофиқ ваколатли банкларнинг ҳисоб-китоб счётига ёзиладиган, ҳисобланган ва ҳақиқатда келиб тушган солиқ бадаллари (тўловлари) ва молиявий санкциялар.

Солиқ ҳисоб-китоблари – юридик шахслар томонидан қонунда кўзда тутилган муддатларда бухгалтерия ҳисоботи билан бирга-ликда солиқ органларига тақдим этилиб, ўзида маълум ҳисобот даври мобайнида тўланиши лозим бўлган ҳисобланган тўловлар суммасини акс эттиради. Солиқ суммаларини ҳисоблаш тартиби солиқ қонунчилигига кўра ҳар бир солиқ тури бўйича алоҳида-алоҳида белгиланади.

Солиқ битимлари – бир мамлакат юридик ва жисмоний шахсларининг иккинчи мамлакатда олган даромадлари айрим турларини ва бошқа мамлакатнинг ҳудудида жойлашган шу шахсларнинг молмулкани солиққа тортиш ҳуқуқини ҳар бир мамлакатга бириктиришга мўлжалланган мамлакатлар ўртасидаги ўзаро солиқ муносабатларини тартибга солишга йўналтирилган юридик ҳужжат. Амалиётда солиқ битимларининг икки тури учрайди: 1) махсус (чекланган) солиқ битимлари – улар чекланган характердаги масалалар (ҳалқаро юк ташиш, божхона тўловлари, имтиёзли солиқ режими ва шу кабилар бўйича; 2) умумий солиқ битимлари. Солиқ битимлари имзоланаётганда давлатлар қуйидаги асосий вазифаларини ечишга ҳаракат қиладилар: икки марта солиққа тортишга барҳам бериш схемасини аниқлаш – ўзаро келишаётган давлатлар учун фақат у ёки бу даромаддан солиқ ундириш ҳуқуқи бириктирилади; ҳар иккала давлатда солиққа тортиш ҳуқуқи сақланиб қолганда ҳам икки марта солиққа тортиш механизмига барҳам бериш; солиқ тўловчини бошқа мамлакатларда дискриминацион тарзда солиққа тортилишидан ҳимоя қилиш; солиққа тортишдан бўйин товлашни аниқлаш ва конвенцияни бажариш мақсадида ўзаро информация алмашиш. Бунда қуйидаги масалалар кўриб чиқилади: конвенциянинг қўлланиш доираси; солиқларни давлатлар ўртасида тақсимлаш; икки марта солиққа тортишга барҳам бериш; ҳаракат қилиш қоидалари. Шу битим бўйича тартибга солиб туриладиган солиқларнинг турлари ва шахсларнинг (юридик ва жисмоний) рўйхати ҳам аниқланади.

Солиқ назорати – юридик ва жисмоний шахслар томонидан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг тўлиқ ва ўз вақтида тўланишини таъминлаш устидан амалга ошириладиган назорат. Назорат текширув ишларини амалга ошириш давомида бевосита корхонанинг ўзида (ҳужжатли текширув) ёки корхона томонидан белгиланган муддатларда тақдим этиладиган ва солиқ органи ихтиёрига келиб туша-

диган банк ҳужжатлари, бухгалтерия ҳисоботлари ва ҳисоб-китоблари асосида (камерал текширув) амалга оширилиши мумкин. Корхоналар устидан доимий назоратга солиқ органларида ҳар бир солиқ тури ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаш ва келиб тушиш устидан оператив бухгалтерия ҳисобини жорий этиш орқали эришилади.

Солиқ кредити – минтақавий солиқ органи томонидан корхонага бериладиган ва тегишли шартнома билан расмийлаштирилган кредит. Одатда, инвестициялар ва инновацион харажатларни амалга ошириш учун қайтарувчанлик ва ҳақлилиқ асосида берилди. (*Қаранг: Инвестицион солиқ кредити*).

Солиқнинг тўхтатувчанлиги (тўскинчилиги) – солиқ прогрессиясининг непропорционаллиги билан характерланган солиққа тортиш тизими. Маълум даражадан юқоридаги даромадларга янада юқорироқ (кўпроқ) солиқ ўрнатилади. Бунинг натижасида юқори даромадга эга бўлиш фойдасиз бўлганлиги учун тижорий фаолият сусаяди (пасаяди).

Солиқ тўловчилар – қонун ҳужжатларига кўра солиқ тўлаш мажбурияти юкланган жисмоний ва юридик шахслар ҳамда тўловчиларнинг бошқа тоифалари.

Солиқ даври – солиқ базасининг шаклланиш жараёни тугайдиган муддат. Бу муддатда солиқ мажбуриятининг якуний ҳажми (миқдори) аниқланади. Қонун томонидан белгиланган солиққа тортиш даври давомида бир объект солиқнинг бир тури бўйича бир марта солиққа тортилиши мумкин.

Солиқ тушумларини башоратлаш (прогнозлаштириш) – аниқ ва миқдорий жиҳатдан аниқланган шаклда солиқ тушумларининг ҳажмига таъсир кўрсатувчи объектив ва субъектив омилларни олдиндан кўриш ва билиш воситаси. Солиқ тушумларини башоратлаш перспектив характердаги тадқиқот ҳисобланиб, уни ишлаб чиқишда (яратишда) реал иқтисодий шартлар ва жараёнлар ҳисобга олинишига қарамасдан у эҳтимоллик, дастлабкилик характерига эгадир. Мамлакат ёки аниқ бир минтақанинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг комплекс дастури башоратлашнинг асосидир. Шу билан биргаликда, бунда содир бўлиши мумкин бўлган чекланишлар (четланишлар, оғишлар), ҳукмрон тенденциялар (оқимлар) ва уларни фарқ қилиш соҳаларини аниқлашга ҳам эътибор бермоқ лозим. Башоратлаш шошилиқ (оператив) (бир ойгача), қисқа муддатли (бир йилгача), ўрта муддатли (беш йилгача) ва узоқ муддатли (беш йилдан ортиқ) каби турларга бўлиниши мумкин. Хилма-хил даврий го-

ризонтларга эга бўлган истиқболни белгилашнинг (башоратлашнинг) мазмуни истиқболи белгиланаётган жараёнларнинг табиати билан белгиланади: қанчалик барқарорлик бўлса, башоратлаш горизонти шунчалик кенг бўлади. Башоратлаш ҳисоб-китоб қилинаётганда ўтган даврларда солиқларнинг қанчалик тушиб турганлигини характерлайдиган ҳақиқатдаги динамик қаторлар ҳам ҳисобга олиниши керак.

Солиқ элементлари – давлатнинг қонун актлари асосида аниқланган солиқларнинг тузилиши принциплари ва уларни ундиришни ташкил қилиб, солиқларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини ўзида акс эттиради. Солиқларнинг элементлари таркибига қуйидагилар қиради: 1) солиқ субъекти (солиқ тўловчи); 2) солиқни ўзида ташувчи (намоён этувчи); 3) солиқ объекти; 4) солиқ манбаи; 5) солиққа тортиш бирлиги; 6) солиқ ставкаси (солиққа тортиш нормаси, меъёри); 7) солиқ имтиёзлари; 8) солиқ оклади. Солиқ қонунчилиги нуқтаи назаридан, юқорида санаб ўтилганлардан ташқари солиқнинг муҳим элементлари қаторига яна қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) солиқ кўлами; 2) солиққа тортиш базасини ҳисобга олиш усули; 3) солиқ даври; 4) солиқни ҳисоблаш тартиби; 5) ҳисобот даври; 6) солиқни тўлаш муддатлари; 7) солиқни тўлаш усули ва тартиби.

Солиқ квотаси – солиққа тортишнинг маълум бирлигидан олинадиган солиқнинг миқдори, ҳажми, ўлчами.

Солиққа тортиш – қонуний равишда ўрнатилган солиқ ундириш (олиш) тартиби. Иқтисодиётни тартибга солиш солиққа тортишнинг асосий функциясидир. Солиқ сиёсатининг ричаглари ёрдамида давлат хўжалик конъюктурасининг ҳолатига таъсир кўрсатади ва иқтисодий ўсишни рағбатлантиради. Солиққа тортишнинг бошқа бир функцияси пул маблағларини қайта тақсимлашдир. Солиққа тортишнинг бир-биридан фарқ қилувчи дигрессив, прогрессив, пропорционал ва регрессив турлари мавжуд.

Солиққа тортиш манбаи – солиқларни тўлаш учун фойдаланиладиган резерв, одатда, солиқ тўловчининг даромади ва капитали. Энг умумий шаклда солиққа тортиш манбаи бўлиб солиққа тортиш объектидан қатъий назар, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш асосий қатнашчиларининг ва давлатнинг бирламчи пул даромадларини шакллантирувчи ялпи ижтимоий (ички) маҳсулот ҳисобланади.

Солиққа тортиш нормаси – солиққа тортиладиган қийматнинг ҳақиқий қийматга нисбати.

Солиққа тортиш объектлари – қонунга мувофиқ, фойда (даромад), маълум бир маҳсулотлар қиймати, юридик ва жисмоний шахс-

ларнинг мулки, мол-мулкни бериш (мерос, ҳадя этиш), қимматли қоғозлар бўйича операциялар, фаолиятнинг айрим турлари ва бошқалардан иборат. Солиққа тортишнинг бир объекти бир турдаги солиқ билан белгиланган муддатда (ой, чорак, ярим йил, йил) бир марта солиққа тортилиши мумкин.

Солиққа тортиш принциплари (тамойиллари) – солиқ сиёсатини амалга оширишни белгилаб берадиган ва солиқлар бўйича бюджет топшириқларини тузиш орқали реализация қилинадиган, мустақкам ўрнашиб қолган қоидалар йиғиндиси. Уларнинг энг муҳимлари қаторига куйидагилар киради: 1) адолатлилик. Бу принцип фуқаролар ўртасида уларнинг даромадларига мос равишда солиқларнинг бир текис тақсимланишини ва солиққа тортишнинг ҳаммага тегишлилигини тақозо этади; 2) аниқлик. Бу принцип солиқнинг суммаси, уни ҳисоблаш тартиби (услуги) ва тўлов вақти солиқ тўловчига олдиндан аниқ маълум бўлиши кераклигини талаб қилади; 3) қулайлик. Бу принцип солиқ тўловчилар учун солиқнинг олиниш услуги (тартиби) ва вақти энг қулай бўлиши кераклигини англатади; 4) иқтисод қилиш, тежаб-тергаш. Бу принципнинг мазмуни солиққа тортиш тизимини оқилонлаштириш ва солиқларни ундириш харажатларини камайтиришдан иборат. Вақт ўтиши билан солиққа тортишнинг бу принциплари қаторига солиқларнинг ҳаракатчанлиги ва етарлилигини таъминлаш (давлатнинг объектив эҳтиёжлари ва имкониятларига мувофиқ, солиқ оширилиши ёки қисқартирилиши (камайтирилиши) мумкин), солиққа тортишнинг зарурий манбаси ва объектини танлаш, солиққа тортишнинг бир марталилиги каби принциплар ҳам қўшилди.

Солиққа тортиш назариялари – солиққа тортиш амалиётини назарий жиҳатдан асослашга уриниш. Солиққа тортиш назарияси тарихида энг долзарб муаммо куйидаги саволларнинг жавобини излаб топиш саналади: бюджет даромадларини шакллантиришда соф фискаль усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқми ёки солиқларни пасайтириш орқали тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш ва солиққа тортиш базасини кенгайтириш керакми? Буларнинг қайси бири афзал? Қайси бири мақсадга мувофиқ? ва ҳ.к.

Солиқлар классификацияси – солиқларнинг ундирилиш услуги, қўлланиладиган ставкаларнинг характери, солиқ имтиёзлари, солиққа тортиш манбаи ва объекти каби белгилар бўйича гуруҳларга ажратилиши. Белгиланиш услугига кўра солиқлар тўғри (бево-сита) ва эгри (билвосита) солиқларга бўлинади. Даромад солиғи, фой-

да солиғи, ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи кабилар тўғри (бе-восита) солиқлардир. Эгри (билвосита) солиқлар хўжалик актлари ва айланмалари, молиявий операцияларни амалга оширишдан вужудга келади. Қўшилган қиймат солиғи, бож тўловлари, акцизлар, қимматбаҳо қоғозлар бўйича операциялардан олинадиган солиқ ва бошқалар ана шулар жумласидандир. Солиққа тортиш манбалари бўйича ҳам солиқлар гуруҳланади: ишлаб чиқариш харажатларининг (таннарх) нинг таркибига кирувчи, фойда (даромад)дан олинувчи ва бошқа солиқлар. Солиққа тортиш объектлари бўйича солиқлар классификация қилинганда улар куйидаги гуруҳларга бўлинади: мулк солиқлари, ресурс солиқлари (ер солиғи ҳам шу гуруҳга киради), даромад ёки фойда солиғи, ҳаракат солиқлари (хўжалик актлари, молиявий операциялар, реализация бўйича айланмалар, баъзи бир қолган солиқлар ва бир марталик йиғимлардан иборат бўлган солиқлар).

Солиқларнинг функциялари – шу иқтисодий категориянинг даромадларни қиймат жиҳатидан тақсимлаш ва қайта тақсимлаш инструменти сифатида ижтимоий мўлжалланганлигининг қай даражада амалга оширилаётганлигини кўрсатади. Солиқлар куйидаги функцияларни бажаради: фискаль, тартибга солиш (рағбатлантириш).

Солиқларнинг фискаль функцияси – солиқларнинг асосий ижтимоий мўлжалланганлигини ўзида акс эттиради, давлатнинг молиявий натижаларини шакллантиради, унинг ўз функцияларини бажариши учун зарур бўлган ресурсларни бюджет тизими ва бюджетдан ташқари жамғармаларга тўплаш имконини беради.

Солиқларнинг тартибга солиш (рағбатлантириш) функцияси – молиявий (солиқ) механизм (и) орқали давлатнинг мамлакат ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этишини таъминлайди. Бу функциянинг куйидаги бир неча шакллари бўлиши мумкин: назорат, рағбатлантириш, тартибга солиш, такрор ишлаб чиқариш. Улар солиқ механизмнинг самарадорлигини баҳолаш имконини беради, молиявий ресурсларнинг ҳаракати устидан назоратни таъминлайди, солиқ тизими ва бюджет сиёсатига ўзгартириш киритиш зарурлигини аниқлайди. Рағбатлантириш имтиёзлар, чеклашлар, чегирмалар, афзал кўриш тизими орқали амалга оширилади ва улар солиққа тортиш объектининг имтиёзларни шакллантириш белгилари билан узвий равишда боғлиқ бўлади, солиққа тортиш объектининг ўзгаришида, солиққа тортиладиган базанинг камайишида, солиқ ставкасининг пасайтирилишига ва кабиларда намоён бўлади. Такрор ишлаб чиқариш табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловларда, йўл жамғар-

малари учун олинадиган солиқларда, минерал хом ашё базаларини такрор ишлаб чиқаришга мўлжалланган солиқларда намоён бўлади.

Солиқларнинг турлари – Ўзбекистон ҳудудида олинадиган умумдавлат солиқлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлардан иборат. Умумдавлат солиқларининг таркибига юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиғи, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи, қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ кабилар киради. Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар мол-мулк солиғи, ер солиғи, реклама солиғи, автотранспорт воситаларини сотганлик учун солиқ, савдо-сотик қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан, айрим турдаги маҳсулотларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари, юридик шахсларни, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим, автотранспортларнинг тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим, ободонлаштириш ишлари учун йиғимлардан иборат.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг тўғри ҳисобланиши ҳамда тўланиши устидан сўнгги назорат – давлат томонидан солиқ органлари ёрдамида икки босқичда амалга оширилади: а) корхоналардан бухгалтерия ҳисоботлари ва солиқ ҳисоб-китоблари қабул қилинаётганда; б) бевосита корхонанинг ўзида бошланғич бухгалтерия ҳужжатларини текшириш йўли билан.

Сотиб олиш солиғи – давлат даромадларини кўпайтириш ёки айрим маҳсулотларни ишлаб чиқаришни чеклаб қўйиш мақсадида мамлакатда ишлаб чиқарилаётган айрим маҳсулотлардан олинадиган солиқ. Одатда, экспортга мўлжалланган маҳсулотлардан олинмайди.

Сотиш солиғи – маҳсулотларнинг сотиш қийматиغا нисбатан фоизларда белгиланадиган ва ишлаб чиқарувчилар томонидан тўланадиган солиқ. Акцизларнинг кўринишларидан бири.

Сотишдан олинадиган солиқ – айрим хорижий мамлакатларда (масалан, АҚШнинг айрим штатларида) қўлланилади ва истеъмолдан олинадиган эгри (билвосита) солиқни ўзида гавдалантиради. Одатда, бу солиққа истеъмол маҳсулотлари (ресторанлар бундан мустасно) тортилмайди.

Секвестр – йилнинг охиригача қолган вақт давомида бюджетнинг барча моддалари бўйича (ҳимоя қилинганларидан ташқари) давлат харажатларини пропорционал равишда қисқартириш.

Суғурта – тасодифий ҳодисалар ва воқеалар содир бўлганда жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкий манфаатларини ҳимоя қилиш ва уларга нисбатан етказилган моддий зарарларни қоплаш (тиклаш) учун пул маблағларининг мақсадли фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш бўйича қайта тақсимлаш муносабатларининг алоҳида соҳаси.

Суғурта шартномаси – суғуртанинг аниқ бир тури шартларига мувофиқ, ўзаро мажбуриятларни тартибга солувчи суғурталовчи ва суғурталанувчи ўртасидаги битим (юридик келишув). Суғурталанувчининг ёзма аризасига мувофиқ тузилади, айрим ҳолларда оғзаки тузилишига ҳам йўл қўйилади, суғурта объекти тўғрисидаги зарур маълумотларни (манзили, микдорий ва сифат тавсифномаси, аҳволи ёки ҳолати ва бошқалар) ва суғурта рискинни қабул қилишда суғурталовчининг розилигини ўзида акс эттириши керак.

Суғурта ҳимояси – ижтимоий ишлаб чиқариш ва аҳолининг турмуш даражасига нисбатан етказилган йўқотмаларга барҳам бериш ёки уларни қоплаш (тиклаш) билан боғлиқ бўлган ўзига хос тақсимлаш ва қайта тақсимлаш муносабатлари мажмуини ўзида мужассам этган иқтисодий категория (кенг маънода); конкрет объектларга: моддий бойликлар, ҳаёт, соғлиқ, фуқароларнинг меҳнатга лаёқатлилиги ва бошқаларга етказилган зиёнларни тиклаш ва уларга барҳам бериш борасидаги қайта тақсимлаш муносабатларининг мажмуи (тор маънода).

Суғурта мукофоти – қонун ёки суғурта шартномасига мувофиқ суғурталанувчининг суғурталовчига суғурта рисқи учун ҳақ тўлови. Тариф ставкаси, суғурта суммаси, суғурта муддати ва бошқа омилларга боғлиқ равишда аниқланади.

Суғурта гувоҳномаси (суғуртавий полис) – тузилган суғурта шартномаси ва унинг шартлари мазмунини ўзида мужассам этган лигига гувоҳлик берувчи суғурталовчи томонидан суғурталанувчига ўрнатилган намунага мувофиқ бериладиган ҳужжат. Суғурталанувчига, у томонидан биринчи марта ёки бир марталик суғурта бадали тўланганидан сўнг, берилади. Унда суғуртанинг асосий шартлари: суғурталанувчининг фамилияси ва исм-шарифи, реквизитлари, суғурта ҳажми, суғурта мажбуриятининг ҳажми, суғурта суммасининг микдори, суғурта тарифи, суғурта қопланмасини олувчи ва бошқалар ўз ифодасини топади.

Суғурта бозори – олди-сотди объекти ўзига хос товар – суғурта хизмати бўлган ва унга нисбатан таклиф ва талаб шаклланадиган

пул муносабатлар соҳаси. Суғурта ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг шакли.

Суғурта бозори ассортименти – суғурталанувчи мурожаат қилиши мумкин бўлган суғуртанинг турли кўринишлари (турлари) тўплами (мажмуи).

Суғурта резервлари – суғурта бадаллари ҳисобидан шаклландиган ва биринчи навбатда, суғурталанувчиларга суғурта тўловларини амалга оширишда сарф қилинадиган махсус фондлар. Даромадларга эмас, балки суғурталовчининг мажбуриятларига боғлиқ равишда шаклланади (ташқил қилинади).

Сметали молиялаштириш – ноишлаб чиқариш соҳаси корхона ва ташкилотлари харажатларини қоплаш методи.

Ижтимоий таъминот – қариганда, ногиронлик бўйича, боқувчисини йўқотганда ва қонунда белгиланган бошқа ҳолатларда фуқароларни моддий таъминлаш учун миллий даромаднинг бир қисмини пул маблағларининг ижтимоий фондини шакллантириш ва ундан фойдаланиш жараёни билан боғлиқ бўлган тақсимлаш муносабатлари тизими.

Т

Тараққиёт бюджети – давлат бюджетининг таркибий қисми, унинг капитал харажатлари таркибида шакллантирилади ва инвестицион лойиҳаларни кредитлаштириш, инвестициялаштириш ва кафолатли таъминлаш учун фойдаланилади.

Тартибга солувчи (тартибловчи) даромадлар – тегишли бюджетда кўзда тутилган барча харажатларни тўлиқ қоплаш мақсадида умумдавлат солиқларидан қуйи бюджетга бириктирилган даромадларнинг устига юқори бюджетдан бериладиган даромадлар. Бундай даромадларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, корхоналардан олинандиган даромад (фойда) солиғи, жисмоний шахслардан олинандиган даромад солиғи кабилар қиради. Бу солиқлар бўйича даромадлар қуйи бюджетлардаги тушумларни тартибга солиш учун молиявий ҳисобот даврида (одатда, бир йилда) белгиланган тартибда тасдиқланган ставкалар бўйича солиқлардан фоиз ажратмалари кўринишида фойдаланилади. Тартибга солувчи даромадлар бўйича ажратмалар бевосита қуйи бюджетларга бориб тушади, ажратмалар ставкаси эса давлат бюджети тасдиқланаётган пайтда аниқланади.

Ташқи қарзни реструктуризация қилиш – қарзни қайтариш ва у бўйича фоизларни тўлаш муддатларини узайтириш.

Тақсимланмаган фойда солиғи – алоҳида солиқ тўловчи сифатида тан олинган акционерлик компаниялари, банклар ва бошқа институтлар фойдасининг дивидендларга тақсимланмаган қисмидан олинади.

Транспорт воситаларининг эгаларидан олинандиган солиқ – транспорт воситаларига эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар томонидан тўланади. Солиқнинг ставкаси от кучида ифодаланган двигателнинг қувватига боғлиқ. Унинг суммаси маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатларининг таркибига киритилади.

Тўғри (бевосита) солиқлар – даромад солиғи, фойда солиғи, ресурс тўловлари, мол-мулк солиғи ва бошқалардан иборат бўлиб, уларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш солиққа тортиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Тўғри (бевосита) солиққа тортиш – шахсан ёки иш берувчи орқали солиқларни солиқ хизматларига тўғридан-тўғри тўлаш орқали амалга ошириладиган жамият аъзоларини бевосита солиққа тортишдан иборат. Аниқ бир шахснинг аҳволига боғлиқ бўлмасдан, балки унинг қандай маҳсулотларни сотиб олишига боғлиқ бўлган эгри (билвосита) солиққа тортишдан фарқ қилади.

Тўлов баланси – маълум бир давр (ой, чорак, ярим йил, йил) мобайнида мамлакат томонидан хорижга тўланган тўланмалар ва хориждан олинган тўловлар ўртасида нисбат. Ўз ичига тегишли даврда мамлакат товарлари экспорти ва импорти қийматларини ифодаловчи савдо, хизматлар балансини ва нотижорий тўловни олади. Буларнинг барчаси жорий операциялар бўйича тўлов балансини шакллантиради. Мамлакатнинг умумий тўлов баланси эса жорий операциялар бўйича тўлов баланси, капиталлар ва кредиторлар ҳаракати баланси, шунингдек, олтин ва валюта резервлари ҳаракати балансидан ташқил топади.

Тўлов айланмаси – мамлакат иқтисодиётидаги барча пулли тўловлар (пул тўловларининг) мажмуи (йиғиндиси, тўплами).

Тўловларнинг навбатлилиги – бир неча муддатли ва муддати ўтиб кетган тўловлар мавжуд бўлганда ва уларни тўлиқ тўлаш учун маблағлар етарли бўлмаганда тўловчининг ҳисобварағидан пул маблағларини ўтказиш (олиш, ундириш) кетма-кетлиги.

Тиббий суғуртаси – соғлиқни сақлаш бўйича аҳоли манфаатларини ижтимоий ҳимоя қилишнинг шакли. Суғурта ҳодисаси рўй берган пайтда фуқароларга тиббий ёрдам олиншини у кафолатлайди. Мажбурий ва ихтиёрий шаклда амалга оширилиши мумкин.

У

Умумдавлат молияси – давлатнинг функциялари ва вазифаларини бажариш ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун шароитларни яратиш мақсадида марказлаштирилган пул маблағлари фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар тизими.

Уй-жой солиғи – кўчмас мулк солиғининг кўринишларидан бири бўлиб, бу солиққа уй-жойга эга бўлганлар тортилади.

Ф

Фойда солиғи – ҳўжалик юритувчи субъектларнинг фойдасидан олиниб, бюджетнинг муҳим даромадларидан бири ҳисобланади. Бу тўғри (бевосита) солиқдир. Унинг суммаси солиқ тўловчи корхонанинг якуний молиявий натижаларига боғлиқ бўлади. Молия йилида солиқ солинадиган фойдага эга бўлган юридик шахслар фойда солиғини тўловчилар ҳисобланади. Ялпи фойда билан маълум чегирмалар ўртасидаги фарк сифатида ҳисобланган фойда солиққа тортиш объектидир. Фойда солиғи барча солиқлар тўлангандан сўнг, корхона ихтиёрида қолган фойда ҳисобидан тўланади.

Фуқароларнинг йиллик жами даромади – уларнинг корхонада олган пул ва натурал кўринишдаги барча тўланмаларидан иборат. Фуқароларнинг хорижий валютада олинган даромадини солиққа тортишда даромад Марказий банкнинг олинган кундаги курси бўйича миллий валютада аниқланади. Фуқароларнинг йиллик жами даромади таркибига (солиққа тортиш мақсадлари учун) қуйидагилар киритилмайди: пенсиялар, давлат ижтимоий нафақалари (вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотганлиги учун нафақалардан ташқари), компенсацион тўланмалар, моддий ёрдам кўрсатиш суммалари (табiiй офат муносабати билан), давлат заёми облигациялари ва лотереялари бўйича ютуқлар; банклар ва бошқа кредит ташкилотларидаги омонатлар бўйича фоизлар ва бошқалар.

Х

Харажатларни республика бюджетидан молиялаштириш. Қуйидагилар республика бюджетидан молиялаштирилади: фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (республикага бўйсунадиган ташкилотлар бўйича); ижтимоий таъминот; мудофаа, миллий хавфсизлик ва жамоат тартибини таъминлаш; судлар ва прокуратура органлари фаолиятини таъминлаш; давлат захи-

раси ва сафарбарлик захирасини вужудга келтириш ҳамда уларни сақлаш; давлат марказлаштирилган инвестицияларини амалга ошириш; давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги дипломатик ваколатхоналари ҳамда миссиялари фаолиятини таъминлаш; иқтисодиётнинг турли тармоқларини, республикага бўйсунадиган бюджет ташкилотларини сақлаш; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли давлат дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш; ер тузиш, мелиоратив, табiiатни муҳофаза қилиш ва эпизоотияга қарши кураш чора-тадбирларини амалга ошириш; қишлоқ ҳўжалиги зараркунандаларига қарши кураш; гидрометеорология, табiiй офатларга қарши кураш чора-тадбирлари; қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Харажатларни Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириш. Қуйидагилар юқорида таъкидланган бюджетлардан молиялаштирилади: фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (Қорақалпоғистон Республикаси бюджет, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларидан молиялаштириладиган бюджет ташкилотлари бўйича); ижтимоий таъминот; аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш; Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини таъминлаш; иқтисодиётнинг турли тармоқларини Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджет ташкилотларини сақлаш; қонун ҳужжатларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш; қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Хорижий давлатларнинг ҳукуматлари, банклари ва фирмаларига боғланган кредитлар – хорижий давлатларнинг ҳукуматлари, банклари ва фирмалари маблағлари ҳисобидан кредитор мамлакатдан товарлар, ишлар ва хизматлар сотиб олиш учун қайтарилиш ва тикланиш асосида маблағларни жалб қилиш шакли.

Ц

Цессионарий – қайта суғурталашда рискни ўзига қабул қилувчи суғурталовчи.

Э

Эгри (билвосита) солиқлар – ҳўжалик актлари ва айланмалари ҳамда молиявий операциялардан келиб чиқади. Бу солиқларнинг тар-

кибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, божхона бождлари, қимматбаҳо қоғозлар буйича операциялардан олинадиган солиқ ва бошқалар киради. Улар баҳо ёки тарифга устама (қўшимча) тарзда (қўринишида) ўрнатилиб, солиқ тўловчиларнинг даромадлари билан белгиладиган (аниқладиган) тўғри (бевосита) солиқлардан фарқ қилади.

Эгри (билвосита) солиққа тортиш – даромадлар сарф қилинаётган пайтда тўладиган солиқлар тизимини ўз ичига олади, даромадлар билан эмас, харажатлар билан боғлиқ. Масалан, сотувдан олинадиган солиқ (сотув солиғи), акцизлар, қўшилган қиймат солиғи ва ҳ.к. Эгри (билвосита) солиққа тортишда маҳсулот ишлаб чиқарувчи ёки хизмат кўрсатувчи уларни таркибида устама (қўшимча) бўлган баҳода (тарифда) сотади ва тушумдан маълум бир солиқ суммасыни давлат ихтиёрига ўтказиши. Шундай қилиб, амалда у солиқлар йиғувчи, сотиб олувчи эса эгри (билвосита) солиқни тўловчи бўлиб ҳисобланади. Шунга мос равишда эгри (билвосита) солиққа тортишда шу солиқни тўлаши керак бўлган ва шу солиққа тортилиши лозим бўлган юридик ва жисмоний шахслар турлича шахслардир.

Ю

Юридик шахслардан олинадиган солиқлар – қўшилган қиймат солиғи, корхона ва ташкилотларнинг даромади (фойдаси)дан олинадиган солиқ, акцизлар, йўл жамғармасини шакллантириш учун манба сифатида фойдаланиладиган солиқлар, корхона мол-мулки солиғи, ер учун тўловлар, реклама солиғи, биржада амалга оширилган битимлардан олинадиган йиғим, маҳаллий аукцион ва лотереяларни ўтказиш ҳуқуқи учун лицензия йиғим, бошқа солиқ, йиғим ва мажбурий тўловлардан иборат.

Я

Яширин солиқ – истеъмолчи томонидан бевосита тўланмайдиган, лекин унга мўлжалланган маҳсулотнинг баҳоси таркибига уни огоҳлантирмасдан, хабар бермасдан, билдирмасдан киритилган солиқ. Масалан, бождлар.

Ў

Ўзаро суғурта жамияти – нотижорий типдаги суғурта ташкилоти, ўзларининг мулкий манфаатларини суғурта ҳимояси учун бадал асосида вужудга келган жисмоний ва юридик шахсларнинг ихтиёрий бирлашмаси сифатида амал қилади (фаолият кўрсатади).

Қ

Қайта суғурталаш – баланслаштирилган (мувозанатлаштирилган) суғурта портфелини яратиш мақсадида суғурта объекти буйича суғурталовчи мажбуриятларининг бир қисмини бошқа суғурталовчига бериш билан боғлиқ бўлган иқтисодий (молиявий) муносабатлар тизими.

Қорақалпоғистон Республикасининг бюджети – Давлат бюджетининг Қорақалпоғистон Республикаси пул маблағлари фондиди ташкил этувчи бир қисми бўлиб, бюджетда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Қимматли қоғозлар – ўзининг эгасига дивиденд ва фоиз кўришида даромад олиш ҳуқуқини берувчи мулк титули. Уларнинг таркибига акциялар, облигациялар ва бошқалар киради.

Қўшилган қиймат – сотилган (реализация қилинган) маҳсулотлар, ишлар ва хизматлар қиймати билан ишлаб чиқариш ва муомала харажатларининг таркибига киритилган моддий харажатларнинг қиймати ўртасидаги фарқ.

Қўшилган қиймат солиғи – ишлаб чиқариш ва муомала жараёнларининг барча босқичларида яратилган қўшилган қийматнинг бир қисмини бюджетга олиш шакли. Эгри (билвосита) солиқларнинг таркибига киради. Маҳсулотларни (ишларни, хизматларни) реализация ва импорт қилиш обороти қўшилган қиймат солиғи солинадиган объект ҳисобланади. Реализация буйича солиқ солинадиган оборот реализация қилинадиган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) қиймати асосида, қўлланиладиган нархлар ва тарифларни инобатга олган ҳолда, акциз солигини ҳисобга олиб, уларга қўшилган қиймат солигини киритмасдан, белгиланади. Бу солиқни тўловчилар қаторига мулкчилик шакли ва кимга тегишли эканлигидан қатъий назар, ишлаб чиқариш ва тижорий фаолият билан шуғулланувчи юридик шахслар (хорижий инвестицияли корхоналар ҳам) киради.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. “Бюджет тизими тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 14 декабрь 2000 йил.
3. “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 26 август 2004 йил.
4. “Автомобиль йўллари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 1992 йил.
5. “Аҳоли бандлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 1998 йил.
6. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
7. “Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПП-1024-сонли қарори, 29 декабрь 2008 йил.
8. “Ўзбекистон Республикасининг 2008 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичларнинг прогнози ва Давлат бюджетининг параметрлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПП-744-сонли қарори, 12 декабрь 2007 йил.
9. “Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичларнинг прогнози ва Давлат бюджетининг параметрлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПП-532-сонли Қарори, 18 декабрь 2006 йил.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури тўғрисида”ги 3431-сонли Фармони, 2004 йил.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларини лойиҳалаштириш, куриш ва реконструкция қилиш тартибини такомиллаштириш буйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори, 2006 йил.
12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 490-сонли “Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси бошқарувини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори, 2004 йил.
13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузурида Пенсия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги 459-сонли Қарори, 1996 йил.
14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 498-сонли “Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси маблағларини шакл-

лантириш ва харажат қилиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурида Республика йўл жамғармаси ва “Ўзавтойўл” давлат акционерлик компанияси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида”ги 36-сонли Қарори, 2003 йил.
16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасининг Бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси маблағларини шакллантириш ва фойдаланиш тартиби тўғрисида”ги Низомни тасдиқлаш буйича 173-сонли қарори, 2003 йил.
17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Бюджетдан ташқари “Мактаб таълими жамғармасини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 263-сонли Қарори, 2004 йил.
18. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёти йўли. –Т.: Ўзбекистон, 2007.
19. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш барча демократик янгилаш ва иқтисодий ислохотимизнинг пировард мақсадидир. –Т.: Ўзбекистон, 2007.
20. Каримов И.А. Ўзбекистон – иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
21. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
22. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
23. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. –Т.: Ўзбекистон, 2005.
24. Абдуллаев Ё.А., Срождидинова З.Х., Усипбаев Н.И. Государственные финансы Республики Узбекистан. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.
25. Александров И.М. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. –М.: Дашков и К, 2006.
26. Алле М. За реформу налоговой системы / Пер. с фр. – М. 2001.
27. Афанасьев М. Бюджетная политика и бюджетный процесс. Материалы к лекциям. Ч.1,2. – М.: ГУ ВШЭ, 2000.
28. Афанасьев М. Предпосылки концепции бюджетного устройства и бюджетного процесса // Вопросы экономики, 2000. №11.
29. Америка Қўшма Штатларининг федерал бюджет тизими: шакллантириш, мувофиқлаштириш ва ижро этиш тамойиллари. – Т.: Фан, 2004.

30. Бабич А., Павлова Л. Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 1999.
31. Бабич А., Павлова Л. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учебник. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
32. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. В 2-х томах. Киев: Ника-центр, 1999.
33. Большаков С.В. Финансы предприятий: теория и практика. – М., 2005.
34. Банковское дело: Учебник / Под ред. О.И.Лаврушина. – М., 2005.
35. Ерайчева Т.В. Государственные финансы: Учебное пособие. СПб. 2001.
36. Брег С. Настольная книга финансового директора / Пер. с англ. – М., 2005.
37. Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов / Пер. с англ. – М., 2004.
38. Бригхэм Ю.Ф. Энциклопедия финансового менеджмента / Пер. с англ. – М. 1998.
39. Брюммерхофф Д. Государственные финансы: теория государственных финансов/ Пер. с нем. под ред. А.Кудрина, В.Дзгоева. Владикавказ: Пионер-Пресс, 2002.
40. Бушмин Е.В. Бюджет: процедуры и эффективность. – М.: Альтернатива-Евролинец, 2003.
41. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник/Под ред. М.Романовского, О.Врублевской. – М.: Юрайт, 1999.
42. Бюджетная система и учёт в России: Учебно-методическое пособие / Под общ. ред. В.М.Герасимова, М.П.Афанасьева, Б.П. Елисеева, А.Г.Шорникова, - М.: Мысль, 2002.
43. Бюджетная система России: Учебник для вузов / Поляк Г., Астахов А., Вафина Л., и др.; Под ред. Г.Поляка. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999.
44. Бюджетная система Российской Федерации. Под ред. проф. М. В. Романовского и проф. О. В. Врублевской. -М.: Юрайт, 2000..
45. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. Под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской. -М.: Юрайт, 2001.
46. Бюджетная система Российской Федерации. Учебник. Под ред. Г.Б. Поляка. -М.: ЮНИТИ, 2001.
47. Бюджетный федерализм и межбюджетные отношения: проблемы и перспективы развития. – СПб.: Изд. Кодекс INFO, 2001.

48. Бюджетный процесс в Российской Федерации: Учебное пособие /Баранова Л., Врублевская О., Косарева Т., Юринова Л. – М.: Перспектива, 1998.
49. Ваҳобов А.В., Маликов Т.С. Молия: умумназарий масалалар. Ўқув қўлланма –Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2008. 316 б.
50. Быстряков А.Я Реформа государственного финансового контроля (вопросы теории и практики) – М., 2003.
51. Ваҳобов А.В., Срожиддинова З.Х. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети: Ўқув қўлланма. - Т.: “IQTISOD-MOLIYA”-, 2002.
52. Ваҳобов А.В., Жамолов Х.Н. Согласование межбюджетных отношений: Учеб.пос. -Т.: “IQTISOD-MOLIYA”-, 2003.
53. Ваҳобов А., Қосимова Г., Жамолов Х. Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги: Ўқув қўлланма. - Т.: “IQTISOD-MOLIYA”-. 2005.
54. Ваҳабов А.В., Срожиддинова З.Х. Государственный бюджет: Учебник. -Т.: “IQTISOD-MOLIYA”-, 2006.
55. Ваҳабов А.В., Срожиддинова З.Х. Государственный бюджет: Учебник. -Т.: “IQTISOD-MOLIYA”-, 2007.
56. Вавилов А. Государственный долг: уроки кризиса и принципы управления. –М.: Городец-издат, 2001.
57. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами / Пер. с англ. – М., 2000.
58. Воронин Ю.М. Государственный финансовый контроль: вопросы теории и практики. – М., 2005.
59. Газеталар: “Солиқлар ва божхона хабарлари” (Ўзбекистон), “Бизнес вестник Востока” (Ўзбекистон), “Финансовая газета” (Россия), “Экономика и жизнь” (Россия).
60. Годин А.М., Максимова Н.С., Подпорина И.В. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник.- 2-е изд. испр. и доп. – М.: Дашков и К, 2006.
61. Государственный бюджет: от подготовки до исполнения. Министерство экономики, финансов и планирования. – Париж: Les Editions de Bergu. 1995.
62. Государственные и муниципальные финансы: Учебник/ под общ. ред. И.Д.Мацкуляка. – М., 2003.
63. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник. – М., 2002.
64. Данилов Ю.А. Рынки государственного долга: мировые тенденции и Российская практика. – М., 2002.

65. Давлат молияси тизими. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами, 3 жилдлик. -Т.: Ўзбекистон, 2002.

66. Деньги, кредит и банки: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. – М., 2004.

67. Долан Э., Кэмпбелл К., Кэмпбелл Р. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. Москва-Ленинград: «Профико», 1991.

68. Дробозина Л.А. Общая теория финансов. – М.: Банки и биржи, 1999.

69. Дмитриев М. Бюджетная политика в современной России. – М.: Московский Центр Карнеги, 2001.

70. Дыбаль С.В. Финансовый анализ: теория и практика: Учебное пособие. –СПб., 2004.

71. Журналлар: “Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси”, “Солик тўловчининг журнали”, “Бозор, пул ва кредит”, “Экономическое обозрение”, “Вопросы экономики” (Россия), “Финансы” (Россия), “Налоговый вестник” (Россия).

72. Журавлева Л.В. Бюджетная политика как метод государственного регулирования. –М.: Дело ЛТД, 2001.

73. Зуева И.А. Пути внедрения государственного аудита // Финансы, 2005. № 6.

74. Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики: Учебное пособие. –М.: Юрист, 1999.

75. Пансков В.Г. Налоги и налогообложение в Российской Федерации. – М., 2006.

76. Пеньков Б.Е. Налоговый импульс экономического роста // Экономист, 2005. №6.

77. Премчанд А. Управление государственными финансами. – Вашингтон: МВФ, 1994.

78. Пономаренко Е.В. Финансы общественного сектора России. – М., 2001.

79. Пономаренко Е.В. Финансовые приоритеты общественного сектора экономики, – М., 2001.

80. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. –М.:Финансы и статистика, 2003.

81. Романовский М., Врублевская О., Сабанти Б. Финансы: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2000.

82. Румянцева Е.Е. Финансы организаций. – М., 2003.

83. Румянцева Е.Е. О новых подходах к управлению финансами предприятий // Финансы и кредит. 2004. №24.

84. Сабанти Б. Теория финансов: Учебное пособие. – М.: Менеджер, 1998.

85. Срождидинова З.Х., Вахобов А.В., Сиддиқов Ж.Р. Государственный бюджет Республики Узбекистан. Учебное пособие. –Т.: ТФИ, 2001.

86. Селезнева Н.Н., Ионова А.Ф. Финансовый анализ. Управление финансами. –М., 2003.

87. Станиславчик У.Н. Основы финансового менеджмента. –М., 2001.

88. Тренев Н.Н. Управление финансами: Учебное пособие. – М., 2003.

89. Финансы, налоги и кредит: Учебник / Под общ. ред. И.Д. Мацкуляка. – М., Изд-во РАГС, 2007.

90. Финансы: Учебник для вузов / Дробозина Л., Поляк Г., Константинова Ю. и др.; Под ред. Л.Дробозиной. –М.: Финансы: ЮНИТИ, 2000.

91. Финансы / Под ред. В.М.Родионовой. – М., 2001.

92. Финансы предприятий: Учебное пособие / Под ред. Н.В. Колчиной. –М., 2005.

93. Финансы и кредит / Под ред. А.М.Ковалевой. – М., 2005.

94. Финансы, денежное обращение и кредит: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.К.Сенчагова и А.И.Архипова. – М., 2004.

95. Финансовый менеджмент / Под ред. А.Ф.Самсонова. –М., 2004.

96. Формирование национальной финансовой стратегии России: путь к подъёму и благосостоянию. –М., 2004.

97. Фостер Р.-С. Искусство слияний и поглощений / Пер. с англ. – М., 2004.

98. Филатов О.К., Козловских Л.Я., Цветкова Т.Н. Планирование, финансы, управление на предприятии: Практическое пособие. –М., 2005.

99. Федякина Л.Н. Международные финансовые отношения. – СПб. 2004.

100. Хэррис Дж. Мэнвилл. Международные финансы / Пер. с англ. – М., 1996.

101. Шарифходжаев М.Ш., Срождидинова З.Х., Туляганова Н.Б. Бюджетная политика Республики Узбекистан. Учебное пособие. –Т.: ТФИ, 2001.

102. Шадыбаев Т. и др. Фонд реконструкции и развития: сферы влияния // Экономическое обозрение, №11-12, 2007.

103. Шуляк П.Н. Финансы предприятий: Учебник. – М., 2002.

104. Шишкин С.В. Экономика социальной сферы. – М., 2003.

105. Щербакова Г.Н. Банковские системы развитых стран. – М.: 2002.

106. Кучкаров Д.А. Принципы организации казначейского исполнения Государственного бюджета Республики Узбекистан. Уч. пос. - Т.: Мир экономики и права, 2005.
107. Красавина Л.Д. и др. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. - М., 2005.
108. Ковалев В.В. Финансы организаций. - М., 2005.
109. Ковалев В.В. Введение в финансовый менеджмент. - М., 2001.
110. Ковалева А.М., Лапуста М.Г., Скамай Л.Г. Финансы фирмы. - М., 2005.
111. Котляр Э.А., Самойлов Л.Л., Лактионова О.О. Искусство и методы финансового планирования. - М., 2004.
112. Колб Р.В. Родригес Р.Д. Финансовый менеджмент: Учебник / Пер. с англ. - М., 2001.
113. Лупей Н.А. Финансы: Учебное пособие. - М., 2004.
114. Любимцев Ю.И. Финансовая политика: российский путь. - М., 2005.
115. Ли Ч.Ф., Финнерти Дж.И. Финансы корпораций. - М., 2000.
116. Лихачева О.Н. Финансовое планирование на предприятии: Учебно-практическое пособие. - М., 2003.
117. Моляков Д.С. Финансы предприятий отраслей народного хозяйства. - М., 2002.
118. Масленченков Ю.С., Комиссаров Д.В. Специфика финансов и менеджмента стабильного предприятия в условиях социальной рыночной экономики. - М., 2002.
119. Маликов Т.С., Хайдаров Н.Х., Давлат бюджетлари. Ўқув қўлланма) ТМИ. - Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007. 84-бет.
120. Маликов Т.С., Хайдаров Н.Х. Бюджет даромадлари ва харажатлари (Ўқув қўлланма) - Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007. 245-б.
121. Маликов Т.С., Хайдаров Н.Х. Бюджет: тизими, тузилмаси, жараёни. (Ўқув қўлланма). - Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2008. 84-б.
122. Матвеев С.Ю. Некоммерческие организации. - М., 2004.
123. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В.2-х т. / Пер. с англ. - М.: Республика, 1993.
124. Мешалкина Р.Е. Теоретические вопросы государственного финансового контроля // Финансы, 2003. № 12.
125. Незамайкин В.Н., Юрзинова И.Л. Финансы организаций. - М., 2005.
126. Пеньков Б.Е. Управление капиталом предприятия: финансовый анализ и принятие решений. - М., 2001.

127. Планирование, финансы, управление на предприятии. - М., 2005.
128. Покудов А.В. Личные финансы. Секреты управления. - М., 2006.
129. Рябухин С.Н. Аудит эффективности государственных расходов в современной практике финансового контроля // Финансы, 2002. №4.
130. Экономика и организация рыночного хозяйства / Под ред. Б.К.Злобина. - М., 2004.
131. Экономика. Изд. 3-е / Под ред. А.С.Булатова. - М., 2005.
132. Юлдашев З.Ю., Срожиддинова З.Х., Мирзаев У.А. Местные бюджеты. Учебное пособие. - Т.: ТФИ, 2001.
133. Юрзинова И.Л., Незамайкин В.Н. Финансы организаций: менеджмент и анализ. - М., 2004.
134. Янжул И.И. Основы начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. - М.: Статус, 2002.
135. Қосимова Г. Ғазначилик фаолиятини ташкил этиш. Ўқув қўлланма. - Т.: "IQTISOD-MOLIYA"-, 2005.
136. Қосимова Г. Ғазначилик тизимини жорий этишда хориж тажрибаси // Бозор, пул ва кредит, март 2003 йил.
137. Қосимова Г. Ғазначилик фаолиятининг ҳуқуқий базасини яратиш масалалари, //Хўжалик ва ҳуқуқ, декабр 2004 йил.
138. Хайдаров Н. Давлат молиясини бошқариш. -Т.: Академия, 2005.
139. Boyd J. Inflation. "Growth and Central Banks Theory and Evidence", 1996. Policy Research Working Paper 1575. The World Bank. Washington. D. C.
140. EBKD transition Report 998. Financial sector in transition. European Bank for Reconstruction and Development. London, 1998.
141. Hermes N. Lesnik R. Financial System Development in Transition Economies. Journal of Banking and Finance. Vol. 24. pp. 507-524.
142. Moyer C. Financial System. Corporate Finance and Economic Development, in RA Hubbard (ed) Asymmetric information. Corporate Finance and investment. A Notional Bureau of Economic 1990 Research Project Report, University of Chicago Press. Chicago. PP. 307-322.
143. Steinherr A. An innovative Package for Financial Sector Reforms in Eastern European Countries. Journal of Banking and Finance 17 PP. 1033-1057.
144. Mingaleva Zh About the experience of enterprise's strategies in crises situation. All Russian scientific conference "Economics" theory methodology, trends of development: S-Petersburg 1998.

145. Tkacheva Sinnovation Activities Infrastrue, turee as Multi An-
gent Sysem The 11th Annouol Meeting of the Japan Association for
Evolutionary Economics. JAFEE 2000 Tokyo Japan 2000. 136-141.

146. Интернет сайтлари:

- www.minfin.ru
- www.mf.uz
- www.budget.ru
- www.df.ru
- www.gov.uz
- www.mfa.uz
- www.mfer.uz
- www.cer.uz
- www.analitik.org.ua
- www.mstu.edu.ru
- www.eduworld.ru
- www.businessvoc.ru
- www.i-u.ru
- www.eerc.ru
- www.darvoza.uz/
- www.cagateway.org
- www.dcc.uz

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I боб. ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ	
1.1. Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти...	6
1.2. Давлат бюджетининг даромадлари	23
1.3. Давлат бюджетининг харажатлари	29
1.4. Бюджет дефицити ва уни молиялаштириш	38
1.5. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар	43
1.6. Мустақил ўзлаштириш учун чизмалари материаллар.....	47
II боб. БЮДЖЕТ ДАРОМАДЛАРИ	
2.1. Бюджет даромадларининг мазмун-моҳияти ва уларни шакл- лантириш принциплари.....	71
2.2. Бюджет даромадларининг таркибий тузилиши ва уларнинг классификацияси	75
2.3. Солиқлар ва солиқ тизими	83
2.4. Умумдавлат солиқлари	94
2.5. Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар	101
2.6. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар	102
2.7. Мустақил ўзлаштириш учун чизмалари материаллар.....	108
III боб. БЮДЖЕТ ХАРАЖАТЛАРИ	
3.1. Бюджет харажатлари: мазмун-моҳияти, таркиби, тузилмаси ва классификацияси.....	153
3.2. Бюджетдан молиялаштириш: таърифи, принциплари, усул- лари, шакллари ва методлари.....	166
3.3. Бюджет нормалари (меъёрлари), харажатлар сметаси ва бюд- жет кредити	171
3.4. Бюджет харажатларини сарфлаш масалалари ва вазифалари...	176
3.5. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	177
3.6. Мустақил ўзлаштириш учун чизмалари материаллар.....	180
IV боб. БЮДЖЕТ ТИЗИМИ ВА БЮДЖЕТ ТУЗИЛМАСИ	
4.1. Бюджет тизими: таърифи, принциплари, бошқариш соҳа- сидаги ваколатлар	211
4.2. Бюджет тузилмаси ва классификацияси.....	216
4.3. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар	219
4.4. Мустақил ўзлаштириш учун чизмалари материаллар.....	221
V боб. БЮДЖЕТ ЖАРАЁНИ	
5.1. Бюджет жараёни: таърифи, босқичлари, вазифалари, иш- тирокчилари ва принциплари	231
5.2. Бюджет лойиҳасини тузиш.....	233
5.3. Бюджетни муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш	

(қабул қилиш)	238
5.4. Бюджетни ижро этиш	240
5.5. Бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва уни тасдиқлаш... ..	248
5.6. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар	250
5.7. Мустақил ўзлаштириш учун чизмалари материаллар.....	253
VI боб. ДАВЛАТНИНГ БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ЖАМҒАРМАЛАРИ	
6.1. Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва аҳамияти.....	283
6.2. Пенсия жамғармаси.....	289
6.3. Йўл жамғармаси.....	296
6.4. Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси.....	305
6.5. Мактаб таълими жамғармаси.....	307
6.6. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар	313
6.7. Мустақил ўзлаштириш учун чизмалари материаллар.....	316
VII боб. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ	
7.1. Ижтимоий таъминотнинг иқтисодий асослари ва тамойиллари	333
7.2. Давлат пенсияси ва жамғариб бориладиган пенсия фонди...	339
7.3. Ижтимоий нафақалар	345
7.4. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	348
7.5. Мустақил ўзлаштириш учун чизмалари материаллар.....	349
VIII боб. ДАВЛАТ КРЕДИТИ	
8.1. Давлат кредитининг мазмун-моҳияти ва функциялари	367
8.2. Давлат кредити классификацияси.....	372
8.3. Давлат кредитини бошқариш	376
8.4. Давлат қарзи. Ички ва ташқи қарзлар.....	378
8.5. Давлат – гарант (кафил) ва кредитор сифатида	381
8.6. Давлат қарзларини бошқариш.....	384
8.7. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	387
8.8. Мустақил ўзлаштириш учун чизмалари материаллар.....	390
IX боб. СУҒУРТА	
9.1. Суғуртанинг иқтисодий моҳияти.	415
9.2. Суғуртанинг ривожланиш босқичлари	420
9.3. Суғуртанинг ҳуқуқий асослари	428
9.4. Мулкӣ ва шахсий суғурта. Жавобгарлик суғуртаси.....	434
9.5. Суғурта бозори	469
9.6. Қайта суғурта	477
9.7. Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	480
9.8. Мустақил ўзлаштириш учун чизмалари материаллар.....	483
Умумдавлат молиясига оид атама ва ибораларнинг изоҳли лугати	496
Адабиётлар	544

Маликов Т. С., Ҳайдаров Н. Х.

МОЛИЯ: умумдавлат МОЛИЯСИ

Ўқув қўлланма

Муҳаррир

Ш.Худойбердиева

Компьютерда саҳифаловчи

Г.Нуриддинова

Босишга руҳсат этилди 04.04.2009/ Бичими 60x84_{1/16}
Нашр ҳисоб табағи 34,8 б.т. Адади 1000 Буюртма № 67

«IQTISOD-MOLIYA» нашриёти,
100084, Тошкент, Кичик ҳалқа йўли кўчаси, 7

Тошкент Молия институти босмахонасида ризография
усулида чоп этилди

100084, Тошкент, Кичик ҳалқа йўли кўчаси, 7